

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ
АКАДЕМИК БОБОЧОН ҒАФУРОВ»**

ВБД: 82.95(575.3) 83.3 (0)9 М 65

Бо ҳуқуқи дастнавис

МИРЗОЗОДА САДРИДДИН ХОЛ

**СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ
ҒОЯВИЮ БАДЕИИ ОСОРИ АДАБИИ Ӯ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ
(10.01.01 – Адабиёти тоҷик, раёбони адабӣ)

Мушовири илмӣ:

академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,

доктори илмҳои филологӣ, профессор

Салим Носирҷон Юсуфзода

ХУЧАНД–2025

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО	4
МУҚАДДИМА	5
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ	13
БОБИ I. АВЗОИ СИЁСӢ-ИҶТИМОӢ ВА АДАБИИ АСРИ СОИНУДДИНИ ХУҶАНДӢ	25
I.1.Вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ	25
I. 2. Илм ва адабиёт	39
I. 3.Чараёнҳои фикрӣ	58
Хулосаи боби I.....	71
БОБИ II. ЗИНДАГИНОМАИ СОИНУДДИНИ ХУҶАНДӢ.....	74
II. 1.Хонадони Хуҷандӣ дар Исфаҳон.....	74
II. 2. Шарҳи ҳоли Соинуддини Хуҷандӣ	86
II.2.1. Ном, лақаб ва кунияи нависанда.....	86
II. 2. 2. Рӯзгори Соинуддини Хуҷандӣ дар Исфаҳон ва муҳочирати ӯ ба Ҳирот	89
II.3. Манзилати иҷтимоӣ	110
Хулосаи боби II	115
БОБИ III. ТАСНИФОТИ ЖАНРӢ ВА МАВЗУИИ МЕРОСИ ИЛМИӢ АДАБИИ СОИНУДДИНИ ХУҶАНДӢ	117
III. 1. Нусхаҳои хаттии осори Соинуддини Хуҷандӣ.....	117
III.2. Мухтассоти жанрии насри Соинуддини Хуҷандӣ.....	128
III.2.1. Номаҳо.....	128
III.2.2. Ёддошт	139
III.2.3. Мунозара.....	147
III.2.4. Шарҳномаҳо	160
III.3. Табақабандии забонӣ ва мавзуии осори Соинуддини Хуҷандӣ	181
III.3.1. Насри тоҷикӣ-форсӣ	181
III. 2.Осори мансури арабӣ.....	193

III .3. Ашъори Соинуддини Хучандӣ ва вижагиҳои адабиву мавзуии он..	198
Хулосаи боби III	215
БОБИ IV. САРЧАШМАҲОИ ФИКРӢ ВА МАЪРИФАТИИ ОСОРИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ	217
IV.1. Назариёти илмӣ ва динӣ	217
IV. 2. Ирфон ва тасаввуф	225
IV. 3. Фалсафа	238
IV. 4. Ҳуруф ва эҳсоъ	245
Хулосаи боби IV	254
БОБИ V. САБКИ ОСОРИ МАНСУРИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ	256
V.1. Вижагиҳои луғавӣ	256
V. 2. Сохторҳои дастурии забон	265
V. 3. Мухтассоти ҳунари	272
V. 3. 1. Шеваҳои корбурди санооти бадеӣ	275
V. 3. 2. Усулҳои истифода аз оёту ҳадис	291
V.3.3. Рамзпардозӣ ва корбурди ҳикоёти тамсилӣ	297
V. 3. 4. Равишҳои истифода аз ашъори тоҷикӣ-форсӣ, арабӣ ва амсолу ҳикам	305
V. 3. 5. Корбурди ашъори Саноии Ғазнавӣ ва Камоли Хучандӣ	310
Хулосаи боби V	318
ХУЛОСА	320
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ	327
Рӯйхати адабиёт	330
Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия	363
Замимаҳо	370

ИХТИСОРАҲО

1. а. – арабӣ
2. АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
3. ғ. – ғайра (ҳо)
4. ваф. – вафот
5. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
6. м. – мелодӣ
7. ниг. – нигаред
8. с. – саҳифа, сол
10. С. М. – Садриддин Мирзозода
11. тав. – таваллуд
12. ҳ. – ҳичрӣ
13. ҷ. – ҷилд
14. ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон
15. р. – page

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Гиромӣ доштани мероси маънавии гузаштагон, ба вижа забону адабиёт ва фарҳангу ҳунар рисолати таърихии ҳар қавму миллат аст. Ба қавли адабиётшинос Тӯракул Зехнӣ «имрӯз ҳар қавм ва ҳар миллате, ки зиндаву бедор аст, ба мозии худ менозад ва ба таърихи хеш меболад ва бузургони гузаштаи худро ба хубӣ ёд мекунад. Ба муносибати пур шудани ҳар як қарну аср юбилей мекунад, чашне тартиб медихад, ҳайкал (мучассама)-и эшонро мешинонад, ба номашон боғҳо ташкил менамояд ва ба шарофати эшон рисола, лавҳаҳо таъбу нашр месозад» [213,11].

Яке аз намояндагони номовари илму адаби Оли Хучанд дар Исфаҳони асрҳои миёна, Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад Хучандии Исфаҳонӣ (1369-1433) маъруф ба Ибни Турка (ابن تركه) дар шумори ҳамин бузургон аст, ки дар қаламрави адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ ҷойгоҳи хоссае дорад. Мутаассифона, зиндагинома, осори илмию адабӣ, ҷаҳоншиносӣ ва ҳунари нависандагии Соинуддини Хучандӣ дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ба сурати комили илмӣ муайян нашуда, ҷомеаи фарҳангии тоҷикон ва форсизабонон аз рӯзгору осори ин шоир ва нависандаи тавоно камтар оғаҳӣ доранд, бад-он сабаб, ки тамомии осори нависанда ба нашр нарасида ва нақду баррасӣ нашудааст.

Масъалаи дигар ин ки Соинуддини Хучандӣ дар таълифи каломи мансур соҳибмақтаб буда, аз шеъраш бештар насраш маъруфият дорад, аммо ағлаби муҳаққиқони адабиёти тоҷикӣ-форсӣ осори манзумро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Осори мансур, махсусан, таълифоти Соинуддини Хучандӣ ва масоили меҳварии он, ҳамчун ғояву бадеият ва омӯзаҳои ахлоқӣ, дар ҳадди арзиш ва аҳаммияти онҳо то ҳол таҳқиқ нашудааст.

Ба тасреҳи яке аз муҳаққиқони осори вай Иброҳими Дебочӣ: «Бо барге чанд ва саҳифае чандин Ибни Турка (яъне Соинуддини Хучандӣ – С. М.) шинохта нашавад, ҳаққи ӯ ва шахсияти ӯ бо ин навиштаи кӯтоҳу ноқис ба

анҷом нарасад. Умед, ки аҳволу осори ӯ ба таври ҷудогона фароҳам ояд ва баррасии шоистае дар бораи ӯ анҷом гирад» [132, сию ду].

Мо бо мутолиа дар нусахи хаттии осори суҳанвар ва сарчашмаҳои зери даст, то кунун **52** китобу рисолаҳои насри ба тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ аз Соинуддини Хучандӣ шинохтас. Фузунӣ таълифот худ далел бар он аст, ки афкори шигардҳои ҷаҳоншиносии Соинуддини Хучандӣ доманаи густардае дошта, дар қолаби осори илмӣ адабӣ матраҳ гардида, ҳар яке омӯзишу таҳқиқи муфассалро тақозо менамояд. Аз ин дидгоҳ таҳқиқ ва таъйиди тарҷумаи ҳоли Соинуддини Хучандӣ, муҳити парвариш ва нақди ангезаҳои иҷтимоиву сиёсӣ дар шаклгирии шахсияти эҷодии ӯ, баррасии осори тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ, табақабандии жанрӣ ва арзишгузориҳои хусусиятҳои ғоявии осори адабии Хоҷа Соинуддин аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимме маҳсуб мешаванд, ки дар шинохти ҷанбаҳои маърифатӣ, андешаву оро ва ҳунари нигорандагии адиб заминаи муносибро фароҳам меоваранд. **Аҳаммият ва зарурати интихоби мавзӯи рисола** ҳам асосан аз ҳамин матолиб бармеояд.

Дар диссертатсия масъалаҳои мавриди таҳқиқ бар мабноси осори илмӣ-адабии Соинуддини Хучандӣ, ки дар қолаби назму наср ва ба ду забон: тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ навишта шудаанд, сурат гирифтааст. Бояд афзуд, ки аз манзумаҳои форсӣ арабии адиб, дар қиёс ба асарҳои мансури ӯ, теъдоди қалиле то ба мо расидаанд.

Дар ҷараёни таҳқиқ аз дастхати шумораи 10196, ки дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон маҳфуз аст, дар баробари осори мансур, намунаи ашъори Соинуддини Хучандӣ ба даст омад, ки шомили 12 ғазал, 12 рубой, 4 фард ва чанд шеърҳои арабии ӯ дар шакли қитъа, маснавӣ ва байт мебошад [69, 121 А].

Насри илмӣ-адабии Хоҷа Соинуддини Хучандӣ бахши бузурге аз маҷмуи осори ӯро фаро мегирад, ки дар он миён асарҳои «Ақл ва Ишқ», «Атвори салоса», «Нафсат-ул-масдури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум», «Тамҳид-ул-қавоид», «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам», «Шарҳи «Ламаот», шарҳ ва

тарҷумаи «Назм-уд-дурар», «Шарҳи «Гулшани роз» ва мачмуаи муросалоти адиб таҳти унвони «Муншаот» беш аз ҳама шуҳрат доранд. Асарҳои мазкур дар диссертатсия аз назари хусусиятҳои ғоявию бадеӣ, мухтассоти сабкӣ ва сарчашмаҳои ақоиду афкори Соинуддини Хучандӣ ба таври муфассал баррасӣ ва таҳқиқ шудаанд. Матлабҳои калидӣ ва ҷанбаҳои бунлодии рисолаҳои тоҷикӣ-форсии Хоҷа Соинуддин, махсусан, шарҳу тавзеҳи масоили ирфони назарӣ ва шеваи нигориши насри ғанниву ҳуруфии нависанда дорои ҷилваҳои ҳунарий ва адабии тозаест, ки аз ҳар ҷиҳат шоистаи таҳқиқу баррасӣ аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Омӯзиши аҳволу осор ва баъзе хусусиятҳои эҷодиёти Соинуддини Хучандӣ дар замони зиндагӣаш оғоз гардида, то кунун идома дорад. Аз миёни донишмандони асримиёнагӣ муосирӣ ӯ Фасеҳи Хофӣ қадимтарин адибест, ки дар бораи Хоҷа Соинуддин ва падараш мухтасар суҳан гуфтааст [59, 275]. Амин Аҳмади Розӣ дар равзаи дувуми «Ҳафт иқлим» «Зикри ғузало ва муҳаққикин» аз ӯ бо унвони «Соини Исфаконӣ» ёд мекунад ва дар забони тозиву дарӣ таълифот доштани ӯро қайд намуда, аз ашъораш як рубоӣ намуна овардааст [37, 451]. Муаллифи тазкираи «Арафот-ул-ошиқин» ва соҳиби «Риёз-уш-шуаро» аз донишмандӣ ва мақоми маънавии Соинуддини Хучандӣ мухтасар маълумот додаанд [7, 2337; 16, 790].

Илова бар ин, дар тазкираҳо ва таърихномаҳои «Ҷомеи Муфидӣ» [9, 325], «Ҳабиб-ус-сияр», [57, 9-10], «Риёз-ул-уламо» [126, 240], «Кашф-уз-зунун» [56, 72-74], «Райҳонат-ул-адаб» [127, 344] ва «Аз-зариа» [128, 570] ба тариқи иҷмол аз баъзе савонеҳи зиндагии Соинуддини Хучандӣ ва рисолаҳои ӯ ёд шудааст, ки дар фаслҳои марбути рисола иттилоъ ва муҳокимаҳои муаллифони сарчашмаҳои мазкур таҳлил ва муқобалаву муқоиса шудаанд.

Адабиётшинос Саид Нафисӣ оид ба се нафар аз афроди маъруфи хонадони Оли Туркаи Хучанд: Хоҷа Садруддин Муҳаммади Турка, Хоҷа Афзалуддини Турка ва Хоҷа Соинуддини Турка хабар додааст. Аммо маълумоти Саид Нафисӣ дар бобати Соинуддини Хучандӣ бисёр мухтасар

буда, илова бар ин, ўро ба иштибоҳ писари Зиёуддин Алӣ муаррифӣ кардааст [172, 450].

Муҳаммадтақии Баҳор дар мавриди сабки Соинуддин мулоҳизаҳо баён дошта, таълифоти арабии ўро 12 рисола ва осори форсиашро 17 китоб бармешуморад ва зарурати таҳқиқу баррасии ҳамаҷонибаи ҳаёт ва фаъолияти нависандаро ба қайд меоварад [143, 229-231].

Аз донишмандони таърихнигори адабиёти тоҷикӣ-форсӣ Забехуллоҳи Сафо ба муаррифии Соинуддини Хучандӣ пардохта, роҷеъ ба таърихи даргузашт, вижагиҳои баъзе осори арабӣ ва форсии ӯ иҷмолан изҳори назар намуда, натиҷагирӣҳои худро бо навиштаи зайл ба итмом мерасонад: «Дар насри Хоҷа Соинуддин гоҳ осори санъат дида мешавад, вале ба рӯйи ҳам содагии иншо бар он ғалаба дорад» [181, 491].

Муҳаммадтақии Донишпажӯх дар мақолаи «Маҷмуаи расоили Хучандӣ» дар бобати рисолаву китобҳои тоҷикӣ-форсӣ ва арабии нависанда ба таври мухтасар сухан рондааст, ки чиҳати шинохти осори Хоҷа Соинуддин аз аҳаммияти хос бархурдоранд [155, 307-312].

Адабиётшинос Мусавии Бехбаҳонӣ дар мавриди шарҳи ҳол ва нақди осори Соинуддини Хучандӣ мақолаи вижае таҳти унвони «Аҳвол ва осори Соинуддин Туркаӣ Исфаҳонӣ» навишта, асарҳои хурду бузурги Хоҷа Соинуддинро мухтасар муаррифӣ намудааст [144, 110-131]. Донишманди мазкур соли 1351ҳ./1972м. бо ҳамкориҳои Иброҳими Дебоҷӣ теъдод аз рисолаҳои адабӣ ва ирфонии Хоҷа Соинуддинро мавсум ба «Чаҳордах рисолаи форсӣ аз Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад Туркаӣ Исфаҳонӣ» бо муқаддимаи илмӣ нашр намуд [63].

Иброҳими Дебоҷӣ китоби «Ал-маноҳичу фи-л-мантиқ»-и Соинуддини Хучандиро, ки дар илми мантиқи суварӣ ба забони арабӣ навишта шудааст, ба таъъ расонид ва дар пешгуфтори худ ба ин китоб, роҷеъ ба хонадони Оли Хучанд ва Оли Туркаӣ Хучанди Исфаҳон ва мазҳаби Соинуддини Хучандӣ мулоҳизаҳои ҷолиб баён намуда, зарурати таҳқиқи аҳволу осори ўро таъкид кардааст [132, бисту панҷ].

Муҳаммадалии Мавлавӣ перомуни аҳволу осори чаҳор нафар аз намояндагони Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон, махсусан, гузаштагони Хоҷа Соинуддин ва шахсияти илмӣ ӯ маълумот додааст [165, 220-258].

Яке аз муҳаққиқони аҳволу осори Соинуддини Хучандӣ, хонум Ҷудии Неъматист, ки дар тасҳеҳу наشري таълифоти адиб ва муаррифии ӯ заҳмат кашидааст. Муҳимтарин кори ин муҳаққиқ тасҳеҳу тавзеҳи рисолаҳои «Шарҳи «Назм-уд-дурар» ва «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Хучандӣ мебошад [68; 61].

Муҳаққиқ ва устои Донишгоҳи Каролинаи чанубии Амрико Мэттью Мелвин-Коушкӣ (Matthew Melvin-Koushki) дар мавриди ҷаҳоншиносӣ ва андешаву орои фалсафии Соинуддини Хучандӣ, бавижа, улуми ғариба ва анвои он, яъне илми ҳуруф дар осори нависанда таҳқиқот ба анҷом расонида, ҳосили ҷустуҷӯ ва ковишҳои худро таҳти унвони «The Occult Philosophy of Šā'in al-Dīn Turka Iṣfahānī (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Timurid Iran» («Фалсафаи ниҳонии (улуми ғариба) Соинуддини Туркаи Исфаҳонӣ (1369-1432) ва ҳазорашиносии фикрӣ дар Эрони аҳди аввали Темуриён»-С. М.) ба таъҷ расонидааст [344]. Донишманди мазкур дар китоби «Of islamic grammatology: Ibn Turka's Lettrist metaphysics of light» («Доир ба ҳарфшиносии исломӣ: Метафизикаи ташкик ан-нури Ибни Турка»-С. М) перомуни илми ҳуруф ва аҳаммияти фалсафаи нур аз дидгоҳи Хоҷа Соинуддин изҳори андеша кардааст [343].

Таҳқиқоти донишманди ҷопонӣ Наканиши Юки (Nakanishi Yuki) асосан таҳлили афкори фалсафии Соинуддини Хучандиро бар асоси осори ҳуруфии нависанда ва муқоисаи он бо назару биниши донишмандони ҷопонӣ фаро гирифтааст [347].

Дар мавриди тасҳеҳу таъҷи осори Соинуддини Хучандӣ аз муҳаққиқони дигари хориҷӣ Муҳсини Бедорфар, Алиакбари Деххудо, Осим Иброҳим ва Чарлз Риёро метавон ном бурд, ки доир ба савонеҳи зиндагӣ ва эҷодиёти Хоҷа Соинуддин ба таври фишурда маълумот дода, баъзе рисолаҳои форсӣ ва арабии ӯро нашр кардаанд. Бархе аз ин муҳаққиқон, ба монанди Аҳмади

Мунзавӣ, Чарлз Риё ва Едвард Блошет нусхаҳои хаттии осори нависандаро муаррифӣ карда, ҳамзамон дар муқаддимаҳои рисолаҳои ҷопшудаи Соинуддини Хучандӣ дар мавриди зиндагинома ва баъзе махсусиятҳои осори ӯ матолиберо дар ихтиёри мо қарор медиҳанд, ки ағлаб тақрори яқдигаранд. Чунончи, дар «Луғатнома»-и Алиакбари Деҳхудо моддаи «Соини Исфahонӣ» ва ё маълумоти донишманди араб Осим Иброҳим ва ҳам дар навиштаи муҳаққиқи эронӣ Муҳсин Бедорфар дар муқаддимаи китоби «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам»-и Хоча Соинуддин тақрори андешаҳои муҳаққиқони пешин тасаллут дорад [19, зайли истилоҳи Соин; 136, се- ҳафт; 131, ҷаҳор-нуҳ].

Пажӯҳишҳои донишмандони мазкур дар маҳдудаи мақолаҳои алоҳида таълиф шуда, дорои маълумоти мухтасар ва ҷанбаи муқаддамотӣ мебошанд. Ба таъбири саҳеҳи Муҳаммадтақии Донишпажӯх: «Медонам, ки ҳаққи он (яъне Хоча Соинуддин – С.М.) адо нашудааст ва диққати бештаре меҳодад ва фурсате дигар. Чунонки дар феҳристи Донишгоҳ навиштаам, бояд ӯро Испинозаи эронӣ хонд. Надидаам то кунун касе босазо ва дархӯри ӯ суҳан гуфта ва аз осору ақоиди ӯ дуруст баҳс карда бошад» [155, 312].

Аввалин касе, ки дар адабиётшиносии даврони шуравӣ ба таҳқиқи ҷойгоҳи шоирон ва донишмандони Оли Хучанди Исфahон ҳиммат гумоштааст, профессор Саъдулло Асадуллоев мебошад. Нахустин мақолаҳои ӯ «Хонадони хучандиён ё Оли Хучанд» ва «Садри Хучандӣ» дар рӯзномаи вилоятии «Ҳақиқати Ленинобод» ба нашр расидаанд [206, 3-4; 207, 9]. Бо он ки ин мақолаҳо хусусияти оммавӣ доштанд, аммо аз ҷиҳати муаррифии намояндагони хонадони Оли Хучанди Исфahон дар муҳити фарҳангии он рӯзгор муҳимму судманд буданд ва мардуми тоҷик нахустин огоҳиҳои хешро аз қорномаҳои Оли Хучанд дар таъриху фарҳанги Исфahон аз ҳамин мақолаҳо пайдо кардаанд. Илова бар ин, адабиётшинос Саъдулло Асадуллоев солҳои 1984, 1986 ду мақолаи дигар бо унвонҳои «Оли Хучанд» ва «Садри Хучанд» дар робита ба суҳанварони Хучанди Исфahон дар «Энсиклопедияи советии тоҷик» ҷоп кардааст, ки асосан тақмили навиштаҳои пешини муаллиф мебошанд [202, 339; 203, 490]. Мақолаи мавсуф, ки соли 1987 дар

чилди 7-уми «Энсиклопедияи советии тоҷик», дар моддаи «Туркаи Хучандӣ» ба нашр расид, аввалин маълумоти энсиклопедӣ дар адабшиносии тоҷикӣ перомуни Хоҷа Соинуддин ва осори вай ба ҳисоб меравад [204, 1329].

Аз ҷусторҳои арзишманд дар заминаи ҷойгоҳи Оли Хучанд ва тасҳеҳу такмили осори донишмандони хучандӣ, пажухиши профессор Абдулманнони Насриддин дар тазкираи «Донишмандон ва суҳансароёни Хучанд», сазовори таъкид мебошад [98]. Муҳаққиқ доир ба ҳаёту фаъолияти Соинуддини Хучандӣ маълумоти фишурда ироа дошта, аз ду рисолаи ирфонии нависанда «Ақлу Ишқ» ва «Атвори салоса» чанд маснавӣ ва қитъа намуна овардааст, ки дар маҷмӯъ 21 байтро фаро гирифтаанд [98, 128-1129].

Дар мақолаи Носирҷон Салимӣ «Ҳар кучо аз Хучандиён садрест» оид ба ҷойгоҳи Оли Хучанди Исфаҳон ва мақому мартабаи илмӣ донишмандони хучандӣ дар рушду такомули забон ва адабиёти тоҷикӣ-форсӣ суҳан рафтааст [266].

Силсиламақолаҳои таърихшинос Лукмон Бойматов «Дар бораи аҳвол ва осори Соинуддини Хучандӣ», «Баррасии таърихи Оли Хучанд дар Тоҷикистон» ва «Оли Хучанди Исфаҳон дар доиратулмаорифҳо» низ нукоти судбахшро дар бар доранд [146; 148; 210]. Дар ин миён танҳо мақолаи «Дар бораи аҳвол ва осори Соинуддини Хучандӣ»[146] ба мавзӯи баҳси мо иртибот дорад, ки дар фаслҳои марбут доир ба ин мақола ва мақолаҳои дигари ин муаллиф суҳан хоҳад рафт.

Диссертатсияи номзодии муаллифи ин сатрҳо «Хусусиятҳои услубӣ ва бадеии осори мансури Соинуддини Хучандӣ» («Ақлу Ишқ» ва «Атвори салоса») ба таҳқиқи ду рисолаи нависанда ихтисос ёфтааст [29-М]. Ҳосили ҷустуҷӯҳои хешро дар шакли монография мусаммо ба «Вежагиҳои сабкӣ ва бадеии осори насрии «Ақлу Ишқ» ва «Атвори салола»-и Соинуддини Хучандӣ нашр кардаем [52-М]. Дар қанори ин, дар фаслномаи илмӣ-адабии Камоли Хучандӣ «мунтахаби ғазалҳо ва рубоиву қитъаҳои тоҷикӣ-форсӣ» ва арабии Соинуддини Хучандиро барои аввалин бор ба хатти сириллик таҳия

ва нашр карда, бад-ин васила аҳли таҳқиқро бо шоире ношинохта аз хонадони Хучанди Исфаҳон ошно намудем [40-М].

Абдуфаттоҳ Ҳочиев осори намояндагони Оли Хучанди Исфаҳон ва нақши ин осорро дар инкишофи адабиёти тоҷикӣ-форсии асри XII ва аввали асри XIII ба таҳқиқ гирифтааст [335].

Ҳарчанд дар таҳқиқоти Ҷавҳури доир ба шахсият ва фаъолияти адабии Соинуддини Хучандӣ баъзе мулоҳизоти арзишманд ба назар мерасад, дар ҳеҷ яке аз онҳо рӯзгор ва вижагиҳои ғоявию бадеии осори Соинуддин ба таври муназзами илмӣ дар густураи таҳқиқоти монографӣ қарор нагирифтааст. Аксари таҳқиқоти донишмандони ёдшуда ҷанбаи муқаддамотию тавсифӣ дошта, муҳаққиқони ҳамасри мо то кунун фақат баъзе аз навиштаҳои Ҳоча Соинуддинро таҳқиқ кардаанд. Ҳосили кӯшиш ва ҷустуҷӯҳои онҳо дар шакли мақолаи алоҳида ва ё ба сурати пешгуфтори баъзе аз осори Ҳоча Соинуддин ба нашр расидааст.

Аз он ҷӣ гуфта шуд, пайдост, ки маълумоти тазкираву таърихномаҳо ва таҳқиқоти муҳаққиқони муосири ватанию хориҷӣ дар бораи Соинуддини Хучандӣ, ҷаҳоншиносӣ ва махсусиятҳои осори илмӣ-адабии ӯ бисёр андак мебошад. Кӯшишу ҷустуҷӯҳои илмии донишмандон дар маҳдудии масоили мушаххас сурат гирифта, мақоми Соинуддини Хучандӣ, ҷанбаҳои ғоявӣ ва бадеии осори ӯро дар маҷмӯъ ошкор намесозанд. Дар ин замина адабшиносии тоҷикӣ ба пажӯҳиши амиқ ва густардатаре ниёз дорад, ки мақсад ва ҳадафи муаллифи диссертатсияро фароҳам овардааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ

Масъалаи мавриди баррасӣ бо барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ дар робитаи мустақим қарор дошта, натиҷа ва ҳулосаҳои таҳқиқ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ мусоидат хоҳад кард. Мавзуи диссертатсияи мазкур яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқии кафедраи адабиёти классикии тоҷики факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» –

«Поэтика, матншиносӣ ва маърифати осори бадеӣ» махсуб гардида, дар асоси ин барнома марҳала ба марҳала иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадаф аз таълифи рисола таҳқиқи комили зиндагинома, мероси илмию адабӣ, хусусиятҳои ғоявию бадеии осори мансури Соинуддини Хучандӣ ва мақоми ӯ дар адабиёти тоҷикӣ-форсии асрҳои XIV-XV ба шумор меояд.

Агарчи Соинуддини Хучандӣ ҳамчун нависанда ва мутафаккири маъруфи асрҳои миёна шинохта шуда, доир ба мушаххасоти зиндагӣ ва масъалаҳои гуногуни эҷодиёти ӯ баҳсҳои алоҳида ба миён омадаанд, то ҳол оид ба хусусиятҳои ғоявию бадеии осори адабии нависанда таҳқиқоти ҷомеи монографӣ сурат нагирифтааст.

Яке аз масъалаҳои мушкилу пургиреҳи соинуддиншиносӣ интисоби ашъори дигарон ба Соинуддини Хучандӣ мебошад, ки дар андаруни асарҳои мансури адиб парокандаанд. Қазияи нисбат додани Оли Хучанди Исфаҳон ба туркзабонӣ, ки бештари муҳаққиқони хориҷӣ ба ин назаранд, то ҳади имкон, бо қорбандии маъхазҳои дасти аввал равшан карда шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Бо мақсади таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзӯ баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои зерин ба сифати вазифаҳои асосии диссертатсия баргузида шудаанд:

- таҳқиқи вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва муҳити адабӣ-фарҳангии замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ ва дар заминаи маълумоти сарчашмаҳои қадим ба вучуд овардани манзараи ҳаёти илмиву адабии аҳди нависанда;

- омӯзиши вазъи ҷараёнҳои фикрӣ, махсусан фирқаи ҳуруфия ва моҳияти он, таълимоти сӯфия ва таъсири он ба адабиёти он рӯзгор;

- муайян кардани ному насаби пурраи Соинуддини Хучандӣ, валодат ва зиндагии ӯ дар Исфаҳон; муҳити таълиму тарбият, ҳаводиси зиндагӣ ва таъбири ӯ ба Ҳирот;

- таъйиди омилҳои муҳочирати хонадони Хучандӣ ба Исфакон ва муносибату пайванди Оли Хучанди Исфакону Оли Туркаи Хучанди Исфакон ва равшан сохтани масъалаи интисоби туркзабонӣ ба хонадони Хучандӣ;

- шинохти илмии шахсияти адабии Соинуддини Хучандӣ, манзилати иҷтимоӣ;

- таснифоти жанрӣ ва мавзуии осори илмию адабии Соинуддини Хучандӣ ва мақоми таълифоти ӯ дар таҳаввули адабиёти тоҷикӣ-форсии асрҳои XIV-XV;

- тавсифу таснифи нусхаҳои дастнависи осори Хоҷа Соинуддин, махсусан, нусхаҳое, ки аз назари коршиносон дур афтодааст;

- таҳлили осори насрӣ ва муҳимтарин китобҳои мансури арабии нависанда;

- мушаххас намудани арзишу аҳаммияти номаҳои Соинуддини Хучандӣ ба ҳайси сарчашмаи муътамад дар таҳқиқи масоили марбут ба нависанда ва фарзандони ӯ; шеваи хоси нигориши номаҳои Соинуддини Хучандӣ

- баҳсе дар атрофи ашъори Хоҷа Соинуддин ва вижагиҳои адабиву мавзуии он, баррасии масоили матншиносии ашъори Соинуддини Хучандӣ;

- сарчашмаҳои фикрӣ ва маърифатии осори Соинуддини Хучандӣ; таъсири низоми фикрӣ ва ҳунари нависандагии Соинуддин ба осору орои шоирону орифон ва файласуфони баъдӣ;

- масъалаҳои сабк ва тарзи баён дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ бо таваҷҷуҳ ба вижагиҳои забонӣ ва мафкуравӣ;

- таҳлил ва таснифи усулҳои корбасти воситаҳои тасвири бадеӣ (ташбеҳу тавсиф, таҷнису ташхис, талмеху маҷоз, тазоду муқобала ва саҷъу мувозана) дар каломи ҳунарии Соинуддин;

- таъйини аҳаммияти осори насрии Соинуддини Хучандӣ дар маърифат ва тасҳеҳи ашъори суҳанварони асрҳои XI-XV (Саной, Саъдӣ ва Камоли Хучандӣ); равишҳои истифода аз ашъори тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ, амсолу ҳикам, оёту аҳодис, рампзпардозӣ ва ҳикоеҳои тамсилӣ дар асарҳои мансури Соинуддин;

- муайян намудани аҳаммияти осори мансури Соинуддини Хучандӣ ҳамчун сарчашмаи адабӣ.

Объекти таҳқиқ дар диссертатсия таърихи адабиёти охири садаи XIV ва аввали қарни XV ва доираи адабии Исфаҳон дар мисоли ҳаёт ва эҷодиёти яке аз намояндагони бузурги ин давр Соинуддин Хучандии Исфаҳонӣ махсуб мегардад.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқи диссертатсия зиндагинома ва шахсияти Соинуддини Хучандӣ ва хусусиятҳои ғоявию бадеии осори адабӣ, ба вижа осори мансури ӯ ба шумор омада, бо тақозои равиши баҳс муносибат ва робитаи Оли Хучанд ва Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон баррасӣ гардидаанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Дар чараёни таҳқиқ ва таълифи диссертатсия таҷрибаи илмии адабиётшиносону эроншиносони ватанию хориҷӣ, ба монанди Василий Владимирович. Бартолд, Иосиф Самиулович Брагинский, Леонид Иванович Тимофеев, Хеллмут Риттер, Мелвин Коушкӣ, Муҳаммадтақии Баҳор, Забеҳуллоҳи Сафо, Муҳаммадтақии Донишпажух, Мусавии Беҳбаҳонӣ, Иброҳими Дебочӣ, Начиб Моиلى Ҳиравӣ, Саъдуло Асадуллоев, Абдунабӣ Сатторзода, Худой Шарифов, Абдулманнони Насриддин, Носирҷон Салимӣ, Матлубаи Мирзоюнус, Шодимуҳаммад Суфизода, Умеда Ғаффорова, Нуралӣ Нуров ва дигарон ба қор гирифта шуда, аз методология ва афкори назарии пажуҳишгарони мазкур истифода гардидааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси методҳои муқоисавии таърихиву таҳлилӣ, шарҳу тафсир, концепсияи таҳлили забону услуби асари бадеӣ, омӯрӣ, табақабандии жанрӣ ва мавзуии осори адабӣ таълиф шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқро асарҳои Соинуддини Хучандӣ, китобҳои маноқибу тазкира, фарҳангҳо ва осори адабию таърихӣ асримиёнагӣ фароҳам сохтаанд. Дар таълифи диссертатсия дастхати маҷмуаи расоили Хоҷа Соинуддини Хучандӣ, ки дар замони

зиндагии нависанда китобат шуда, дар таркиби он хат ва имзои Хоҷа Соинуддин ба назар мерасад, истифода шудааст. Ин нусхаи муътабар дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон, тахти шумораи 10196 ниғадорӣ мешавад [69]. Дар қанори ин, маҷмуаи шумораи 8503-юми Китобхонаи Маҷлиси исломӣ (Майдони Баҳористон) дар замони Соинуддини Хучандӣ истинсоҳ гардида, дар оғоз, миёна ва поёни китобҳои «Мафохис» ва «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам» фикраҳое ба хатти муаллиф омада, ки аз сарчашмаҳои асосии диссертатсия ба шумор меоянд [33].

Сарчашмаҳои ёвар осори илмӣ-таҳқиқотие мебошанд, ки баъзе муҳаққиқони хориҷӣ оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Соинуддини Хучандӣ таълиф кардаанд. Ҳангоми баррасии масъалаҳои ҷудогона аз осори дигари мавриди ниёз низ истифода шудааст, ки дар рӯйхати манобеъ ва адабиёти илмӣ зикр гардидаанд.

Навгонии илмии таҳқиқ. Навгонии илмии диссертатсия дар нуқоти зайл зоҳир шудаанд:

- нахустин маротиба дар таърихи адабиёти тоҷик рӯзгор ва осори илмию адабии Соинуддин Хучандии Исфahонӣ бо таъя ба осори ҳуди нависанда ва сарчашмаҳои бозътимод мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифта, ихтилофи назарҳое, ки дар мавриди ном, қуниятӣ лақаб, замони таваллуду даргузашт, таҳаллуси адабӣ ва осори мансуби ӯ байни муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ҷой доштанд, ҳаллу фасл гардидааст;

- авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ, муҳити адабӣ-фарҳангии асри Соинуддини Хучандӣ ва нақши донишмандони хучандӣ дар интишори забону адабиёти тоҷикӣ-форсӣ дар кишварҳои форсизабон мавриди омӯзиш қарор дода шуда, қазияи нисбат додани Оли Хучанди Исфahон ба туркзabонӣ, ки бештари муҳаққиқони хориҷӣ ба ин назаранд, равшан карда шудааст;

- таснифоти жанрӣ ва табақабандии мавзуии осори илмию адабии Соинуддини Хучандӣ сурат гирифта, ба ҷанбаҳои адабиву бадеии таълифоти насрии адиб диққати махсус дода шуда, дар таъя ба матни осори манзуму

мансур хунари шоирӣ ва маҳорати нигорандагии Соинуддини Хучандӣ таҳқиқ гардидааст;

- бори нахуст мухтассоти хунарии осори адабии Соинуддини Хучандӣ, забон ва сабки баён, сохторҳои дастурӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ, масъалаҳои интисоби ашъори Соинуддин ба дигарон, вижагиҳои номаҳои адиб, усулҳои корбурди ашъори форсиву арабӣ, амсолу ҳикам, шеваҳои гузিনিши оёти қуръонию аҳодиси набавӣ, ҷойгоҳи рамз ва сарчашмаҳои ақоиду афкори Соинуддини Хучандӣ ба таҳқиқ гирифта шудаанд;

- аввалин бор дар адабшиносии тоҷик таҳқиқи вижагиҳои ғоявӣ бадеии осори мансури адиб, шинохти илмӣ шахсияти адабии нависанда, таҳқиқи наشري осори ӯ ва махсусиятҳои сабки нависандагии Соинуддини Хучандӣ, ки бар пояи равиши шинохти сабки фардӣ ва қадимитарин нусхаҳои хаттии осори ӯ анҷом пазируфта, мавриди пажӯҳиши алоҳидаи монографӣ қарор гирифтааст;

- бори аввал дар таърихи адабиёт ва матншиносии тоҷик нусхаҳои хаттии осори Соинуддини Хучандӣ баррасӣ гардида, аҳаммияти онҳо дар тасҳеҳ ва наشري матни илмӣ-интиқодии осори суҳанвар, ки то ҳол омода ва таҳия нашуда, ба миён гузошта шудааст;

- нақши Соинуддини Хучандӣ дар таълифоти осори бадеӣ-илмӣ ва ирфонӣ ва мушаххас намудани таълифоти вай ҳамчун асарҳои дорои мухтассоти китобҳои манбаъ ва марчаъ арзиши сарчашмаӣ доранд. Таъйиди арзиши осори мансури Соинуддини Хучандӣ дар маърифат ва тасҳеҳи ашъори суҳанварони асрҳои XI-XV.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Ҳоча Соинуддини Хучандӣ, маъруф ба Ибни Турка (1369-1433) яке аз чеҳраҳои камшинохтаи Оли Хучанд дар Исфажони асрҳои миёна буда, аз ӯ то ба даврони мо таълифоти илмӣ ва осори манзуму мансури зиёде дар қолаби жанрҳои ёддошт, мунозара, номаҳо, шарҳномаҳо, рисолаҳои хурди насрӣ ва маҷмуи ашъор боқӣ мондааст. Осори мансури адиб дар қиёс бо таълифоти манзуми ӯ иштиҳори бештаре дошта, маъруфияти адабии Соинуддини

Хучандӣ тавассути асарҳои «Ақлу Ишқ» , «Базм ва Разм», «Нафсат-ул-масдури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум», «Номаҳо» ва чанд рисолаи хурди дигар шоеъ гардидааст.

2. Фарҳанги мардуми Мовароуннахру Хуросон дар асрҳои XIV-XV бо вучуди вазъияти шадиди сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодии ин замон яке аз давраҳои бошукуҳу пурмахсул ба шумор рафта, бо тарвиҷи адабиёт ва тафаккури илмиву фалсафии худ имтиёз мекунад. Илму дониш ва фарҳангу хунар дар он замон ду маркази асосӣ дошт: яке Самарқанд ва дигаре шаҳри Ҳирот, ки Соинуддини Хучандӣ бо тақозои замон дар он шаҳрҳо зиндагӣ ва эҷод кардааст.

Дар асрҳои XIV-XV доираи илмии Исфаҳонро танҳо Оли Хучанди Исфаҳон муаррифӣ кард ва бо зуҳури донишмандоне чун Ҳоҷа Афзалуддин Хучандии Исфаҳонӣ ва Ҳоҷа Соинуддин Хучандии Исфаҳонӣ мебинем, ки ҷароғи илму ирфон дар ин шаҳр ҳамоно афрӯхта аст.

3. Зимоми ҳукумат, раёсати мазҳабӣ ва сиёсӣ фарҳангии Исфаҳон зиёда аз 400 сол дар тасаллути хонадони Хучанди Исфаҳон қарор дошт ва ашхоси баруманди он бо қору пайкори худ дар тарвиҷу интишори забону адаби тоҷикӣ- форсӣ ва ҳикмату фарҳанги мардуми форситабор, инчунин дар раванди сиёсӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии рӯзгори ҳеш нақши носутурданӣ гузоштаанд, ки бидуни таваҷҷуҳ ба ҷойгоҳ ва манзилати ин хонадон баррасии таъриху фарҳанг ва адабиёти мардуми форсизабон комил нахоҳад буд.

Омӯзиши ҳамаҷонибаи ҳаёт ва эҷодиёти намояндагони Оли Хучанд дар Исфаҳон, аз ҷумла Ҳоҷа Соинуддин нуктаҳои тозае дар сайри таърихӣ забону адабиёт ва фарҳанги миллати мо хоҳад барафзуд.

4. Манзараи тарбият ва касби камолоти маънавии Ҳоҷа Соинуддинро бо таваҷҷуҳ ба муҳити хонаводагӣ, фазои фарҳангии давр, мусофиратҳои понздаҳсола, дидор бо донишмандони бузурги замон ва равиши тариқати тасаввуфӣ ӯ метавон тасаввур кард. Соинуддини Хучандӣ бо таълифи асарҳои илмӣ эҷоди осори бадеӣ дар тақомули илму адабиёт ва улуми

инсонии замонааш нақши мондагор гузоштааст, ки бидуни офаридаҳои ӯ мактаби адабӣ, фикрӣ ва фалсафии Исфакон қобили тасаввур нест.

Ҷиҳати таъйиди ному насаби Соинуддини Хучандӣ матолиби зарурӣ ва қобили эътимодро аз навиштаҳои худӣ ӯ, махсусан аз ду рисолаи шиквоияш: «Нафсат-ул-масдури аввал» ва «Нафсат-ул-масдури дувум» метавон ба даст овард.

5. Асарҳои мансури адабии Соинуддини Хучандӣ аз назари мавзӯ ва мундариҷа гуногунпахлу мебошанд. Мавзӯҳои меҳварии ин осор иборатанд аз насихати подшоҳон ва ойини давлатдориву давлатсозӣ, таҳлилу тавзеҳи масоили борики ирфонии рамзӣ, ҳуруфӣ ва ахлоқи иҷтимоӣ. Дар қанори ин, Соинуддини Хучандӣ дар ҳар боб навиштаҳое дорад, ки аз бозтоби ҳунари насрнависии ӯ паём медиҳанд. Бо дарназардошти табақабандии мавзӯӣ таълифоти насрии ӯ ба осори адабии илмӣ, ирфонӣ, андешаҳои ҳуруфӣ ва фалсафаву мантиқ дастабандӣ карда шуд. Аз Соинуддини Хучандӣ то ба мо миқдори ками ашъор дар жанрҳои ғазал, рубой, қитъа ва маснавӣ бо ду забон: тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ боқӣ мондааст, ки бо таваҷҷуҳ ба он чехраи шоирии адибро муаррифӣ ва масъалаи қазовати ҳунари шоирии гӯяндаро ба миён гузоштан мумкин аст.

6. Осори насрии Соинуддини Хучандӣ дар пайванд бо шахсият ва ҳаҷоншиносию диди бадеии нависанда дар таърихи насри тоҷикӣ-форсӣ падидаи нав буда, аз назари сохтор, муҳтаво, забон ва сабки баён, аз осори адибони пешин, муосир ва пасини худ тавофут дорад. Вай аз нахустин намояндагони ҳонадони Хучанди Исфакон мебошад, ки ҳақоқиқ илмиро дар сабки адабӣ-илмӣ ҷило дод ва дар густариши мактаби нави тавфиқ ёфт. Аз муҳимтарин хидматҳо ва навангезиҳои услубии Соинуддини Хучандӣ, ки ӯро дар олами илму андеша маъруф гардонид, имтизочи маърифатшиносии ирфону фалсафа дар пирояи сабки адабии илмӣ маҳсуб мешавад.

Инсиҷоми таркибу иборот, матонати сухан, сохторҳои дастурӣ ва таъбирҳои тоза аз мумтозтарин мухтассоти таълифоти ин нависандаи тавоност, ки мақоми баланди сабки суханвариӣ ӯро намоиш медиҳад.

Як қисми умдаи осори Соинуддини Хучандиро рисолаҳои хурдҳаҷм фароҳам овардаанд. Дар рисолаҳои кучаки нависанда шарҳу тавзеҳи ашъори шоирони ориф, маърифати суфия, масоили забоншиносӣ, ахлоқи иҷтимоӣ ва афкори ҳуруфӣ баён шудаанд. Шахсияти нависанда беш аз ҳама дар каламрави илми ирфон таҷаллӣ кардааст.

7. Ҷустуҷӯҳои илмӣ муҳаққиқони хориҷии осори Соинуддини Хучандӣ асосан, дар маҳдудии омӯзиши афкори фалсафӣ ва андешаҳои мазҳабии ӯ сурат гирифтааст. Шинохтани шахсият ва ҷигунагии аҳволи Соинуддини Хучандӣ ҳамчун адиб, таҳқиқи масъалаҳои алоқаманд ба хусусиятҳои ғоявӣ бадеӣ ва вижагиҳои ҳунарии осори мансуру манзуми Хоҷа Соинудин ва баъзе ҷузъиёти пайванди таълифоти ӯ бо ирфону тасаввуф аз аҳаммияти назарию амалӣ бештар бархурдоранд.

Яке аз ангезаҳои асосии ҷазабаи ҳунарии калом дар офаридаҳои адабии Соинуддини Хучандӣ истифодаи бамавқеъ аз воситаҳои баён ва аносири тасвири бадеӣ маҳсуб мешавад. Корбурди орояҳои ташбеҳу тавсиф, тазоду муқобала, талмех ва анвои он, маҷоз, киноя, сачъу мувозана, таҷнис ва анвои он, такрор ва суолу ҷавоб аз басомади зиёд бархурдоранд. Осори бадеии Соинуддини Хучандӣ аз назари забон ва услуби баён дар шинохти мухтассоти ҳунари ва коркардҳои суварии бадеии сабки насри асрҳои миёна заминаҳои навро фароҳам месозад.

8. Дар эҷодиёти Соинуддини Хучандӣ вижагиҳои борики сабкӣ, ҳам аз ҷиҳати суҳулати баён ва ҳам аз назари истифодаи мафҳуми истилоҳот, қобили таъкид аст. Сабки таҳрири равону муъҷази Соинуддини Хучандӣ дар осори мансури адабии ӯ ба мушоҳида мерасад. Аммо дар рисолати илмӣ, ки дар назарияи ирфон, фанни мантиқ, фалсафа ва ҳуруф нигоштааст сабки мутакаллиф ва то ҷое печида тасаллут дорад.

Адиб бинобар бо тақозои мавзӯ ду сабки таълифро ихтиёр кардааст: яке насри содаву равон ва дигар маснӯъу тақаллуфмез ё насри фаннӣ, аммо дар маҷмӯъ насри Соинуддини Хучандӣ бо сабки содаву равон ва бо обуранги худвежаи ҳунари таълиф шуда, услуби хосаи эҷодии ӯро шакл додаанд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назарии таҳқиқ аз он иборат аст, ки баррасии масъалаҳои авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва фазои адабӣ-фарҳангии рӯзгори Соинуддини Хучандӣ, ҳаёт ва эҷодиёти адиб ва ҷаҳоншиносии ӯ, мақом ва ҷойгоҳи хонадони Хучандӣ дар Исфажони асрҳои миёна, муаррифии қадимитарин нусхаҳои хаттии осори суҳанвар, арзишу аҳаммияти номаҳо, хусусиятҳои ғоявию бадеӣ, вижагиҳои ҳунарии осори мансур ва масъалаҳои диди эстетикӣ Соинуддини Хучандӣ бо таъя ба равишҳои назарияпардозони илми адабиётшиносӣ ҷараён гирифта, дар такмили равиши таҳқиқӣ оид ба осори бадеӣ, махсусан, наср дар коргоҳи адабии суҳанварони асрҳои миёна, матолиби тозаеро ба миён мегузорад. Натиҷаҳои мазкур дар бобу фаслҳои диссертатсия ва равишҳои пажӯҳиши муаллиф акс ёфта, имкон дорад дар заминаи улуми адабӣ, ирфону фалсафа, ахлоқ ва робитаҳои фарҳангии Хучанду Исфажон ҳамчун падидаи ҷолиби илми фарҳангшинохтӣ дар таълифи рисолаҳои таҳқиқотӣ мавриди истифода қарор гирад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ бо он мушаххас мешавад, ки натиҷа ва ҳулосаҳои илмӣ диссертатсия дар амалияи илми адабиётшиносии тоҷик дар пажӯҳиши масъалаҳои мавқеи осори бадеӣ дар эҷодиёти мутафаккирони асримиёнагӣ, хусусиятҳои ғоявию бадеии асарҳои мансур ва баррасии масоили аслию фаръии коргоҳи эҷодии адибон метавонад корбаст шавад. Маводи рисола ва ҳулосаҳои муаллифро ҳангоми навиштани мақола ва таълифи рисолаҳои илмӣ, дар навиштани китобҳои дарсӣ ва таълифи воситаҳои таълимӣ дар донишгоҳу донишқадаҳо ва мактабҳои миёна, омода кардани курси лексияҳо аз таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ва таҳқиқи паҳлуҳои номакшуфи эҷодиёти Соинуддини Хучандӣ, ҳамчунин зимни баррасии масъалаҳои алоқаманд ба хусусиятҳои ғоявию бадеии осори мансури насри классикӣ истифода кардан матлуб аст. Истифодаи маводи рисола барои таълифи тазкираи донишмандони Хучанд, махсусан, омӯзиши доираи адабии Исфажон, таърихи адабиёти суфия, таърихи афкори фалсафии халқи тоҷик, таълифи фарҳангҳои ирфонӣ ва курсҳои махсуси «Таърихи

насри тоҷикӣ-форсӣ дар асрҳои XIV-XV ва масъалаҳои тасҳеҳи мутуни осори мансур» судманд хоҳад буд. Аз диссертатсия зимни таҳияи лексияҳо, навиштани рисолаҳои илмии доктории дараҷаи PhD, магистрӣ, рисолаҳои хатм дар факултетҳои филологӣ ва забонҳои шарқ, таъриху фаласафа, китобҳои дарсӣ барои тадриси фанни таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ, курс ва семинарҳои махсус оид ба насри бадеии асримиенагӣ дар мактабҳои олӣ метавон истифода кард.

Дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои аз таҳқиқи мавзӯ ба дастомадаро метавон ҷиҳати баррасии густардаи масъалаҳои сабки осори мансури адабиёти классикӣ, баҳусус, вижагиҳои ғоявию бадеии насри Соинуддини Хучандӣ истифода намуд. Хулосаҳо ва тавсияҳои илмии диссертатсия барои таҳқиқи паҳлуҳои тозаи ин равияи омӯзиш роҳро ҳамвор месозад.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Диссертатсия дар мавзӯи «Соинуддини Хучандӣ ва хусусиятҳои ғоявию бадеии осори адабии ӯ» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илми филология аз рӯйи ихтисоси илмии 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доғалаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Диссертант дар заминаи равишҳои таҳқиқии муосир ва баррасии масъалаҳои асосию фаръии мавриди пажӯиш аввалин маротиба ба таври комплексӣ вижагиҳои ғоявию бадеии мероси адабии Соинуддини Хучандиро дар асоси таснифу муаррифии нусхаҳои қадими осори ӯ дар қолаби монография таҳқиқ ва ҷамъбаст кардааст.

Таълифоти муаллифи диссертатсия ва силсилаи мақолаҳои ба таъъ расонидаи ӯ фарогири ҷанбаҳои асосии таҳқиқ буда, саҳми фардии ӯро дар ҳалли масъалаҳои мавриди таҳқиқ ба намоиш мегузоранд. Таҳқиқоти мазкур заҳмати ҷандинсолаи муаллиф буда, дар шакли диссертатсияи мукамал ба анҷом расидааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Доир ба муҳтавои асосии диссертатсия ва хулосаҳои таҳқиқ муаллиф дар **конференсияҳои байналмилалӣ** «Бузургдошти Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар ҳазораи дувуми Шоҳнома» (Систон, 5-уми даймоҳи 1390 / 24-26-уми декабри 2011) «Ҳамойиши байналмилалӣ забони форсӣ дар Осиёи Миёна ва Қافқоз» (Олмотӣ, 2012), «Қамоли Хучандӣ ва ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 2016), «Ҳамкорӣи иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ёзбекистон» (Хучанд, 21-22-юми июни соли 2019), «Саноии Ғазнавӣ ва таҳаввули адабиёти тасаввуфӣ» (Душанбе, 27-уми ноябри 2020), «Љуғрофиёи таърихӣ ва фарҳангии «Шоҳнома» (Душанбе, 11-12-уми октябри соли 2022), «Қасоили мубрами илмҳои педагогӣ, иҷтимоӣ, гуманитарӣ ва ғанҳои дақиқ дар замони муосир» (Панҷакент, 11-14-уми июли соли 2022), «Ҳамойиши байналмилалӣ «Шоҳнома» дар фарҳанг ва ҳунари милал (Истанбул, 17-19-уми октябри 2023), **конференсияҳои ҷумҳуриявӣ илмию амалии** «Афкори назарӣ-адабии форсу тоҷик дар асрҳои миёна», бахшида ба 80-солагии профессор Худой Шарифзода (Душанбе, 30-юми июни 2017), «Заминаҳои ташаккулу ривочи филологияи араб дар ҷаҳони муосир», ба гириғидошти хотираи доктори илмҳои филологӣ, профессор Ҳусейнзода Матин Шарифовиҷ (Душанбе, 16-уми ноябри 2021), «Хучанд дар паҳнои адабу фарҳанги тоҷикон» (Хучанд, 24-уми сентябри соли 2022) «Осори донишмандони Осиёи Миёна: матншиносӣ, нақд ва таҳлил» (Хучанд, 18-уми ноябри соли 2022) ва бештар аз даҳ конфронси илмӣи донишгоҳӣ, маҳфилҳои илмию адабии вилоятӣи «Ганҷи суҳан», конференсияҳои анъанавӣи илмию назариявӣи ҳайъати профессорону омӯзгорони Муассисаи давлатӣи таълимии «Донишгоҳи давлатӣи Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» (солҳои 2004-2025), семинарҳои илмӣ-назариявӣи кафедраи адабиёти классикии тоҷик дар шакли маърузаҳо ба муҳокимаи аҳли илм пешниҳод гардидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи адабиёти классикии тоҷики факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатӣи таълимии «Донишгоҳи

давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» дар таърихи 16-уми сентябри соли 2025 (протоколи № 2) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаи таҳқиқ дар 1 монография, **51** мақола, аз ҷумла **22** мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия, 3 мақола дар хориҷа (Эрон-2011, Олмотӣ-2012, Истанбул-2023) ва 26 мақола дар маҷмуаҳо ва маҷаллаҳои дигари илмӣ ба ҷоп расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима 5 бобу 17 фасл, 13 зерфасл, хулоса, замимаҳо ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 376 саҳифаи ҷопи компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ I. АВЗОИ СИЁСӢ-ИҚТИМОӢ ВА АДАБИИ АСРИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ

I.1. Вазъи сиёсӣ, иқтимоӣ ва фарҳангӣ

Замони зиндагонӣ ва фаъолияти адабии Соинуддини Хучандӣ ба давраи мухорибаҳои Темур рост меояд. Дар он рӯзгор муҳити сиёсӣ-иқтимоӣ ва иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон ва Ховари миёна хароб шуда, низоми давлатдорӣ ва пояҳои фармонравоии бисёре аз кишварҳои мусулмонӣ заиф гардида буд. Иллати аслии ин табоҳӣ ва бесарусомониҳо ҳуҷуми урдуи муғул ба хоки он сарзаминҳо маҳсуб мешавад: «Мусибати бузург аст, ки гашти рӯзгор ханӯз мисли онро наёварда ва оташи он домани халоикро, умуман ва муслиминро, хусусан, гирифтааст. Агар касе бигӯяд, ки аз хилқати Одам то кунун олам ба назари чунин ҳодисае гирифта наёмеда, роҳи хилоф нарафтааст. Чи таърих ҳодисаеро, ки шабеҳ ӯ наздик ба ин воқеа бошад, ба хотир надорад» [175, 101].

Бино ба асноди таърихӣ Чингиз дар ибтидо мақсади ҳуҷум ба қаламрави мамолики исломиро надоштааст. Муносибат ва муомилаи кӯтоҳандешонаи султон Муҳаммади Хоразмшоҳ боис шуд, ки ӯ сарзамини Мовароуннаҳро ба хоку хун яксон намояд. Атомалики Ҷувайнӣ дар «Таърихи Ҷаҳонкушӣ», ки онро Муҳаммадхони Қазвинӣ дар бобати омӯзиши давраи истилои муғул аз ду китоби муҳимми ҳамон давр: «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ва «Таърихи Вассоф»-и Абдуллоҳи Шерозӣ муътабартар медонад, овардааст: «Яке аз Бухоро пас аз воқеа (ҳуҷуми муғул – С.М.) гурехта буд ва ба Хуросон омада. Ҳоли Бухоро аз ӯ пурсиданд. Гуфт: «Омаданду канданд, сӯхтанду куштанд ва бурданду рафтанд». Ҷамоати зиракон, ки ин тақрир шуниданд, иттифоқ қарданд, ки дар порсӣ мучазтар аз ин сухан натворонад буд» [80, с.83].

Ханӯз асари харобиҳо ва яғмогарии Чингизу ворисони ӯ аз байн нарафта, ҷангу ҷидолҳои нав доман паҳн кард, «шаҳрҳо ва дашту кӯҳ аз хуни аҳоли лолагун гардид» [179, 363].

Лолагун гардидани дашту кӯҳ аз хуни одамон ишора ба тохтутозҳои амир Темур аст, ки пас аз сад соли Чингиз пой ба майдони сиёсат ниҳода, дар бераҳмию хунрезӣ аз чадди хеш гӯи сабқат рабуд. Ба қавли таърихнигорон муҳорибаи нахустини Темур бо шикасти хонадони Чағатойӣ дар Мовароуннаҳр оғоз шудааст. Дудмони Чағатой 132 сол, яъне аз соли 1227 то 1359м. дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр, Хоразм, Кошғар ва баъзе сарзаминҳои мучовир ҳукумат доштанд ва дар солҳои панҷоҳуми асри XIV ин давлат ба 30 кишвари ҷудогона тақсим гардида буд. Бино ба навиштаи таърихшинос Аҳрор Мухторов: «Хучанд ба ҳокимияти Боязиди Ҷалоир иттиҳод мекард, дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони Кайхусрав, дар Бадахшон шохҳои маҳаллӣ, дар Тирмиз сайидҳо ҳукмронӣ мекарданд. Хонҳои муғул оғишта-оғишта дини исломро қабул карда, дар атрофи худ уламои динӣ ва тоҷиронро ҷамъ оварда, ният доштанд ба ҳокимият сиёсати дар як марказ муттаҳид буданро ворид намоянд» [246, 5].

Қабилаҳои муғулу турк аз ин сиёсат норизо буданд. Бинобар ин, дар охири асри XIV дар Мовароуннаҳр миёни хонҳо ва қабилаҳои туркӣ мочарои шадид афрӯхта шуд ва бунёди давлатдории ҳокимияти хонӣ заиф гардид. Дар ҷунин вазъият амир Темур сар бардошта ва бо амир Ҳусайн бар зидди ҳокими Мовароуннаҳр – Туғлуқ Темур лашкар кашида, ба шикаст мувоҷеҳ шуд [179, 324]. Амир Темур ба ҷониби Систон фирор намуда, дар яке аз ҷангҳои гирду атрофи ин шаҳр аз дасти рост ва пойи рӯсташ ҷарадор гардид.

Соли 765х. /1364м. дар соҳили дарёи Чирчиқ миёни лашкариёни Илҷасхоҷа ва Ҳусайну Темур муҳорибаи хунин сар зад, ки дар таърих бо унвони «Ҷанги лой» машҳур аст. Ҳар ду амир дар ин муҳориба мағлӯб гардида, ба тарафи Балхи Афғонистон фирор намуданд [120, 438].

Ҳамин тариқ, амир Ҳусайн ва Темур соли 766х. /1365м. Мовароуннаҳрро аз тасаллути хони Муғулистон озод карда, худро фармонравойи ин сарзамин эълон карданд.

Илѣсхоча ин мавқеъро муғтанам дониста, бо анбуҳи урдуи муғул ба тарафи Самарқанд лашкар кашид. Дар вазъияти пурхушунат мардуми захматкаш, ба хусус, косибону тоҷирон ба муқобили Илѣсхоча бархоста, марзу буми худро дифоъ намуданд, ки дар таърих бо номи «Ҷунбиши сарбадорон» маъруф аст [120, 433-435]. Ин ҷунбиш, ки бо роҳнамоии Мавлонзода, Абубакр Каллабии Наддоф ва Мавлоно Хӯрдаки Бухорой ташкил гардид, яке аз муборизаҳои беамони мардуми Самарқанд ба муқобили урдуи муғул дар он рӯзгор аст, ки иштиҳори тамом пайдо кард. «Ҷунбиши сарбадорон» соли 1337 ба муносибати шӯрише, ки дар Сабзавори Хуросон бар муқобили муғулон сар зада буд, ба миён омад ва шиораш ин буд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст, сари худро ба дор бинем» [308, 109].

Мунтаҳо сарбадорон аҷнабиёни муғулро шикаст дода, дар Мовароуннаҳру Хуросон давлати худро таъсис намуданд, ки қаламравашон аз Сабзавор то Самарқанд доман густарда, панҷоҳ сол устувор буд:

Аз бими синони сарбадорон то ҳашр,

Як турк дигар хайма дар Эрон назадӣ [354].

Дар он аҳд авзои Исфаҳон ва хонадони Ҳоҷа Соинуддини Хучандӣ дар маҳаллаи «Ниморӯд»-и Исфаҳон, ки бахше аз маҳаллаи «Дардашт» (ё «Дурдашт») мебошад, нобасомон буд. Заъфи хонадони Элхонӣ сабаб шуд, ки давлати Эрон ба дасти силсилаҳои мухталифи маҳаллӣ: Оли Ҷалоир ё давлати Элхонӣ, Оли Музаффар, Сарбадорон ва Оли Курт афтод, ки умарои ҳар силсила байни худ ихтилоф доштанд.

Ҳамзамон миёни ду давлати эронитабори Куртҳои Ҳирот ва Сарбадорон, ки марказаш шаҳри Сабзавор буд, муборизаи тезу тунд ҷараён дошт. Темур бо истифода аз ин низоъҳои дохилӣ нахуст Ҳирот, сипас шаҳрҳои Домғону Байҳақро дар ҷануб ва Нишопур, Тӯс, Ҳабушон, Абевард, Астаробод ва Исфариноро дар шимол тасарруф намуд [168, 394]. Ҳучуми Темур ба Эрон ду ҳадафи асосӣ дошт :

1. Ғасби сарватҳои Эрон, интиқол додани он ба Мовароуннаҳр ва дар ин замина асос гузоштани иқтисодиёти давлат ва пойтахти навташкили Самарқанд.

2. Темур меҳост, ки дар Эрон умури идории ҷағатоихоро барқарор намояд, эҳтимолан нақшаи юриши ӯ ба ин сарзамин дар замони шикасти улуси Ҷағатой ва ба сари қудрат омаданаш тарҳрезӣ шуда бошад [308, 116].

Темур дар ибтидои юриши сесола ба баҳонаи мучозоти писар ва ҷонишини Шох Шучоъ – Зайнулобиддин, аз тариқи Ҳамадон ба Исфаҳон омад ва аз мардум молу мулки зиёде ситонид. Ғумоштагони ӯ зулму ситабро аз ҳад гузарониданд. Мунтаҳо исфаҳонӣён ба монанди ҳиротиён фиристодаҳои Темурро куштанд ва ӯ хангоми ғуруби офтоб ба Исфаҳон лашкар кашида, ба қатли оми исфаҳонӣён амр кард. Дар ин воқеаи хунин 70 ҳазор сар аз тан бурида шуд ва аз сарҳои куштагон дар шаҳри Исфаҳон бисту ҳашт манора сохтанд [176, 664-665]. Қатли оми Исфаҳон ва оқибатҳои даҳшатбори он дар осори мутааддиди таърихию адабӣ бо тафсилоти мухталиф нақл шудааст, аз ҷумла дар китоби «Равзат-ус-сафо» меҳонем: «Ҳукм содир шуд, ки сари куштагон биёваранд ва барои забти ин муомила девоне алоҳида ниҳода, ба ривояти ақал, ҳафтад ҳазор сар ҷамъ омада, дар Исфаҳон аз рууси (ҷамъи раъс, ба маънии сар – С.М) куштагон манораҳо бароварданд» [29, 157].

Амир Темур дар тӯли сию панҷ соли фармонравӣ (770-805ҳ. / 1369-1404 м.) сию панҷ маротиба ба қаламрави Эрону Моваруннаҳр ва Ховари Миёна лашкар кашида, аз канори Сайхун то Фурот, кишварҳои Ҳинд ва як қисми Русияро ҳам забт намуда, илова бар Мовароуннаҳру Хуросон кишварҳои арабиро низ ба тасаллути худ даровард, то он ҷо ки дар Димишқ дар намози ҷумъа хутба ба номи Темур хонда мешуд.

Мувофиқи сухани Абдулҳусайни Зарринқӯб «аз саҳтқушиҳо ва кинақӯшиҳои ӯ (амир Темур – С. М) дostonҳо овардаанд, ки мӯй бар андом рост мекунад» [158, 378].

Амир Темур ин давлати бузургро дар замони зиндагияш байни писарону писарзодаҳояш тақсим карда буд. Ба шаҳодати Алии Яздӣ «36 писар ва писарзода аз он муайяди беҳамол боз монда» [90, 492]. Манзури Алии Яздӣ аз «36 писар ва писарзода» хонадони Темуриён мебошад, вагарна амир Темур чаҳор писар дошт ва аз миёни онҳо беҳтарину донишмандтарин Шохрух Мирзо (779-850х. / 1377-1446 м.) буд, ки дар синни 27-солагӣ бар тахт нишаст ва 43 сол ҳукуматдорӣ кард.

Темур ба нияти он ки миёни фарзанд ва фарзандзодаҳояш мубориза барои тоҷу тахт сурат нагирад, мамлакаташро тақсим кард, аммо тадбири вай ба қор наёмад. Зеро бо гузаштани андак фосила миёни ду писари Темур – Мироншоҳу Шохрух ва наводагони дигари ӯ муноқиша даргирифт ва кишвари паҳновари амир Темур ба ду давлати алоҳида тақсим гардид: яке давлати Мироншоҳ ва писаронаш Абубакру Муҳаммадумар дар Эрони Ғарбӣ, Ироқи араб ва Гурҷистону Арманистон ва дигаре давлати Шохрух дар Хуросон, Ҳирот ва Мовароуннаҳр [176, 672].

Соинуддини Хучандӣ дар чуниин вазъият дар Исфаҳон ва муддате дар Самарқанду Ҳирот умр ба сар бурда, бо шохзодагони темурӣ: Мирзо Шохрух, Пирмуҳаммад, Искандар Мирзо ва Бойсанғур Баҳодур робита ва ҳамкорӣ дошт. Соинуддини Хучандӣ бо инояти Мирзо Шохрух қозии вилояти Язд таъйин гардида, муддате қазои шаҳри Самарқандро ҳам бар уҳда дошт, аммо на дар замони давлатдории Темур, балки дар даврони салтанати Мирзо Шохрух. Соинуддини Хучандӣ дар осораш аз меҳрубониҳои Шохрух, амирзода Пирмуҳаммад ва амирзода Искандар, ки аз ӯ ҳимоят мекарданд, ёдоварӣ кардааст [64, 241-243].

Дар солҳои аввали давлатдории султон Абусаиди Мироншоҳ (замони давлатдорияш 855-873х. / 1451-1469м.) «тамғо» ситонида мешуд. «Тамғо» андозе буд, ки аз ҳунармандону савдогарон ситонида мешуд ва дар Эрону Осиёи Миёна бори аввал дар замони ҳукмронии хонҳои муғул ба ҷои закот ҷорӣ гардид. Соли 865х. / 1461 м. бо тақозои Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор ин андоз бекор карда шуд.

Агарчи султон Абусаид ба муддати ҳаждаҳ сол дар Мовароуннаҳру Хуросон, Туркистону Афғонистон ва Ҳинду Бағдод салтанат ронд, маҳз дар хамин айём аҳволу авзои он мамолик бадтар гардида, бесарусомонӣ ва қатлу ғорат авҷ гирифт «дастгоҳи ҳукумати Абусаид золимона сохта шуда, дар замони ӯ пӯст кандану дар оби чӯш пухтани одамони саркаш, мӯйи сари занонро тарошонидан ва амсоли инҳо бисе ривоч дошта, дар деғ чӯшонидани вазир Муиззуддини Шерозӣ ва пӯст канда дар дарвозаи Малик овехта шудани сарроф Шайх Аҳмад (соли 866ҳ. /1462 м.) мисоли қатъии бедодғарихои ӯст» [208, 15].

Бар асари муборизаи хунин барои тоҷу тахт, тақсимои давлат миёни амирзодаҳо, ба айшу ишрат машғул будани шоҳзодагони темурӣ ва зиддиятҳои мафкуравӣ, инчунин ба расми суюрғол супоридани шаҳру вилоятҳо ба сарлашкарон ва ходимони дин, хирочи гарон ситонидан аз аҳоли авзои иҷтимоиву иқтисодии кишварро харобтар ва ҳаёти мардумро тоқатнопазир мекард.

Масалан, Ҷалолуддин Мироншоҳ (ваф.810ҳ. / 1408м.) писари сеvuми Темур чанозаи муаррих ва олими маъруф Рашидуддини Фазлуллоҳро (648-718ҳ. / 1250-1319м.) аз қабристон берун карда, дар қабристони яҳудиён дафн кард. Ҳамчунин бо фармони вай муассиси фирқаи «Ҳуруфия» Фазлуллоҳи Астарободӣ кушта ва сӯзонида шуд [179, 368].

Ба баҳонаи сӯиқасди Аҳмади Лур – яке аз пайравони фирқаи ҳуруфия, ки соли 830ҳ. / 1427 м. дар назди масҷиди ҷомеи Ҳирот Шоҳрух Мирзоро корд зад як зумра донишмандон ва аҳли ирфонро тухмат зада, гуруҳро қатл ва бархе аз ононро ба шаҳрҳои Ҳамадону Табрез ва Курдистону Самарқанд бадарға карданд. Аз ҷумла хаттоти машҳур Мавлоно Маъруф – набераи Фазлуллоҳи Изуддинро қатл намуда, Соинуддини Хучандӣ ба Курдистону хиттаи Чолус, Сайид Қосими Анвор ба Самарқанд ва дахҳо нафарони дигари барои табақаи ҳоким номақбул аз Ҳирот берун рафтанд [57, 615-617; 18, 206-208].

Худи Соинуддини Хучандӣ ҳам аз азобу шиканчаҳояш, ки ўро ба баҳонаи ин воқеа нахуст зиндонӣ ва сипас ба шаҳрҳои Табрзу Гелон, Ҳамадону Ҳирот ва Систону Натанз саргардон намуданд, дар рисолаҳои «Нафсат-ул-масрури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум», «Тухфаи Алоия», «Эътиқодот» ва номаҳояш ба таассуф ёдоварӣ кардааст.

Замоне, ки фуқаҳои Ҳирот Соинуддини Хучандиро ба сӯфигарӣ тухмат мекунанд, вай дар дифоъ аз худ барои Шоҳрухи Темурӣ «Нафсат-ул-масдури аввал»-ро навишта, дар он батафсил аз саргузашти худ ёд кардааст. Бори дувум, ки нависандаро ба муносибати воқеаи Аҳмади Лур тухмат заданд, вай ба дунболи он китобе бо унвони «Нафсат-ул-масдури дувум» навишт ва шарҳи ҳоли худу хонаводаашро дар он баён карда, аз ҳокими вақт Мирзо Бойсанғур мурувват хостааст.

«**Рисолаи эътиқодот ё муътақидот**»-ро ҳам Соинуддини Хучандӣ дар радди тухмат дар боби мазҳаб ва ақида, ки ба вай нисбат дода буданд, дар таърихи 19-уми ҷумодиюлаввали 829ҳ. / 29-уми марти 1426м. ба номи Шоҳрух Мирзо таълиф намудааст. Ҳамчунин «Тухфаи Алоия»-ро низ ба номи Алоуддавла – фарзанди Бойсанғур дар таърихи 831ҳ. / 1428м. дар дифоъ аз худ ба қалам овардааст.

Ба ин маънӣ, зиндагӣ ва саргузашти ин орифи номвар ҳамонанди бисёре аз донишмандону озодандешони дигар пур аз ноҳамвориҳо ва шебу фарозҳост. Дарду ранҷ, азобу шиканча, таъбид ва зиндон, кинаву ҳасуди душманон, мусодираи амвол аз як тараф, авзои ошуфтаву парешон, ҳаводиси даҳшатбору ҳавлноқ ва табоҳии ҳаёти сиёсӣю иқтисодии мардум, аз ҷониби дигар, дар руҳия ва ҷаҳоншиносии шоир ва нависандаи тавононе ҳамчун Соинуддини Хучандӣ таъсири амиқ гузоштааст.

Маҳдудиятҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, заиф гардидани ҳукумати марказӣ, муноқишаҳои мафкуравӣ ва зиддиятҳои мазҳабӣ боис мегардид, ки аҳли илму адаб, ҳунармандону санъатгарон ва шайхону орифон тарки зодгоҳ намоянд.

Соинуддини Хучандӣ ҳам дар робита бо вазъи сиёсӣ-иҷтимоии ҳамон замон ҳаёти ноором дошта, ба хотири ҷустуҷӯи макони озоиштаву овода аз шаҳре ба шаҳре сафар мекард: «Худой огоҳ аст, ки ду навбат ба даргоҳи олампаҳо омад ва тафарруси авзоъ намуд, бад-ин ҷо озим гашт, ки атфолро нақл ба мамлакати дигар кунад:

Аруси хоки Хуросон ҷу нест созанда,

Чи васли ӯ ба никоҳу чи ҳаҷри ӯ ба талоқ.

Аз ин рӯ, муддате мадид аз баҳс ва таълифи китобҳои ирфонӣ иҷтиноб варзид: «...На аз он рӯ, ки бад аст, аз он ҷиҳат, ки мардумони бемоя, ки улуми бисёр накардаанд ва ғарази бисёр доранд, сухани эшон муътабар аст ин ҷо.»

[64, 208, 215].

Ба иттифоқи аҳли таҳқиқ илму дониш ва фарҳангу ҳунар дар асрҳои XIV-XV дар Мовароуннаҳру Хуросон дар ду марказ: яке дар Самарқанд ва дигаре дар шаҳри Хирот то ҳаде побарҷо буд.

Соинуддини Хучандӣ дар ҳар ду шаҳр зиндагӣ ва эҷод кардааст. Ин ду шаҳр дар он рӯзгор аз марокизи бонуфуз ва муҳимми адабиёту фарҳанг ва ҳунар дар Шарқ маҳсуб мешуданд, махсусан, Самарқанд дар замони Темур «на танҳо дар Шарқ, балки дар Урупо низ машҳур буд» [189, 43].

Забеҳуллоҳи Сафо қайд мекунад, ки тавофути бузурги Темуриён бо Чингизӣ дар он аст, ки эшон ба сабаби эътиқоду иродат ба дини ислом ва фарҳангу тамаддуни эронӣ бо ин ҳама нобасомонӣ ва дарандаҳӯӣ ба масобаи муғулон набуданд. Ошноӣ бо шеърӣ адаб ва ҳунари фарҳанги эронӣ аз Темуриён ҳомиёни нисбатан хубе барои адабиёт ва ҳунар ба вучуд овард ва хидматҳои арзандае ба дасти онҳо анҷом дод [181, 41]. Ин гуна мулоҳиза дар таҳқиқоти Абдулҳусайни Зарринқӯб низ таъкид шудааст [157, 290; 158, 389].

Воқеият ҳам чунин аст, ки дар замони фармонравоии Темуриён ба инзимоми хунрезӣҳо ва қатли омҳо давраҳои таҷдиди ободонӣ ва созандагии

зумрае аз шаҳру манотиқи Мовароуннаҳру Хуросон ва тарвичу такомули фарҳангу ҳунар ҳам вучуд дошт.

Бинобар ин, бо вучуди воқеаҳои мудҳиш, ки таърих мислашро кам дидааст, дар рӯзгори Темуриён ва замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ санъатҳои муҳандисӣ, меъморӣ, хаттотӣ, наққошӣ, мусиқӣ ва аз ҳунароҳои халқӣ қолинбофӣ, гачкорӣ, шишагарӣ, заргарӣ ва соири анвои ҳунар ба камоли инкишоф расид.

Аз хонадони Темуриён афроди зиёде, яъне 11 тан салтанатдорӣ кардаанд, аз амири соҳибкирон то Ҳусайни Бойқаро, аммо аз ин миён метавон се нафарро ба забон овард, ки дар рӯзгори ҳукмфармоии онҳо илму фарҳанг ва адабу ҳунари мардуми форситабор давраи такомули худро сайр намуд. Нахуст Мирзо Шохрух, ки наздик ба панҷоҳ сол давлатдорӣ кард (замони ҳукмфармоиаш 807-850х. / 1404-1446м.), сонӣ писараш – Мирзо Улуғбек (давраи давлатдориаш 812-850х. / 1409-1446м.) ва севумӣ султон Ҳусайни Бойқаро, ки сию панҷ сол зимомии ҳукумат зери дасти ӯ буд (**давраи** ҳукуматдориаш (875-911х. / 1470-1505м.).

Бар пояи маълумоте, ки дар даст ҳаст, метавон гуфт, ки дар замони ҳукумати ин се нафар шоҳзодагони темурӣ илму ҳунар равнақ ёфт ва мадорису марокизи зиёд сохта шуд. Сохтани мадорису масҷидҳо ва дигар марказҳои фарҳангӣ ва илмӣ аз пешрафти ҳунари меъморӣ ва муҳандисии он давр дарак медиҳад ва табиист, ки ин мадорисро шоҳзодагони темурӣ ё амирони онҳо бино мекарданд. Дар ҳамаи шаҳрҳо сохтани масҷиду мадрасаҳо авҷ гирифта буд, аз ҷумла дар Самарқанду Ҳироту Бухоро, Исфаҳону Табрез, Машҳаду Шероз, Фарғона, Қўқанд, Хучанду Истаравшан ва монанди онҳо, ки Соинуддини Хучандӣ ва хонадони ӯ дар бештари ин шаҳрҳо зиндагӣ кардаанд.

Мадрасае, ки Хоҷа Юсуф яке аз амирони Шохрух Мирзо дар Машҳад сохта буд, ҳоло ҳам бо номи «Дудар» боқист [181, 8]. Дар Бухоро – мақбараи чашмаи Аюб ва Улуғбек, дар шаҳри Истаравшан масҷиди султон Абдулатиф

(Кӯкгумбуз), дар Хучанд – мақбараи Шайх Маслиҳатдин, Ҳазрати Бобо, Дувахон (Тубохон) ва чанд бинои монументалӣ дар асри XIV бунёд шуданд.

Яке аз маъмултарин амалҳои Темур он буд, ки санъатгарони моҳир, меъморону мусикидонҳо ва ҳатто ғаниматҳои шаҳрҳои мафтухаро ба Самарқанд меовард ва бад-ин васила дар ободии шаҳр ҳиммат меғумошт. Аз ҷумла, дар Исфаҳон бо супориши амир Темур хонаводаи Соинуддини Хучандӣ ба Самарқанд кӯчонида шуданд. Ба шаҳодати Соинуддини Хучандӣ хангоми кӯч бастан ба Самарқанд бобояш Абуҳомид Садруддин ва фарзандаш Муҳаммад – падари Соинуддин дар ҳаёт набуданд. Бинобар ин, мансаби қозии Самарқанд бар ӯҳдаи бародари бузургаш будааст: «Чун қазо дар аввали замони амири бузург..., ки бузургони мамлакатро **фармуд кӯчонид**, тавфиз ба бародар фармуданд, баъд аз он бад-ин фақир ба инояти бандагии ҳазрат ва дар шаръ чунин аст, ки ҳар кас ки ин мансаби шариф бад-ӯ тааллуқ гирифт, вочиб шуд, ки бикӯшад ва нагзорад, ки рахнае дар он шавад, ки бузург коре аст» [64, 170].

Мушоҳида мешавад, ки дар замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ бинокорӣ, меъморӣ, шаҳрсозӣ ва дигар ҳунароҳои инкишоф ёфтанд. Бештари меъморӣҳои ин аср аз масҷиду мадрасаҳо, қасру кушкҳо, хонақоҳҳо ва марказҳои таълим иборат буд. Бузургтарин биноҳое, ки дар замони Соинуддини Хучандӣ дар Самарқанд сохта шуданд, мақбараҳои Гӯри амир (1403-1404), Шоҳи Зинда, мадрасаҳои Мирзо Улуғбек (1420), Бибӣ Хонум (1399-1404), Қасри Оқсарой (1390-1404), Масҷиди ҷомеи амир Темур, мадрасаҳои Шердор, Улуғбек, Тиллокорӣ ва Кӯкалтош мебошанд, ки аз ҷиҳати усули наққошӣ ва кандакории рӯйи мрамор беҳтарин намунаҳои санъати меъморӣ ва муҳандисии рӯзгори Соинуддини Хучандӣ маҳсуб мешаванд [307, 242-244; 217, 217-221].

Мақтабҳои наққошии Исфаҳону Табреш, Шероз ва Бағдод барои рушду инкишофи ҳунари наққошӣ дар Мовароуннаҳр, махсусан, дар Ҳирот заминаи мусоиде фароҳам овард. Масалан, тасвири ҳафт нусхаи «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар солҳои 1330-1352 дар шаҳри Шероз ба анҷом

расида, дар асри XIV анъанаи муайянеро дар интихоби образ ба вучуд овард [294, 13-14].

Дар заминаи санъати ороиши китоб ҳунароҳои хаттотӣ, лаввоҳӣ, саҳҳофӣ, рассомӣ тараққӣ карданд, ки аз ин миён хаттотӣ истиқболи бештаре ёфт. Лозим ба зикр аст, ки роҷеъ ба ривочи ҳунари хаттотӣ ва равнақи хатти настаълиқ дар авохори асрҳои XIV ва нимаи аввали XV муаллифони маъхазҳои асримиёнагӣ

[58, 59 ; 36, 30-31; 97, 135] ва адабпажӯҳои муосир [294, 13-15; 312, 102-163] ба тафсил суҳан гуфтаанд. Ба хоҳири иҷтиноб аз такрори матолиб мо саъй намудем, ки танҳо омилҳои тарвиҷу такомули ҳунари хаттотиро дар ин давра пайгирӣ намуда, чанд нуктаро ба ҳайси ҳулоса баён намоем.

Пас аз ғавти амир Темур Мирзо Шохруҳ пойтахти давлатро ба шаҳри Ҳирот овард ва осудагиву оромии нисбие, ки дар Ҳирот ба вучуд омада буд, барои пешрафти ҳунари хаттотӣ ва анвои дигари санъат заминаи муносибе фароҳам овард, ки дар натиҷа бо раҳнамоии мухтареи хатти настаълиқ – Мир Алӣ ибни Илёси Табрезӣ (ваф 850ҳ. / 1446м.) ва Мавлоно Ҷаъфарӣ Табрезӣ (ваф. 860ҳ./ 1456м.) наздик ба панҷоҳ нафар ҳушнависону лавҳакашон, наққошону саҳҳофон ва созандагону навозандагон дар Ҳироти он рӯзгор ҷамъ шуда буданд.

Аслан ҳунари хаттотӣ дар шаҳрҳои Табрезу Шероз, Қазвин, Бағдод ва Язд такомул ёфта буд ва таъсиси чунин мактабҳои ҳунарий ба раванди минбаъдаи инкишофи мактаби ҳушнависи Ҳирот таъсири ҳудро гузошт, ки дар натиҷа беҳтарин намоёндагони макотиби наққошӣ ва хаттотии Шероз, Бағдод, Исфаҳон ва Табрез дар солҳои 20-30-юми асри XV дар дорбори Шохруҳ ва писараш Мирзо Бойсанғур ҷамъ омада буданд. Масалан, аз Табрез Сайид Аҳмади Наққош, Алиӣ Мусаввир, саҳҳоф Қивомуддин ва усто Маъруфро аз Бағдод, ки аввал дар дорбори султон Искандар дар Шероз ғаволият мекард, ба Ҳирот оварда буданд.

Таваҷҷуҳи ҳоссаи ҳонадони темурӣ омили дигари равнақи ҳушнависӣ дар Ҳирот гардид. Замоне, ки амир Темур вориди Табрез гардид, бинобар

расму одоте, ки нисбат ба уламо ва аҳли фарҳангу ҳунари замони худ дошт, Мавлоно Ҷаъфари Табрезиро ба Самарқанд овард. Мунтаҳо соли 823х. / 1420м. ин хушнависи номӣ ба Ҳирот омада, сарвари китобхонаи Мирзо Бойсанғурро бар уҳда мегирад ва як идда корҳои мондагори ба сомон мерасонад. Ё ҳуди шоҳзода Мирзо Бойсанғур (солҳои ҳукмронии 799-837х. / 1379-1433м.) «шеърӣ форсӣ ва туркӣ некӯ гуфтиву фаҳмидӣ ва ба шаш қалам хат навиштӣ» [39, 350], яъне шаш навъи хатти арабиасосро хондаву навишта метавонист.

Маълум мешавад, ки Мирзо Бойсанғур аҳли хатту наққошӣ ва ҳунар ҳам будааст ва маҳз ба тавассути заҳматҳои вай як зумра хушнависон, наққошон, мусиқичӣён ва мутрибон ба воя расиданд, ки назиршон дар кишварҳои дигар дида намешуд. Роҷеъ ба анвои хат дар ҳамин давра асарҳои зиёде таълиф шуданд, ки ба унвони намуна «Рисолаи қавоиди хутут»-и Камолуддин Рафиқии Ҳиравиро ёдоварӣ кардан кофист.

Бештари суҳанварони он айём, махсусан, мактаби адабии Исфохон, Самарқанд ва Ҳирот, ки Соинуддин Ҳучандӣ дар ҳар се марказҳои бузург зиндагонӣ кардааст, дорои чандин ҳунар буданд. Масалан, Шарафуддин Алиӣ Яздӣ (ваф. 853х. / 1453м.), ки аз дӯстони соҳибфазли Соинуддини Ҳучандӣ буд, бо вай дар як замон зиндагӣ ва эҷод кардааст, ҳам шоиру таърихнигор ва ҳам хушнавис буд, ки баъзе рисолаҳои Соинуддини Ҳучандӣ ба қалами вай китобат шудаанд. Ё Котибии Нишопурӣ (ваф. 839х. / 1436м.) ҳам шеър некӯ мегуфт ва ҳам котиби хуб буд. Яҳёи Себак (ваф. 852х. / 1449м.), Мавлоно Маъруфи хаттот (ваф. 830х. / 1427м.), Бобо Савдоӣ (ваф. 853х. / 1459м.) ва ғайра дар чандин ҳунар мумтоз буданд.

Шоистаи зикр аст, ки дар давраи мутолиаи мо соири ҳунаро: тазҳибкорӣ, гулкорӣ, кошигарӣ, кулолгарӣ, санъати коркарди чӯб, бофандагӣ ва ороиши либос, коркарди филизот ва сангҳои ранга, шахрсозӣ, боғдорӣ, фарҳанги китобдорӣ ва китобхонаи мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифта, санъатгарони он замон дар тамоми ин риштаҳо истеъдод ва завқи салим зоҳир кардаанд. Манзилати китоб ва китобхонаҳои бузург барои тақомули

санъати китобдорӣ ва мураққаъсозӣ мусоидат намуд, ки мероси ғании санъати асримиёнагӣ дар Мовароуннахру Хуросон ва Эрони асрҳои XIV-XV шоҳид бар он аст.

Таъсиси китобхонаи Бойсанғурӣ ва заҳматҳои пайвастаи ӯ барои пешрафти се санъат: китобсозӣ, наққошӣ ва хаттотӣ аз ҳар чихат пурсамар омад ва минбаъд ҳосили ин заҳматҳову талошҳо дар қолаби осори ҳунари зухур ёфт. Дар ин бобат Давлатшоҳи Самарқандӣ чунин менависад: «Гӯянд, ки чихил котиби хушнавис дар китобхонаи ӯ ба китобат машғул будандӣ ва Мавлоно Ҷаъфари Табрезӣ саромади кутуб буд ва ҳунармандонро иноятҳо кардӣ ва шуароро дӯст доштӣ...» [102, 353].

Бо дастури Бойсанғур Мирзо осори илмию адабии донишмандони пешин нусхабардорӣ мешуд. Махсусан, солҳои 829-834х. / 1425-1430 м. бо супориши вай ҷамъоварӣ ва тасҳеҳу китобати як нусхаи мумтози «Шоҳнома» ва илҳоқи муқаддимаи машҳур бад-он анҷом ёфт. Дарвоқеъ матни «Шоҳнома» бо муқаддимаи Бойсанғур мураттаб гардида буд, ки 22 миниатюраи зебо дошт ва «китобати он ба қалами Ҷаъфари Табрезӣ ва расмҳояш ба муқалами Халил Султон тааллуқ дорад» [208, 40]. Дар асрҳои баъдӣ ин муқаддимаи муфассал бо унвони «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Бойсанғурӣ» маъруфият пайдо кард.

Илова бар ин, дар китобхонаи Мирзо Бойсанғур нусхаҳои зиёди «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Қалила ва Димна», осори Анварии Абевардӣ, Саноии Ғазнавӣ, Умари Хайём, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Соинуддини Хучандӣ, Салмону Ҳочу ва Ҳоҷа Ҳофизу Қамолӣ Хучандӣ ба маротиб нусхабардорӣ шуда, қабл аз он паҷуҳиши матншиносӣ мутобиқи нусахи қадим ва муътабар анҷом дода мешудааст. Базли ҳиммати Темуриён нисбат ба китоб ва китобхона, – навиштааст Забехуллоҳи Сафо, – аз масоиле аст, ки фаромӯш кардани он навъе аз беинсофӣ хоҳад буд [181, 12].

Бо вучуди пешрафти ҳунари хаттотӣ ва нусхабардорӣ хушнависон дар ин амр гоҳ-гоҳ ба иштибоҳ роҳ медоданд ва мувофиқи завқу ҷаҳонбинии хеш

дар тасвиди нусхабардории давовини шуаро таҳрифу тасарруф ворид мекарданд, ки метавон намунаҳои зиёде мисол овард.

Биноан таҳриф махсуси котибон мебошад ва қариб дар ҳар даври замон хангоми нусхабардорӣ аз ҷониби хушнависон ба мушоҳида мерасад. Аммо Абдулҳусайни Зарринқӯб ба хулосае омадааст, ки қисмати умдаи таҳрифоту илҳоқоте, ки дар нусхаҳои мухталифи ҷадид аз китобҳои кӯҳани тоҷикӣ-форсӣ, ба монанди «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ, «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ, қуллиёти Саъдии Шерозӣ ва девони Ҳофизии Шерозӣ рух додааст, «ба эҳтимоли қавӣ марбут ба ҳамин аҳд аст (асри XV – С.М.), ки ҳатто хушнависи машҳур мисли Султонӣ низ аз айб барканор намондааст» [158, 226].

Бо ин ҳама ба василаи хушнависони моҳири он давр мероси ғании санъати асримиёнагии мардуми форситабор аз ҳаводиси рӯзгор эмин бимонд. Махсусан, китобхонаи Бойсанғур Мирзо дар таъриху фарҳанг ва адабиёт ҳамчун Кохи санъати Ҳирот эътироф гардида, суннати хушнависӣ, таъҷибкорӣ ва наққошии он дар китобхонаҳои Ҳусайни Бойқаро, Алишери Навоӣ ва Мавлоно Абдулраҳмони Ҷомӣ идома ва тавсия меёфт.

Ҳунари меъморӣ ва санооти дастӣ дар заминаҳои мухталиф, монанди ҳаттотӣ наққошӣ, қошикорӣ, насосҷӣ дар асри Соинуддини Ҳуҷандӣ дар Исфаҳону Табрез ҳам раванқ ёфта буд. Минҷумла қорбурди қошӣ дар осори фарҳангии Исфаҳон аз нимаи аввали қарни сздаҳуми мелодӣ ба назар мерасад, ки дар қарнҳои баъдӣ рӯ ба инкишоф ниҳод ва то нимаи аввали садаи ҳадаҳ ба авҷи худ расид. Намунаҳои олии он дар масҷидҳои Шайх Лутфуллоҳ, Имомзода Бобоқосим, мадрасаи Ҷаҳорбоғи Исфаҳон (асри XIV) мушоҳида мешавад. Сохтмонҳои асри XIV-XV, – навиштааст Владимир Бартолд, – аз тамоми сохтмонҳое, ки дар Эрон пештар сурат гирифта буд, бартарӣ доранд [298, 717]. Дар давраи мавриди назар адвору мусиқӣ, хонандагиву мутрибӣ, муҳандисиву тарроҳӣ ва соири сохтаҳои ҳунарий ва санъатҳои дастӣ ба авҷи инкишоф расид.

Аҳди мавриди мутолиаи мо як давраи фарҳангии хос аст, ки аз поёни асри чаҳордаҳуми мелодӣ оғоз шуд ва бо ғуруби ҳукмронии Шох Исмоили аввал поён пазируфт.

Ҳамин тариқ, даврони зиндагонӣ ва фаъолияти сиёсӣ-иҷтимоӣ ва адабии Соинуддини Хучандӣ асосан дар се маркази фарҳангии ҳамон замон Исфаҳон, Самарқанд ва Ҳирот гузашта ва ин се шаҳр, ба вижа Самарқанду Ҳирот бо ибтикори амир Темур, Мирзо Шохрух ва Ҳусайн Бойқаро ба маҳзани илму ҳунар ва ҷойгоҳи ҳунармандон табдил гардида буд.

Соинуддини Хучандӣ вазъияти илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ, муҳолифатҳои сиёсӣ ва динии он рӯзгор ва дар ин замина саргузаштҳои худро дар панҷ асари бисёр нафис ва таърихӣ хеш ба қалам додааст, ки дар китобҳои дигари он рӯзгор ба назар намерасанд.

Омӯзишу пажӯҳиши самтҳои асосии фаъолияти сиёсӣ-иҷтимоӣ, илмӣ ва адабии Соинуддин Хучандии Исфаҳонӣ барои адабиётшиносии тоҷикӣ ва робитаи фарҳангии Хучанду Исфаҳон ва Самарқанд аз ҳар нигоҳ муҳим ва муфид мебошад, зеро осори адабӣ аз бисёр ҷиҳатҳо парваридаи замон, муҳити сиёсӣ-иҷтимоӣ ва сиёсати давр ба шумор меояд. Бинобар ин, ҳамаҷониба омӯхтани адабиёти ҳар давра аз дидгоҳи воқеияти иҷтимоӣ ва муҳити адабии эҷодкор аз ҳар лиҳоз дорои аҳаммият буда, масоили адабиёти ҳамон давра ва равишҳои куллии ҷараёни адабиёти ошкор хоҳад кард.

I. 2. Илм ва адабиёт

Дар аҳди ҳукмронии сулолаи Темуриён таваҷҷуҳ ба бунёди мадрасаҳо хеле раванқ пайдо карда, дар шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Ҳироту Тошканд, Хучанду Фарғона, Хоразм, Исфаҳону Табрез, Шерозу Машҳад, Бағдод, Марв, Астаробод, Абевард ва ғайра шумораи толибилмон бамаҷоратиб афзуд. Дар ин мадорис улуми шаръӣ амсоли фикҳ, тафсир, ҳадис, калом, илоҳиёт ва улуми: сарфу наҳв, балоғати калом ва луғат таълим дода мешуд. Як вижагии таълиму тадрис дар мадрасаҳои замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ он буд, ки дар баробари нуфузи улуми шаръӣ таълифу омӯзиши суннати шарҳу

талхис ва ҳошиянигорӣ бар китобҳои дарсии пешин ривоч ёфт. Рухияи улуми илоҳиёт ба ҷаҳоншиносии донишмандони замони Темуриён таъсири амиқ дошт, то ҷое, ки осори олимони риштаи маъқул ҳам ранги динӣ ба худ гирифт. Шохзодагони темурӣ ҳарчанд барои инкишофи илму ҳунар заминаҳо фароҳам оварданд, ҳамзамон аз интишори матолиби тоза шадидан ҷилавгирӣ мекарданд. Ҳатто дар мавриди ироаи нуктаҳои нави илмӣ роҷеъ ба ирфону тасаввуф ҳомилони ин андешаву ақоидро таъбид мекарданд. Чунончи, Камолуддин Ҳусайни Хоразмӣ – маъруфтарин шореҳи «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ, Соинуддини Хучандӣ, Сайид Қосими Анвор ва ҳоказо, ки ғурбатро ихтиёр карданд.

Дар замони зиндагии Хоҷа Соинуддин ҳам бозори муҳолифатҳои мафкуравӣ ҳанӯз гарм буд. Донишмандони улуми шаръӣ ба пайравони тариқат даъвои бартарии илмӣ пеш меоварданд ва баҳсҳои шадиде ба зухур мепаиваст.

Шамсуддин Маҳмуди Омулӣ дар қомуси ҷомеи худ «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн» ҳамаи илмҳоро ба ду даста тақсим ва донишҳои адабиро ба қисми аввал, яъне улуми мутааххир мансуб доништа, теъдоди ин илмҳоро иборат аз понздаҳ навъ ба шумор овардааст. Донишҳои «шаръиёт»-ро марбут ба улуми авохир доништа, миқдори онҳоро нӯҳ ғана ғуфтаст [35, 85-89]. Бо таваҷҷуҳ ба назариёти таснифоти улум метавон ҳукм кард, ки ҳамаи донишҳо ба се шоҳи асосӣ ҷудо мешаванд:

1. Улуми ақлия ё маъқул. Маҷмуаи донишҳое, ки тафаккурро сайқал медиҳанд ва мавзӯи меҳварии онҳо ақл ва масоили он мебошад, амсоли илмҳои фалсафӣ, риёзӣ, мантиқӣ ва тиббӣ.

2. Улуми нақлия ё манқул ба монанди тафсири Қуръон, ҳадис, калом, усули фикҳ ва илми таҷвид, ки Маҳмуди Омулӣ ин илмҳоро шаръиёт номида ва имрӯз улуми шаръӣ унвон кардаанд. Илмҳои нақлия ҳангоми мавъиза ва амри маъруф бештар дар масоҷиду мадрасаҳо ва марказҳои динӣ ба кор гирифта мешуд. Воизон ва уламои ислом ҳангоми шарҳу тавзеҳи масоили

мухталиф, махсусан, дар вақти панду насихат аз оёту ҳадис ва масоили фикҳӣ шоҳид меоварданд.

3. Улуми адабӣ. Микдори онҳо аз дувоздаҳ то понздаҳ навъ буда, донандаи кулли ин илмҳоро суҳаншинос ё адиб меноманд.

Манзур аз ёддошти мухтасар перомуни табақабандии илмҳо он буд, ки ин се шоҳаи асосӣ дар эҷодиёти Соинуддини Хучандӣ ва ҳам дар осори таълифии замони нависанда ба мушоҳида мерасад. Бинобар ин, бо тафсили бештаре мутаваҷҷеҳ хоҳем шуд.

Теъдоди шоирону нависандагон ва ҳунармандоне, ки ба ҳалқаи адабии Ҳирот пайваста буданд, ба 200 нафар мерасад [225, 67]. Вале дар ноҳияҳои Ироқи Аҷам, аз он ҷумла, дар Исфаҳон пешрафти ҷашмгире дар мавзуоти илмӣ дар муқоиса ба доираҳои адабии Самарқанду Ҳирот ва Табрезу Шероз ба ҷашм намерасанд.

Дар давраи омӯзиши мо нисбат ба улуми ақлӣ улуми шаръӣ ё манқул, ҳамчун тафсир ва фикҳу калом бештар рушд карда буданд, аммо илми таҷвид-ул-Қуръон ё илми қироат, навиштааст Забеҳуллоҳи Сафо, чандон инкишоф накарда ва уламои бузурге ҳам дар қироати Қуръон аз ин аҳд барнахостаанд. Танҳо як донишманди ғайриэронӣ бо номи Абулхайр Муҳаммади Ҷазарӣ (751-833х./ 1350-1430м.), ки охири умраш дар Шероз сипарӣ шуд ва саранҷом дар ҳамон шаҳр вафот кард, донандаи илми қироат будааст [181, 90].

Роҷеъ ба тафсири Қуръон осори зиёде ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ таълиф шудааст, аз он ҷумла «Тафсири сураи фотиҳа»-и Аллома Яъқуби Фирӯзободӣ (ваф.817х. / 1415.м), «Тафсир»-и Хоҷа Муҳаммади Порсо (ваф. 822х. / 1420м.), «Баҳри маввоч»-и Шаҳобуддини Давлатободӣ (ваф.849 х./1445 м.), «Китоб-уш-шифои фӣ тафсири Каломиллоҳ»-и Алоуддини Бастомӣ, маъруф ба Мусаннифак (ваф.875х. / 1470м.), «Кашф-ул-арвоҳ»-и Ҷамоли Ардистонӣ (ваф.879х. / 1474м.), «Ар-рисолат-ул-инзолия» ва «Шарҳ-ул-бисмиллоҳ»-и Соинуддини Хучандӣ ва ғ. [181, 109, 114-115].

Дар ин давра шарҳу хошияҳо дар мушкилоти тафсири «Анвор-ут-танзил ва асрор-ут-таъвил»-и Қозӣ Байзовӣ навишта шуданд. Аз ҷумла, шарҳу хошияи Иноятуллоҳи Бухорӣ бар мушкилоти тафсири Байзовӣ дар ҳамин давра таълиф гардид. Ҳамчунин, бар китоби «Кашшоф»-и Замахшарӣ ҳавошии маъруфтарин донишмандони замон Мир Сайид Шарифи Ҷурҷонӣ (ваф 816ҳ. / 1414 м.) ба анҷом расидааст. Соинуддини Хучандӣ ҳам тибқи ин равиш хошияи мухтасар ба сурати понавишт дар шарҳи хутбаи тафсири «Ал-кашшоф» ба забони арабӣ намуда, ки то ҳол нашр нагардидааст.

Кутуби ҳадис дар ин давра ба нудрат аз ҷониби порсиनावисон таълиф шудааст, – менависад Забехуллоҳи Сафо ва танҳо аз арбаинҳои Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Ҳусайн Воиз ёд мекунад [181, 91].

Шояд адабиётшинос Сафо дар муқоиса бо давраҳои пешин ба ин хулоса расида ё танҳо дар доираи баррасии вижагиҳои мактабҳои Хуросону Мовароуннаҳр ин назарро баён кардааст, зеро дар аввали ин аҳд чиҳилҳадиснависӣ ҳам рушд кард ва ба ғайр аз Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Ҳусайн Воиз нафарони зиёде чиҳил ҳадис нигоштаанд. Дар оғози ин аҳд метавон аз «Чиҳил ҳадис»-ҳои Аҳмади Насафӣ, Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ, Соинуддини Хучандӣ, Аҳмади Нишопурӣ, Иброҳими Рабей, Алоуддавлаи Симнонӣ ва Абутоҳири Хучандӣ ёд кард. Ҳочӣ Халифа доир ба арбаиннависӣ, сабабҳои китобат ва шуруҳи онҳо маълумот дода, теъдоди кутуби «арбаин»-ро дар маҷмӯъ зиёда аз як саду панҷоҳу се китоб донистааст [56, 128], ки дар миёни онҳо арбаинҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ, Соинуддини Хучандӣ, Мир Сайид Алиӣ Ҳамадонӣ, Алишери Навоӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ бештар маъруфият доштанд. «Ал-арбаиният»-и Соинуддини Хучандӣ рисолаи мухтасарест дар шарҳи ҳадиси «Ман ҳафиза арбаина ҳадисан...», ки барои фарзанди яке аз дӯстони ақидатии худ навиштааст: «ин бор, ки ба дидори ӯ мушарраф шудам, фармуд, ки тазкирае аз хоҳири касири худ барои фарзанди ӯ дар пушти ин китоб бинависам» [69, 65].

Ин рисола бо номҳои «Ал-хасоис» ва «Хасоис адад-ул-арбаин» низ ёд гардида, дар баёни хусусиятҳои адади арбаин ва арзишу аҳаммияти он дар

илми хуруф баҳс мекунад, ки дар 13-уми ҷумодиюлохири соли 828 ҳиҷрӣ / мутобиқ ба 11 майи 1425 мелодӣ ба забони арабӣ таълиф гардидааст. Рисолаи мавриди баҳс ҳануз ба ҷоп нарасидааст ва бо истинод ба феҳристҳои дастрас метавон гуфт, ки нусахи қаламии он дар китобхонаҳои Боязиди Туркия ва Техрон нигоҳдорӣ мешавад [69, варақи 65; 144, 112].

Соинуддини Хучандӣ чанд рисолаи кӯтоҳе дар шарҳи аҳодис нигоштааст, аз ҷумлаи «Шарҳи ҳадиси аъмоъ», ки бо унвони «Шарҳи ҳадиси ғамом» низ ёд мешавад. Муаллиф бар равиши ирфонӣ ва хуруфӣ ҳадисро ба таври мухтасар шарҳ кардааст. Изофа бар ин, мавсуф «Шарҳи шарҳи ду ҳадиси набавӣ» ном рисолаи мухтасаре ба равиши фалсафӣ ва ирфонӣ дар тафсири ин ду ҳадис: «Инна лиқулла шайъин қалбан ва қалб-ул-Қуръони Ёсин» ва «Унзил-ал-Қуръону ало сабъати аҳруфин» таълиф кардааст.

Бино ба ҷусторҳои ховаршинос Аннамари Шиммел яке аз марказҳои муҳими фаъолияти муҳаддисин Банголи шарқӣ буд. Шогирдони Абутуъмаи Бухорӣ барои ҷамъоварии ҳадис ба ҷаҳор ғӯшаи ҷаҳони ислом рафтанд ва мактабе дар ҳадис дар он ҷо барпо шуд. Дар миёни шогирдони он мактаб метавон аз Баранӣ (ваф.783ҳ./ 1381м.) аз аҳолии Патна ном бурд [198, 5].

Дар асри XIII халифаи Бағдод фармон содир кард, ки мударрисони мадрасаҳо аз таълифоти худ дарс нагуянд ва бештар ба таълими илмҳои шаръӣ машғул гарданд. Аз ин рӯ, дар замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ таълифи осори фалсафӣ нисбат ба давраҳои пешин коҳиш ёфта, шарҳу ҳошия ва талхис бар осори фалсафии асрҳои пешин бамаротиб афзуд.

Дар ин давра шарҳи китоби «Ишорот ва танбеҳот»-и Ибни Сино ба қалами Имом Фаҳри Розӣ ва Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ сомон пазируфт. Ин китоб аз зумраи китобҳои асосӣ дар таълими ҳикмат маҳсуб мегардад ва муҳокимаи байни ду шореҳи мазкур, навиштани ҳавошӣ бар шуруҳу талхисҳо, инчунин назм кардани китоби Сино дар тамоми қарни XIV-XV аз ҷумлаи корҳои асосии уламои замон будааст.

Дар ин аҳд ба ғайр аз шарҳи «Ишорот»-и Сино шуруҳи дигар ҳам падида омад. Ба ҳукми намуна аз шарҳи Қутбуддини Шерозӣ бар «Ҳикмат-ул-ишроқ»-и Шаҳобуддини Сухравардӣ метавон ёдовар шуд, ки ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба қалами Мавлоно Абдулкарим соли 900ҳ./1495м. ҳавошӣ ҳам ба он навишта шуд. Ҳошияи Мир Сайид Шарифи Ҷурҷонӣ дар оғози ин аср ба «Ҳикмат-ул-айн»-и Начмуддин Дабирон Ал-Котибӣ низ маъруф мебошад. «Ат-тамҳиду фӣ шарҳи қавоид-ит-тавҳид»-и Соинуддин Хучандӣ аз ҷумлаи осори арзишманд дар ин замина махсуб мешавад, ки дар илми тавҳид ба равиши ирфони Ибни Арабӣ дар шарҳи «Қавоид-ут-тавҳид»-и ҷаддаш Садруддин Абӯҳомид Муҳаммад таълиф шудааст.

Дар аҳди мавриди назари мо донишмандон дар улуми мантиқ, риёзиёт, мусиқӣ, тиб ва таърихнигорӣ осори фаровоне таълиф кардаанд, аз ҷумла «Ал-маноҳичу фи-л-мантиқ»-и Соинуддини Хучандӣ, ки ба забони арабӣ перомуни мантиқи суварӣ ба равиши машшоия тадвин шуда, аз муқаддима ва ҷаҳор манҳаҷ фароҳам омадааст. Китоби «Ал-маноҳич»-и Соинуддини Хучандӣ на шарҳу талхис, балки китоби илмӣ таълимӣ дар мантиқи суварӣ мебошад. Аз замони таълифи рисолаҳои мантиқи Форобӣ, – менависад адабиётшинос Иброҳими Дебочӣ, – то тасаввур ва тасдиқи Садрои Шерозӣ осори бисёре ба забонҳои арабӣ ва форсӣ дар заминаи мантиқи суварӣ нигориш ёфтаанд. Ҳамчун мантиқи «Шифо»-и Буалӣ, «Асос-ул-иқтибос»-и Хоҷа Тӯсӣ, «Шарҳ-ул-матолъ»-и Қутби Розӣ муфасссал, бархе мисли мантиқи «Ишорот», «Ал-басоир»-и Совӣ мутавасситу баъзеи дигар монанди «Таҳзиб»-и Тафтазонӣ кӯтоҳу мухтасар аст. Тамомии ин осори мантиқӣ ба сабаб ва сиёқи роичу маъмули аср таълиф нигориш ёфтааст, валекин «Ал-маноҳич» гунае дигар дорад ва ҷунун менамояд, ки гӯё мантиқдонии адибро бофасоҳату балоғат мутаносиб бо мавзӯ нигориш додааст [132, ҳафтоду ҳашт].

Дар нимаи дувуми асри XIV ва аввалҳои қарни XV улуми дақиқ ба монанди риёзиёт, ҳандаса, ал-ҷабр, ситорашиносӣ, ҷуғрофия ва ғайра ба марҳилаи рушду инкишоф расид. Махсусан илми риёзиёт ё математика дар

замони ҳукмронии Мирзо Улуғбек хеле рушд кард ва табиист, ки муҳимтарин маркази илми риёзӣ дар ин давр шаҳри Самарқанд буд. Ҳокими Самарқанд Мирзо Улуғбек, ки худ ба улуми нучуму риёзиёт шавқи зиёд дошт, зиёда аз 100 нафар олимони ин соҳаро чамъ кард. Мирзо Улуғбек барои таълими илми риёзӣ ва истифода аз маҳзари донишмандони маъруфи асри XV, ки дар Самарқанд гирд омада буданд, чун Мӯсо ибни Муҳаммад Қозизодаи Румӣ (ваф. 841х. / 1437м.), Ғиёсуддин Чамшеди Кошонӣ (ваф. 833х. / 1429м.), Алоуддин Алӣ ибни Муҳаммад, маъруф ба Алии Қушчӣ (ваф. 879х. / 1474м.) ба бунёди расадхона тасмим гирифт. Дар натиҷа улуми дақиқ, ба монанди ҳисоб, ҳайат, риёзиёт, ба вижа нучум ва ситорашиносӣ хеле инкишоф ёфт ва Мирзо Улуғбек соли 832х. / 1429м. расадхонае бунёд намуд, ки дар он замон ба худ назир надошт.

Дар ин давра Мирзо Улуғбек бо ҳамдастии Қозизодаи Румӣ, Чамшеди Кошонӣ, Муинуддини Кошӣ ва Алии Қушчӣ соли 841х. / 1438м. «Зичи султони Курагонӣ»-ро ба забони тоҷикӣ-форсӣ таълиф кард, ки онро «Зичи Улуғбек» ва «Зичи ҷадиди Султонӣ» номидаанд. Бар «Зичи Улуғбек» ҳам ба расми он рӯзгор шарҳҳое навиштаанд, мисли шарҳи Алии Қушчӣ бо номи «Тазкират-ут-тафҳим фӣ амал-ит-тақвим» ва шарҳи форсии Маҳмуд ибни Муҳаммад, маъруф ба Мирами Чалабӣ, ки соли 904х. / 1498м. таълиф гардидааст. Асари «Зичи нави Курагонӣ» дар тамоми Мовароуннаҳр ва Хуросон иштиҳор ёфт ва аз муҳимтарин корҳое аст, ки ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар бораи ҳайат ва танҷим анҷом пазируфт [181, 103].

Мактаби улуми дақиқи Самарқанд, ки дар сарғаҳи он Мирзо Улуғбек қарор дошт, наздик ба 40 сол давом карда, доир ба нучуму ҳайатшиносӣ, риёзиёту ҳандаса ва амсоли он осори мутааддиде офарида, роҳу равиши баъдии илми риёзиётро дар Мовароуннаҳру Хуросон муайян карданд.

Аз миёни донишмандони мактаби илмҳои дақиқи Самарқанд Ғиёсуддин Чамшеди Кошонӣ, Қозизодаи Румӣ ва Алоуддин ибни Муҳаммад, маъруф ба «Алии Қушчӣ» аз чехраҳои шохис буданд, ки қору пайқори илмӣ ва

тафаккуру таълифоти онон дар рушду инкишофи илмҳои дақиқи Осиёи Миёна ва Хуросону Эрон нақши бориз гузоштааст.

Чамшеди Кошӣ дар масоили нучумӣ ва риёзӣ китоби «Зичи Хоқонӣ»-ро таълиф карда, сахву иштибоҳоти чадвали астрономии Насируддини Тӯсиро ислоҳ намудааст. Дар китоби «Нузҳат-ул-ҳадоиқ» сохту тарзи истифодабарии «Ҷоми чам» ном асбоби сохтаи худро баён мекунад [208, с. 33].

Қозизодаи Румӣ низ аз риёзидонони бузурги ин давра аст, ки ба монанди ҳампешаи хеш Чамшеди Кошӣ дар масоили нучумӣ ва риёзӣ ибтикороти зиёде карда, аз ӯ осори фаровоне ба ҷой мондааст. Муҳимтарин осори Қозизода «Рисолатун фи-л-ҳисоби» ва «Рисолатун фи-л-ҳайати-л-баситати» мебошанд.

Алии Қушчӣ ҳам аз ҷеҳраҳои шинохтаи мактаби улуми дақиқи Самарқанд буда, зичи Улуғбекро, ки Чамшеди Кошонӣ ва Қозизодаи Румӣ бо фаро расидани аҷал натвонистанд ба поён баранд, ба итмом расонид. Алии Қушчӣ илми сипеҳршиносӣ ва риёзиётро аз Қозизода Румӣ омӯхтааст. Навиштаанд, ки дар синни 14-солагӣ нахустин асари фалсафии худ «Шарҳи «Таҷрид»-ро таълиф намуд. Иллати иштиҳори вай ба «Қушчӣ» аз ин ҷост, ки дар овони хурдсолӣ бонии мурғони шикории Мирзо Улуғбек будааст. Аз ҷумлаи осори вай «Рисолаи ҳисоб», «Ҳайати форсӣ», «Рисолаи мантиқ» ва «Рисолаи фатҳия», ки ба забони тоҷикӣ-форсӣ навишта шудаанд [120, 528].

Баҳамойии шеърӣ мусиқӣ дар адабиёти бадеии асрҳои XIII-XIV инкишоф ёфта, чунин анъана дар асри XV бо шакли тоза сурат гирифт. Метавон аз маъруфтарин мусиқидонони ин давра – Абдулқодири Мароғӣ (ваф. 837х. / 1434м.), Абунасири Хучандӣ ва дигарон ёд кард. Абунасири Хучандӣ дар охири асри XIV дар Хучанд ба дунё омада, илми мусиқиро дар Самарқанд аз устодони маъруф Абдулқодири Гӯянда ва Муҳаммади Кӯҳистонӣ омӯхтааст. Вай доир ба илми мусиқӣ чанд рисолаи муҳим таълиф кардааст, мисли «Рисола дар илми мусиқӣ», «Шарҳи «Рисолат-ул-адвор» ва ғ. [264, с.112].

Дар ин давра ба иллати таваҷҷуҳе, ки хонадони темурӣ барои бақои ному амали худ доштанд, таърихнависӣ бештар ривоч гирифт. Қадимтарин таърихе, ки дар ин аҳд навишта шудааст, таълифи Мавлоно Низомуддини Шомӣ (ваф. 811х. / 1408м.) мавсум ба «Зафарнома» аст, ки дар шарҳи аҳволу пирӯзихои Темур ва воқеаҳои ҳукмронии вайро аз солҳои 804-806х. / 1402-1406м. дар бар мегирад. Шомӣ ин китобро тибқи дастури амир Темур бар насре соддатар навишт, ки санъатпардозҳои дигар таворих дар ин китоб ба назар намерасад, ҳамчунин оёту аҳодис, амсол ва ибороти арабӣ ба нудрат ба кор рафтааст.

Шарафуддин Алиӣ Яздӣ (ваф. 858х. / 1454м.) ҳам соли 828х. / 1424м. бо хоҳиши Мирзо Шохрух китобе дар таърих ва мақомоти амир Темур навишт, мавсум ба «Зафарнома». Ин китоб шомили ду қисм аст: яке муқаддима, ки ба шачараи Темур ихтисос дорад, дигаре қисмати асосӣ, ки бевосита дар бораи таърихи воқеаҳо ва қорнамоиҳои Темур баҳс мекунад [89, 8-9]. «Зафарнома»-и Алиӣ Яздӣ аз ҷумлаи муфасссалтарин маъхазӣ илмӣ перомуни хонадони Темуриён ва умуман воқеаҳои асри XV буда, ба пайравӣ аз «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ таълиф шудааст

Аксари муаллифони таърихи умумӣ, аз қабили Мирхонд дар «Равзат-ус-сафо» ва Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр» аз «Зафарнома»-и Шарафуддин Алиӣ Яздӣ истифода кардаанд.

Аз таърихнависони дигари ин аср метавон аз Мавлоно Нуруддини Лутфуллоҳ, маъруф ба Ҳофизи Абрӯ (ваф. 834х. / 1430м.) мусаннифи «Нузҳат-ул-қулуб» ва «Маҷмаъ-ут-таворихи султонӣ», Камолуддин Абдураззоқ ибни Исҳоқи Самарқандӣ (ваф. 887х. / 1482м.) муаллифи таърихи «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн» ёдоварӣ кард, ки аз муаррихони шинохтаи рӯзгори Соинуддини Хучандӣ мебошанд.

Дар асрҳои XIV-XV илми таърих ва анвои он хеле раванқ ёфт. Осори таърихии мутааддиде дар шоҳаҳои мухталифи илми таърих: ҳам таърихҳои умумӣ мисли «Фирдавс-ут-таворих»-и Муини Абарқӯҳ, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муинуддини Натанзӣ, «Муҷмали Фасеҳӣ»-и Фасеҳи Хофӣ,

«Аҷоиб-ул-мақдур»-и Ибни Арабшоҳ; ҳам таърихи анбиёу авлиё ҳамчун «Шавоҳид-ун-нубуват»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «Қасас-ул-анбиё»-и Алии Қушчӣ, «Равзат-уш-шуҳадо»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ; ҳам таърихи салтанати Темуриҳо, ки намунааш оварда шуд ва ҳам таърихи шаҳрҳову маҳалҳои алоҳида чун «Сулук-ул-мулук» ва «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуллоҳи Рузбехон, «Таърихи Язд»-и Ҷаъфари Яздӣ ва «Равзат-ул-ҷаннат»-и Муинуддини Исфизорӣ таълиф гардидаанд [208, 36].

Илми адаб ва назарияи шеърӯ шоирӣ ба монанди давраҳои пешин дар таърихномаҳо ва ёддоштҳои адибони давра ҳам инъикос ёфтааст. Аксари муаррихон ба мисли адабиётшиносон дар осори худ доир ба вазъи адабӣ, шеърӯ шоирӣ ва ҷеҳраҳои алоҳидаи адабиёти рӯзгори худ сухан гуфтаанд. Аз ин сабаб, дар бораи муҳимтарин таърихномаҳое, ки дар даврони зиндагии Соинуддини Хучандӣ таълиф шудаанд, ба таври иҷмол маълумот дода шуд. Зеро мақоми таърихномаҳои ғавқуззикр бидуни тардид дар омӯзиши илми адабиётшиносӣ ва назарияи зебоишиносии асри XV ғавқулода муҳим аст. Ба таъбири дигар қимати илмӣ ва адабии таърихномаҳо дар таҳқиқи ҷараёни адабии давр шоистагӣ дорад, бад-ин сабаб дар баъзе кутуби адабӣ илми таърихро низ ба анвои улуми адабӣ шомил кардаанд.

Дар замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ каломи бадеъ, ки таркиби онро улуми адабӣ ташкил медиҳад, такомул ёфт ва китобу рисолаҳои адабӣ таълиф гардиданд, ки минбаъд заминаҳои мусоиде барои инкишофи фунуни адабӣ дар асри сафавия гардид. Аз «Канз-ул-луғот»-и Муҳаммад ибни Маъруф, «Баҳр-ул-ғароиб» (дар аруз, қофия ва бадеъ)-и Қозӣ Лутфуллоҳ ва «Шарафнома»-и Аҳмади Манярӣ метавон ном бурд.

Суннати тартиб додани луғатҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсии таълимӣ дар ин давра идома ёфт. Китоби Мир Сайид Шарифи Ҷурҷонӣ «Тарҷумон-ул-Қуръон» аз ҷумлаи кутуби луғати таълимӣ мебошад. Луғоту истилоҳот ва мафҳумҳои зиёди адабӣ дар ин китоб шарҳи асосӣ ёфтаанд, ки дар мавриди сохтани фарҳанги истилоҳоти адабӣ аз онҳо истифода кардан матлуб аст.

«Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» (адабиётшинос Сатторзода А. шартан чунин ном ниҳодааст)-и Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ, ки ба забони тоҷикӣ-форсӣ тасниф шудааст, аз аввалин луғати истилоҳоти адабшиносӣ ба шумор меравад ва муаллиф бо анҷоми ин кор дар илми адаб ба соҳаи тамоман навестунида гузоштааст [270, 41]. Зеро қимати китобҳои луғат барои омӯхтани сабки наср на камтар аз назм ба шумор меояд.

Дар ин аҳд нисбат ба даврони дигар муаммонависӣ рушд кард ва рисолаҳои зиёде таълиф гардид. Чаҳор рисолаи Абдуррахмони Ҷомӣ дар муаммо, «Муфрадот»-и Алишер Навоӣ, «Ҳулали мутарраз дар фанни муаммо ва луғз»-и Алиӣ Яздӣ, «Муаммо»-и Мирҳусайни Муаммой, «Зобитаи ҳалли муаммо»-и Камолуддин Муҳаммади Бадахшӣ ва дигарон бозгӯи ривоҷи фанни муаммо дар аҳди Соинуддини Хучандӣ ҳисобида мешавад.

Дар аввалҳои ин аср китобе дар фанни муаммо аз ҷониби Бадеи Табрезӣ бо номи «Ал-эхё фӣ ҳалли-л-муаммо» тасниф гардид. Бадеи Табрезӣ аз шогирдони Камоли Хучандӣ мебошад, ки пеш аз вай касе дар ин боб китобе таълиф накардааст, аммо Алишер Навоӣ Мавлоно Шарафуддин Алиӣ Яздиро асосгузори фанни муаммо донистааст: «Рӯзе фикри муаммо фақирро ба ин водӣ андохт. Устоди фан Мавлоно Шарафуддин Алиӣ Яздӣ ин фанро тадвин намуда, ба он асос гузошт» [97, с. 112].

Дастоварди бузурги афкори адабии мардуми эронитабор, аз ҷумла тоҷикон дар ин давра падид омадани ду китоби муҳимму муътабар яке «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ (соли таълиф 892ҳ. / 1487м.) ва дигаре «Бадоеъ-ус- саноеъ»-и Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ (соли навишт 897ҳ. / 1492 м.) мебошад.

Тазкираи Давлатшоҳи Самарқандӣ дар таърихи афкори назариёти адабии халқи мо яке аз нахустин тазкира аст, ки тамоми муваффақиятҳои мавҷудани сохти мазкурро ҷамъбаст намуда, тақмил додааст. Тазкира аз муқаддима, табақоти ҳафтгона ва хотима иборат буда, дар он аҳволу ашъори саду панҷоҳу як нафар суҳанвари маъруф оварда шудааст [102, 7].

«Бадоеъ-ус-саноеъ» доир ба илми сегонаи шеър: аруз, қофия ва бадеъ навишта шуда, аз асарҳои қаблан дар ин бобат таълиф гардида, бо хусусиятҳои комилан илмӣ доштани худ тафовут дорад [112, 5]. Китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ» перомуни яксаду чихилу ҳафт санъати бадеӣ дар шеър маълумот дода, муаллиф дар таълифу таҳрири он таҳлилу тадқиқро пеш гирифта, аз нахустин назарияпардозе мебошад, ки санъатҳои бадеиро ба се гуруҳ ҷудо кардааст, ки пеш аз ҷаъид дар афкори назарияпардозон ҷунин дастабандӣ ба назар нарасид. Дар баёни муҳассаноти лафзӣ **(60 санъати лафзӣ)**, дар муҳассаноти маънавия **(65 санъати маънавий)** ва дар муҳассаноти лафзӣ-маънавий **(22 санъати муштарак** [112, 7-8].

Дар саросари ин давра шоирону нависандагони маъруф ҳамчун Ҳофизи Шерозӣ (ваф.793х. / 1390м.), Бисотии Самарқандӣ (ваф. 808х. / 1412м.), Неъматуллоҳи Валий (ваф. 834х. / 1431м.), Қосими Анвор (ваф. 835х. / 1432м.), Исматии Бухорӣ (ваф. 840х. / 1436м.), Барандаки Хучандӣ дар Самарқанд (ваф. 836х. / 1433м.), Соинуддини Хучандӣ (836х. / 1433м.) дар Исфаҳон, Котиби Туршезӣ (ваф. 838х. / 1435м.), Камолии Хучандӣ (803х. / 1401м.) дар Табрӣз, Ҳаёлии Бухорӣ (ваф. 850х. / 1447м.), Орифи Ҳиравӣ (ваф. 853х. / 144м.) ва Абдуллоҳи Қомӣ (ваф.798х. / 1492м.) зиндагӣ ва фаъолият кардаанд.

Алишерии Навоӣ дар «Маҷолис-ун-нафос» фақат дар даврони қариб яксаду панҷоҳсолаи давлатдорӣ темуриҳо аз 574 шоир ёдоварӣ кардааст [97, 35]. Саид Нафисӣ беш аз ҳазор шоир ва ҳаваскорро зикр кардааст, ки танҳо дар қарни XV зиндагӣ ва эҷод кардаанд [172, 228-234]. Табиист, ки баъзеи онҳо аз рӯйи завқ ҳам шеър мегуфтанд, ҳатто шоҳону шоҳзодагони темурий ва бисёре аз занон низ шеър месурӯданд, ки бархеи онҳо соҳибдевор ҳам буданд. Дар мавриди қонунҳои шоирӣ ин давра Фаҳрии Ҳиравӣ (1495-1562) бо номи «Ҷавоҳир-ул-аҷоиб» тазкира навишта, ки дар он доир ба 31 нафар зани суҳанвар маълумот додааст. Ин тазкира аз шоира Дилором оғоз ва ба Нисоӣ ба итмом расидааст, ки бештари онҳо дар асрҳои XIV-XV умр ба сар бурдаанд [110, 15-17].

Мутобиқи асноди ин тазкира метавон гуфт, ки дар нимаи аввали асри XV шоираи закитабъ Меҳрии Ҳиротӣ аз надимони Шохрух Мирзо ва Гавҳаршодбегим будааст. Чандин шоираи хуштабӣ дигар монанди Отунӣ, Оҳобика, Нисой, Офокбикаи Ҷалоир, Ниҳонӣ, Ороишбегим, Бибӣ Исматӣ Хофӣ, Малика Саидбегим, Бичаи Муначчима ва Бенишон дар ин давра зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Офокбикаи Ҷалоир духтари Амирбек Ҷалоир яке аз бонувони суҳанвари рӯзгори Соинуддини Ҳучандӣ буда, дар миёни хосу ом шуҳрати том доштааст:

Оҳ, аз он зулфе, ки дорад риштаи ҷон тоб аз ӯ,

Вой, аз он лаъле, ки ҳар дам меҳурам хуноб аз ӯ.

Алишер Навоӣ дар тазкираи «Маҷолис-ун-нафоис» аз 22 нафар шоҳзодагони темурӣ зери унвони «Темуриёне, ки шеър мегуфтанд», ёдоварӣ карда, доир ба хусну кубҳи ашъори онҳо мулоҳиза кардааст. [97, 234 -241]. Аз он ҷумла, писари дувуми Ҳусайн Бойқаро – Шох Ғариби Мирзо (ваф. 902ҳ. / 1496 м.), ки бо таҳаллуси «Ғарибӣ» шеър мегуфт:

Дӯстон ҳар гаҳ гузар сӯи мазори ман кунед,

Ҷойи тақбирам дуои ҷони ёри ман кунед.

Тан ҷу хоҳад хок гаштан, кошки пеш аз аҷал,

Поймоли тавсани ҷобуксавори ман кунед...

Ҷун Ғарибӣ гавҳар афшонда ба васфи лаъли ӯ.

Гӯш сӯи дурри назми обдори ман кунед [97, 132] .

Мирзо Улуғбек ҳамгузашта аз донандаи хуби илми риёзӣ будан, ба шеърӯ адаб, маҳсуан, ба нақд ва наққодӣ рағбат дошт. Навиштаанд, ки дар маҷлиси вай девони Сайфи Исфарангиро бисёр мутолиа мекардаанд ва ҳуди Улуғбек суҳани Ҷамолуддини Исфакхониро бар шеъри писараш Камолуддини Исмоил тарҷеҳ меод: «аҷаб дорам, ки суҳани падар покизатар аст ва шоиронатар, ҷи гуна суҳани писар шуҳрат ёфт» [158, 384].

Аввалин манзарае, ки дар ҳаёти адабии замони Соинуддини Ҳучандӣ пеши назар меояд қасрати шоирону нависандагон, ҳаваскорону ҳунармандон, баҳусус, шоирон мебошад, ки ағлаби онҳо ба соданависӣ рӯй оварда буданд,

аммо чунин нест, ки шоирони ин давра фақат шеърӣ сода менавиштанд, бархеи онҳо ҷиҳати пайравӣ аз пешиниён ё ба иллати рағбат ба тақаллуфоти шоирӣ шеърӣ маснуъ менавиштанд. Ашъори сода завқи шоиронаи онҳо ва шеърҳои маснуъ бозгӯи ҳунар ва маҳорати шоирӣ буд. Дар заминаи маълумоти тазкираҳо ва мулоҳизаҳои адабиётшиносон метавон гуфт, ки соданависи бархе аз шоирони ин аҳд сабабҳои зеринро доштааст:

1. Бархе аз шоирони ин давр шеърӣ мушқилфаҳму печидаро аз уюби шеър ҳисобида, ба соданависӣ рӯй оварданд. Яъне дар асри XV як гуруҳи адибон бештар ба лафз, шакли асари бадеӣ эътибор дода, ба маънӣ чандон аҳаммият намедоданд. Бинобар ин, ашъори баландмазмуни шоирони пешин назди онҳо писанд набуд. Мутобиқи қавли онҳо шеър он аст, ки дорои «маонии хос» бошад ва ҷонибдори ин назария Котибии Нишопурӣ, Салмони Соваҷӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Зайнуddини Восифӣ ва дигар шоирону нависандагони ин давра мебошанд.

2. Гуруҳе аз шоирони ин давр туркзабон буданд, аз ин рӯ, ҳангоми гуфтани шеърӣ тоҷикӣ-форсӣ содагӯӣ мекарданд.

Бо вучуди ин ҳама, дар ашъори шоирони ин аҳд ҳамчун Рустами Хурёӣ, Бисотии Самарқандӣ, Исматуллоҳи Бухорӣ, Аҳлии Шерозӣ ва ғайра нуктасанҷӣ ва мазмунофаринӣ мушоҳида мешавад. Масалан, байти зайли Бисотии Самарқандӣ бозгӯи ин матлаб аст:

Дил шишаву чашмони ту ҳар гӯша барандаш,

Мастанд, мабодо, ки ба шӯхӣ шиканандаш [102, 329].

Чунин нозукхаёлиҳо ва тасвиргарӣ дар шеърӣ ғиноии мо, махсусан дар ғазал аз аввали пайдоишаш вучуд дошт, вале дар асрҳои баъдӣ ба авҷи инкишоф расид, ки намунаи барҷастаи он ашъори Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ мебошад.

Дар аҳди мавриди баҳс жанри ғазалу қасида, маснавӣ, муаммо ва мунозарагӯӣ бештар ривож дошт. Агар гӯем, ки дар тамоми давраи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ғазал навъи аз ҳама рушдкарда буд, хато нахоҳем кард, ба вижа дар давраи таҳқиқи мо.

Абдулғанӣ Мирзоев дар ин бобат китобе навишт мавсум ба «Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV» ва сайри таърихӣ ғазалро аз замони устод Рӯдакӣ то асри XV мавриди омӯзиш қарор дод [169].

Саид Нафисӣ ба чунин натиҷае расидааст, ки: «дигар аз хасоиси ин давра ин аст, ки рӯз ба рӯз шумораи сарояндагоне, ки қасоид ба равиши мутақаддимин дар мадоеҳ месурӯданд, коста мешуд ва шумораи ғазалсароён меафзуд» [172, 237]. Аммо чунин нест, ки тамоман қасидаи мадҳӣ аз байн рафта бошад. Фаразан, Котибии Нишопурӣ дар мадҳи султон Бойсанғур Мирзо бар радифи наргис ду қасида дорад. Ё дар васфи Шайх Иброҳим писари Шохрух қасидае дар ҳаҷми 35 байт ба радифи гул гуфтааст, ки чунин оғоз мешавад:

Боз бо садбарг омад ҷониби гулзор гул,
Ҳамчу наргис гашт манзури улулабсор гул.
Обу гилро шиша аз қандили арш авло, ки ҳаст,
Шабнами боғи ҷамоли Аҳмади мухтор гул [34, 55 А].

Барои ин давраи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ симоҳои Қосими Анвор, Шох Неъматуллоҳи Валӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Соинуддини Хучандӣ барин шоирон ва донишмандони бузург аҳаммияти хосса дорад. Нахуст ин ҷаҳор нафар пири маънавии бисёре аз шоирон ва нависандогони он даврон буданд. Дигар ин ки бо шарофати ин адибон ашъори ахлоқӣ ва насри ирфонӣ рушду такомул ёфт.

Маснавиҳо асосан дар пайравии дostonҳои «Шохнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ ва «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ навишта мешуданд. Илова бар ин, мунозарагӯӣ, назирасарой ва ашъори маноқиб дар ин аҳд вусъат пайдо кард, махсусан, мунозарагӯӣ рушду инкишоф ёфт: «Гӯӣ ва ҷавгон»-и Орифӣ, «Зайду Зайнаб»-и Хизршоҳ, «Ҳаёлу висол»-и Алиӣ Оҳӣ, «Шамъу Парвона» ва «Булбулу гул»-и Рухии Ёзарӣ, «Ақлу Ишқ» ва «Базму Разм»-и Соинуддини Хучандӣ, «Шамъу Парвона», «Ақлу Ишқ» ва «Фатҳу футуҳ»-и Аминуддини Назлободӣ аз мунозараҳои машҳури ин давра буданд.

Даврони ғаъолияти Соинуддини Хучандиро бидуни ишорае ба ду шоири дигари ин аҳд, яке Рустами Хурёнӣ ва дигаре Барандаки Хучандӣ наметавон поён бурд. Ашъори Хоча Ҳусомуддин аз навъҳои қасоид, ғазалиёт, рубой, таркиббанд ва муқаттаот фароҳам омада, бо таҳаллуси «Рустам» шеър месуруд. Дар қасидасароӣ шеваи шоирони асрҳои XIII-XIV-ро пайравӣ карда, ғазалиёташ латифтар аз ашъори дигари ӯст:

Рӯзгорест, ки мо бо ғами ту сохтаем,
Дину дунё ба таманнои ту дарбохтаем.
Дар ҳаёли дили мо сурати шодӣ нагузашт,
То ба чон қадри ғами ишқи ту бишнохтаем.
То насиме ба машом аз сари кӯйи ту расад,
Хона бар раҳгузари боди сабо сохтаем... [181, 226] .

Яке аз шоирони дигари камшинохтаи замони Соинуддини Хучандӣ, амир Баҳоуддин ибни Нусрати Хучандӣ аст, ки бо таҳаллуси адабии Барандақ ва Ибни Нусрат шеър мегуфт. Давлатшоҳи Самарқандӣ ӯро аз аҳли Бухоро доништа, вале худӣ ӯ дар ашъор ба хучандиасл буданаш ишора кардааст:

Ман аз диёри Хучандам зи муқбилони асил,
Вале ба шаҳри Самарқанд дида амну амон.

Дар даврони Темуриён падари вай амир Нусратшоҳ ҳокими Хучанд буд, бад-ин сабаб шоир бо номи амир Баҳоуддин маъруф аст: «Бо он ки вай (Барандақ – С.М.) шоири устод ва тавоност ва ба далоили мухталиф ба бисёре аз ҳамасрони худ ва бар ғолиби шоирони давраи темурӣ бартарӣ дорад, дар кутуби қарибулаҳди ӯ наметавон матлаби қобили таваҷҷуҳ дар бораи вай ёфт» [181, 264].

Ба қавли Тақиуддини Кошонӣ аз Барандаки Хучандӣ «қасоиду маснавиёти хуб ва муқаттаоту ғазалиёти марғуб» боқӣ монда, ки «аксар ашъораш дар аъҷубаи устодон, хусусан, Амир Ҳоконӣ воқеъ... ва девони вай шомили бист ҳазор байт аст» [25, 164].

Дарвоқеъ Барандаки Хучандӣ аз зумраи шоирони маъруфи ин аҳд буда, дорои таъби баланди шоирӣ мебошад ва вижагиҳои ашъорӣ ӯ шоистаи таҳқиқи алоҳида хоҳад буд.

Сабки наср дар даврони мутолиаи мо миёнаи насри сода ва насри фанӣ мебошад, ки бештари нависандагон ҳамчун Абдурразок ибни Исҳоқ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Соинуддини Хучандӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Ҳофизӣ Абрӯ, Мирхонд ва Хондамир бар ҳамин услуб эҷод кардаанд. Ба қавли бархе донишмандон дар осори насрии ин давра таваҷҷуҳ ба лаҳҷаҳои кӯҳани порсӣ камтар дида мешавад ва равиши мутадовили аҳди темурӣ сабки содаву равон аст, ки осори санъат дар онҳо зиёд ба назар намерасад [181, 465].

Дуруст аст, ки бештари нависандагони ин давра ба насри содаи мурсал рӯ овардаанд, аммо дар миёни нависандагони ин аҳд донишмандони фанӣ наср чун Шарафуддин Алии Яздӣ, Соинуддини Хучандӣ ва ғ. мебинем, ки дар осори хеш шеваи қадимро ҳифз кардаанд.

Аз вижагиҳои дигари сабки насри ин давра нуфузи луғот ва истилоҳоти муғулӣ ва туркии ҷағатой дар дастае аз осори нависандагони ин давра, махсусан, дар осори таърихӣ, ки бештар доир ба қорномаҳои Чингиз ва Темур таҳрир шуда буданд, ба назар мерасад. Ин махсусият назари сусти сабки баъзе нависандагони он рӯзгор аст, ки аз роҳи заъфи таълиф ва риоя нагардидани сохторҳои дастурии забони тоҷикӣ-форсӣ дар наср роҳ ёфтааст.

Дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ, қоидаҳои забони тоҷикӣ-форсӣ дар ҳадди қамол риоя шудааст ва адиб луғоту таркиботи муғулӣ ва туркии ҷағатоиро дар осораи истифода накардааст. Чунин махсусият яке аз муҳассаноти насри Соинуддини Хучандӣ ба ҳисоб меравад ва аз нависандаи тавоно будани вай дар ин давра дарак медиҳад, ки дар ин замина бамаврид тааммул хоҳем кард.

Ба иттифоқи ағлаби адабиётшиносон, аз ҷумлаи ихтисосоти наср дар ин давра итноб дар баёни мақсуд аст, яъне ба дарозо ва печида баён кардани матлаб, махсусан, дар китобҳои таърихӣ, фармону маншурҳо ва ғайра. Ба қор

бурдани лафзи «чунончӣ» ба ҷойи «чунонки» ва «чандончӣ» ба ҷойи «чандонки» дар осори нависандагони ин аҳд ва навиштаҳои Соинуддини Хучандӣ ба касрат истифода шудааст. Дигар аз махсусиятҳои насри ин давра ба кор гирифтани феълҳои васфӣ, истифодаи баъзе аз муфрадоту масдарҳо ва феълҳо дар ғайри мавзуи худ, ба «мисли намудан ба ҷойи кардан ва гардидан, шудан ва бошидан ба ҷойи будан. Овардани таркибҳои баланду кӯтоҳи бисёр ба ҷойи муфрадоти мавҷуд дар забони форсӣ, мисли «қуръаи машварат дар миён андохтан», яъне машварату маслиҳат кардан ва «даст дар домани мутобиат ва фармонбардорӣ задан», яъне итоат кардан ва ғайра мебошад» [181, 466-467].

Имрӯз ҳам баъзе аз махсусиятҳои забони муҳовара дар забони адабии тоҷикӣ-форсӣ истифода мешаванд. Фаразан, дар забони навишторӣ «намудан» ба ҷойи «кардан» ва «гардидан» ба ҷойи «шудан» ба кор меравад ва дар забони муҳовара ё лаҳҷаҳои тоҷикӣ «рошед» ба ҷойи «рафтан» корбаст мешавад.

Таваҷҷуҳ ба насри маснуъ, – менависад Забехуллоҳи Сафо, – дар ин аҳд на чандон аст, ки дар қуруни муқаддам буда ва иллати он адами тавонии нависандагонест ё эҳоди он осори бадеии душвор [181, 468]. Ин назари Сафо қобили пазириш аст, ки сабки насри маснуъ ва музайян дар қарни XV равнақи пешини худро аз даст дода буд.

Бархе аз нависандагон ва мутарассилони дарборӣ назари Низомуддини Шомӣ, Алиӣ Яздӣ, Хоҷа Имомуддини Маҳмуд, Соинуддини Хучандӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳифзи қавоид ва сохтори иншо бар шеваи қадим кӯшида, равиши пешиниёро дар ин ҷода идома додаанд. Аз ҷумла, Соинуддини Хучандӣ, ки бештари рисолаҳои хешро дар сабки насри фанӣ нигоштааст ва аз ин дидгоҳ ҳам дорои арзиши адабӣ ҳастанд.

Дар насри ин давра танаввуи мавзӯ дар сабки баён роиҷ буд ва донишмандон дар абвоби мухталиф аз улуми ақлӣ, адабӣ ва таъриху қисасу ривоёт, тарочими аҳвол, тафсири Қуён ва тасаввуфу ирфон, ахлоқу адаб ва амсоли онҳо китобу рисолаҳо таълиф кардаанд. Аз ҷумлаи дostonҳо ва

киссаҳои муътабари ин давра як достони ишқӣ ва паҳлавонӣ ба номи қиссаи Фирӯзшоҳ аз Мавлоно Муҳаммади Беғамӣ мебошад, ки бо насри шево ва устодона нигошта шудааст.

Дар ҳаёти адабии ин давра доираи адабӣ аз ҳисоби намоёндагони табақаҳои гуногуни ҷомеаи ҳунармандон, аҳли тасаввуф, амалдорон васеъ гардида, миқдори шоирону нависандагон ва ҳунармандоне, ки ба ҳалқаи адабии Ҳирот пайваста буданд, ба 200 нафар мерасид. Бархе аз шоирону нависандагон, орифону хаттотон ва мутарассилон дар қорҳои давлатӣ, сиёсӣ ҳам фаъолият доштанд, назари Ҷалолуддини Даввонӣ, Мавлоно Муҳаммад Беғамӣ, Соинуддини Хучандӣ, Низомуддини Шомӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ, Хоҷа Имомуддин, Рустами Хурёнӣ, Камолуддин Абдураззоқи Самарқандӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва амсоли онҳо. Ҷалолуддини Даввонӣ ва Соинуддин Хучандӣ бо вучуди ориф ва нависанда будан, мансаби қазо ҳам доштанд. Низомуддини Шомӣ, Абдураззоқи Самарқандӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ ва Хоҷа Имомуддин ҳам дар умури сиёсӣ ва фарҳангии хонадони темурӣ ширкат карда, дар вазифаҳои муайяни давлатӣ хидмат мекарданд. Чунин вазъияти адабиёти бадеӣ дар асрҳои баъдӣ дар доираи адабии Бухоро ҳам ба назар мерасад, ки шоирон ва адибони зиёде дар вазифаҳои давлатӣ фаъолият доштанд.

Аълоҳон Афсаҳзод таъкид мекунад, ки аз охири солҳои 40-ум то ибтидои солҳои 60-уми асри XV ҳаёти адабии кишварҳои форсизабон нисбатан суस्त ҷараён ёфта, махсусан, доираҳои адабии Самарқанд ва Ҳирот ба сӯи заиф мегарданд. Вале аз миёнаҳои солҳои 60-ум бо сарпарастии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар Ҳирот ҳаёти адабӣ оҳиста-оҳиста ҷон мегирад ва тадвини девони нахустини Ҷомӣ низ ба ҳамин солҳо рост меояд [208, 94-95].

Андешаи Афсаҳзод ба ду далел қобили эътимод мебошад: аввал ин ки бештари шоирону нависандагони маъруфе, ки аз онҳо ёдоварӣ шуд, то солҳои 40-уми асри XV зиндагӣ кардаанд ва даргузашти Соинуддини Хучандӣ ҳам ба ҳамин солҳо рост меояд. Дувум ин ки то ба майдони

адабиёт омадани Абдуррахмони Ҷомӣ шеърӯ шоирӣ бо ҳама он паҳнои кадру қимат ва равнақеро, ки мебоист, надошт. Бинобар ин, бо сарвари Мавлоно Ҷомӣ мактаби адабии Ҳирот ва баъди аз Самарқанд баргаштани Алишери Навоӣ тақрибан солҳои 70-уми асри XV ҳаёти адабӣ ӯ ба инкишоф ниҳод. Дар рафиқи адибон ҳамаи намояндагони табақоти иҷтимоии ҷомеа ширкат мекарданд, ки дар натиҷа шеър ба як тарзи ифодаи розу ниёзи мардум табдил ёфта буд. Адабиёти ин давра асосан берун аз дарбор рушд карда ва дар он замон қариб шоири дарборӣ ба назар намерасид, аммо нависандагон ва мутарассилони дарборӣ эҷод мекарданд.

Дар аҳди ҳукмронии дудмони Темуриён бештар улуми таърих, ҳатто ва анвои он, тазҳибу наққошиву меъморӣ ривочи бештаре дошт, баҳусус илми таърих ва анвои он. Дар замони Мирзо Шоҳрух ва Мирзо Бойсанғур санъати китобхона ва маҷмаи улуми адабӣ ба вучуд омад ва шеър хеле рушд кард. Ҳамчунин, дар даврони Мирзо Улughбек – ҳокими Самарқанд риёзиёт ва ҳайату нучум тарвиҷи босазо ёфта, фарҳанги иморатозӣ ва расадхона ба миён омад. Конунҳои фарҳангӣ бар ҷой буд, аммо руҳи шеър, ки дурахшидани маънӣ аз алфоз бошад, дар муқоиса ба даврони пешин камтар ба назар мерасад.

Таваҷҷуҳи аҳли илму дониш дар қарнҳои XIV-XV ба улуми адабӣ дар шакли талхис ва назираи китобҳои пешиниён, таълифи кутубу рисолаҳо дар бахшҳои алоҳидаи улуми балоғӣ ва мурағбат сохтани девонҳо ба назар мерасад. Чанд китоби таълимии адабӣ ва балоғӣ ба қалами шоирону нависандагони маъруфи ин аҳд: Саъдуддини Тафтазонӣ, Соинуддини Хучандӣ, Шарафуддин Али Ҷазӣ, Мир Сайид Шарифи Ҷурҷонӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ ва Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ мансуб аст.

I. 3. Ҷараёнҳои фикрӣ

Дар нимаи дувуми асри XIV ва аввали асри XV дар тамоми қаламрави форсизабонон ва мамолики дигар ҷараёнҳои бузургу кучаки зиёде амал

мекард, ки аз ин миён асосан се ҷараёни фикрӣ аҳаммият ва мартабаи хосе доштанд:

1. Ҳуруфия, ки муассиси он Фазлуллоҳи Астарободӣ мебошад;
2. Силсилаи нақшбандия ё хоҷагон;
3. Ҷараёни тасаввуф, ки дар мачмуъ онро ирфон гӯянд.

Баъд аз саркуби ҳаракати Сарбадорон ба дасти амир Темур, ҷараёни ҳуруфия тавассути Фазлуллоҳи Астарободӣ (740-796х. / 1339-1394м.) созмон ёфт ва пас аз қатли ӯ аз ҷониби Мироншоҳ ғайбияташ дар зоҳир манъ карда шуд. Фазлуллоҳи Астарободӣ ҷонибдори маонии ҳуруф ва иртиботи онҳо бо зоти Ҳақ буда, ҳулулу иттиҳод ва бархе аз андешаҳои Ҳусайн Мансури Ҳаллоҷро ҳам тарғиб мекард. Вай файзу баракати ҳастиро, ки аз зоти Холиқ маншаъ мегирад, ба «нутқ» ва сараёни онҳоро аз мавҷудот ба «ҳарф» таъбир намуда, ҳар як аз бисту ҳашт ҳарфи алифбои арабиرو ҷилвае аз ҷилваҳои вучуд бармешумурд. Ба ҳамин ҷиҳат ба «Фазлуллоҳи ҳуруфӣ» маъруф шуд ва пайравонаш ба ҳуруфия шуҳрат ёфтанд. Дар мавриди ному насаби Фазлуллоҳ андешаҳои мухталиф вучуд доранд, аз ин рӯ, дар сарчашмаҳо ӯро ба гунаҳои Абдурраҳмон, Ҷалолуддин, Шаҳобуддин ва Шамсуддини Фазлуллоҳ зикр кардаанд. Дар матнҳои ҳуруфӣ маъмулан ба ҷойи номи Фазлуллоҳ ҳарфи «Ф» ҳам навишта мешавад, аммо ному насаби пурраи вай Ҷалолуддин Фазлуллоҳ ибни Абумуҳаммад Астарабодии Ҳусайнӣ мебошад. Таҳаллуси шоириаш «Наимӣ» буда, аз касби қулоҳдӯзӣ (тоқидӯзӣ) таъмини маош мекард ва ӯро «ҳалолхӯр» мегуфтанд [186, дуvozдах].

Маншаи аслии таълимоти Фазлуллоҳи Астарабодӣ ва пайравонаш ҳуруфи муқаттааи Қуръон ва асрори он мебошад. Бунёди ҷаҳоншиносии ҳешро бар ҳастишиносии ҳуруф бино ниҳодаанд, яъне асоси ҳастӣ бар 28 ҳарф устувор аст ва усулан ҳуруф тамоми абъоди вучудро дар бар мегирад. Ҳуруф ба унвони каломи азалии Парвардигор ҳеҷ гоҳ аз ӯ ҷудо нахоҳанд буд, бад-ин лиҳоз, ҳуруфиён ва пайравони онҳо мавҷудияти ҳарфҳоро дар олами ҳастӣ мушоҳида мекунанд ва бад-ин васила ҳастии Ҳудовандро низ мушоҳида мекунанд, ки ин як навъ андешаи ваҳдати вучудро мемонад.

Намоз, ҳаҷ, закот ва тамоми аҳкоми диниро тибқи рақамҳои 28 ва 32 шарҳ карда, бар инсон татбиқ мекунанд. Хоҷа Камоли Хучандӣ рафтор ва гуфтори баъзе сӯфиёни замонаашро зеро танқид гирифта, фармудааст:

Гарат донишони илми ҳуруф аст орзу сӯфӣ,

Нахуст афъол некӯ кун, чӣ суд аз хондани асмо? [107, 44].

Аҳли ҳуруф аз лиҳози шаклӣ ҳарфҳоро ба се даста тақсим мекунанд: **мустақим, мунҳанӣ ва мудаввар**. Ин се шакли ҳарф ба се ҳолати инсон дар ибодат монандӣ дорад. Истодани *ӯ* дар ҳолати қиём шабеҳи алиф («*ا*») буда, дар ҳолати рукуъ монанди дол («*د*») мешавад ва дар сачда шабеҳи ҳарфи мим («*م*») аст. Ба ин маънӣ инсон ҷомеи ҳама шаклҳои ҳуруф буда, исми одам (*آدم*) ишора ба ҳамин ҷомеият мебошад. Аҷзои алиф (*ا ل ف*) низ дар баргирандаи ҳамон се навъи шакл мебошад: **мустақим** («*ا*»), **мунҳанӣ** («*ل*») ва **мудаввар** («*ف*»). Ҳарфи алиф ба далели ин ҷомеият дар миёни ҳарфҳои дигар аз фазилати ҳосе бархурдор аст [186, ҳаҷдах].

Муассиси ин фирқа Фазлуллоҳи Астарободӣ ҳештанро ҳамчун «Хотимат-ул-авлиё», Масеҳ ва Маҳдии мавбӯд шиносонида, аз мавқеи ваҳдати вучуд даъво мекард, ки ҳастӣ аз зоти Худованд сарчашма мегирад. Мутобиқи таълимоти *ӯ*, агар калимаҳо номҳои ашё набошанд, ашё вучуд дошта наметавонад. Пайравони ин фирқа мункири зинда шудани ҷасадҳо буда, ақида доштанд, ки руҳ дар ҷисмҳои гуногун метавонад зуҳур кунад ва зуҳури нур ба се навъ ошкор мегардад: вучуд, илм ва зиё. Пайғамбарон бо ваҳй, авлиё ба василаи таҷаллии зот инсонҳоро ба сӯйи нур мебаранд, аммо онҳо дар як замону макон зиста аз ҳамдигар хабаре надоштанд [208, 20].

Ба қавли Фазлуллоҳ замони пайғамбарӣ (нубувват) ва валигӣ (вилоят) даргузашта, барои мардум марҳилаи нави наҷот ва ҳидояти одамӣ, яъне зуҳури зоти Илоҳӣ дар сурати инсон фаро расида, танҳо аз роҳи шинохти инсон ба шинохти Ҳақ метавон расид. Аз рӯйи даъвои Фазлуллоҳ ҳуди *ӯ* мазҳари улуҳият, яъне таҷаллии зоти Илоҳӣ аст. Бинобар ин, пайравонаш

ӯро «ҳазрати рисолат» ва ҳатто «Худои нуру зулмат» ва «Худо ва ҳақ» ёд мекарданд [356, 432- 43].

Ақоиду афкори ҳуруфия дар китобҳои Фазлуллоҳи Астарободӣ «Ҷовидоннома», «Навмнома», «Муҳаббатнома», «Аршнома», «Ишқнома», «Анфус ва офоқ» навишта шудаанд, ки аз ин миён, «Ҷовидоннома» китоби илоҳӣ маҳсуб мешвад. Тибқи асноди баъзе маъхазҳо Фазлуллоҳи Астарободӣ Темури Гураконино ба иттиҳод (ваҳдати инсон ва Худо) даъват мекунад. Темур ба ин баҳона писараш Мироншоҳро фармон медиҳад, ки ӯро ба ҳалокат расонад ва соли 804х./ 1401 м. Фазлуллоҳро ба қатл расонида, ҷасади ӯро сӯзониданд. Дуруст аст, ки Фазлуллоҳ аз ҷониби Мироншоҳ бо супориши падараш амир Темур кушта ва сӯзонид шуд, ки дар натиҷа пайравони Фазлуллоҳ бо нафрати зиёд Мироншоҳро Мороншоҳ лақаб доданд, вале андешаи даъват кардани Фазлуллоҳ Темурро ба иттиҳод чандон саҳеҳ нест. Зеро ҳарчанд Фазлуллоҳи Астарободӣ дар зери шиори шиапарастӣ фаъолият мебурд, вале ӯ дар асл мафкураи набе ба вучуд оварда буд, ки тамоман муқобили ислом ва муҳолифи ақоиди аҳли шиа буд [208, с22]. Бинобар ин, донишмандони шариат ва уламои қушайрӣ дар Эронӣ Хуросон, махсусан, дар Мовароуннаҳр бар зидди афкору андешаҳои Фазлуллоҳи Астарободӣ муҳолифати ҷиддӣ нишон доданд ва дар ҳамин замина амир Темур ҳам ба муқобили ҷаҳоншиносии онҳо эътироз баён кард. Ҳуруфиён ҳам дар ҷавоб бо қасди интиқом гирифтанд аз Темур ва шоҳзодагони темурӣ даст ба шӯриш заданд ва дар натиҷа, дар соли 808х. / 1405м. дар Хуросон қиём карданд, ки аз ҷониби Мирзо Шоҳрух паҳш гардид. Як сол баъд қиёми дигаре дар шаҳри Мозандарон сар зад, ҳамчунин дар Ҳирот ҳам ҳуруфиён алайҳи ҳокимон фаъолият доштанд, ки бо дастури Шоҳрух сарқуб гардиданд. Пайравони ҳуруфӣ баъд аз қатли пешвои худ ором нагирифтанд ва пайваста бар муқобили шоҳзодагони темурӣ ва умуман сохти давлатдорӣ онҳо дар минтақаҳои мухталиф мубориза мебуданд. Натиҷа чунон шуд, ки Аҳмади Лур яке аз пайравони фирқаи ҳуруфия соли соли 830х. / 1427м. дар назди масҷиди

чоми Хирот Шохрух Мирзоро корд зад ва худӣ ӯ дар ҷойи ҳодиса ба ҳалокат расид. Доир ба ҷараёни ҳуруфия ва ақоиду афкори онҳо як зумра муҳаққиқон Браун [151, 365-376], Кулизаде [310], Ҷалол Сатторӣ [356], Забехуллоҳи Сафо[181, 61-66], Хеллмут Риттер [350; 350], Фотех Услуир [186] ва Содик Киё маълумот додаанд. Ба қавли Ҷалол Сатторӣ «ин бозӣ бо ҳуруф ва арқом, ки аз дер боз оғоз шуда буд, решаи дуру дароз ва саргузашти бисе куҳансол ва дерина дорад, ки баъзе шуруи онро ба Абуҳошим ибни Муҳаммад ибни Ҳанафия нисбат додаанд ва гуфтаанд, чун эътиқод дошта, ки Масеҳ нахустин офаридаи Худо буда, зеро калими Худост. Пас вай аз ин лиҳоз пешрави ҳуруфӣ аст, ки баъдҳо падида омаданд, аммо тардида набояд кард, ки ин кашфи асрор ва румузи ҳуруф ва аъдод дорои асли эронӣ ва юнонӣ аст ва аз қадим дар ҳамаи ашқоли маърифати башарӣ дохил шуда... » [356, с 434].

Донишманди турк Фотех Услуир доир ба ҳуруфия ва ҷаҳоншиносии онҳо пажӯҳиши доманадоре ба анҷом расонида, дар бобати ҳуруфия рисолаи докторӣ навиштааст. Ӯ дар рисолаи хеш «Ҳуруфия: аз ибтидо то кунун бо истинод ба манобеи дасти аввал», бо истифода аз сарчашмаҳои арабиву форсӣ ва туркиву англисӣ таъриху эътиқодот, фалсафаи ҳуруфия, ҷеҳраҳои маъруф ва ҳадафи таъсиси онро аз замони пайдоиш, то кунун муттасил ба таҳқиқ гирифтааст.

Аммо муҳаққиқи мазкур дар мавриди андешаҳои ҳуруфӣ ва ирфони ҳуруфии Соинуддини Хучандӣ мулоҳиза накарда, яъне аз осору ҷаҳоншиносии Соинуддин беҳабар мондааст. Соинуддини Хучандӣ яке аз поягузори мактаби ирфони ҳуруфӣ аст, ки ҳеҷ як аз донишмандони асримиёнагӣ дар маърифати илми ҳуруф ва аъдод ба пояи вай намерасанд. Нависанда дар ин хусус чанд китобу рисола тадвин кардааст, ки аз донишмандии вай гувоҳӣ медиҳанд, аз ҷумла рисолаҳои «ар-Рисолат-ул-боияту», «Шакқи қамар ва баёни соат», «Шарҳ-ул-бисмиллоҳ» , «Рисолаи ҳуруф», «Ал-мафохис», «Анҷом» ва «Нуқта» (бар пояи усули аҳли маърифат ва илми ҳуруф). Ақоиду андешаҳои ҳуруфии Соинуддини Хучандӣ аз

чаҳоншиносии Фазлуллоҳи Астарободӣ ва пайравонаш фарқ мекард, ба далоили зерин:

1. Соинуддини Хучандӣ дар баёни ақоиди ҳуруфӣ худ ҳеҷ гоҳ аз тариқои шариат ва суннату ҷамоат берун нарафтааст. Ё ба баёни дигар бунёди чаҳоншиносии ҳуруфӣ вай дар заминаи шариати исломӣ асос ёфтааст.

2. Ҳақоиқи аҳли маърифат ва бурҳонро аз тариқи илми ҳуруф ба исбот расонид, бинобар ҳамин ўро «Спинозаи Эронӣ» хондаанд. Матлаб ин аст, ки Соинуддини Хучандӣ ба монанди Испиноза дорои мактаби ба худ хос аст.

3. Вай дар ҳеҷ як осори ҳуруфӣ хеш ба монанди Фазлуллоҳи Астарободӣ ҳештанро ҳамдуши Муҳаммад (с), Масеҳ ва Маҳдии Мавҷуд ё «Хотимат-ул-авлиё» эълон накардааст.

Ҳамин тариқ, чараёни ҳуруфия дар асри XIV тавассути Фазлуллоҳи Астарободӣ дар Эрон ба миён омада, таъсири он то қарни XVII дар минтақаҳои Анталия ва Балкан, махсусан Албания ошкор буд. Ин чараёнро метавон дар ду давра мавриди мутолиа қарор дод: Нахуст давраи панҷоҳсола, ки марбут ба замони роҳандозии ин чараён тавассути Фазлуллоҳи Астарободӣ ва шогирдони ӯ дар Эрон Озарбойҷон мебошад. Дувум давраи пас аз марги Фазлуллоҳ аст, ки бо муҳочирати донишмандони ҳуруфӣ ҳамчун Абулҳасани Исфаконӣ (Алиялаъло ваф.822ҳ. / 1419м.), Сайид Шариф, Сайид Насимӣ ва Рафёӣ дар Анталия, Сурия оғоз мешавад ва то қарни ҳабдахум, яъне дар давоми ду ним аср дар қаламрави давлати Туркияи Усмонӣ даврони дурахшонеро пушти сар кардааст.

Бо вучуди фирқаи ҳуруфия дар ин давра фирқаҳои зиёде бо равиши сӯфиёна ва маслакҳои мухталиф вучуд доштанд, аз ҷумла нурбахшия, хилватиён, ки нисбати таълимашон ба Шайх Муҳаммади Хилватӣ ва аз ӯ ба Маъруфи Кархӣ (ваф. 206ҳ. / 821м.) мерасад. Аз дохили ҳуруфия фирқаи дигаре дар ҳамон давра ба вучуд омад, мавсум ба нуқтавиён, вале аз миёни ҳамаи тоифаи суфия муҳимтарин ва бонуфузтарин силсилае, ки дар асрҳои XIV-XV, бахусус, дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳиндустон шоеъ буд,

силсилаи маъруфи нақшбандия ё «хоҷагон» мебошад, ки муассиси он Ҳоҷа Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанди Бухорӣ (ваф.791х. / 1391м.) будааст. Ҳарчанд тариқаи нақшбандия бо номи Ҳоҷа Баҳоуддини Бухорӣ иртибот дорад, вале се аср пеш аз ӯ бунёди он дар ақоиду андешаҳои се нафар аз машоихи бузурги аҳли суфия Шайх Абуалии Формадӣ, Ҳоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ ва Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ гузошта шуда буд. Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ роҳу расми тариқати худро, ки ҳамон тариқаи хоҷагон ва нақшбандия аст, – нигоштааст Алиасғари Муиниён, – аз Юсуфи Ҳамадонӣ иқтибос карда ва илҳом гирифтааст [41, чихилу як].

Абуалии Формадӣ аз деҳаи Формадӣ Тӯс ва аз бузургони урафои Хуросон аст, шайхи тариқати Муҳаммад Ғазолӣ ва устои вай дар тасаввуф буда, риштаи ирфони Ғазолӣ бад-ӯ мепайваست [115, 63 ; 76, 285].

Ё Ҳоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ ҳам дар он рӯзгор чунин мақомро дошт, аммо ба чунин хулоса омадани Алиасғари Муиниён, ки Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ роҳу расми тариқати худро, ки ҳамон тариқаи нақшбандия аст, аз Юсуфи Ҳамадонӣ иқтибос кардааст, начандон сахт аст. Албатта, Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ (ваф. 575х. / 1179м.) аз мусоҳабату маҳзари Юсуфи Ҳамадонӣ (ваф. 535х. / 1140м.) баҳраманд гаштааст, зеро онҳо дар як аср зиндагӣ кардаанд.

Фаҳруддин Алии Сафӣ ҳам дар китоби «Рашаҳоти айнулҳаёт», ки нахустин китобест ба забони тоҷикӣ-форсӣ перомунӣ тарҷумаи аҳвол, манокӣбу каромат ва нақли суҳанони тариқаи нақшбандия, менависад, ки Ҳоҷа Юсуфи Ҳамадонӣ ба Бухоро омад ва Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ суҳбати эшонро дарёфт ва маълум кард, ки тариқаи Юсуфи Ҳамадонӣ ҳам зикр будааст: «Агарчи тариқи Ҳоҷа Юсуф зикри алония (ошкоро – С. М.) будааст, лекин чун ҳазрати Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ аз ҳазрати Хизр (а) талқини зикри хуфӣ гирифта буданд. Ба он маъмур шуда, Ҳоҷа Юсуф онро тағйир надодаанд ва фармудаанд бар вачҳе, ки аз эшон маъмур шудаед, машғул бошед» [42, 36]. Яъне, аз гуфтаҳои Алии Сафӣ пайдост, ки Ҳоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ дастурамали мактаби ирфонӣ ё ба таъбири дигар

роҳу расми тариқи худро аз Юсуфи Ҳамадонӣ иқтибос накардааст. Зеро дар тасаввуфи исломӣ миёни зикри ошкоро (алония) ва зикри пинҳонӣ (хуфя) тафовут мавҷуд аст. Аз навиштаҳои бузургони ин фирқа низ ҳамчун Ҳоҷа Муҳаммади Порсо, Мавлоно Абдуллоҳи Қомӣ, Алиӣ Сафӣ ва дигарон бармеояд, ки аҳволу рафтори Абдуллоҳи Ғичдувонӣ барои муридону пайравони ин силсила ҳуҷҷат будааст. Бинобар ин, Абдуллоҳи Ғичдувонӣ аз Юсуфи Ҳамадонӣ «илҳом гирифтааст», аммо «роҳу расми тариқаи худро иқтибос» накардааст.

Ҳоҷа Абдуллоҳ дастурамали мактаби ирфони нақшбандияро барои пайравони он бар ҳашт асл асос гузошт, ки то замони ӯ дар ирфон чунин ибтикорот собиқа надошт: 1. Ҳуш дар дам. 2. Назар бар қадам. 3. Сафар дар ватан. 4. Хилват дар анҷуман. 5. Ёдкард. 6. Бозгашт. 7. Нигоҳдошт. 8. Ёддошт. Се асл ва талаби дигар, ки Баҳоуддини Нақшбанд бар он афзуд: 1. Вуқуфи замонӣ. 2. Вуқуфи ададӣ. 3. Вуқуфи қалбӣ мебошад [317, 170].

Ҳарчанд ин силсила дар нимаи дувуми асри XIV ба номи Баҳоуддини Нақшбанд маъруфияти тамоми пайдо кард, аммо дар кутуби намоёндагони нақшбандӣ, аз ҷумла дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Мавлоно Абдуллоҳи Қомӣ, «Рашаҳот»-и Фаҳруддин Алиӣ Сафӣ истилоҳи нақшбандия ба нудрат ба кор рафтааст. Балки ҳар ҷо аз ин силсила бо номи «**тоифаи хочагон**» ё «**хонадони хочагон**» ёд мешавад [42, 30; 115, 83]. Пас, иллати ба нақшбандия маъруф гардидани ин силсила дар чист? Вожаи «нақшбанд» дар фарҳангҳои муътамади тоҷикӣ-форсӣ ба маънии наққош, мусаввир, зардӯз, гулдӯз ва касе ки нақш мебандад, омадааст [30, 377; 105, 845]. Баъзе ҳадс задаанд, ки вожаи «нақшбанд» исми деҳа аст дар Бухоро ва Баҳоуддини Нақшбанд аз ин деҳа будааст, ба ин сабаб ин силсила ба нақшбандия маъруф гардидааст. Бояд гуфт, ки ин назар ҳам саҳеҳ нест, зеро макони валодат ва вафоти Баҳоуддини Нақшбанд деҳаи Қасри Орифони Бухоро аст. Андешаи дигар ин аст, ки мегӯянд Ҳоҷа Баҳоуддин аз қасрати зикр ба дараҷае расида, ки зикри таҳлил, яъне «Ло илоҳа илаллоҳу» дар қалби вай нақш баста буд ва

саранҷом маъруф ба нақшбанд гардид. Асли матлаб ҳам ҳамин аст ва яке аз бузургони ин силсила дар ин маврид сареҳан ишора кардааст:

Эй бародар, дар тариқи нақшбанд,

Зикри Ҳақро дар дили худ нақш банд [41, 102].

Пайравону иродатмандони нақшбандия кӯшиш мекарданд, ки дар зоҳир бо халқ ва дар ботин бо Ҳақ бошанд, яъне даст ба кору дил ба ёр. Бо мардум будан ва шуғли дӯстдошта доштан аз одобу одоти пайравони нақшбандӣ буд. Чунин усули ибодат бар муқобили сӯфиёни гӯшанишин ва шайхони хонақоҳӣ равона шуда буд. Аз махсусиятҳои дигари иродатмандони силсилаи нақшбандия он буд, ки пайравони онҳо қонуну қавоиди шариати исломӣ ва суннати набавиро риоят мекарданд, зеро баъзе аркону ақволи тариқат ба шариат мувофиқ намеомад.

Яке аз омилҳои асосии ривоҷи силсилаи нақшбандия дар асри XIV-XV дар Мовароуннаҳру Хуросон эътиқоду иродати машоихи бузурги нақшбандия ба шариати ислом ва суннати Паёмбар (с) будааст. Аммо ин гуфтаҳо маънои онро надорад, ки шайхони нақшбандия аз марҳилаҳои тариқату ҳақиқат огоҳ набуданд, ҳаргиз ин тавр нест, балки машоихи нақшбандия ҳам донандаи илми шариат ва ҳам тариқат буданд. Аз ин рӯ, силсилаи нақшбандия дар аҳди мавриди мо хеле рушду инкишоф ёфта, аз Мовароуннаҳру Хуросон то сарзамини Ҳинд ва нимҷазираҳои Балкан паҳн гардид.

Бино ба қавли Аҳмадҷон Муҳаммадхоҷаев нақшбандия то чоряки асри XVII дар сарзамини Хуросон ва Ҳиндустон шуҳрати беандоза пайдо карда, дар асрҳои баъдӣ, ин силсила бо номи Аҳмади Сарҳиндӣ (971-1034х. / 1562-1626м.) пайванди қавӣ дошт [317, 215].

Мулоҳиза мешавад, ки номҳои силсилаи нақшбандӣ бо гузашти қарнҳо тағйир меёфт ва дар ҳар давраи замон бо номи яке аз машоихи бузурги силсилаи нақшбандӣ, ки дар тарвиҷу тақомули он нақши муҳим дошт, номгузорӣ мешуд. Ҳамин тавр, силсилаи нақшбандия дар таърихи фарҳангу

адаб ва тасаввуфи исломӣ аз аввали пайдоиш то давраи мавриди таҳқиқи мо ба гунаҳои мухталиф хонда мешуд:

1. Аз аҳди Абубакри Сиддиқ – халифаи аввал, ки дар раъси ин силсила қарор дошт, то замони Тайфур ибни Исо, маъруф ба Боязиди Бистомӣ бо номи «сиддиқия» маъруф будааст.

2. Аз рӯзгори Боязиди Бистомӣ то замони Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ, ба эътибори номи Боязид «тайфурия» хонда мешудааст.

3. Аз даврони Хоҷа Абдуҳолиқи Ғичдувонӣ, ки сарҳалқаи силсилаи хоҷагон буд, то давраи Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд «хоҷагон» ё «табақаи хоҷагон» номидаанд.

4. Аз аҳди Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд то давраи Хоҷа Носируддини Убайдуллоҳ, бо номи «нақшбандия» хонда мешуд.

5. Аз рӯзгори Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор то замони Шайх Аҳмади Форӯқӣ мавсум ба «Нақшбандия» ва «Аҳрория» будааст.

Қаҳоншиносии тасаввуфӣ дар асри мавриди мутолиа ба инкишофи худ расид ва адабиёти бадеии моро фаро гирифт. Бинобар ин, бидуни шак осори адабии ирфонӣ ҷовидонатарин қисмати адабиёти мо ба шумор меравад. Роҷеъ ба таърихи пайдоиш, таҳаввули тасаввуф ва моҳияти аслии он муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, аз қабили Р. Николсон [174], Е. Э. Бертелс [299], М. Т. Степанянс [329], А. Шиммел [337], Дж. С. Тримингэм [332], А. А. Хисматулин [335], С. Нафисӣ [173], А. Зарринқӯб [159; 160; 161], Қ. Ғанӣ [153], Ҷ. Нурбахш [322; 323], Мутаҳҳарӣ М. [244], Т. Пурномдориён [177], З. Сачҷодӣ [183], М. Ҳазратқулов [279], А. Курбонмамадов [313], Б. Исмаев [309], К. Олимов [257], Р. Ҳодизода [288], А. Муҳаммадхоҷаев [318], А. Низомов [320] ва дигарон тадқиқоти вижае анҷом додаанд. Ҳарчанд ақоиду афкори баъзе донишмандони ғавқуззикр дар мавриди тасаввуф гуногунанд, вале аксарият бар он боваранд, ки тасаввуф ба ҳайси як падидаи мафкуравӣ ва фалсафӣ баробари пайдоиши ислом зухур кард. Қараёни тасаввуф дар аввали пайдоишаш дар заминаҳои омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ҳамчунин аз сарчашмаҳои оинҳои монӣ, буддой, дини зардуштӣ ва исавият,

ки дар оғози ислом дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон амал мекарданд, баҳравар будааст. Аммо новобаста аз таъсири таълимот ва назарияҳои бегона ба тасаввуфи исломӣ, дар партави таълимоти муҳаққиқони асримиёнагии тасаввуф, ба монанди Имом Муҳаммади Ғазолӣ (ваф.505х. /1111м.), Аҳмади Ғазолӣ (ваф. 519х. / 1125м.), Айнулқузоти Ҳамадонӣ (ваф. 525х. / 1131м.), Соинуддини Хучандӣ (ваф. 836х. / 1433м.) ва дигарон метавон гуфт, ки тасаввуф мафкурае аст, ки дар заминаи фарҳанги қуръонӣ ба вучуд омадааст.

Соинуддини Хучандӣ ханӯз дар асри XIV сарехан таъкид карда буд, ки мабонии аслии тасаввуфи исломӣ Қуръон ва аҳодиси набавӣ аст: «Илми тасаввуф ҳикмати имонӣ аст, ки Қуръони карим ва алсинаи суннати Муҳаммадӣ бад-он нотиқ гашта ва аз ин ду манбаи исломӣ сарчашма гирифтааст» [65, 165].

Тасаввуф дар асри ҳаштуми мелодӣ, яъне баъди як асри даргузашти ҳазрати Муҳаммад (с) аз зухду гӯшанишинӣ оғоз гардид. Аз ин ҷост, ки аксари донишмандон рукн ё пояи аввали тасаввуфро зухд доништаанд, ки пайравони он зоҳидон мебошанд: «Тасаввуф дар луғат суф пӯшидан аст ва ин асари зухд ва тарки дунёст ва дар истилоҳи аҳли ирфон покиза кардани дил аз муҳаббати мо сиваллоҳи ва ораста кардани зоҳир мин ҳайсу-л-амал»...[138, 11].

Рукни дувуми тасаввуфро ишқ доништаанд, ки роҳи асосии вусул ба Ҳақ мебошад. Ҳадиси ишқӣ илоҳӣ чизи дигар буд, ки Робиаи Адавия онро бар зухд ва дурди сӯфия афзуд, – навиштааст Абдулҳусайни Зарринқӯб [161, 89].

Рукни сеум ваҳдати вучуд аст, ки ҷавҳари аслии таълимоти сӯфияро ташкил медиҳад. Олами ҳастӣ таҷаллии рӯи Худост, ба таъбири дигар ҷавҳари зотии Худованд бо ҷавҳари табиат омехта мегардад, ки дар ин ҳангом Худо руҳи олами ҷонҳост. Олам дар ваҳдат дида мешавад ва мақоми дуӣ аз байн меравад. Зинаи баландтарини тақомули тасаввуф назарияи ваҳдати вучуд мебошад, ки шайхи акбар Муҳйиддин ибни Арабӣ (560-635х. / 1165-1240 м.) онро дар қолаби муайян созмон дод ва дар муҳимтарин осораи

«Футухот-ул-маккия» ва «Фусус-ул-ҳикам» афкору андешаҳои ваҳдати вучудиро сайқал дод.

Таълимоти ваҳдати вучудии Ибни Арабӣ бо ҷаҳоншиносии руҳониёни исломи расмӣ чандон мувофиқ наомад, вале дар миёни орифони мутафаккир истиқболи бештаре ёфт ва дар асрҳои XIII-XV ба китоби «Фусус-ул-ҳикам» шарҳҳои бисёре навишт шуд.

Ба қавли Николсон Ибни Арабӣ «бо эҷоди як низоми хос ва дастгоҳи муназзам дар ҷаҳонбинии ирфонӣ густурдатарин таъсирро ба наслҳои пас аз худ доштааст» [174, 137]. Ба низоми илмӣ мувофиқ кардани ҳикмати тасаввуф аз ҷониби Ибни Арабӣ ба як мактаби фикрӣ табдил гашт ва **ирфон** ном ниҳоданд. Ба ин маънӣ **тасаввуф** равиши зоҳидонаест бар асоси шариат ва таъзияи нафс ва дил қандан аз муҳаббати дунё барои расидан ба Ҳақ, аммо ирфон як **мактаби фикрӣ** ва фалсафӣ барои шинохти Ҳақ аст «на ба тариқи фалосифаву ҳукамо, балки аз роҳи ишроқ ва кашфу шуҳуд» [183, 9].

Расулхон Ҳодизода аслу моҳияти тасаввуфро аз ҷаҳор рукн иборат дониста, бидуни се рукне, ки ишора шуд боз маърифати ҳақро ҳам илова кардааст: «Яке аз афкори наво, ки дар тасаввуф пайдо шуд, **таълимоти маърифат** буд, ки он аз ақидаҳои фалсафӣ нашъа гирифта буд. Аҳли тасаввуф ба ҷуз ишқи Илоҳӣ ва зухду риёзату ибодат ба маърифати Ҳақ низ рӯй оварданд. Маърифати Ҳақ дар тасаввуф на ба далоили ақлонӣ, балки ба эҳсос, ҷазаба ва биниши руҳонӣ асос ёфта буд. Яке аз аввалин мутасаввифоне, ки дар маърифат андешаҳои худро гуфтааст, орифи номбардор Зуннуни Мисрӣ буд» [288, с. 32].

Ҳамчунонки Темуриён ба илму ҳунар ва шеър адаб арҷ мегузоштанд, аз рӯи чунин таҷриба ба тасаввуфи исломӣ низ мароқ зоҳир мекарданд, ки дар натиҷа теъдоди сӯфиён ва фирқаҳои онҳо зиёд шуд ва дар ҳамин аҳд тасаввуфи илмӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. Аз ин ҷост, ки Шамсуддин Муҳаммади Омулӣ донишманди асри XIV дар китоби ҷомеи худ «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн» илми тасаввуфро дар шумори соири улум

даровард ва моҳияти аслии онро дар панҷ фан ва панҷоҳ фасл ба тартиб шарҳу тавзеҳ дод [35, 159].

Шамсуддини Омулӣ мақолаи севуми китобашро ба илми тасаввуф ихтисос дод, ки фанни аввали он шомили даҳ фасл аст: «Фасли аввал. Баёни эътиқоди солиқ. Фасли дувум. Дар кайфияти аъмоли солиқ. Фасли севум. Дар шароити сулук. Фасли чаҳорум. Дар одоби солиқ. Фасли панҷум. Дар тазкия ва таҳлия. Фасли шашум. Дар мақомоти солиқ (**тавба, вараъ, зуҳд, факр, сабр, шукр, хавф, раҷо, таваккул, ризо**). Фасли ҳафтум. Дар баёни ҳолати солиқ. Фасли ҳаштум. Истилоҳоти арбоби сулук. Фасли нухум. Дар хилват, одоб ва воқеияти он. Фасли даҳум. Дар самоъ ва одоби он». Адиб ба ҳамин минвол дар фанҳои дувум (**илми ҳақиқат**), фанни севум (**илми фаризат**), чаҳорум (**илми ҳуруф**) ва панҷум (**илми футувват**) хусусияти илми тасаввуфро мурағбат ва мурағбат кард [35, 259-298].

Ҳамин тавр, дар асри мавриди мутолиа ва дар асрҳои баъдӣ ҳам аз чаҳор рукни тасаввуф ишқ ва ваҳдати вучуд истиқболи бештаре ёфт, бавижа ишқи ирфонӣ аз мавзуоти ҷовидонии адабиёти тоҷикӣ-форсӣ қарор гирифт. Дар ин аҳд шарҳу тавзеҳ ва талхису ҳошияҳо бар кутуби илмии ирфонӣ, чун «Фусусул-ҳикам», «Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ, «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистарӣ, «Қавоид-ут-тавҳид»-и Афзалуддини Ҳучандӣ ва назоири он анҷом гирифт.

Бино ба навиштаи Зиёуддини Саҷҷодӣ яке аз махсусиятҳои ирфони асри XV дар ҳам омехтани шариат ва тариқат мебошад [183, 163]. Бояд таъкид кард, ин ҳукми Саҷҷодӣ, ки дар партави андешаҳои Забехуллоҳи Сафо ба миён омадааст, нисбӣ мебошад. Зеро таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки, махсусан, дар асри мавриди мутолиа ва, умуман, дар ҳама адвори адабиёт ва фарҳанги мо на ҳамеша аҳли шариат ва аҳли тариқат бо ҳам созиш мекарданд, зеро мафкураҳо чандон ба ҳам мувофиқ набуданд. Чунончи Мавлоно Ҳусайни Хоразмиро нахустин шореҳи «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ ба ҷиҳати байти зайл тақфир карда, ба шаҳри Ҳирот таъйид карданд:

Эй дар ҳамаи олам пинҳон туву пайдо ту,

Ҳам дарди дили ушшоқ, ҳам асли мудово ту [97, с 147].

Ё Соинуддини Хучандӣ барои навиштани силсилаи китобҳо дар бобати ирфон ва тасаввуф ба сӯфигарӣ муттаҳам карда шуда, зеро бори азобу шиканҷаҳои зиёд қарор гирифта, саранҷом аз Ҳирот берун шуд. Яъне, аҳли шаръ масоили ирфониро танҳо дар доираи ақл ҳукм карда, аз он берун намераванд, аммо асҳоби тариқат дар ҳолати ваҷд ва кашфу шуҳуд аз сарҳади ақл берун мераванд. Ё ба таъбири дигар маърифатҳои ақлӣ аз тариқи мулоҳиза ва мубоҳисаву мунозара ҳосил мегардад, дар ҳоле ки идроки зоти Борӣ на ба ҳасби истидлол бошад, балки ба ҳасби завқ ва тазкияи нафс метавон онро дарк кард.

Асҳоби тариқат дар баъзе маворид авлиёро аз анбиё болотар мегузоштанд, ки ин боиси ихтилоф мегашт ва дар шарият чунин амал куфр ба шумор мерафт, хусусан, баъзе ақоиду афкори ваҳдати вучудӣ бо таълимоти шарият мувофиқ намеомад.

Хулосаи боби I

Дар маҷмӯъ, мутолиа ва таҳқиқи авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва адабии асри Соинуддини Хучандӣ моро ба натиҷаҳои зайл мерасонад :

1. Яке аз омилҳои асосии ғасоди он рӯзгор ва саранҷом футур рафтани силсилаи Темуриён: муборизаи хунин барои тоҷу тахт, тақсимои давлат миёни амирзодаҳо, зиддиятҳои мафкуравӣ ва боданӯшӣ миёни амирон ва шохзодагон буд, ки бархе аз онон ҳамчун Бойсанғур Мирзо ва фарзандаш Бобур Мирзо (ваф. 861х. / 1457м.) бар асари майхорагӣ чон аз даст доданд. Амир Темури ҳам бар асари ифроти боданӯшӣ дар маҳаллаи Утрори канори дарёи Сайхун чон супурда буд. Инчунин хирочи гарон ситонидан аз аҳоли авзои иҷтимоиву иқтисодии кишварро хароб ва ҳаёти мардумро бо мушкilotи зиёде мувоҷеҳ намуд.

2. Ҳарчанд аз хонадони темуриён нафарони зиёде, яъне 11 тан аз амири соҳибқирон то Ҳусайни Бойқаро салтанатдорӣ кардаанд, аз ин миён метавон се нафарро ёд кард, ки дар рӯзгори ҳукмфармоии онҳо илму фарҳанг,

ҳикмату ирфон ва адабу ҳунари мардуми Мовароуннаҳру Хуросон давраи такомули худро сайр намуд. Нахуст Мирзо Шохрух, ки қариб ба панҷоҳ сол давлатдорӣ кард, сонӣ писараш – Мирзо Улуғбек ва севумӣ султон Ҳусайни Бойқаро, ки наздик чихил сол зимомӣ ҳукумат зери дасти ӯ буд.

3. Дар рӯзгори Соинуддини Хучандӣ фарҳанги иморатсозӣ ва мадрасозӣ авҷ гирифта буд ва шумораи толибилмон хеле афзуд. Сохтмони ингуна иншоот такмили таълими улуми шаръӣ ва фароҳам овардани шароити мусоидро барои мударрисону толибон ва хидматгузoron дар ҳадаф дошт, вале таълиму тадрис дар мадрасаҳо улуми шаръӣ ва адаби арабӣ дар заминаи кутуби дарсии қарни XIV-XV ва талхису ҳавошии онҳо будааст.

4. Баробари дастгирӣ ва ҳимоят аз аҳли илму адаб шоҳзодагони темурӣ як накси ҷиддӣ ҳам доштанд. Агар дар миёни донишмандони замон касоне матраби тозае меоварданд, ба ҷойи ҷонибдорӣ, баръакс эшонро сар мебуриданд ва ресмон бар пояшон мебастанд. Дар мавриди баёни нуктаҳои тоза дар илми ирфон ва тасаввуф чунин ашхосро ба куфру фасод муттаҳам карда, берун меандохтанд, аз зумраи онҳо Камолуддин Ҳусайни Хоразмӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ, Соинуддини Хучандӣ, Сайид Қосими Анвор ва ғайра.

5. Дар асрҳои XIV-XV бо иқтисоди хонадони Темуриён илмҳои таърихшиносӣ, риёзиёт ва нучум бештар рушд кард ва дар ин замина осори зиёд: ҳам дар мавриди таърихи салтанати темуриҳо, ҳам доир ба таърихи шаҳрҳо ва маҳаллаҳои алоҳида, ҳам таърихҳои умумӣ ва ҳам таърихи анбиёву авлиё ба миён омад. Шоҳзодагони темурӣ, махсусан ба илми ҳайат ва нучум таваҷҷуҳи зиёде доштанд, ки барои пешгӯии муҳорибаҳо ва анҷоми қори онҳо муҳимму судманд буд.

6. Бештари шоирони ин давра ба соданависӣ рӯй оварда буданд, лекин мушоҳида мекунем, ки шоироне ҳам буданд, чиҳати пайравӣ аз пешиниён ё ба иллати рағбат ба саноеъ ва такаллуфоти шоирӣ шеърӣ маснуъ ва душворфаҳм менавиштанд. Ашъори сода завқи шоирона ва шеърҳои маснуъ бозгӯи ҳунар ва маҳорати шоирӣ талаққӣ мегардад. Таваҷҷуҳи донишмандони қарни XV ба улуми адабӣ дар шакли талхису ҳошияҳо ва

таълифи кутубу рисолаҳо дар бахшҳои алоҳидаи балоғат ва суҳанварӣ ба назар мерасад.

7. Афкори адабӣ ба таври мустақим бо чараёни тағйиру таҳаввули адабиёт ҳамроҳ буданд ва таъсири мутақобилаи миёни онҳо идома меёфт. Таҳқиқи улуми адабӣ аз тариқи кушодани гиреҳи пайванди онҳост, ки имкон дорад масоили зиёди марбути шаклу мазмун, саноеи адабӣ ва сабки суҳанвариро возеҳ созад.

БОБИ II. ЗИНДАГИНОМАИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ

II. 1. Хонадони Хучандӣ дар Исфаҳон

Яке аз хонадонҳое, ки даҳҳо нависандагону шоирон, орифону зоҳидон ва муҳаддисону фақеҳонро дар канори худ парваридааст, дудмони Хучандиёни Исфаҳон ба шумор меравад. Таъриху фарҳанги Исфаҳон худ гувоҳ аст, ки намояндагони хонадони Оли Хучанди Исфаҳон дар ойини давлатдорӣ дурандешу бориқбин ва ҳомии фазлу дониш, посдори зироату иморат ва низ устод дар ҳикмату ирфон будаанд. Кору пайкори илмии Оли Хучандиён омил бар он шуда, ки дар давоми беш аз 400 сол руасои шахре, ки дар гузашта нисфи ҷаҳон будааст, дар кафи ҳамин хонадони маърифатпарвар қарор дошта бошад [210, 96-106].

Мутаассифона, корномаи илмӣ ва адабии шахсиятҳои ин хонадон ба таври шоиста таҳқиқ нашудааст, ба истиснои чанд мақолаи ҷудогонаи донишмандони эронӣ, ки на ҳамаи онҳо қобили пазириш мебошанд. Қойгоҳ ва мақоми Оли Хучанди Исфаҳон дар фарҳангу тамаддун ва таърихи Эрон яке аз мавзуоти муҳим ва муфиди илми таърихшиносӣ буда, таҳқиқи он аз рисолати аслии таърихшиносон маҳсуб мешавад. Аҳволу осор, ҷаҳоншиносӣ ва ҳунари адабии хонадони Хучанди Исфаҳон низ таҳқиқоти ҷудогонаро дархӯр аст. Ҳадафи мо дар ин фасл танҳо таъйиди теъдоди ашхоси маъруфи ин хонадон, пайванд ва муносибати Оли Хучанд бо Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон иборат хоҳад буд.

Муҳаммади Қазвинӣ дар таълиқоти «Лубоб-ул-албоб» ба муносибати номе, ки Муҳаммад Авфӣ аз Садруддини Хучандӣ ба миён оварда, феҳристи ҳашт нафар аз ин хонадонро аввалин маротиба муаррифӣ кардааст, ки номҳои онҳо ба тариқи зайл мебошад:

1. Ал-Имом Абубакр Муҳаммад ибни Собит Ал-Хучандӣ
2. Абулмузаффар ибни Муҳаммад ибни Собит Ал-Хучандӣ
3. Абдуллатиф ибни Муҳаммад ибни Собит Ал-Хучандӣ
4. Садруддин Муҳаммад ибни Абдуллатиф
5. Ҷамолуддин Маҳмуд ибни Абдуллатиф

6. Садруддин Махмуд ибни Абдулатиф
7. Садруддин Абдуллатиф ибни Муҳаммад
8. Чамолуддин ибни Садруддин [10, 354-356].

Ҳарчанд ин феҳрасти донишмандони Ҳучанди Исфаҳон дар замони худ ҷомеъ ва амсоли соири таҳқиқоти аллома Қазвинӣ бо камоли ҳавсала ҷамъоварӣ шудааст, дар заминаи сарчашмаҳое, ки баъдтар ба даст омад, донишмандон иттилооти бештаре ба унвони такмила ба феҳрасти мазкур шомил кардаанд.

Садри Ҳошимӣ перомуни 9 нафар шахсиятҳои маъруфи ин хонадон маълумот дода, дар муқаддимаи мақолааш зикр кардааст, ки: «ин хонадон муддати як қарну ним раёсати мазҳабӣ ва балдаи Исфаҳонро дошт...» [190, 11-31]. Ҳамзамон аз китобхонаи Ҳучандиён дар Исфаҳон ва мақбараи онон дар ин мақола ёд шудааст. Пас аз дарчи қисмати асосии мақолаи Садри Ҳошимӣ масъулони маҷаллаи «Ёдгор» барои такмили он ду нуктаи муфид баён карда, дар ин замина шахсиятҳои маъруфи хонадони Ҳучандиёни Исфаҳонро 11 нафар шуморида, таъкид ҳам кардаанд, ки дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои илмӣ имкон дорад, амсоли афроди дигаре ҳам аз ин хонадон ба даст ояд [190, 11-31].

Тибқи навиштаҳои Муслиҳуддини Маҳдавӣ, ашхоси барӯманди ин хонадон 13 нафар будаанд [46, 22-24]. Дар мақолаи Сайидалӣ Довуд зери унвони «Оли Ҳучанд» дар «Доиратулмаорифи бузурги исломӣ» 14 тан аз шахсиятҳои хонадони Ҳучандиён муаррифӣ шудааст. Муҳаққиқ бидуни ҳашт нафаре, ки адабиётшинос Муҳаммади Қазвинӣ муаррифӣ карда, шаш нафари зеринро илова мекунад:

1. Абусаид Аҳмад ибни Муҳаммад (443-531х. / 1051-1137м.);
2. Абулқосим Масъуд ибни Муҳаммад (зинда то 494 х. / 1101м.);
3. Абуиброҳим Убайдуллоҳ ибни Муҳаммад (584х. / 1188м.);
4. Шаҳобуддини Ҳучандӣ (633 х. / 1236 м.);
5. Имодиюлисломи Ҳучандӣ (635х. / 1237м.);

6. Абусаид Собит ибни Муҳаммад (548-637х./1153-1239м.) [180,694-697].

Таърихшинос Лукмон Бойматов бидуни ин 14 нафар бо така ба маълумоти «Доиратулмаорифи бузурги исломӣ» боз 5 нафарро зери унвони «Хучандиёне, ки таҳаллуси туркаи Хучандии Исфаҳонӣ доштаанд», муаррифӣ кардааст:

1. Садруддин Абӯҳомид Муҳаммад (зинда то соли 1318 м.); 2. Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад (таваллуд дар нимаи қарни ҳаштум; (14 м.) – вафот 836х. (1433м.); 3. Афзалуддин Муҳаммад ибни Садруддин (вафот 850х. / 1449м.) ; 4. Афзалуддин Муҳаммад ибни Ҳабибуллоҳ (991х. / 1583м.); 5. Афзалуддин Муҳаммад (Мушир Муҳаммад ибни Абӯҳомид Туркаи Хучандӣ – вафот маълум нест) [145, с 52-55].

Адабиётшинос Ҷудии Неъматӣ илова бар ин панҷ нафар боз роҷеъ ба се тан аз афроди дигари ин хонадон: Ҷалолуддин Муҳаммад, Зиёуддин Алӣ ва Мулло Музаффар, ки инҳо ҳам таҳаллуси Туркаи Хучандии Исфаҳонӣ доштанд, ба таври мухтасар иттилоъ дода, аз ашъори Мулло Музаффар, ки шоири замони Аббосӣ буд, як намунаи рубоӣ ҳам овардааст:

Разми Ҳинду теғи иқболи туро равшангар аст,

Оре-оре сайқали ойина аз хокистар аст.

Баҳри дафъи чашмзахми найири ҷоҳат ба чарх,

Душманатро ахтари толеъ сипанди мичмар аст [68, чиҳилу панҷ].

Дар ин сурат шахсиятҳои номовари хонадони Хучанди Исфаҳон ба 22 нафар мерасад. Аммо ҳеҷ як аз муҳаққиқони мазкур тавзеҳ намодаанд, ки ба кадом иллат аз миёни 22 нафар, танҳо 8 нафари онҳо нисбаи «турка» ба худ гирифтаанд. Оё хонадони «Оли Хучанди Исфаҳон» ва «Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон» ба як реша пайванд аст? Мутобиқи навиштаи Муҳаммади Қазвинӣ дар таълиқоти «Лубоб-ул-албоб», Абубақр Муҳаммад Ибни Собити Хучандӣ (ваф. 483х. / 1090м.) нахустин касе аст, ки аз тоифаи хонадони Хучандиён машҳур шудааст. Вай дар шаҳри Марв иқомат мекард ва маҷлиси мавъиза дошт. Ҳама Низомулмулки Тӯсӣ (1017-1092) вазири Маликшоҳи Салҷуқӣ

шефтаи фазлу фиросати Абубакри Хучандӣ шуда, аз ӯ хост, ки бо вай ба Исфаҳон биравад ва раёсати Шофеиён ва сарпарастии Низомияи он чоро бар ӯҳда гирад. Ҳамеша ба зиёрати Абубакри Хучандӣ мерафт ва сухани вай ӯро хуш меомад [10, 356]. Абубакри Хучандӣ ин даъватро пазируфта, раёсати Шофеиён ва масъулияти мадрасаи Низомияи ин шаҳрро ба зимма гирифт. Ин мадрасаро минбаъд ба муносибати лақаби Абубакри Хучандӣ – Садруддин, «Садрия» номиданд [125, 219; 190, 13]. Бо омадани Абубакри Хучандӣ ба Исфаҳон муҳочирати хонадони Хучандӣ ба ин шаҳр оғоз гардид, яъне аз асри XI ба баъд. Ин хонадон пас аз он ки дар Исфаҳон сокин шуданд, бо ин сарзамин ва мардуми он, авзои иҷтимоӣ-сиёсӣ, мазҳабӣ ва фарҳангии онҳо ошно гардида, дар ҳикмату ирфон, дин, сиёсат ва давлатдорӣ яке пас аз дигаре даст ёфтанд. Ба вижа Абубакри Хучандӣ дар шаҳри Исфаҳон зуд шухрат ёфта, ба маҷлиси дарсаш аз дуртарин кишварҳои Мовароуннаҳру Хуросон ҳозир мегардиданд ва зери назари ӯ ба тарбият машғул мешуданд, чунончи: Абуалӣ Ҳасан ибни Сулаймон (ваф. 525х. / 1131м.), ки назди Абубакри Хучандӣ илми фикҳ омӯхта, мансаби қазои Ҳузистон ва устои Низомияи Бағдодро дарёфт [132, ҳаждаҳ]. Абуабдуллоҳ ибни Саъди Розӣ (ваф. 525х. / 1131м.) яке аз муридони маъруфи Абубакри Хучандӣ [124, с. 134, 150]. Аҳмад ибни Салома (ваф. 527х. / 1133м.) дар мадрасаи Низомияи Исфаҳон аз Абубакри Хучандӣ илми фикҳ омӯхтааст [124, 205]. Абулаббос ибни Рутабӣ аз шогирдони Абубакри Хучандӣ будааст [125, 123-124]. Саъдуддини Варовинӣ соҳиби китоби «Марзбоннома» [11, бисту ду]. Ҳатто вазири Маликшоҳи Салҷуқӣ – Низомулмулкӣ Тусӣ ба назди Абубакри Хучандӣ рафтуомад мекард ва Абубакри Хучандӣ назди Ҳоҷа Низомулмулк ҳам мақому манзалати баланд дошт.

Зикр бояд кард, ки Исфаҳон бо ҳамаи густариш ва пешрафтҳое, ки дар замони Салҷуқиён дошт, аз назари иҷтимоӣ-сиёсӣ ором набуд, авзои онро ошубҳо ва даргириҳои мазҳабӣ нобасомон месохт. Бештари мардуми Исфаҳон дар он рӯзгор пайравони мазҳабҳои шофӣ ва ҳанафӣ буданд ва ҳадди ақалли онро шиён ташкил медоданд: Салҷуқиёни Исфаҳон

ҳанафимазҳаб буданд ва раёсати умури фарҳангӣ ва ҳукми шаръии онон бо «Оли Соид» буд. Дар муқобил Низомулмулки Тусӣ ва дастнишондаҳои ӯ, ки шофеимазҳаб буданд, ки зимомии умури динӣ ва фарҳангии ононро Оли Хучанди Исфаҳон бар уҳда доштанд. Пайравони «Оли Соид» бо «Оли Хучанд» ҳамвора бо ҳам задухӯрд ва мочарову мунозиат доштанд. Ин даргириҳо ва харобиҳо вайронҳои ҷуброннопазиреро дар пай дошта будааст» [10, 623; 125, 219].

Пас аз вафоти Маликшоҳи Салҷуқӣ, қатли Хоча Низомулмулки Тусӣ ва даргузашти Садруддини Хучандӣ ошубҳои исмоилиён ва дигар фирқаҳои зидди шофеиён авҷ гирифт. Дар ин даргириҳо мардуми бисёре ба қатл расид, аз ҷумла, соли 533 ҳ. / 1129 м. Абдуллатифи Хучандӣ – раиси шофеиёни Исфаҳон ҳам кушта шуд. Аз як тараф, мочарои шофеиён ва ҳанафиёни Исфаҳон, аз тарафи дигар фитнаҳои исмоилиён ва зиддияти фирқаҳои дохилӣ зиндагии орому осударо аз мардум рабуд. Ҳамзамон бо ҳучуми муғул ба Эрон ва Исфаҳон ҳама ҷо ба ҳоку хун яксон шуда, аз маҳаллаи «Дардашт» (ё Даридашт)-и шофеинишину Оли Хучанд ва «Ҷӯйбора»-и ҳанафинишину Оли Соид ҷӯйҳои хун равона гардид [132, бисту як]. Шоири маъруфи Исфаҳон – Камолуддини Исмоил авзоъ ва аҳволи он замонро бо ҷашми сар мушоҳида карда, орзу мекунад, ки подшоҳе хунхора биёяд ва ин авзоъро орому осуда намояд:

То Дардашт ҳасту Ҷӯйбора,
Нест аз кӯшишу кашиш чора.
Эй Худованди ҳафт сайёра,
Подшоҳе фирист хунхора,
То ки Дардаштро чу дашт кунад.
Ҷӯйи хун оварад, зи Ҷӯйбора.
Адади ҳар ду-шон бияфзояд,
Ҳар якеро кунад ба сад пора [23, 693].

Бо таваҷҷуҳ ба он чи гузашт метавон гуфт, ки дар натиҷаи муҳолифатҳои мазҳабӣ, ошубҳои дохилии Исфаҳон, фитнаҳои исмоилиён ва

аз ҳама муҳимтар ҳучуми урдуи муғул (616х. / 1219 м.), ки ашхоси хонадони Хучандиро нобуд сохт ва «бо зуҳури фарзонаи мудаббир ба номи Рашидуддини Фазлуллоҳ боз хучандиёни Исфаҳон таҷаллӣ намуданд ва ин бор бо номи Туркаи Хучандӣ мартаба ва манзилати аз дастрафтaro боз ёфтанд» [132, бисту ду].

Яъне аз ин мулоҳизаҳо ба чунин натиҷа метавон расид, ки ин ду хонавода фарзандони як дудмон будаанд ё ба таъбири дигар Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон ҳамон хонадони Хучандии Исфаҳон аст. Дар миёни ин хонадон расм буда, ки як ном ё лақаб ҳам ба падар ва ҳам ба ҷадди ӯ тааллуқ дошта, амсоли Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Муҳаммад. Ҳамин амр сабаби иштибоҳоти зиёде дар китобҳои ричолӣ шуда, бархе нависандагони таърих ва сираро ҳам ба иштибоҳ андохтааст. Чанд нафар ашхоси барӯманди ин хонадон унвони ифтихории Садруддин доштанд. Ё Афзалуддин, Зиёуддин ва Ҷамолуддин лақабҳое буданд роиҷ андар миёни хонадони Хучандӣ ва ин тарзи номгузорӣ аз соли 450х. / 1058 м. то 1050х. / 1640м., яъне аз рӯзгори Салочиқа то замони Сафавия идомат ёфтааст[8, М].

Замоне, ки Соинуддини Хучандии Исфаҳониро ҳам ба суфигарӣ тухмат мекунад, вай дар рисолаи «Нафсат-ул-масдури дувум» аз обрӯву нуфузи ҳафтсадсолаи хонадони хеш чунин ёд мекунад: «Ва ин бечора варои он чӣ арзадошт кард, домани арзи хонаи ҳафтсадсола олудаи шаноати ин тухмат гашт» [64, 255].

Ин қавли Соинуддини Хучандӣ собит мекунад, ки ин ду хонадон фарзандони як авлод будаанд, бинобар ин, мурод аз «хонаи ҳафтсадсола» гуфтани Соинуддини Хучандӣ ишора ба гузаштагони ин хонадон, яъне Садруддин Абубакри Хучандӣ аст, ки дар замони Салочиқа ба Исфаҳон ҳиҷрат карда буд.

Ҳамин тавр, ин ду хонадон ба ҳамин тартиб номгузорӣ мешуданд ва ягонагии ному нишон, урфу одати хонаводагӣ, пайкорҳои илмӣ ва иҷтимоӣ, мақому мансаб, маҳалли зист ва инчунин таълиму тасниф ҳамагӣ гувоҳӣ медиҳад, ки ин ду дудмон фарзандони як хонаводаанд. Танҳо чизе ки сабаби

чудоии ин хонадон гардида, як фосилаи замонӣ будааст. Ба қавли Иброҳими Дебочӣ табиӣ ва мантиқӣ нест, ки пас аз ҳучуми муғул ба Эрон ва он ҳама хунрезихо, ки овозааш ҷаҳонро гирифта буд, боз гурӯҳе ба Эрон муҳочират намуда бошанд: «Аз он ҷо ки шуҳрати Хучандиён пеш аз ҳучуми муғулон тадоии ошубҳову фитнаҳо ва ихтилофоти мазҳабиро менамуда будааст, ин бор ин хонадон лақаби «Туркаи Хучандӣ»-ро баргузидааст» [132, бисту се]. Илова бар гуфтаи донишманди мазкур боз чанд омили дигар дар ин замина мавҷуд аст, ки дар ин бобат дар монографияи мо сухан гуфта шудааст [52, М, 38-51].

Як масъалаи баҳснок дар мавриди хонадони Соинуддини Хучандӣ он аст, ки ҳамаи сарчашмаҳои замони муосир ва иҷмои муҳаққиқин Соинуддини Хучандӣ ва хонадонашро ба Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон интисоб додаанд. Аз ин ҷост, ки ўро туркзабон муаррифӣ намуда, иллати ба турк ё «турка» маъруфият пайдо кардани ин дудмонро ба ҳамин эътибор пиндоштаанд. Забехуллоҳи Сафо дар ин бобат чунин менависад: «Хоча Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад Туркаи Исфаҳонӣ аз донишмандони маъруфи қарни нухум ва аз хонадони Туркаи Исфаҳон буд. Аъзои ин хонадон, аслан аз Хучанд ба Исфаҳон муҳочират карданд ва ба сабаби он, ки дар оғоз туркзабон буданд, ба «турка» маъруф шуданд» [181, 489].

Андешаи Забехуллоҳи Сафо дар бобати он ки хонадони Хучандӣ «дар оғоз туркзабон буданд» ва «аслан аз Хучанд ба Исфаҳон муҳочират карданд» хилофи воқеият аст. Зеро хидмати фарҳангӣ ва маънавии фарҳехтагони хонадонҳои «Оли Хучанд» ва «Оли Туркаи Хучанд» барои ривочу таблиғи маърифат, забону адабиёту таърих, одобу суннати исломӣ ва тамаддуни қавмҳои форситабор дар манобеи тирози аввали адаби тоҷикӣ-форсӣ ҳамчун «Лубоб-ул-албоб»-и Авфии Бухорӣ, «Роҳат-ус-судур ва оят-ис-сурур»-и Ровандӣ, «Нузҳат-ул-мачолис»-и Ҷамол Халили Шарвонӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ ва манобеи дигар зикр гардидаанд. Ашхоси барҷастаи ин дудмон, аз ҷумла Соинуддин Хучанди Исфаҳонӣ низ осори марғубе ба забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ таълиф карда, ки

мутобиқи таҳқиқи мо шомили 52 китобу рисола мебошад. Аммо ягон асари туркӣ наофаридааст ва афроди дигари ин хонадон ҳам чизе ба туркӣ таълиф накардаанд.

Дигар ин ки нахуст фарди машҳури ин хонадон Муҳаммад ибни Собит Абубакри Хучандӣ ҳамчунонки таъкид намудем, на аз Хучанд ба Исфаҳон, чунонки Забехуллоҳи Сафо навиштааст, балки аз шаҳри Марв ба Исфаҳон муҳочират карда, бо дархости вазир Низомулмулки Тӯсӣ ба таълиму тадрис дар мадрасаи «Низомия»-и Исфаҳон машғул шуд.

Як зумра муҳаққиқони дигари эронӣ ва афғонӣ ба монанди Муҳаммадтакии Баҳор [142, 224], Мусавии Бехбахонӣ [144, 103], Муҳаммадалии Мавлавӣ [165, 658-660], Ҳусайни Довудӣ [62, ҳашт], Ғуломризо Сутуда ва Боқир Начафзода [184, 181] Муҳаммад Муин [30, 475] ва Моил Ҳиравӣ [67, нух] ҳамин андешаи устод Сафоро дар навиштаҳои худ такрор кардаанд. Муҳаммадтакии Баҳор навиштааст: «Ин марди донишманд, Хоча Сайид Соинуддин Алӣ Туркаи Исфаҳонӣ аст. Вай аз уламо ва уламосодагони Исфаҳон аст ва асли вай, яъне ҷаддаш Сайид Муҳаммад турк будааст ва асли онон аз Хучанд ва аз ин сабаб ба «турка» ба замми то-и мусаннот мусағғари «турк» маъруф гардидааст [142, 224]. Ин назар ҳам саҳеҳ нест. Ҳамонгуна ки ёд кардем забони мардуми Хучанд тоҷикӣ-форсӣ буда, ҳангоми мутолиаи сарчашмаҳои дасти аввал, ки дар бобати сарзамини Хучанд ва мардумони он таърихнависон ва ҷуғрофидонҳои аҳди қадим навиштаанд, матлаби моро рӯшан хоҳад кард. Дар қадимтарин китоби ҷуғрофиёи тоҷикӣ-форсӣ «Худуд-ул-олам»-и маҷхулулмуаллиф, дар бахши «сухан андар ноҳияти Мовароуннаҳр ва шаҳрҳои вай» чунин омадааст: «Хучанд шаҳрест ва он қасабаи он ноҳиятест (яъне Мовароуннаҳр—С.М.) ва бо кишту барзи бисёр ва мардумони бомурувват. Ва аз вай анор хезад» [76, 69]. Ҷуғрофидонҳои дигар низ ҳамчун Ибни Ҳавқал, Истаҳрӣ, Ёқутӣ Ҳамавӣ ва аллома Деххудо зебоии онро сутуда, вожаи Хучандро «мардуми саодатманд» маъно кардаанд [135, 40; 352, зайли вожаи Хучанд]. Донишмандони замони муосир ҳам доир ба гузашта ва ҳозираи шаҳри

Хучанд мақолаву осори таҳқиқии зиёде навиштаанд, ки аз ин миён метавон ба мақолаи профессор Ҳасанзода Абдучамол махсус ишора кард [280, 370-377].

Яъне, аксари манобеи аввалия Хучандро ҳамчун шаҳри ботаровату сафо, дорои меваҳои некӯ, мардумоне хушрӯ ва яке аз шаҳрҳои ободу сараҳои Мовароуннаҳр ба қалам додаанд. Мардумони ин шаҳр ба кишту барз ва шаҳрдорӣ машғул будаанд. Табиати давлатдорӣ ва шаҳрдорӣ ҳам хоси мардуми озода ва саодатманд, яъне тоҷикон мебошад. Мутобиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ сарзамини аввалияи туркон дашту саҳро ва касбу корашон танҳо ғорату яғмо будааст. Ин мардум зиндагонии кӯчанишинӣ доштанд ва барои ризку рӯзӣ ба қатлу ғорат ва ба забти чарогоҳҳои якдигар иштиғол доштанд. Қатлу ғорат ба масобае миёни эшон роиҷ буд, ки дар кутуби таърихӣ он ба унвони расму таомули туркҳо зикр шудааст: «Расми қабоиلى туркон он аст, ки қабилла бар қабилла тохтан кунанд... » [82, 37]. Абулҳайи Гардезӣ соҳиби китоби «Зайн-ул-ахбор» низ ба ҳамин ақида аст [14, 292].

Бад-ин лиҳоз, дар така ба сарчашмаҳои муътабари таърихӣ, метавон гуфт, ки тарзи зиндагӣ, расму таомул ва забону фарҳанги тоифаи туркон хоси мардуми Хучанд набуд. Бинобар ин, қавли Забехуллоҳи Сафо, Муҳаммадақи Баҳор ва андешамандони дигар, ки мардуми Хучандро «туркзабон» гуфтаанд, аз ҳақиқат дур аст.

Дар «Доиратулмаорифи бузурги исломӣ» омадааст: «Аз хонаводаҳои номӣ дар Эрон, ки беш аз ду қарн дар Исфаҳон маърифати ом доштанд. Асли ин хонавода (Оли Туркаи Хучанд – С. М.) аз Хучанди Туркистон буд ва нисбати «Турка», аз ин рӯ, ба номи афроди он ҳамроҳ гашт» [165, 658-60]. Ин қавл низ қобили қабул нест ва шояд иштибоҳоти Муҳаммадали Мавлавӣ аз ин ҷо пайдо гашта, ки Хучандро қаламрави Туркистон қаламдод карда, лафзи «турка»-ро ба ин дудмон бастааст.

Луғатшиноси маъруф Муҳаммад Муин, зимни шарҳи вожаи Хучанд, онро яке аз шаҳрҳои Ўзбекистон дар қанори Сайхун шарҳ дода, чунин таъкид

хам мекунад, ки «имрӯз онро Истолинобод гӯянд» [30, 475]. Садри Ҳошимӣ аз донишмандони муосири Эрон чунин менависад: «Хучанд акнун ба номи Хӯканд дар Туркистони Рус воқеъ шуда ва аз мутасаррифоти он давлат аст» [190, с.12]. Муҳаққиқи афғон Начиб Моили Ҳиравӣ чунин андеша дорад: «Ин хонадони (Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон – С. М.) донишӣ дар асл турк будаанд ва ба далоиле, ки равшан нест ва эҳтимолан ба чихати таҷаммуе, ки донишмандон дар садаи ҳафтум ва ҳаштум дар Исфаҳон доштанд, ба Исфаҳон омадаанд» [67, 49]. Қавли Ҳусайни Довудӣ ин гуна аст: «Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад Исфаҳонӣ аз хонаводаҳое, ки ҳама олимони дин ва тасаввуф буданд, бархостааст. Чаддаш Сайид Муҳаммад аз туркони Хучанд буд. Шухрати Соинуддин ба «турка» ба ҳамин эътибор аст» [62, с. 48]. Аз миёни муҳаққиқони мазкур танҳо назари Ҳусайни Довудӣ дар ин маврид илмитар ба назар мерасад. Андешаи он ки «чаддаш Сайид Муҳаммад аз туркони Хучанд буд» ба ҳақиқат наздик аст. Зеро ки худ Соинуддини Хучандӣ ҳам дар рисолаи «Нафсат-ул-масдур» эътироф мекунад: «фармуда буданд, ки аҷдоди бандагон аз Хучанд будаанд ва лақаби «турка» аз он ҷост» [64, 244]. Баъзе сарчашмаҳо ҳам ишора кардаанд, ки танҳо дар гирду атрофи шаҳри Хучанд, андаке ўзбекҳо ва қароқирғизҳо сукунат доштаанд: «Дар атрофаш боғҳои зиёд вучуд дошта ва ҷамъияти умдаи онро тоҷикҳои эронӣ ва андаке ўзбекҳо ва қароқирғизҳо ташкил медодаанд» [352, зайли вожаи Хучанд]. Модом, ки дар атрофи Хучанд баъзе тоифаи ўзбекон ва туркон сукунат дошта ва ҳамон тавр ки худ Соинуддини Хучандӣ низ ёдовар мешавад, гузаштагонаш аз Хучанд будаанд ва гӯё лақаби «турка» аз он ҷост, шояд чаддаш аз тоифаи туркони ин шаҳр бошад. Аммо ин кофӣ ва тамом нест, ки ба шарофати як нафар турк тамомии мардуми Хучанд туркзавон муаррифӣ шавад. Нуктаи дигар ин ки ба занни қавӣ муроди Соинуддини Хучандӣ аз ин ки мегӯяд: «аҷдоди бандагон аз Хучанд будаанд ва лақаби «турка» аз он ҷост» ишора ба тўронӣён, яъне фарзандони «Тур»-писари Фаридун аст. Маҳалли сукунати онҳо ба қавли «Худойнома» ва «Шоҳнома»

машриқи Эрон ва Мовароуннаҳр будааст. Ин даста тавоифе будаанд ориёинажод, аз тираи «Сако», ки забон ва одоби онон эронӣ будааст.

Аз он чӣ баён шуд, маълум мегардад, ки Оли Хучанди Исфаҳон яке аз маъруфттарин хонадонҳо дар таърихи мардуми форситабор, аз ҷумла тоҷикон ба ҳисоб меравад ва имрӯз ҳам хиёбони «Оли Хучанд» дар Исфаҳон мавҷуд аст Ҳамчунин ин хонадон дар Исфаҳон китобхонаи бузурге ҳам доштанд ва «бо ин ки дар соли 542 ҳ. / 1147м. ба дастури Начмуддин Рашиди Усмонӣ китобхонаи эшон сӯхт, боз мебинем, ки баъд аз ин воқеа аз китобхонаи онон номе бурда мешавад ва донишмандон аз кутуби он китобхона истифода кардаанд. Яке аз касоне, ки аз кутуби китобхонаи Хучандиён зикре ба миён оварда, Абулшарафи Гулпойгонӣ дар тарҷумаи «Таърихи Яминӣ» аст» [190, 28].

Фиросату диroyат ва заковати шахсиятҳои ин хонадон далел бар он аст, ки қору пайкори онҳо дар хотираи таърих ба неқномӣ ва саодатмандӣ сабт шуда, баъзеи онҳо, аз ҷумла Садруддини Хучандӣ дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ҳамчун образи неқӣ ва наҷот пазируфта шудааст, ҳамчунонки Муслиҳуддин Саъдии Шерозӣ дар боби дувуми «Бӯстон» таъкид мекунад:

Падармурдaro соя бар сар фикан,
Ғубораш бияфшону хораш бикан...
Чу бини ятиме сарафканда пеш,
Мадех бӯса бар рӯйи фарзанди хеш.
Ятим ар бигиряд, ки нозаш харад
В-агар хашм гирад, ки борааш барад...
Яке хори пои ятиме биканд,
Ба хоб андараш дид Садри Хучанд.
Ҳамегуфту дар равзаҳо мечамид,
К-аз ин хор бар ман чӣ гулҳо дамид....[86, 358].

Аз донишмандону фозилони Оли Хучанди Исфаҳон ва мақому мартабаи онон ҳамвора дар манобеи таърихиву адабӣ ёдоварӣ шудааст, чунонки соҳиби тазкираи «Лубоб-ул-албоб» дар ин маврид менависад: «Хонадони

Хучандиён дар Сифохон малози арбоби фазл ва муътасами асҳоби дониш ва мустаҷмеи комилони ҷаҳон аст ва ҳар фарде аз афроди он ҷамъ дурри фариди ҷамол ва шаҳбайти қасидаи афзоланд, садои сити эшон ба ақосии офок расида ва шакаробии ҷуди эшон сакароти ҷонро таскин дода...» [10, 266].

Мадҳу санои Хучандиён ва фазилату ҳикмати эшон бар меҳвари ашъори шуарои асримиёнагӣ давр мезад ва шоирони маъруфи шеърӣ тоҷикӣ-форсӣ, чун Ҳоконии Шарвонӣ, Ҷамолуддини Исфаконӣ, Камолуддин Исмоили Исфаконӣ, Заҳири Форёбӣ, Асируддини Аҳсикатӣ, Рафеъуддини Ланбонӣ хираду заковати суҳансароёни хучандиро сутудаанд. Камолуддин Исмоили Исфаконӣ ва Рафеъуддини Ланбонӣ дар қасоиди хеш лутфу эҳсон ва бузургии Садруддин Умари Хучандиро васф кардаанд [23, 122].

Асируддини Аҳсикатӣ дар авсофи Ҷамолуддини Хучандӣ қасидае бо радифи «хучанд» суруда, ҳамзамон аз мақому мартаба ва фазилату баракоти ин шаҳри куҳан ёдоварӣ кардааст:

Зиҳӣ ба ҷони ту ҷовид зинда ҷони Хучанд,
Чи соябахш ҳумой з-ошёнӣ Хучанд.
Хучандро маталаб дар саводи ҳафт иқлим,
Ки бартар аст зи ҳафт осмон макони Хучанд.
Ба хоку буми Хучанд осмон тафохур кард,
Ки номи мартабаи ўст осмони Хучанд...
Зи ҳашт соҳати ҷаннат касе ҷу даргузарад,
Расад ба пояи аввал з-остони Хучанд.
Ҷу дудмони Хучанд аст посбони ҷаҳон,
Худои азза ва ҷал(л) бод посбони Хучанд [4, 215].

Ҳаққан шуҳрат ва марғубияти ин диёр ба василаи фозилону фарҳеҳтағони он, ки ба ҳукми таърих ё тақдир аз марзу буми аҷдодӣ ба диёри ғариб оҳанги ҳичрат намуда, дар доираҳои адабии Эронӣ Озарбойҷон, Афғонистону Туркия ва Исфакону Ҳиндустон каломии ноби форсиро шукӯҳи хоса бахшидаанд, шоеъ гардидааст. Ба вижа хидмати донишмандону

суханварони хонадонҳои Оли Хучанди Исфаҳон, Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон, ки номи некашон дар манобеи адабию таърихӣ мастур аст, Хучандро шуҳраи офоқ гардонида, ашхоси донишпарвари он бо расоилу кутуби марғуби хеш дар тарвиҷу интишори забону адаби тоҷикӣ-форсӣ ва ҳикмату фарҳанги мардуми эронитабор нақши носутурданӣ гузоштанд, ки минбаъд дар оинаи таърих бо унвони хучандиёни маърифатпарвар маъруф гаштанд.

II. 2. Шарҳи ҳоли Соинуддини Хучандӣ

II.2.1. Ном, лақаб ва кунияи нависанда

Бештари тазкиранигорон, муаррихони асримиёнагӣ ва муҳаққиқони замони муосир дар таъйини ному насаб, санаи валодати Соинуддини Хучандӣ ва гузаштагонаш ба иштибоҳ рафтаанд. Аз ин рӯ, дар таъйиди тарҷумаи ҳоли Соинуддини Хучандӣ нахустин масъалае, ки бояд дақиқан ҳал шавад, асолати ному насаби пурраи нависанда аст.

Дар дастхати осори Соинуддини Хучандӣ, ки таҳти шумораи 10196 дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон нигоҳдорӣ мешавад, номаш Алӣ ибни Муҳаммад ибни Муҳаммад омадааст. Дар поёни китоби «Ат-тамҳид фӣ шарҳи қавоиди-т-тавҳид», номи бобояшро Садруддин Муҳаммад менависад [69, варақи 51].

Нависанда дар поёни «Рисолаи нуқта», бо хатти ҳудаш чунин навиштааст: «Нақл аз Сайид Алӣ мешавад» [69, варақи 124].

Аз миёни донишмандони асримиёнагӣ Фасеҳи Хофӣ қадимитарин нафаре аст, ки дар бораи адиб маълумот дода, номашро Алӣ, лақабашро Соинуддин, падарашро Хоҷа Афзалуддин ва ҷадди бузургвораашро Хоҷа Садруддин медонад [59, 275].

Аз муҳаққиқони муосир Маликушшуаро Баҳор бори нахуст ўро ба унвони Хоҷа Сайид Соинуддин муаррифӣ карда, яъне унвони «Сайид»-ро ба ному нишони ў афзудааст: «Ин марди донишманд, Хоҷа Сайид Соинуддин Алӣ Туркаи Исфаҳонӣ аст...» [143, 224].

Дар поёни китоби «Ал-маноҳичу фи-л-мантик», ному насаби нависанда чунин омадааст: Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Турка ал-Хучандӣ ал-Исфahонӣ аш-шофeй [69, варақи.149].

Пас, дар така ба дастхати осори нависанда ва сарчашмаҳои боъэтимод ному насаби пурраи ӯ Сайид Соинуддин Алӣ ибни Афзалуддин Муҳаммад ибни Абуҳомид Садруддин Муҳаммад Туркаи Хучандии Исфahонӣ аст. Аз ин ҷо лақаби нависанда Соинуддин, номаш Алӣ, номи падараш Муҳаммад ва номи ҷаддаш Абуҳомид Садриддин Муҳаммад. Аслу насабаш аз Хучанд, аммо дар Исфahон зодаву парвариш ёфта, шофеимазҳаб будааст. Ин баҳс аз он сабаб мавриди баррасӣ қарор гирифт, ки бархе аз донишмандон дар таъйини ному насаб, санаи валодати Соинуддини Хучандӣ ва замони зиндагии ӯ иштибоҳ кардаанд.

Амин Аҳмади Розӣ дар равзаи дувуми «Ҳафт иқлим» аз ӯ бо унвони «Соини Исфahонӣ» ёд карда, навиштааст: «Исмаш Ҳоҷа Соинуддин Алии Турка аз фузало ва ҳукамои рӯзгор буда, дар тозӣ ва дарӣ таълифот фармуда [36, 451].

Баъзе донишмандони муосир, аз ҷумла Мусавии Бeҳбаҳонӣ ва Иброҳими Дебoҷӣ низ дар пайравӣ аз Розӣ ўро ба унвони «Ҳоҷа» муаррифӣ кардаанд [144, 1; 132 чиҳилу шаш]. Аммо дар навиштаҳои ҳамзамонони ӯ дар ин бобат иттилое нест, шояд иллати ин амр он аст, ки муаллифи «Мучмали Фасеҳӣ», ки муосири ўст, падари Соинуддинро ба унвони ифтихории «Ҳоҷа», яъне Ҳоҷа Афзалуддин зикр намуда ва ояндагон ҳам бо така ба ҳамин қавл, писари ўро Ҳоҷа Соинуддин хондаанд. Устод Баҳор ба эҳтимоли қавӣ аз рӯйи иродат унвони «Ҳоҷа»-ро бо ному насаби Соинуддин илҳoқ кардааст. Дар маҷмуаи расоил Соинуддин аз «Ҳоҷа»-гии худ суҳане ба миён намеорад ва ҷунонки қаблан ишора кардем, ӯ худро Сайид муаррифӣ кардааст [69, 126].

Мирзо Муҳаммадалӣ дар «Райҳонат-ул-адаб» [127, 344] ва Оқобузурги Техронӣ муаллифи «Аз-зариа» номи падари ўро Муҳаммад ибни Афзалуддин Муҳаммад зикр кардаанд [128, 570]. Адабиётшинос Муҳаммадтақии

Донишпажух зимни муаррифии расоили Соинуддини Хучандӣ, аз китоби «Мафохис»-и вай ёд карда, ба иштибоҳ номи ӯро «Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Алӣ» ба қалам додааст [155, 308]. Донишманди маъруф Саид Нафисӣ ба гунаи дигар аз воқеият дур рафта, ба қайд меоварад, ки «Хоча Зиёуддин Муҳаммад ду писар дошт, яке Хоча Ҷамолуддин ва дигаре Хоча Ҳабибуллоҳ, ки дар роҳи Макка кушта шудааст ва аз ӯ ду писар мондааст: Афзалуддин Муҳаммад ва Зиёуддин Алӣ. Зиёуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Садруддин Муҳаммад писаре доштааст, бо номи Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Турка...» [172, 450].

Муҳаққиқи мазкур як насл дар миёни Соинуддини Хучандӣ ва падараш афзуда, Соинуддинро ба иштибоҳ писари Зиёуддин Алӣ писари Муҳаммад, писари Садруддин Муҳаммад медонад. Ин печидагиҳо ва иштибоҳот аз он ҷо сар мезанад, ки номҳо ва лақабҳои ашхоси хонадони хучанди Исфаҳон дар тӯли 400 сол дар маъхазҳо муқаррар зикр шуда, падари як нафар бар нафари дигари ҳамноми ӯ нисбат дода мешавад. Хоса имрӯз пас аз гузашти бештар аз 700 сол ин гиреҳҳо печидатар гардидаанд.

Чунончи нахустин донишманди хонадони Туркаи Хучанди Исфаҳон Абуҳомид Садруддин Муҳаммад (ҷадди Соинуддин) аст ва номҳои афроди дигари ин хонадон, ки теъдодашон ба 7 нафар мерасад, ба қарори зер аст: Афзалуддин Муҳаммад (падари Соинуддин зинда то соли 1318 м.), Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад, Афзалуддин Муҳаммад ибни Садруддин (ваф. 850х. / 1446м.), Афзалуддин Ҳабибуллоҳ (ваф. 991х. / 1583м.) Ҷалолуддин Муҳаммад, Зиёуддин Алӣ ва Мулло Музаффар, ки ба як сабку қолаб номгузорӣ шуда, лақабҳои Садруддин ва Афзалуддин ба такрор зикр шудаанд.

Нахустин афроди маъруфи хонадони Хучанди Исфаҳон ҳам, Абубакр Муҳаммад ибни Собити Хучандӣ буд, ки унвони ифтихории «Садри Хучандӣ» дошт ва раёсати мазҳабии хучандиёни Исфаҳон ин унвони ифтихорию барои чандин нафари онҳо яке пас аз дигаре сазовор донистааст.

Ҳатто падари Соинуддин Алӣ – Муҳаммад низ унвони ифтихории «Садри Хучандӣ» дошт.

Мабзул надоштани таваҷҷуҳи лозим сабаб шуда, ки дар таъйини ному насаб, зиндагинома ва осори афроди хучандиёни Исфаҳон силсилаи иштибоҳу норавшаниҳо ба миён ояд. Дар таълифоти ҳамзамонони Соинуддин Алӣ доир ба кунияи ӯ ҳарчанд сухане нарафтааст, баъзе донишмандон кунияи ӯро «Абумуҳаммад» донистаанд. Аз ҷумла, Мусавии Бехбаҳонӣ аввалин бор кунияи ӯро Абумуҳаммад навиштааст [144, 110]. Минбаъд, адабиётшиносон Муҳаммадтақии Донишпажух [155, 297], Иброҳими Дебочӣ [132, сию ду] ба дунболи ӯ кунияи Соинуддинро «Абумуҳаммад» навиштаанд. Шояд иллати иштиҳори ин фарзия фарзанде ба номи Муҳаммад доштани Соинуддини Хучандӣ бошад, ки китоби «Ал-маноҳичу фи-л-мантиқ»-ро ба забони арабӣ барои писари хеш навиштааст.

II. 2. 2. Рӯзгори Соинуддини Хучандӣ дар Исфаҳон ва муҳочирати ӯ ба Ҳирот

Ҳолнависону тазкиранигорон роҷеъ ба таърихи валодати Соинуддини Хучандӣ матлабе наовардаанд. Муаллифони маохизи асрҳои миёна ҳам аз ибрази нукоте дар ин қазия иҷтиноб варзидаанд. Мусавии Бехбаҳонӣ навиштааст, ки «дар боби таваллуди вай (яъне Соинуддин – С. М.) иттилое дар даст нест» [144, 103]. Бино ба қавли Муҳаммадали Мавлавӣ, Соинуддин набераи Садруддини Хучандӣ буда, дар солҳои 50-уми садаи VIIIх / XIVм. дар Исфаҳон зода шудааст [165, 658]. Таърихшиноси тоҷик Лукмон Бойматов андешаҳои Муҳаммадали Мавлавиро такрор кардааст [146, 49]. Ба навиштаи адабиётшинос Моили Ҳиравӣ соли таваллуди Соинуддини Хучандиро ҳеҷ як аз маъхази зиндагии ӯ мутазаққир нашудаанд ва ӯ тахмин мекунад, ки Соинуддини Хучандӣ «бояд байни солҳои 755 то 765х. / 1354 то 1364м. зода шуда бошад» [67, 49]. Мухсини Бедорфар дар муқаддиमाи китоби «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам» навиштааст, ки Соинуддини Хучандӣ соли 638х. / 1241 м. ба дунё омадааст, ки комилан ғалат мебошад [131, ҳашт].

Абдулхусайни Зарринкуб валодати нависандаро санаи 761х. / 1360м. таъйин кардааст [160, 142].

Пайдост, ки ба пиндошту дарёфти пажухишгарони мазкур дар ҳеҷ як аз сарчашмаҳои хаттӣ ба таърихи таваллуди Соинуддини Хучандӣ ишорае нашудааст, аммо Соинуддин дар китоби «Нафсат-ул-масдури аввал», ки дар ҳаштуми рачаби соли 829х. / 16-уми майи 1426м. хитоб ба Шохрухи Темурӣ навиштааст, равшан мекунад: «Ҳол он аст, ки ин фақирро (яъне Соинуддин – С. М) панҷоҳу нӯҳ сол аз умр гузашта» [63, 170].

Дар тақя ба санаи навишти ин рисола, агар панҷоҳу нӯҳро аз он кам кунем ($829-59=770$) дар натиҷа 770х. / 1369м. ҳосил мешавад. Ба сароҳат маълум гардид, ки таърихи валодати Соинуддини Хучандӣ дақиқан соли 1369 мелодӣ дар шаҳри Исфаҳон иттифоқ афтадааст.

Дар хусуси санаи даргузашти Соинуддини Хучандӣ байни ахбори сарчашмаҳо ва назари донишмандони ватаниву хориҷӣ ихтилофе ба ҷашм мерасад, яъне таърихи даргузашти ӯро дар васати солҳои 830х. / 1427м. то соли 836х. / 1433м. навиштаанд. Хондамир таърихи даргузашти ӯро соли 830х. / 1427м. қайд карда, ки саҳеҳ нест [57, 9-10]. Зеро маҷруҳ кардани Аҳмади Лур Мирзо Шохрухро дар Ҳирот ба ҳамин таърих рост меояд, ки ба дунболи он иддае аз донишмандон аз шаҳр берун карда, Соинуддини Хучандиро ба маҳбас гирифта буданд. Илова бар ин, бо тавачҷуҳ ба рисолаҳои, ки Соинуддини Хучандӣ баъд аз ин таърих нигоштааст, назари Хондамир наметавонад қобили қабул бошад. Масалан, «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам»-ро дар соли 831х. / 1428м. ва рисолаи «Мабдаъ ва маод» соли 832х. / 1429м. навишта шудааст.

Шояд сабаби ба иштибоҳ роҳ додани муаллифи «Ҳабиб-ус-сияр» он бошад, ки ӯ санаи ҳафс ва мусодираи молу мулки Соинуддини Хучандиро ба манзалаи таърихи вафоташ пиндоштааст. Ё ношӣ аз он бошад, ки дар қарни нӯҳуми ҳиҷрӣ суҳанваре бо таҳаллуси «Соинӣ» низ зиндагӣ ва эҷод карда, соли 830х. / 1427м. даргузашта ва эҳтимолан Хондамир санаи вафоти «Соинӣ»-ро ба Соинуддини Хучандӣ интисоб дода бошад.

Муҳаммадтақии Баҳор бар асоси иттилои маҷмуаи расоили Соинуддини Хучандӣ ишора мекунад, ки вай шаш сол баъд аз воқеаи Аҳмади Лур, соли 836 х. / 1433 м. вафот кардааст [143, 235]. Нусхаи хаттиё, ки адабиётшинос Баҳор истифода бурда, мавриди назари Мусавии Бехбаҳонӣ ҳам қарор гирифтааст. Ин нусха, ки дар маҷмуаи бисёр нафиси шумораи 8503, дар Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои Исломи (Майдони Баҳористон) нигоҳдорӣ мешавад, ба занни ғолиб ҳамон «Маҷмуаи расоили Соинуддин» аст, ки тахти шумораи 10196 дар Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои миллии Эрон махфӯз аст ва ин маҷмуа зери дасти мо қарор дорад. Сабти нусха дақиқ буда, ба хатти шогирди ўст ва дар чандин мавзеи он пораҳое ба хатти Соинуддини Хучандӣ истинсох шуда, дар ҳамин нусха даргузашти Соинуддин санаи 836х /. 1433м. ба қайд омадааст [69, варақи 303 А].

Муҳаққиқ Чудии Неъматӣ бар асоси қавли Фасеҳи Хофӣ вафоти ўро 14-уми зулҳиҷҷаи 835 ҳиҷрӣ /19-уми декабри 1432 мелодӣ забт карда, таъкид кардааст: «Агар вафоти ў чунонки муаллифи «Мучмали Фасеҳӣ» навиштааст, дар нимаи зулҳиҷҷаи 835 иттифоқ афтода бошад, бо соли 836х./ танҳо ду ҳафта фосила дорад ва муҳтамал аст, хабари даргузашти ўр бо ду ҳафта таъхир шунида бошанд» [68, чиҳилу ҳашт].

Ин андешаро қабл аз Неъматӣ адабиётшинос Дебоҷӣ ҳам ба қайд овардааст: «Вай (Соинудди – С. М) дар поёни зулҳиҷҷаи 835х. (1432 мелодӣ – С. М.) даргузашта ва саранҷом аз он ба 836х. (1433 – С. М.) таъбир шудааст» [132, сию шаш].

Мулоҳиза мешавад, ки ба қавли Ҳоҷӣ Халифа [56, 72-74], Забехуллоҳи Сафо [181, 489-491] ва Чудии Неъматӣ [61, 11] санаи вафоти Соинуддини Хучандӣ ба соли 835х. / 1432м. иттифоқ афтодааст. Муҳаммадтақии Баҳор [142, 229], Мусавии Бехбаҳонӣ [144, 102] ва адабиётшинос Абдулманнони Насриддин [98, 128] даргузашти ўро соли 836х. / 1433м. навиштаанд.

Бар пояи мулоҳизоти адабпажӯҳони мазбур Соинуддини Хучандӣ ҳудуди солҳои 835-836х. / 1432-33м. вафот кардааст. Аммо мутабиқи дастхати осори муаллиф Соинуддини Хучандӣ, санаи 14 зулҳиҷҷаи соли

836х. / 19-уми декабри 1433м. дар шаҳри Ҳирот даргузаштааст. Чунонки гуфта омад, маълумоти тазкираҳо ва тарочими аҳвол дар бораи Соинуддини Хучандӣ бисёр андак аст ва ҷузъиёти зиндагии ӯро ошкор намесозад. Бинобар ин, матолиби зарурӣ ва қобили эътимодро аз навиштаҳои худӣ ӯ, махсусан, аз ду рисолаи шиквоияш: «Нафсат-ул-масдури аввал» ва «Нафсат-ул-масдури дувум» метавон ба даст овард.

Дарвоқеъ ин ду рисола зиндагиномаи худнавишт барои Соинуддини Хучандӣ ба ҳисоб мераванд ва матолиберо дар бар дорад, ки дар ҳеҷ сарчашмаи дигар ёфт намешавад. Дар «Нафсат-ул-масдури аввал» сухан аз таҳсили худӣ нависанда, мусофират ва гузаштагонаш меравад, ки аз донандагони илмҳои ақлӣ ва нақлӣ буданд. Дар китоби «Нафсат-ул-масдури дувум» зикр мекунад, ки баъди тасарруфи шаҳри Исфаҳон аз ҷониби амир Темур хонадонашон ба Самарқанд кӯч бастанд ва бародаронаш дар ҳаёт будаанд: «Чун амири бузург... сояи сатри тасхир бад-он диёр андохт, вучух ва аъёни онро фармуд кӯчонидан. Бародаронам дар ҳаёт буданд, тавфиз ба бародар фармуданд, баъд аз он бад-ин фақир ба инояти бандагии ҳазрат. Ва дар шаръ чунин аст, ки ҳар кас ки ин мансаби шариф бад-ӯ тааллуқ гирифт, воҷиб шуд, ки бикӯшад ва нагзорад, ки рахнае дар он шавад, ки бузург коре аст...» [63, 170].

Аз ин суханони Соинуддини Хучандӣ чанд нукта берун меояд :

1. Темур пас аз ҳучум ба Исфаҳон тибқи сиёсати марсуми худ бузургони диёри Исфаҳонро ҷиҳати ривочу равнақи пойтахти худ ба Самарқанд бурдааст, ки бародар ва хонадони Соинуддини Хучандӣ аз он ҷумла будаанд.

2. Соинуддини Хучандӣ, аз овони ҷавонӣ, яъне аз синни 17-солагӣ аз зодгоҳаш Исфаҳон берун рафтааст, зеро ҳангоми юриши Темур ба Исфаҳон Соинуддин ҳамагӣ 17-18 сол дошт.

3. Баъд аз бародари бузургаш ӯ ҳам муддате қозии шаҳри Самарқанд будааст.

Дар мавриди таърихи валодат ва ному нишони бародари бузурги Соинуддини Хучандӣ дар сарчашмаҳо маълумот дода нашудааст. Ҳатто худӣ

нависанда ҳам бидуни зикри исм менависад, ки бародараш ягонаи асри худ буд, бар Соинуддин ҳаққи устодӣ дошт ва ӯ ба муддати 25 сол назди бародараш ба таҳсили улуми динӣ машғул будааст: «Бисту панҷ сол дар хидмати бародари бузург, ки ягонаи асри худ буданд, ба таҳсили улуми динӣ машғул шуд, ки падар бар падар аз дувист сол боз, ки тасонифи эшон дар миён аст» [64, 206].

Таърихшинос Лукмон Бойматов бар он аст, ки номи бародари бузургаш Насруддин будааст: «Соинуддини Хучандӣ солиёни дароз назди бародараш Хоча Насруддин Муҳаммад Туркаи Хучандӣ дарс хонд...» [146, 49]. Ба кадом далел Лукмон Бойматов исми бародари бузурги Соинуддини Хучандиро Насруддин номидааст, барои мо равшан нест. Мутобиқи ишораи муҳаққиқи мазкур сарчашмаи ин иттилоъ «Доиратулмаориф» будааст. Аммо дар китоби «Доиратулмаорифи бузурги исломӣ» дар мавриди номи бародари бузурги Соинуддини Хучандӣ, аслан сухан нарафтааст: «Солиёни дароз (Соинуддин – С. М.) дар назди бародараш, ки зикри номаш дар тазокир ва таворих ба чашм намехӯрад ва аз фақеҳони шаҳри замони худ буд, таълим омӯхт» [165, 659].

Фарзияи Лукмон Бойматов дар мавриди номи бародари Соинуддин Хучандӣ қобили эътимод нест.

Соинуддини Хучандӣ дар остонаи сафари худ, ки аз тарафи Исфаҳон озими сафар ба Ҳичоз мешуд, як номаро дар посухи номаи бародар ба ин мазмун менависад:

«Ба Шараф мутолиаи аъло чаноби ахавии ҳақоикқабой, фазоилииъбӣ аъзамаллоҳу шаъниҳу шарафан расонанд, би-л- хайри ва-л-офияти. Ҳува мутаанниллоҳу Таоло бимаёмини лиқоихи шарафан ва разаканӣ очилан мин латоифи муҳоваратиҳи тарафан. Ба даъвати иштиёқи оёт, ки мунбаис аз сафои тавийёт бошад, худро фаро хоҳири чаноби ахавии ҳақоикқабой, фазоилмаобӣ меоварад. Рақаме, ки бар саҳоифи муҳаббат ва дилнавозӣ кашида будед дар аъзази авқот расида...» [69, варақи 86А].

Аз мазмуну муҳтавои нома пайдост, ки ба занни қавӣ манзури Соинуддини Хучандӣ аз «**чаноби ахавӣ**» бародари бузургаш Шарафуддин буда, бо таъя ба ин нома ва суннати номгузориву алқоби хонадони Хучанди Исфаҳон метавон хулоса кард, ки бародари бузурги Соинуддини Хучандӣ Шарафуддин ном доштааст.

Иброҳими Дебочӣ навиштааст, ки яке аз бародарони Соинуддин Хучандӣ бо сабаби муҳолифат бо амирони темурӣ дар дарвозаи маҳаллаи «Ниморуд»-и Исфаҳон ба дор овехта шуд [132, бисту панҷ].

Бояд гуфт, ки Соинуддини Хучандӣ дар бобати хунрезии амир Темур дар Исфаҳон ва қатли бародараш сухан нагуфтааст. Шояд ба ин хотир, ки нависанда бо шоҳзодагони темурӣ Шоҳрух Мирзо, амирзода Искандар, Пирмуҳаммад ва Алоуддавла дар сатҳи давлатӣ ҳамкорӣ дошт ва муддате бо фармони ин шоҳзодагон масъулияти қозии шаҳрҳои Самарқанд ва Яздро ҳам бар уҳда дошт.

Аз ин рӯ, дар бораи хунрезии ва нобасомониҳои шоҳзодагони темурӣ сухан нагуфта, дар хусуси ғасоди андеша ва вазъияти фикрии рӯзгори темириён нуктаҳои ҷолибе ироа медорад, ки поре аз онҳоро наметавон дар китобҳои расмӣ он замон пайдо намуд.

Чунонки гуфта омад, дар китоби «Нафсат-ул-масдури дувум» овардааст, ки баъди тасарруфи Исфаҳон аз ҷониби амир Темур хонадонашон ба Самарқанд кӯч бастанд ва бародаронаш дар ҳаёт буданд. Бинобар ин, назари Иброҳими Дебочӣ дар мавриди ба дор овехтани яке аз бародарони Соинуддини Хучандӣ аз ҷониби амирони темурӣ дар Исфаҳон саҳеҳ нест.

Мутобиқи қавли Давлатшоҳи Самарқандӣ Мирзо Шоҳрух ҳангоми лашкар кашидан ба Ироқ як зумра донишмандони Исфаҳонро, ки мусоҳиби султон Муҳаммади Бойсанғур буданд, дар шаҳри Соваи Ироқ ба дор овехт, аз ҷумла Хоҷа Фазлуддин (бародарзода ё амӯзодаи Соинуддини Хучандӣ), Қозӣ Имом ва амсоли инҳо [102, 317- 318].

Мо ба навиштаи Давлатшоҳи Самарқандӣ мувофиқ ҳастем ва аз асноди дигари таърихӣ ҳам бармеояд, ки Мирзо Шоҳрух дар охири умр ба қасди

наберааш султон Муҳаммади Бойсанғур ба Ироқ лашкар кашида, ўро саркўб кард. Баъзе донишмандони Исфаҳонро ба сабаби дўстӣ ва ҳамнишинӣ бо султон Муҳаммад гунаҳкор сохт, аз ҷумла султон Алоуддин, Қозӣ Имом ва Афзалуддини Туркаи Хучандӣ (бародарзодаи Соинуддини Хучандӣ) ба тавсеаи Гавҳаршодбегим он бузургони бегуноҳро ба қатл оварданд. Ба таъбири дигар султон Муҳаммад соли 850ҳ. / 1446м. чиҳати забти тамомии сарзамини Эрон ба Исфаҳон лашкаркашӣ кард. Шохрухи Темурӣ барои саркўби вай аз тариқи Ироқ пирӯз гардид ва бархе аз донишмандони Исфаҳон, аз ҷумла Афзалуддин Туркаи Хучандиро бо гумони ҳамкорӣ бо султон Муҳаммад дар банд карда, ҳамроҳи худ ба Сова бурд ва дар дарвозаи шаҳр ба дор овехт [66,10].

«Гўянд, ки ду навбат ресмони Хоҷа Афзалуддини Турка пора шуд ва фарёд мекард, ки бо Мирзо Шохрух бигўед, ки ин уқубат бар мо лаҳзае беш нест, аммо панҷоҳсола номи неки худро зоеъ масоз. Чандонки бузургон саъй карданд, муфид наҷфтод ва он сурат бар Шохрухи баҳодур муборак наёмад. Баъд аз ҳаштод рӯз Шохрухсултон мутаваффо шуд». Азизе дар бобати таърихи вафоти Мирзо Шохрух қитъаи зеринро суруда ва калимаи шамшер (شمشير) бо ҳисоби абҷад 850 ҳиҷрӣ мешавад, ки баробари 1446 мелодӣ аст:

Шаҳрух он шоҳи қазоқудрати исломпаноҳ,

Он ки дар панҷаи шоҳӣ зада сарпанҷаи шер.

Зад ба фирдавси барин хайма ба зулҳиҷжаву гуфт :

Монд таърих зи мо дар ҳама олам «**шамшер**» [102, 317-318].

Ба гувоҳии Саид Нафисӣ пайкари Хоҷа Афзалуддини Турка аз шаҳри Сова ба Исфаҳон бурда, дар маҳаллаи «Дарби остон» ба хок супорида шуд [172,. 449]. Баъзе бар онанд, ки пайкари вай дар канори шоҳ Алоуддини Муҳаммад, дар букъаи Шаҳшаҳони Исфаҳон орамидааст. Аммо бархе низ муътақиданд, ки ҷисми бечони Хоҷа Афзалуддини Турка дар мақбараи хонаводагии Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон, ки воқеъ дар паҳлуи масҷиди Лубнон аст ва имрӯз асаре аз он ба ҷой намонда, ба хок супорида шудааст [46, 21].

Ҳамин тариқ Ҳоҷа Афзалуддини Турка ба баҳони ҷонибдорӣ аз сиёсати султон Муҳаммади Бойсанғурӣ аз ҷониби гумоштагони Мирзо Шохрух ба қатл расид ва пайкари вай дар қанори шоҳ Алоуддини Муҳаммад, дар буқъаи Шаҳшаҳони Исфакон ба хок супорида шуд.

Дарвоқеъ, Ҳоҷа Афзалуддин Турка ҳамзамонони Соинуддини Хучандӣ яке аз уламои бузурги Оли Хучанди Исфакон ва аз мулозимону мусоҳибони дарбори султон Муҳаммад – писари Бойсанғур ба ҳисоб мерафт. Ба мусоидати султон Муҳаммад ӯ соли 834х./1431м. китоби «Милал ва ниҳал»-и Муҳаммад ибни Абдукарими Шаҳристонӣ манобеи таърихи қаломро аз арабӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ тарҷума қарда, онро «Танқех-ул-адиллати ва-л-илали фӣ тарҷумати ал-милали ва-н-ниҳали» номид. Муҳимтарин қори Ҳоҷа Афзалуддини он буд, ки қангоми тарҷумаи қар баҳши қитоб ба он матолиберо афзуда, дар зимн баъзе масоили илми қаломро низ шарҳу тавзеҳ намуд.

Падари Соинуддини Хучандӣ – Ҳоҷа Афзалуддин Муҳаммад аз донишмандони бузурги муосири амир Темур буда, дар маҳаллаи «Ниморӯд»-и Исфакон соқин будааст. Ин маҳалла ба маҳаллаи «Дардашт»-и Исфакон дар рӯзгори Ҳоҷа Низомулмулки Тӯсӣ қосилаи зиёде надошта, баҳше аз он маҳсуб мешудааст. Маҳаллаи мазкур имрӯз ҳам дар Исфакон бо номи «Ниморӯд» маъруф аст ва дар шафати бозори бузурги Исфакон пас аз «Масқиди нав» воқеъ аст. Аммо бархе аз донишмандон падари Соинуддини Хучандиро аз муосирони Шоҳ Таҳмосп доништаанд, ки воқеият надорад. Чунончи Мижгон Ҳаққонӣ дар ин мабрид менигорад: «Аз ҷузъиёти ҳаёти вай (яъне Соинуддин – С. М) иттилооти қандоне дар ихтиёр нест. Ҳамин қадар медонем, ки падараш – Афзалуддин аз уламои бузурги муосири Шоҳ Таҳмосп ва Шоҳ Исмоили Сафавӣ буда, ки дар қанори таълиф ва тартиби шогирдон, муддатҳо мансаби қазоро бар уҳда дошт ва аз наздикону дарбориёни шоҳони Сафавӣ ба шумор меомад» [64, 13]. Ин андеша асоси илмӣ надорад ва падари Соинуддини Хучандӣ яке аз донишмандони бузурги муосири амир Темур буда, номи пуррааш Ҳоҷа Афзалуддин Муҳаммад ибни

Садруддин Абуҳомид Хучандии Исфаҳонӣ мебошад. Худи Соинуддини Хучандӣ ҳам сареҳан ишора мекунад, ки ҳангоми забти Исфаҳон аз ҷониби амир Темур ва куч бастани хонадони онҳо ба Самарқанд бародаронаш дар ҳаёт будаанд. Яъне ҳангоми кӯчонидани хонадони Соинуддини Хучандӣ ба Самарқанд падараш дар дунё набудааст ва аз шавоҳиди таърихӣ ҳам бармеояд, ки амир Темур соли 789ҳ. / 1387м. Исфаҳонро забт карда, донишмандони онро ҳамроҳи ғаниматҳои дигар ба Самарқанд овард. Маълум мегардад, ки падари Соинуддини Хучандӣ – Хоҷа Афзалуддини Хучандӣ соли 1317 аз олам даргузаштааст.

Мижгон Ҳаққонӣ аз воқеият дур рафта, ду насл дар миёни Соинуддини Хучандӣ ва падараш афзуда, Хоҷа Афзалуддин Муҳаммад – фарзанди Хоҷа Ҳабибуллоҳро, ки бо номи Афзалуддин Муҳаммади сонӣ маъруф аст, ба иштибоҳ падари Соинуддини Хучандӣ медонад. Афзалуддин Муҳаммади сонӣ солиёни дароз дар рӯзгори салтанати Шоҳ Таҳмоспи аввал қозии шаҳри Исфаҳон буд. Дар Исфаҳон ба дунё омада, ҷиҳати таҳсили илм ба Кошон сафар карда, улуми марсуми замонро аз Мавлоно Абулҳасан омӯхт. Сипас барои фарогирии улуми адабӣ ва ҳадису фикҳу мантиқ ба Ироқу Шом муҳоҷират кард.

Қозӣ Нуриддини Исфаҳонӣ ва бародараш амир Нуриддин Муҳаммади Қарорӣ, Чалабии Алломӣ ва Шайх Абулқосим Ансории Козарунӣ муаллифи китоби «Суллам-ус-самовот»-ро аз шогирдони вай баршумурдаанд [7, 636-637]. Афзалуддин Муҳаммади сонӣ аз шоирони маъруфи он рӯзгор буда, таҳаллуси адабии ӯ дар шеър «Афзал» будааст. Худи вай сареҳан бар тарзи суҳанварии хеш ишора кардааст:

Чун Афзали замона тӯй дар фунуни фазл,
Таъби суҳансарои ту фикри накӯ кунад.
Нав сохт фикри хоси ту тарзи суҳанварӣ,
Тарзи нави туро ҳама кас орзу кунад [25, 220].

Аз ашъораш пайдост, ки ба тарзи вуқӯъ шеър гуфта, бештар рубой навиштааст:

Хуршедвашон асири оҳам карданд,
Сайди ғами худ ба як нигоҳам карданд.
Субҳи тарабам ба шомӣ ғам оварданд,
Дармондаи ин шаби сиёҳам карданд.

Миртақиуддини Кошонӣ дар тазкираи «Хулосат-ул-ашъор» аз Афзалуддин Муҳаммади сонӣ интихобан 2 ғазал, 22 рубой ва чанд қитъа овардааст, ки далел ба ҳунари шоирии вай мебошад:

Он тоқатам намонд, ки бе ӯ ба сар кунам,
Хоҳам зи ҳоли хеш аҷалро хабар кунам.
Гуфтам, ки як нафас натавон бе ту зинда буд,
Кай будам ин гумон, ки шаберо сахар кунам?
Дар оташанд дар ғами ман аҳли ин диёр,
Шуд вақти он ки рӯ ба диёри дигар кунам.
Дар ишқ, эй рақиб, натарсонам аз бало,
Ман он наям, ки дар ғами ӯ фикри сар кунам.
Афзал, шавад, ки ғуссаи айёмро ҳама,
Аз дил ба дидани маҳи рӯяш бадар кунам? [25, 219- 224].

Мулоҳиза мешавад, ки дар хонадони Туркаи Хучанди Исфаҳон се нафар донишманд бо ному лақаби Афзалуддин Муҳаммад зиндагӣ ва фаъолият кардаанд. Нахуст Афзалуддин Муҳаммад – падари Соинуддини Хучандӣ, дигаре Афзалуддин Муҳаммади аввал, муаллифи китоби «Танқеҳ-ул-адиллати ва-л-илали фӣ тарҷумати ал-милали ва-н-нихали» бародарзода ё амӯзодаи Соинуддин ва севумӣ Афзалуддин Муҳаммади сонӣ – фарзанди Хоҷа Ҳабибуллоҳ шоири маъруфи даврони Шоҳ Таҳмоспи Сафавӣ. Ба ин манзур, чиҳати рафъи иштибоҳи донишмандон дар мавриди ному лақаби Афзалуддин Муҳаммад – падари Соинуддини Хучандӣ аз ашъори Афзалуддин Муҳаммади сонӣ – фарзанди Хоҷа Ҳабибуллоҳ намуна оварда шуд.

Соинуддини Хучандӣ пас таҳсили илм дар маҳзари бародар чиҳати такмили илм ва таҷрибаи ирфонӣ аввал ба нияти ҳаҷ шаҳри Маккаро зиёрат

кард, баъдан шаҳру навоҳии Рум, Ҳиҷоз, Миср ва Шому Ироқро муддати понздаҳ сол сайр намуда, дар ин мусофиратҳо бо бисёре аз урафову уламои ин кишварҳо қаробат ҷуста, аз мусохабату маҷолиси маънавии Мавлоно Шамсуддини Фанорӣ ва Сирочуддини Булқинӣ касби дониш кардааст: «..Баъд аз он, аз барои зиёдагии илм бар муқтазои фармудаи ҳадиси «Утлубу-л-илма ва лав би-с-син» (Илмро талаб кунед, агарчи дар Чин бошад) ба сафар рафт ва понздаҳ соли дигар дар хидмати бузургони дин, ки нишон ёфта буд, ба риёзату муҷоҳадат машғул шуд ва аз он илмҳо, ки пеши эшон буд, баҳра ёфту боз ба хона пеши бародарон муроҷиат намуд, ки ишорати он бузургон чунин буд» [63, 170].

Адиб доир ба ин сафари понздаҳсола матлаби зиёде наменависад. Ҷудии Неъматӣ аз қавли муаллифи «Суллам-ус-самовот», дар бораи ин сафари тўлонӣ, ки гўё ҳамроҳи Шарафуддини Яздӣ буд, достоне бад-ин зайл нақл мекунад: «Хоча Соинуддин Алии Исфаҳонӣ шореҳи «Фусус-ул-ҳикам» ва Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ соҳиби «Зафарнома», баъд аз таҳсили тарфе аз улуми расмия рағбати тамом ба мушоҳидаи дарवेशи соҳибҳолу соҳибкамол доштанд. Чунон маслиҳат диданд, ки дар ҷустуҷўи ин маънӣ мусофират намоянд. Бо кутубу мауноти сафар мутаваҷҷеҳи Бағдод шуданд ва дар мадраса нузул намуданд ва ба тариқи талаб ба маҳаллоту кўчаҳои Бағдод шуданд ва ба дари хонае расиданд, ки дарवेश дар он ҷо нишаста буданд. Аз ҳоли эшон пурсиданд. Гуфтанд: «Моро пире ҳаст дар ин хона сокин аст ва мо дар хидмати ӯ бар ин дар мучовирем». Истидъои мулоқоти пир намуданд ва баъд аз суҳбат илтимоси рафоқату ҳамроҳии ӯ карданд. Вай гуфт: «Тариқаи мо тарк аст ва шуморо кутубу тааллуқот бисёр аст». Эшон ба мадраса омаданду ҷумла кутубу мауноти сафар бар талабаи улум ва мустаҳаққин эсор карданд ва ба хидмати дарवेश бозгаштанд ва муддатҳо бо ӯ мусофират карданд ва эҳтимоли риёзат намуданд. Аслан фатҳулбобе, ки манзури эшон буд, даст надод ва чизе аз мушоҳидаи қаромату хориқи одот наёфт. Аз суҳбати пир ҷудо шуданд ва Миср рафтанд. Шуниданд, ки дарवेशи соҳибҳол муддате аст, ки аз халқ мунқатеъ гашта, дар болохонаи хонақоҳе мунзавист.

Ба хонақоҳи мазкур рафтанд ва муддате мучовир шуданд. Иттифоқи суҳбат наяфтод, то он ки дарвеш вафот ёфт. Ночор азимат мурочиат намуданд. Чун ба Табрез расиданд, шуниданд, ки зане мачзуб аз ғайб хабар медиҳад ва халқ бар ӯ гирд омадаанд. Эшон низ он ҷо рафтанд. Он зан аз хасоиси сафар ва асомии эшон хабар доду гуфт: «Сабаб он ки дарвешӣ сонӣ бо шумо хулта нанмуд, бевафой буд, ки бо дарвешӣ аввал намудед» [68, панҷоҳ].

Нақли муаллифи «Суллам-ус-самовот» бештар ба афсона шабоҳат дорад, хосатан, ки худ нависанда дар ин бобат чизе нагуфтааст.

Дар китоби «Ҷомеи Муфидӣ» перомуни тарҷумаи ҳоли шох Неъматуллоҳи Валӣ чунин нақл шудааст: «Дар канори рӯди Нил ҳазрати вилоятманқабат (Неъматуллоҳи Валӣ – С.М)-ро бо Сайид Ҳусайни Ахлотӣ иттифоқи суҳбат афтод... дар он айём дурри дарёи аброр, шох Қосими Анвор **ва ҷаноби Хоча Соинуддин** ва ашрафулуламо ва афзалулфузало Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ ва Пиртоҷи Гелонӣ бо он ҳазрат (Шох Неъматуллоҳи Валӣ – С.М.) рафиқи тариқ буданд» [8,16-17].

Муаллифи «Риёз-ул-орифин» навишта, ки Соинуддини Хучандӣ аз шогирдони Сайид Ҳусайни Ахлотӣ аст [74, 367] ва бо тақя ба қавли ӯ Ҷудии Неъматӣ ҳам ба натиҷае расидааст, ки : «афқору осори Соинуддини Хучандӣ ҳам чунин робитаеро таъйид мекунад» [68, панҷоҳу як]. Дуруст аст, ки Соинуддини Хучандӣ муқаррар дар осори худ аз шахсияте бо унвони «Сайиди мо» ёд мекунад, бар ӯ дуруду таҳйӣ мефиристад ва ҳамчунин ўро пешвои бузург ба қалам медиҳад.

Мусаллам аст, ки Неъматуллоҳи Валӣ, Қосими Анвор ва Алии Яздӣ ҳамзамони Соинуддини Хучандӣ буданд. Чунонки гуфта омад соли 830х. / 1427м. Аҳмади Лур ном дарвеше дар назди масҷиди Ҳирот Шохрух Мирзоро корд зад ва бархе аз ин донишмандон, минҷумла Соинуддини Хучандӣ, Неъматуллоҳи Валӣ ва Қосими Анворро ба тухмати шарикӣ дар он ҳодиса, аз шаҳри Ҳирот берун карданд.

Шояд матлаби муаллифи «Ҷомеи Муфидӣ» ҳамин бошад, ки эшон дар ин мусофиратҳо дар баъзе шаҳрҳо ҳамроҳ буданд, вале Соинуддини

Хучандӣ то воқеаи Аҳмади Лур барои зиёдагии илм танҳо азми сафари кибла намудааст. Муаллифи «Ҳафт иқлим» иттилоъ медиҳад, ки Соинуддини Хучандӣ, Ибни Фориз ва Шарафуддин Алии Яздӣ аз Ҳусайни Ахлотӣ таълим гирифтаанд [37, 451]. Чихати таъйиди дурустии ахбори «Ҳафт иқлим» ба зиндагиномаи Ибни Форизи Мисрӣ ва Шарафуддин Алии Яздӣ мурочиат шуд, вале маълумоти муаллифи тазкира ба пайдо наомад. Танҳо зикр шуда, ки Ибни Фориз илми ҳадисро аз Ибни Асокир омӯхта.

Соинуддини Хучандӣ худ низ дар дар рисолаҳои тарҷумаҳои «Нафсат-ул-масдури аввал» ва «Нафсат-ул-масдури дувум» роҷеъ ба таълим гирифтани аз Сайид Ҳусайни Ахлотӣ ба таври равшан ишора накардааст. Аммо аз мазмуну муҳтавои номаҳои пайдост, ки нависанда бо Ҳусайни Ахлотӣ мукотиба дошта, нисбат ба ҳамдигар эҳтиром қоиладар будаанд. Дар мактуби зерини Ҳусайни Ахлотӣ, ки ба забони арабӣ ба Соинуддини Хучандӣ навишта шуда, аз бузургии нависанда ёдоварӣ шудааст:

مكتوب شريف حضرت سيدى سلام الله عليه

... بعد تبليغ التحية والإكرام والاحترام إلى جناب الأمير الخطير والبدر المنير والبحر الغزير واسطة عقد إخوانه والمتخصّص بخواص من أهل زمانه جعله الله للمتقين إماماً وأنزل به عليهم سكيناً وعصاماً

(Баъд аз расонидани дуруду гиromидошт ва бузургдошту эҳтироми ҷаноби амири бузург, бадри мунир ва баҳри беканор воситаи иқди бародарон ва мутахассис ба хоссои аҳли замони худ. Худованд ӯро пешвои парҳезгорон гардонад ва ба василаи ӯ оромишу покиро ба эшон фуруд орад) [69, варақи 5].

Шоистваи таъкид аст, ки Сайид Камолуддин Ҳусайни Ахлотӣ (ё Ихлотӣ) аз риёзидонони маъруфи замони худ буд, ки мардум ба зиёрат ва талаби дуо назди ӯ мерафтанд. Вай дар заминаи улуми ҷафру рамал, кимӣ ва ҳуруф ҳам таълифоти зиёде дорад [129, 245].

Сайид Нафисӣ дар муқаддимаи девони Сайид Қосими Анвор ба нақл аз «Таърихи Муфидӣ» менависад, ки Соинуддини Хучандӣ, Неъматуллоҳи Валӣ, Қосими Анвор, Шарафуддин Алии Яздӣ ва Пиртоҷи Гелонӣ бо Сайид Ҳусайни Ахлотӣ дар соҳили Нил мулоқот доштаанд [3, наваду панҷ], ки

хамон достони муаллифи «Суллам-ус-самовот»-ро ба ёд меорад. Бо таваҷҷуҳ ба мулоқоту мусоҳабати Соинуддини Хучандӣ бо Ҳусайни Ахлотӣ, метавон ҳадс зад, ки Соинуддини Хучандӣ аз Ҳусайни Ахлотӣ ҳам таълим гирифта, аммо чунонки гузашт ӯ худ сареҳан ишора накардааст.

Аслан Соинуддини Хучандӣ дар асари тарҷумаиҳолии «Нафсат-ул-масдури аввал» аз ду нафар устодони худ ба сароҳат ёдоварӣ мекунад:

1. Аз бародари бузургаш, ки дар мавриди ӯ чунин навиштааст: «Ҳол он аст, ки ин фақирро панҷоҳу нӯҳ сол аз умр гузашта, бисту панҷ сол дар хидмати бародари бузург, ки ягонаи аср буданд ба таҳсили улум машғул шуд» [64, 206].

2. Дар ҳамин рисола овардааст: «Дар вақте ки ин фақир (яъне Соинуддини Хучандӣ – С.М.) ба Миср буд, Шайх Сирочуддини Булқинӣ дар ҳаёт буданд, ба дарси ӯ ҳозир мешуд ва ҳадис аз эшон мешунид, ки асноди олий доштанд» [64 214].

Оқобузури Техронӣ ҳам Соинуддинро аз шогирдони Сирочуддини Булқинӣ медонад: ثم سافر الى مصر وتلمذ على سراج الدين البلقيني (Пас ба Миср сафар кард ва аз Сирочуддини Булқинӣ илм омӯхт) [128, 570].

3. Соинуддини Хучандӣ аз Мавлоно Шамсуддин Ҳамзаи Фанорӣ (ваф. 834 ҳ. / 1431м.) муаллифи китоби «Мисбоҳ-ул-унс» низ таълим гирифта, ки аз мазмуну муҳтавои суҳанони ӯ дар зимни баъзе аз рисолаҳояш маълум мегардад: «Мавлоно Шамсуддини Фанорӣ, ки дар ин замон ҳеҷ кас бузургтар аз ӯ дар Рум нест ва ҳамаи Рум ба ҳукми ӯ қазо мекунанд, ба ғайр аз ин илм (тасаввуф – С.М) ҳеҷ илми дигар ба дарс намеғӯяд» [64, 226].

Таълиму тадриси Соинуддини Хучандӣ, қабл аз ҳама, аз муҳити хонавода ва ҳешовандон оғоз мешавад. Пеш аз ҳама аз саҳми бародари меҳтараш Хоҷа Шарафуддин ёдовар бояд шуд. Омӯзиши илму дониш ва тариқи риёзату таълимоти тасаввуфро Соинуддини Хучандӣ бо кӯшишҳои падару бародараш оғоз карда, дар назди устодони дигаре, ки қаблан аз онҳо ёд шуд, касб намудааст.

Давраи дувуми касби камоли ӯ ба мусофиратҳои беш аз понздаҳсола иртибот дорад, ки адиб дар ин сафари понздаҳсола ҳар чӣ ки бузурге ба ангушти ишорат нишон доданд, ки навъе аз илм ва камол пеши ӯ ҳаст, ба кадри моёи истеъдод ва бардошти худ баҳра ёфт.

Соинуддин дар ин сафар буд, ки амир Темур соли 807х. / 1405м. вафот кард ва нависанда дар бозгашт аз сафари понздаҳсола дубора ба Самарқанд нарафта, ба Исфакон бозгашт ва ба омӯхтани илм машғул шуд. Вай дар ин бобат дар «Нафсат-ул-масдур»-и аввал менависад, ки: «Ин замон понздаҳ сол бошад, ки ба амри бародари бузург ва дигар бузургони дин ба риояти номуси хонадон машғул аст ва ба ғайр аз илми тафсиру ҳадис ва усули дину фикҳ ҳеҷ илми дигар ба дарс нагуфта» [63, 170].

Бозгашти Соинуддин аз ин сафар бо бархе аз ошубҳои дохилӣ, ки дар натиҷаи марги Темур пеш омад, рӯ ба рӯ гардид. Тавзеҳ он ки дар он замон амирзода Пирмуҳаммад фармонравойии Форсро бар уҳда дошт. Вай Соинуддинро, ки майли гӯшанишинӣ дошт, бо меҳрубониҳои зиёде ба шаҳри Шероз бурд ва аз наздикони худ гардонид [63, 204].

Пас аз қатли Пирмуҳаммад набераи Темур дар соли 812х. / 1409м. бародараш – амирзода Искандар фармонравойии Форс гардид. Вай низ ба шеваи бародаш ҳамешагӣ аз Соинуддини Хучандӣ пуштибонӣ мекард, ки роҷеъ ба ин дар «Нафсат-ул-масдури дувум» омада: «Чун мурочиат намуд, ба Ироқ замони амирзода Пирмуҳаммад буд, ба канорае қарор гирифт ба умеди он ки вазъи гӯшанишинӣ ба даст орад, яъне:

Миннати ризвон наярзад кавсару боғи бихишт,

Мову оби рӯйи хешу бўстони хештан.

Нагзоштанд, маро талабиданд ва аз сари меҳрубонӣ ба насоеҳи татмеомез аз вазъи гӯшанишинӣ дур карданд ва ба Шероз бурданду анвои тарбият фармуданд. Баъд аз ӯ амирзода Искандар низ, ки: «ба мину равонаш пур аз нур бод» мазиди тарбият дарег надоштанд...» [64, с. 245].

Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад баъд аз сафари Ироқу Шероз дигарбора майли гӯшанишинӣ мекунад: «Боз ин фақир (Соинуддин – С. М.) майли

гӯшанишинӣ карда, тарки маносиб ва вазоиф кард, ба орзуи он, ки рӯзӣ ба қаноат ва фароғат тавон гузаронид, ки аз рӯи таҳқиқ:

Ҳар он кӣ кунчи қаноат ба ганчи дунё дод,

Фурӯхт Юсуфи Мисрӣ ба камтарин самане» [63, 204].

Аммо ҳосидону айбҷӯён, махсусан уламои кушайрӣ дар боби ақоиду афкор ӯро дар назди Мирзо Шохрух муттаҳам ба сӯфигарӣ намуданд. Иттиҳоми аслӣ, ҳамчунонки аз навиштаҳои Соинуддини Хучандӣ бармеояд «удул аз тариқои суннату ҷамоат ва гироиш ба тасаввуф будааст» [63, 199].

Нуктаи дигар ин ки пайвастанӣ Соинуддини Хучандӣ ба дарбори Мирзо Искандар, ки яке аз муҳолифони асосии Мирзо Шохрух буд, заминаи мусоиде чиҳати ранҷу азоби нависанда фароҳам овард ва Соинуддинро маҷбур сохт бо вучуди пирӣ ду маротиба аз Ироқ ба Хуросон равад, то каждовариҳоро бартараф намояд: «Худой огоҳ аст, ки ду навбат ин фақир бо вучуди пирӣ ва шикастагӣ аз Ироқ ба Хуросон омад ва шарафи бисотбӯсӣ дарёфт ва шаммае аз ин маънӣ ба иззи арз расонид» [64, 208].

Дар сафари дувум гӯё муваффақ шуд, то ростии эътиқоди худро собит намояд ва мавриди эҳтироми Шохрух қарор гирифт. Мансаби қозии Ироқро дубора ба ӯ пешниҳод карданд, вале Соинуддини Хучандӣ қазои шаҳри Яздро баргузид. Ҷудии Неъматӣ бар он аст, ки Соинуддин «дар сафари дувум...мавриди инояти Шохрух қарор гирифт ва қазои Исфаҳон дигар бор ба вай тафвиз шуд» [68, панҷоҳу се]. Андешаи муҳаққиқи мазкур дар ин бобат саҳеҳ нест, зеро нависанда худ сареҳан менависад, ки «... Дар ҷавоб марҳамати бисёр ва инояти бешумор арзонӣ доштанд ва ба забони муборак Ироқро рӯчу фармуданд. Ин фақир ҳамин ҳукми Язд истад ва дар ин муддат ба нафси худ машғул шуд» [64, 209].

Гурӯҳе дигар, бо истинод ба навиштаҳои Соинуддин, дар ҷавонӣ иттиҳоми тасаввуф бар вай бастанд. Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ менависад, ки баъзе аз уламои Язд бар асоси байти зайл, ки гӯё Соинуддини Хучандӣ дар ситоиши ҳазрати Алӣ (а) суруда, ӯро сарзаниш ва муҳокима намуданд:

[88, 42] و ضم عينيهما حجت على العمى ، و فتح عينك بالبصيرت يا على

Чашмонашонро пӯшидан далели кӯр буданашон аст,

Ва чашматро ба дидаи ботин бикушо, эй Алӣ.

Байти мавриди истиноди Нуруллоҳи Шуштарӣ дар кутуби мухталиф омада ва баъзе донишмандони он замон ба ҳамин мазмун натиҷагирӣ кардаанд, аз ҷумла Маъсум Садри Шерозӣ ҳам онро овардааст [86, 68-69]. Ба қавли Забеҳуллоҳи Сафо ба сабаби байти ғавқ, Соинуддини Хучандиро аз Ҳирот берун карданд ва ахиран баъзе ғуқаҳои Ҳирот дар мазмуни байти мавриди андеша шак оварда, онро қуфр донистанд ва шоир маҷбур шуд, ки аз интисоби он даст кашад [181, 72].

Соинуддини Хучандӣ вазъияти илмиву адабӣ, фарҳангӣ, муҳолифатҳои сиёсӣ ва динии он рӯзгор ва дар ин замина саргузаштҳоро шиканҷаҳои ҳудро, дар панҷ асари бисёр нафис ва таърихии ҳуд нигоштааст. Аз ин рӯ, дар «Нафсат-ул-масдур» хабар медиҳад, ки ин тухмат сабаб шуд, ки Мирзо Шохрух ўро ба Ҳирот таъйид кунад: «Чамъе бадгӯёни соҳиби ғараз, сухане чанд ба арзи муқаррабони боргоҳи фалаки иштибоҳ, подшоҳи тақвопаноҳ Шохрух султон дар боби мазҳаби ин ғақир ва пайравии ў суннат ва ҷамоатро расонида буданд. Эшон аз барои имтисол фармудаи : « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا »-ро (Сураи «Хучурот», қисмати аввали ояти 6-ум: «Эй касоне, ки имон овардаед, агар ғосиқе бароятон хабаре овард, неқ ворасӣ кунед»), нишони ҷаҳони мутоъ ба ихтисор ин ғақирро ғиристоданд. Ҳароййна воҷиб шуд, сурати ҳолро ба иззи арз расониданд ва ҷун авқоти ҳумоюн бештар сарфи ибодат мешавад» [64, 205-206].

Дарвоқеъ, баъди ин тухмат ва мочаро Соинуддини Хучандӣ ба шаҳри Ҳирот, ки дар он рӯзгор яке аз марказҳои асосии илму фарҳанг буд, таъйид карда шуд. Вай рисолаи «Нафсат-ул-масдур»-и аввалро ба дунболи ин саргардонӣ соли 829х. /1426м. дар Ҳирот навишта, дар зимн аҳволу авзон иҷтимоӣ ва ахлоқии он рӯзгорро баён кардааст. Ин рисола аз ду васл иборат аст. Дар васли аввал нух ҳадиси набавиро, ки дар мазаммати бидъат ғуфта шудаанд, шарҳу тавзеҳ дода, таъкид мекунад, ки дониستاني онҳо подшоҳро ғоида дорад. Ҳадиси аввал дар ин маънӣ, ки Ҷобир, разияллоҳу анҳу ғуфт:

«Расулуллоҳ (с) фармуд беҳтарин сухан китоби Худо, беҳтарин ҳидоят, ҳидояти Муҳаммад ва бадтарини умур умури ҳодисшуда ва нав мебошад. Ҳар бидъате гумроҳӣ аст»[64, 217].

Васли дувум дар бобати донишҳои раббонӣ, тавзеҳи маърифати ботинӣ ва улуми ҳақиқӣ бо истинод ба аҳодиси набавӣ ва тариқаи машоихи суннат аст, ки ба қавли Соинуддини Хучандӣ ҳамаи бузургон, аз замони паёмбар то рӯзгори вай бад-он ишорат кардаанд. Ҳақиқатан ин ду васл далелҳои муътамади Соинуддин аст, ки дар тухмати хеш аз ҳосидону қачфаҳмон барои Шохрухи Темурӣ ироа медорад ва довариро аз онҳо ба худӣ ӯ вомегузорад. Бино ба андешаи адиб ирфон ҳамеша мавриди таъйиди суннат будааст: «Агар минок ва меъёри дурустӣ суннат бошад, пас бо истинод бад-он, метавон натиҷа гирифт, ки ирфон дар ислом бидъат нест» [64, с. 212].

Оқобузури Техронӣ навиштааст, ки Соинуддини Хучандӣ пас аз ин мочаро дар Ҳирот боқӣ монда, то он ки сӯиқасди Аҳмади Лур ба Шохрух пеш омад [128, с. 571]. Вале аз навиштаҳои нависанда чунин бармеояд, ки вай мавриди меҳрубониҳо ва навоҳти Мирзо Шохрух қарор гирифта, сипас озими Ироқ шудааст: «Филҷумла, бандагии ҳазрати хилофатпаноҳӣ иноят фармуда, исме ки пештар буд, арзонӣ фармуданд ва аз ҳазрати салтанатпаноҳӣ низ навозишу инъом ёфта, мурочиат намуд. Боз, аёдо ангези ташвиш карданду элчӣ ба талаби ин бечора фиристоданд ва бисе малолу кулол ба аҳвол роҳ ёфт. Валекин чун инояти ҳазрати салтанатпаноҳӣ буд ва тарбият дарег нафармуданд. Ҳазрати хилофатпаноҳӣ илтифоти подшоҳона арзонӣ доштанд ва мазиди тарбияте замимаи навозишҳо фармуданд, ба гуфтаи Хусрав (Хусрави Деҳлавӣ-С.М.) мутаранним роҳи Ироқ пеш гирифт :

Аз дари ӯ маст бурун ояму дар пеши халқ,

Чун гадои нававонгар худнамоиҳо кунам» [64, 246].

Ҳамонгуна ки таъкид намудем, 23-юми рабеъулохири соли 830ҳ. / 22 юми январи 1427 м. Аҳмади Лур ном дарवेशи оворагарди ҳуруфӣ, ки аз тарафдорони Фазлуллоҳи Ҳуруфӣ буд, Шохрух Мирзоро дар назди масҷиди ҷомеи Ҳирот корд зад ва иддае аз донишмандону аҳли ирфонро ба шарокати

он воқеа тухмат намуданд. Аз ҷумла, хаттоти машҳур Мавлоно Маъруф набераи Фазлуллоҳи Изуддинро қатл намуда, Соинуддини Хучандӣ ба Курдистону хиттаи Чолус, Сайид Қосими Анвор ба Самарқанд ва даҳҳо нафарони дигари барои табақаи ҳоким номақбул аз Ҳирот берун рафтанд [165, 654-660].

Соинуддини Хучандӣ пас аз воқеаи Аҳмади Лур ба Бойсанғур писари Шохрух мурочиат намуда, чигунагии гирифторӣ ва ҳабсу таъбири худро ба шахрҳои Табрёзу Гелон, Ҳамадон ва Систону Натанз ҳамроҳ бо шиканҷаҳое, ки дидааст, шарҳ медиҳад ва аз ин ҳолат изҳори шигифтӣ мекунад, ки: «Як сабоҳ чамъе сулаҳо ва азизонро талабиду (яъне Соинуддин – С.М.) нусхаи «Саҳеҳи Бухорӣ» дар миён ниҳода ва дар кайфияти хатми он ҷиҳати саломатӣ аз ин воқеа (воқеаи Аҳмади Лур – С.М) машварат мекунад. Шахсе аз қалъа расид, ки элчӣ омадааст ва ба ҳузури Шумо эҳтиёҷ доранд, ҷиҳати машварате. Зарурат шуд, равон шудан ҳамон буд, дигар на хонаро дид ва на ёронро на фарзандонро иёл, магар ба бадтарин авзоъ ва аҳвол:

Борид ба боғи мо тагарге

В-аз гулбуни мо намонд барге.

Ҳар касе рӯзе саломе бад-ин фақир карда буд, рӯи саломат надид. Ҳамаро ба таъзиб гирифтанд ва хонаро муҳр карда, бандаро дар қалъа маҳбус доштанд ва ҳеҷ офаридаро намегузоштанд, ки пеши ин фақир ояд:

Дили пур зи хуну бо ту назанам, даме, ки натвон

Ба ҳузури нозанинон ғами дил дароз гуфтан.

Ва тафриқаи бисёр аз он мамар(р) ба хотир мерасад, ки ин фақирро **дах тифл** ва аврате чанд мулозим буданд ва ҳеҷ хидматгорро заҳра набуд, ки пайдо шаванд, то ба хидмат ҷӣ расад...» [63, 246].

Яъне, Соинуддини Хучандӣ ба баҳонаи шарикӣ дар воқеаи Аҳмади Лур ба шахрҳои Ҳамадону Курдистону Табрёз таъбид карда мешавад ва дар ин дуриҳову тарки ватан шиканҷаҳои фаровоне аз ҷониби туркмонон ба вай мерасад. Сипас, бо ҳазор ҳилаю макр аз дасти онҳо раҳой ёфта, ба шахри Табрёз меравад. [64, с. 247].

Дар Табрез ба гӯшаи масҷид муътакиф гашта, муддате ба дарси шогрдон машғул мешавад. Дар ҳамин ҳол, аз атроф ба ӯ мактубҳо навишта, даъват мекунанд, ки дар Табрез бимонад, вале «чун Гелон наздиктар буд ва амир Алоуддинро собиқаи иродат бештар» сухани ӯро иҷобат карда, зимистон ба он ҷо рафт. Пас дар шаҳри Симнон бо урдуи Мирзо Шоҳрух пайваست, аммо ба дидори ӯ муваффақ нашуд. Ба шаҳри Натанз рафт ва ҳангоми бозгашти лашкари Шоҳрух тавонист, ки дар марҳилаи Соини қалъа ба дидори ӯ бирасад ва аз ӯ марҳамате бинад:

Бӯсидани дасти ту даровард ба мо чон,

Дар қулзуми дасти ту магар оби ҳаёт аст.

Ваъдае, ки дар ин дидор аз Мирзо Шоҳрух шунида буд, вайро барангехт дубора ба Ҳирот сафар кунад ва «садои ҳамин лафз буд, ки дар гунбади симох ҷо гирифта ва истехком ёфта, ки сабаби часорати изҳори ихтисос ва ҳаводории қадим низ шуд, вагарна:

Кадомин мӯр бошам ман, ки рӯзе

Сухан пеши Сулаймонам барояд.

Ман он айёми давлатро чи гӯям,

Ки гӯи ӯ ба чавгонам барояд».

Соинуддини Хучандӣ нух моҳ дар Ҳирот дар интизори ваъдаи Мирзо Шоҳрух чиҳати беҳтар гардидани аҳволи иҷтимоиаш монд ва ба қавли худи ӯ ҳар ҳафта як-ду навбат ба даргоҳи ӯ мерафт, аммо ваъдаи мазкур иҷро нагардид [63, 247-248].

Аз ин гуфтаҳо он чи маълум гардид, аввал ин ки ӯро ба воқеаи Аҳмади Лур шарик дониста, нахуст зиндонӣ, сипас молу мулкашро мусодира намуданд. Дувум вай соҳиби даҳ тифл ва чанд аврату хизматгор буда, чанд муддат аз онҳо маҳрум мондааст.

Агарчӣ Соинуддини Хучандӣ ба даҳ фарзанд доштаниш ишора кардааст, аммо дар осораш танҳо аз ду писараш Муҳаммад ва Афзал сареҳан ёд мекунад, ки Муҳаммад назди падар таълим гирифта, аз ӯ хостааст, ки китобе дар илми мантиқ бинависад. Соинуддин бо дархости писараш китоби «Ал-

маноҳичу фи-л-мантик»-ро барои ӯ, ба забони арабӣ навишта, дар муқаддимаи он фармудааст:

«أَمَّا بَعْدُ، مُجِيبٌ لِمَسْأَلٍ وَلَدِي وَ قَرَّةَ عَيْنِي-وَقَقَّهَا اللَّهُ تَعَالَى لِاِكْتِسَابِ فَنُونِ الْكَمَالَاتِ مُحَمَّداً وَجَعَلَهُ مَعَ إِخْوَانِهِ بِبَرَكَتِ سَمِيِّهِ فِي ذَلِكَ مُؤَيَّدٌ مِنْ تَحَرُّرِ مَخْتَسَرٍ فِي النَّظَرِ وَ مِيزَانِهِ» [132, с. 76].

Аммо, баъд писарам Муҳаммад аз ман хост, ки китобе дар илми «Назр ва мизон» (мантик) ва усули он барояш бингорам, пас бар он шудам, ки хостаи ӯро иҷобат намоям.

Забехуллоҳи Сафо бар он назар аст, ки баъди аз байн рафтани бадгумонии Мирзо Шохрух, Соинуддини Хучандӣ чанд сола қазои Нишопурро бар ӯҳда дошт [181, 490]. Аммо нависанда худ дар рисолаи «Эътиқодот» равшан мекунад, ки: «... Ман дувоздаҳ сол дар зовия биншастам ва аз халқ эъроз кардам, Фахрулмалик (яъне Бойсанғур – С.М.) маро илзом кард, ки ба Нишопур бояд шуд. Гуфтам: Ин рӯзгор сухани ман эҳтимол накунад, ки ҳар ки дар ин вақт калиматулҳақ бигӯяд дару девор ба муодоти вай бархезад...» [64, 297]. Аз дастхати Соинуддини Хучандӣ бармеояд, ки вай рисолаи «Эътиқодот»-ро соли 829 ҳ./1432м. дар шаҳри Ҳирот навиштааст ва дар он низ саргардонихову парешониҳои худро, махсусан, баъд аз гирифториҳо ва таъбири ӯ ба Ҳирот баён кардааст.

Аз рисолаи «Тухфаи Алоия», ки онро Соинуддини Хучандӣ ба номи Алоуддавла-фарзанди Бойсанғур навиштааст, бармеояд, ки пас аз шиканҷаҳои зиёд дар зиндагии нависанда қушоиши қор ҳосил шуда, ӯ мавриди инояти Алоуддавла қарор гирифтааст. Дар ин рисола, адиб аз пайке сухан мекунад, ки ногаҳон аз ҷониби шоҳ Алоуддавла расидааст ва муншиёни даргоҳи вай сабаб шудаанд, ки нависанда мавриди меҳрубонии шоҳ воқеъ гардад. Яъне, Алоуддавла ба Соинуддини Алии Хучандӣ нома навишта, аз вай даъват мекунад, ки ба боргоҳи шоҳ ташриф фармояд. Нависанда ин даъватро сидқан пазируфта, ба даргоҳи ӯ мепайвандад [64, 319].

Аз руҳдодҳои зиндагии Соинуддини Хучандӣ, – менависад Ҷудии Неъматӣ, – баъд аз ин таърих (831ҳ. / 1428м – С.М.) санаде дар даст нест ва

рисолаҳое, ки ӯ навишта мочароеро равшан намесозад. Ба назар мерасад, ки аз ин пас то поёни умр дар Ҳирот боқӣ мондааст [68, панҷоҳу ҳашт].

Албатта поёни умри Соинуддини Хучандӣ дар Ҳирот гузашта ва марги ӯ дар соли 836х. / 1433м. дар Ҳирот иттифоқ афтадааст. Аммо, бояд гуфт, ки Соинуддини Хучандӣ китоби «Ал-маноҳичу фи-л-мантиқ»-ро ба забони арабӣ соли 833х./ 1430м. дар шаҳри Натанз навиштааст. Таърихи таълифи ин китоб, ба солҳое рост меояд, ки муаллифи он зери бори азобу шиканчаҳои дастгоҳи темурӣ қарор дошт ва бар он буда, ки хешро аз таълифу тадрис ва таҳрири осори тасаввуфӣ ниғаҳ дорад. Шояд таълифи ин китоб ба равиши мутақаддимони фанни мантиқ бар ҳамин асос будааст.

Ҳамин тариқ, Соинуддини Хучандӣ монанди бисёре аз донишмандон ва орифони он рӯзгор зери фишори замон қарор гирифта, дар охири ҳаёташ дарду ранҷ кашида, саргаштаи сарзаминҳои Табрзу Ҳамадон, Систону Курдистон, Натанз ва Гелону Мозандарон гардид.

Соинуддини Хучандӣ баъд аз соли 830х./ 1427м., яъне баъд аз воқеаи Аҳмади Лур то охири умр (ваф.836 х./1433 м.) ба муддати 6 сол дар зери азобу шиканча умр ба сар мебурд, ки ба назари мо сабабҳои зерин дошт:

1. Соинуддини Хучандиро ба воқеаи Аҳмади Лур ва ақиду афкори хуруфӣ тухмат зада, нахуст зиндонӣ, сипас молу мулкашро мусодира ва мунтаҳо аз Ҳирот берун кардаанд.

2. Иродати нависанда ба ақидаи суннат ва ҷамоат, таваҷҷуҳи ҳоси ӯ ба Муҳйиддин ибни Арабӣ (1165-1240) ва шарҳи китоби «Фусус-ул-ҳикам».

3. Дар замони Соинуддини Хучандӣ миёни шариати ислом ва тариқати ирфон муҳолифатҳои мафкуравӣ вучуд доштааст.

II.3. Манзилати иҷтимоӣ

Соинуддини Хучандӣ дар осори тарҷумаҳолӣ худ навиштааст, ки тадрису таълим ва мансаби қазо дар хонаводаи онҳо меросӣ буда, навиштаҳояш бо боду сабо ва шамол ақнофу атрофи оламро сайр намуда, толибон аз Ҳиндустону Рум барои дарёфти нусхаи таснифи вай меомадаанд

ва муридонаш низ дар Исфаҳону Шерозу Самарқанд ва Руму Ҳинд донишварони мушорунилайх ба ҳисоб мераванд [63, 209-210].

Табиист, ки чунин шахсеро боястӣ шогирдони зиёде буда бошад, валекин бо сабабҳои бисёре, аз ҷумла иттиҳомоте, ки ба ӯ баста буданд, мучиб гардид, ки аз шогирдони вай номе бурда нашудааст, бидуни чанд номи нафаре, ки аз осори ӯ ва шавоҳиди таърихӣ ба даст омадааст:

1. Муҳаммад ибни Соинуддин Алӣ Хучандии Исфаҳонӣ-фарзанди Соинуддини Хучандӣ мебошад, ки нависанда дар оғози китоби «Ал-маноҳичу фи-л-мантик» аз ӯ ёд кардааст.

2. Амир Сайид Муҳаммади Бадахшӣ марди донишманд ва устоди Мир Сайид Аҳмади Лолоӣ (ваф. 912ҳ. / 1517м.) аст. Ҳофиз Ҳусайни Карбалоӣ зимни ҳолномаи Шайх Лолоӣ менависад, ки амир Бадахшӣ чиҳати касби илму маориф ба Соинуддини Хучандӣ мурочиат намуд. Соинуддини Хучандӣ, ки дар дастгоҳи темурӣ аз ҷониби уламои зоҳирӣ ба эътиқод муттаҳам гардида буд, аз дарсу баҳси тасаввуф дурӣ мечуст. Бар ҳамин асос ба Муҳаммади Бадахшӣ посухи манфӣ дод. Шабе пайёмбарро дар ҳоб дид, ки фармояд: «Чаро хостаи фарзанди маро иҷобат накардӣ?». Соинуддин пас аз бедорӣ амир Бадахширо талабиду гуфт, шумо китоби «Мишкот-ал-масобех»-и ҳадисро биёвареду бихонед ва ман зимни он маорифи сӯфияро шоиставу боиста ба ту таълим хоҳам дод [22,115-116].

3. Шарафуддин Алиӣ Яздӣ (ваф. 834ҳ. / 1431м.) аз дӯстону шогирдони Соинуддини Хучандӣ буда, илми ҳуруф ва аъдодро аз ӯ омӯхта, дар канори ин осори нависандаро нусхабардорӣ кардааст. Аз он ҷумла, нусхае аст дар маҷмуаи Китобхонаи Маҷлис, ки мукаррар аз он ёдоварӣ намудем.

4. Шамсуддин Котибии Туршезӣ дар илми тасаввуф назди Соинуддини Хучандӣ рисолаҳо хонда, касби камол ҳосил сохт ва дар қасидае, ки ба матлаи:

Хуш он диле, ки макон боғи ломакон гирад,
Ба дасти ҷон, самар аз нахли ҷовидон гирад.

оғоз мешавад, ба мадҳи устои хеш пардохта, дар он нақши иршодии Соинуддини Хучандӣ ва иродати худро бад-ӯ таъкид кардааст. Ҳамчунин дар ин қасида ба мансаби қазо, мақому манзилати иҷтимоии Соинуддини Хучандӣ ҳам таъкид мекунад:

Гар аз замину замон чарх хилъаташ дӯзад,
Назар бидӯзаду бар хештан гарон гирад.
Зи тиру теғи қазо дар ҳисори Ҳақ бошад,
Сипоҳи ҳодиса гар шаҳри «кун факон» гирад.
Ба чор чӯй зи хуру қусур шӯяд даст,
На оби рӯ диҳаду бодаи чинон гирад.
На ҳамчу зоҳиди хушкам, ки ӯ ба ҳар гӯша,
Зи баҳри сайд давон чила чун камон гирад.
Тане, ки тоза ба савдо бувад, дар ин бозор
Ба ҳар муомила судах харад, зиён гирад.
Ба офтоби ҳақиқат, ҳар он ки варзад меҳр,
Кучо қарор дар ин кухнасоҷон гирад.
Дарун зи гарду ғуборе набошадаш холӣ,
Ҳар он ки хона дар ин тираҳокдон гирад...
Сутуда Соини дунёву дин Алӣ, ки қазо
Чу қозии фалак аз ҳукми ӯ нишон гирад.
Замири ӯ ба қаҳонгирӣ ар шавад моил,
Чу нури субҳ ба як дам задан қаҳон гирад... [355, 251].

5. Амир Сайид Аҳмади Лолоӣ. Муаллифи «Равзот-ул-чинон», ки аз муридону маҷзубони ӯст, менависад: «Мир Сайид Аҳмад гуфт: «Дар айёме, ки ба мутолиаи «Фусус-ул-ҳикам» ва баъзе аз шарҳҳои он машғул будем, баъзе аз мушкилоти он китоб чунон буд, ки ҳеҷ як аз шореҳон онро ҳал накарда. Хидмати Хоҷа **Соинуддин Алӣ** рафта ва ӯ ба ҳалли мушкил мепардохт ва мефармуд, ки: «Инҳо муғулиҳои ҳазрати Шайх аст, мо шуруъ дар ҳалли он наметавонем кард» [22, 135].

6. Хоча Исҳоқи Хатлонӣ. Сайид Аҳмади Лолой дар бораи Исҳоқи Хатлонӣ низ навиштааст, ки вай аз Соинуддини Хучандӣ бархе аз маорифи исломиро омӯхта, аз маҷолиси илмӣ вай баҳра гирифтааст [22, 115].

7. Мавлоно Сирочуддини Ҳиравӣ. Фахруддин Али Сафӣ дар китоби «Рашаҳоти айнулҳаёт» зимни шарҳи ҳоли Шайх Сирочуддин Кулолии Пирмасӣ менигорад, ки: «Ҳазрати эшон (Убайдуллоҳи Аҳрор – С. М) фармудаанд, ки. Мавлоно Сирочуддини Ҳиравӣ бисёр дарвешонро дида буд ва мулозимати ин тоифа бисёр карда, китоби «Мафохис» пеши Хоҷа Зиёуддин (дар поёни саҳифа ба Хоҷа Соинуддин ишора шудааст ва ҳам китоби «Мафохис» моли Соинуддин аст – С.М) алайҳирраҳма хонда буд... » [22, 128].

Аз навиштаҳои Соинуддини Хучандӣ бармеояд, ки бо вучуди чунин мақому манзилат, нависанда қозии созишнопазире буда, дар иҷрои аҳкоми шаръӣ ҳамеша ҷониби амонатро риоя мекардааст. Бинобар ин, ба Мирзо Шоҳрух ёдоварӣ мекунад: «Чун ручуи корҳо ҳама ба шаръ мефармоянд, ҳукми шаръ бояд, ки дар ғояти аҳком аз сари ҷидди тамом ва камоли эҳтимом пурсида шавад. Дар ҷавоб марҳамати бисёр ва инояти бешумор арзонӣ доштанд ва ба забони муборак Ироқро ручуъ фармуданд» [64, 209].

Матлаб ин аст, ки Соинуддини Хучандӣ илова бар мақоми илмӣ ва маънавӣ қозии шаҳрҳои Ироқу Самарқанду Нишопур ва Язд, яъне дорони манзилату мавқеияти иҷтимоӣ ҳам буд. Ҳамин мақоми илмиву иҷтимоӣ боис шуд, ки вай чанд муддат зери азобу шиканчаҳои бадгӯёну ҳосидони замон қарор бигирад ва натиҷа ҳамон шуд, ки пеш аз ин гуфта омад.

Гуруҳи дигаре, ки ҳамеша аз паси Соинуддини Хучандӣ бадгӯӣ мекарданд «музаввироне аз аҳли дастор ва тайласонпӯшони бемоя буданд». Ба қавли Хоҷа Соинуддин Шайх Муҳаммади Ҷазарӣ аз ин гуруҳ буд, ки аз мояи донишварӣ ба ғайр аз илми қироат ва ҳифзи Қуръон ва шатре аз матни аҳодис чизе надошт. Ба воситаи фазлфурӯшӣ ва арабидонӣ дар назди мулуки Ироқ тақаррубу тақаддум ёфта, соҳиби мансаб шуда буд [64, 211].

Муҳаммади Ҷазарӣ дар маҷлисе аз ҷониби шогирдони Соинуддини Хучандӣ мавриди озор воқеъ шуда, аз ин боб шикоят мекунад. Ба қавли Соинуддин яке аз подшоҳон дар бораи Шайх Муҳаммади Ҷазарӣ аз ӯ меपुरсад. Ҳамин амр муҷиб гашт, ки Ҷазарӣ кинаи Соинуддини Хучандиро дар дил бигирад ва ба Ҳирот назди Мирзо Шохрух рафта, ба бадгӯйи ӯ пардозад.

Ба андешаи Соинуддини Хучандӣ қазо мансаби шариф буда, хидмат барои дин аст: «Ҳар касе, ки ин мансаби шариф бад-ӯ таааллуқ гирифт, нагзорад, ки рахнае дар он шавад, ки бузург коре аст, ҳам хидмати Муҳаммад (с) аст, ҳам хидмати подшоҳ ва ҳам дафъи зулм аз мазлумон, агар ҷамъе баднафсон ин корро бад кунанд, ҷӣ нуқсон ӯро...» [64, 207].

Замоне ки Хоча Соинуддин қозии шаҳри Язд буд, чунонки худ менависад, дар аҳкоми шаръ мекӯшид ва «нағзоштӣ, ки мутағаллибон ҳайфе (зулме) бар дарвеше тавонанд кард. Валекин чун мутағаллибон бисёранд ва ҳар як дар ҳимояи касе гурехтаанд. Одат бад-он кардаанд, ки қозӣ ба муроди бузургони эшон бирасад, душман шуданд ва фикрҳо андешиданду макрҳо карданду маҳзарҳо фиристоданд. Биҳамдиллаҳ ва минху, подшоҳи ислом нашинд. Бештари онҳо ноумед гашта, сар ба шаръ ниҳоданд. Ҷамъе дигар ҳилате карданд аз он навъу омадаанд, ҳоким ҳазрати подшоҳ аст. Биҳамдиллаҳ, ба ғайр аз ин ташнеъ наметавонанд кард, ки чизе аз сухани машоих набиштааст, фалон кас дар бист сол пеш аз ин ҳол. Ҳол он ки, аввалан дар шаръ набиштаи касе ҳеҷ намеояд, ки агар касе иқрори моле дар ҳаққи касе бинависад, ба мучарради набиштан шаръ ҳукм намекунад. Бо вуҷуди он ки ҳаққи одамиён аст ва ин масъалаи ҳаққуллоҳ аст ва дар ҳаққи одамиён шаръ музояқа бештар мефармояд. Дигар он ки сухани каси дигар, ки шахсе нақл кунад, дар шаръ ҳеҷ гирифт ба нақлкунанда нест...» [64, с.209].

Соинуддини Хучандӣ мавзуи ҳаққулабд ва ҳаққуллоҳро, ки яке аз масоили асосӣ дар илми фикҳ, яъне қонуншиносӣ ба шумор меравад, бо забони ғасеҳу илмӣ шарҳу тавзеҳ дода, дар зимн масъалаи инсофу адолату ахлоқро дар ҷомеа аз манзари улуми шаръӣ баён кардааст. Нависанда таъкид

мекунад, агар навиштани ин матолиб дар шариат айб будӣ, донишмандони пешин назири Хоҷа Муҳаммади Порсо, Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ ва Хоҷа Ҳаким Муҳаммади Тирмизӣ китобу рисолате дар ин бобат нанвиштандӣ.

Хулосаи боби II

Ҳамин тариқ, баҳс дар заминаи ашхоси маъруфи хонадони Хучанди Исфаҳон, аз ҷумла шарҳи ҳоли Соинуддини Хучандӣ ва мақому манзилати иҷтимоии ӯ моро ба натоиҷе мерасонад, ки онҳоро дар чанд нуктаи муҳим метавон хулоса кард:

1. Баррасиҳо гувоҳ бар онанд, ки ашхоси маъруфи хонадони Хучанди Исфаҳон 22 нафар буда, аммо ҳеҷ як аз муҳаққиқон тавзеҳ надодаанд, ки ба кадом иллат аз миёни 22 нафар, танҳо 8 нафари онҳо нисбаи «Туркаи Хучандӣ» ба худ гирифтаанд. Ҷустуҷӯҳо муайян намуд, ки он 8 нафар афроди барӯманди «Оли Туркаи Хучанд», аз ҷумла Соинуддини Хучандӣ боқимондаи мардуми Оли Хучанди Исфаҳон мебошанд, ки ватани аҷдодиашон Хучанди Мовароуннаҳр будааст.

2. Пажӯҳишгарони муосир Соинуддини Хучандӣ ва хонадонашро ба Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон интисоб додаанд. Аз ин ҷост, ки ӯро туркзабон муаррифӣ намуда, иллати ба турк ё «турка» маъруфият пайдо кардани ин дудмонро ба ҳамин эътибор пиндоштаанд. Аммо ба таҳқиқ муайян шуд, ки қавли Забехуллоҳи Сафо, Муҳаммадтақии Баҳор ва дигарон, ки мардуми Хучандро «туркзабон» гуфтаанд, қобили истикбол набуда, дур аз ҳақиқат аст. Соинуддини Хучандӣ ифтихори фарҳангу тамаддуни тоҷикон буда, забони модарии ӯ тоҷикӣ-форсӣ мебошад.

3. Соинуддини Хучандӣ дар синни 18-19 солагӣ сайру сулуки ирфонӣ ихтиёр намуда, 15 сол ҷиҳати тақмили илм ранҷи мусофират кашидааст. Маълум мегардад, ки вай тақрибан соли 789-790 ҳ. / 1387-1388 м., яъне ҳангоми забти Исфаҳон аз ҷониби Темур ба сафар баромада, то даргузашти амир Темур (ваф.807 ҳ./ 1405) дар мусофират будааст. Баъди вафоти Темур нависанда ба ватанаш Исфаҳон бозгашта, ба касби илм машғул шудааст.

4. Аз ёддоштҳои Соинуддини Хучандӣ ва қароину шавоҳиди таърихӣ пайдош, ки вай аз ҷаҳор нафар устои бузургӣ он рӯзгор таълим гирифтааст:

- аз бародари бузургаш Шарафуддини Хучандӣ, ки ҷонаи аср буд, ба муддати 25 сол

- аз Сирочуддини Булқинӣ, ки касе дар он замон дар илми ҳадис бар пояи вай намерасид.

- аз Сайид Ҳусайни Ахлотӣ, ки дар илми ҷафр (илми кимиё) моҳир будааст.

- аз Мавлоно Шамсуддини Фанорӣ

5. Бо мутолиа дар маъхазҳо ва қиёсу муқобалаи онҳо дақиқ карда шуд, ки ашхоси маъруфи он рӯзгор шогирдони бевоситаи Соинуддини Хучандӣ будаанд: Муҳаммад Ибни Соинуддин, Амир Сайид Муҳаммади Бадахшӣ, Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ, Амир Сайид Аҳмади Лолоӣ, Мавлоно Қотибии Туршезӣ, Ҳаҷа Исҳоқи Хатлонӣ ва Мавлоно Сирочуддини Ҳиравӣ.

6. Обо ва аҷдои Соинуддини Хучандӣ донишмандони маъруфи замон буда, дар маҳаллаи «Ниморӯд»-и Исфаҳон, ки бахше аз маҳаллаи «Дардашт»-и шофеиён дар рӯзгори Низомулмулки Тӯсӣ ба шумор мерафт, сокин будаанд. Соинуддини Хучандӣ соҳиби даҳ тифл ва чанд аврат буда, номи бародари бузургаш Шарафуддин будааст.

7. Аз асарҳои тарҷумаиҳолии Соинуддини Хучандӣ бармеояд, ки ҳосидону айбҷӯён дар боби ақоиду афкор ӯро се маротиба тухмат задаанд. Аввал барои силсилаи китобу рисолаҳо дар заминаи ирфону тасаввуф ва тарки ҷаҳонбинии машоихи аҳли суннату ҷамоат. Натиҷа ҷунин шуд, ки кинатӯзону бадҳоҳон соли 825х. / 1422м. ба шаҳри Ҳирот назди Мирзо Шохрух рафта, ӯро ба суфигарӣ тухмат заданд. Бори дуюм соли 829х. / 1426м. аз шаҳри Язд ҳайатеро ба Ҳирот фиристонданд ва Соинуддини Хучандиро ба бидъат ва мазҳаби шиа муттаҳам карданд. Мунтаҳо Соинуддини Хучандиро ба воқеаи Аҳмади Лур (830х./ 1427 м.) тухмат зада, нахуст зиндонӣ, сипас молу мулкашро мусодира карда, саранҷом аз Ҳирот берун кардаанд.

БОБИ III. ТАСНИФОТИ ЖАНРӢ ВА МАВЗУИИ МЕРОСИ ИЛМИЮ АДАБИИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ

III. 1. Нусхаҳои хаттии осори Соинуддини Хучандӣ

Бо таваҷҷуҳ ба таърихи китобати осори Хоҷа Соинуддин метавон гуфт, ки таснифоти вай аз синни сисолагӣ оғоз гардида, асарҳояшро дар тули 30 сол миёни солҳои 806 то 836х. / 1403 то 1433м., ки соли вафоти ӯст, таълиф кардааст. Хушбахтона, нусхаҳои қаламии осори ӯ дар аксари шубҳаҳои шарқии китобхонаҳои дунё маҳфузанд, ки бо сабабҳои маълум, муайян кардани теъдоди аниқи онҳо аз имкон берун аст. Нусхаҳои то кунун маълуми осори Соинуддини Хучандӣ дар ганчинаҳои мероси хаттии китобхонаҳои бузурги олам чун Инглистон, Эрон, Туркия, Қоҳира, Начаф, Ўзбекистон, Ҳиндустон, Тоҷикистон ва дар китобхонаҳои умумӣ ва хусусии гӯшаву канори ҷаҳон ниғаҳдорӣ мешаванд. Чунончи, аз рисолаҳои «Ақлу Ишқ» (29 нусхаи хаттӣ), «Атвори салоса» (20 нусхаи хаттӣ), «Ал-мафоҳис» (25 нусхаи хаттӣ), «Шаққ-ул-қамар» (30 нусхаи хаттӣ) «Тамҳид-ул-қавоид» (22 нусхаи хаттӣ), «Ҳуруфия» (18 нусхаи хаттӣ), «Шарҳи Назм-уд-дурар» (16 нусхаи хаттӣ), «Нуқта» (16 нусха) «Мабдаъ ва маод» (13 нусха) ва «Қобилият» (12 нусха) дар манотиқи мухталифи захираи дастнависҳои дунё боқӣ мондаанд. Осори насрии Соинуддин, шомили 52 китобу рисола мебошад, яъне имрӯз беш аз дусаду панҷоҳ нусхаи асарҳои нависанда дар ганчинаҳои хатти олам ба назар мерасад.

Аз ин рӯ, дар ин фасли диссертатсия доир ба ҳамаи осори мактуб ё нусхаҳои қаламии нависанда, ки бевосита зерини дасти мо қарор доранд ё аз рӯи феҳристҳои дастрас, ки аз мавҷудияти онҳо оғаҳӣ дорем, маълумот доданӣ нестем. Ҳадаф дар ин қисмат муаррифии қадимитарину нафистарин дастхати осори Соинуддини Хучандӣ аст, ки бори аввал муаррифӣ мегардад ва тавсифи мухтасари чанд нусхаи дигари нависанда, ки аз ягон ҷиҳат арзиш ва аҳаммияти вижаеро доро мебошанд. Қисме аз нусхаҳо барои он мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд, ки дар замони Соинуддин китобат шудаанд ва

дар аввалу охири он пораҳое ба хатти худи Соинуддини Хучандӣ ба назар мерасад, ки басо арзишманд арзёбӣ мешаванд.

Аслан, дастхатҳо ба ду қисм чудо мешаванд: дастхате, ки худи муаллиф навиштааст (автограф) ва нусха (дастхате, ки аз тарафи шахси дигар нусхабардорӣ шудааст). Дастхат метавонад ҳам ба шакли тозанавис бошад, ҳам ба шакли мусаввада. Илова бар ин, дастхат ва нусхаҳои тозанавису сиёҳнавис ҳам ҳастанд, ки аз ҷониби носих истинсох шуда ва муаллифи асар онҳоро ислоҳ намудааст ва ё тағйиру иловаҳо дохил кардааст. Бар асоси ҳамин равиш маълум гардид, ки аз миёни нусхаҳои хаттии осори Соинуддини Хучандӣ дар замони вай чаҳор-панҷ нусха аз рӯи дастхат нусхабардорӣ шуда, ба назари ӯ ҳам расида ва дар бархе аз онҳо фикрае аз хат ва ёддошти Соинуддин омадааст. Аз ҷумла, яке дастхати Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон, ки таҳти шумораи 10196-ум ниғаҳдорӣ мешавад [69]. Дигар нусхаи Шарафуддин Алии Яздӣ аст дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ (Майдони Баҳористон) таҳти рақами 8503-юм ва се нусхаи дигар ҳамон аст, ки Мирзо Ибодуллоҳи Афандӣ аз он ёд кардааст [126, 240; 132, ҷиҳилу ҳафт]

1. Маҷмуаи шумораи 8503-юми Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ (Майдони Баҳористон). Ин маҷмуа бисёр нафис ва дар замони Соинуддини Хучандӣ навишта шуда, дар чанд мавзеи он хатти муаллиф омадааст. Аз ҷумла, дар оғоз, миёна ва поёни китобҳои «Мафохис» ва «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам» [33]. Маҷмуаи шумораи 8503-юм, ки дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ ниғаҳдорӣ мешавад, шомили аксари нигоштаҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсии Соинуддин буда, дар рӯзгори муаллиф китобат шудааст. Дастхати мазбур ба хатти насхи хоно дар коғози самарқандӣ навишта шуда, бо нишон ва унвони шангарф, ҷилдаш тимочи муқоваӣ мебошад. Муҳамад Ҳусайни Ҳусайнӣ ном шахсе дар шаҳри Табреш ба соли 1016ҳ. / 1607м. дастхатро дар ихтиёр доштааст. Ёддошти дигаре ҳам аз муаррихи асри даҳум дар ин нусха мавҷуд аст (миёнаи нусха). Феҳристи рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ дар саҳифаи аввал ва пас аз он феҳристи матолиби китоби

«Мафоҳис» навишта шудааст. Нусха дорои ҳавошӣ буда, бархе аз худи Соинуддин ва бархе аз Шарафуддин Алии Яздӣ аст.

Дар поёни нусха навиштае бо дастхати Шарафуддин Алии Яздӣ ба ин маънӣ ёддошт шудааст: «Сурати хатти мусанниф аст саломуллоҳи алайҳ, ки бар нусхаи Мавлоно Шарафуддин навиштаанд» صورت خط مصنف است سلام الله عليه، که بر نسخه مولانا شرف الدین نوشته اند [33, варақи 21]. Ин дастхат моли шахсии Маликушшуаро Баҳор аст, ки баъди даргузашташ Китобхонаи Маҷлис аз хонаводаи вай ин дастхатро харидорӣ кардааст ва акнун ин маҷмуа таҳти шумораи 8503-юм ниғаҳдорӣ мешавад. Аз ин дастнавис бори аввал Муҳаммадтакии Баҳор истифода бурда, бар пояи он перомуни зиндагинома, осор ва сабки Соинуддини Хучандӣ матолиби муҳим ироа доштааст [143, 223-234].

Ин нусха баъдтар мавриди назари Муҳаммадтакии Донишпажух, Мусавии Бехбаҳонӣ, Иброҳими Дебочӣ, Начиб Моили Ҳиравӣ ва ҷуз онҳо қарор гирифта, вале ҳеҷ як аз донишмандони мазкур тавзеҳ наодоанд, ки маҷмуи шумораи 8503-юм маҳфуз дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллӣ (Майдони Баҳористон) ба занни ғолиб ҳамон «Маҷмуаи расоили Соинуддини Хучандӣ» аст, ки таҳти шумораи 10196-ум дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон ниғаҳдорӣ мешавад. Ё аз рӯи он дастхат рӯйнавис шудааст ва шомили бештарини осори Соинуддини Хучандӣ мебошад [69].

2. Дастхати осори Соинуддини Хучандӣ, ки таҳти шумораи 10196-ум дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон маҳфуз аст, дар рӯзгори муаллиф китобат шуда, шомили 52 китобу рисола, номаҳо ва намунае чанд аз ғазалҳову рубоихои тоҷикӣ- форсӣ ва арабии адиб мебошад. Сабти нусха дақиқ ва қобили эътимод буда, дар чандин мавзеи он хат ва имзои Соинуддини Хучандӣ ба назар расид. Аз ҷумла, дар «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам», «Мафоҳис» ва дигар рисолаҳои ӯ хатти Соинуддин дида мешавад, ҷунонки меҳонем: «Китоби Мафоҳис», ки аввал ва миёнаву охир мушарраф ба хатти шарифи мусанниф –

(«کتاب مفاحس که اول و میانه و آخر مشرف به خط شریف مصنف» [69, варақи 12].

Дар ҳавошии дастхат шарҳу тавзеҳи судманде навишта шуда, ки бархе аз худи Соинуддини Хучандӣ буда, баъзе ба хат ва имзои Алии Нурӣ мебошанд. Аслу васлҳои баъзе рисолаҳо бо ранги қирмизӣ навишта шудаанд. Андозаи дастнавис 297x210 см буда, аз 417 varaқ иборат аст. Муқовааш ранги қирмизӣ дорад ва паҳлуяш дорои ранги сиёҳ мебошад. Ҳар varaқи ин дастхат дар ду сутун 22-23 сатрӣ буда, дар қоғази сафедчатоби самарқандӣ ба хатти настаълиқӣ хоно китобат шудааст. Дар аввал ва охири нусха рақамзан чанд varaқи холӣ гузошта, дар як сутуни он як рубой ва як қитъаи зайл аз шоири номаълум омадааст:

Марде бояд, баландҳиммат марде,
З-ин таҷрибадидаи хирадпарварде.
К-ӯро зи таҷарруд андар ин олами хок,
Бар домани ҳиммат нанишинад гарде.

* * *

Гарчи дар зулфи ту аст ҷойи дилам,
Доимо дар дили хароби манӣ.
То бидонӣ, ки аз латофати хеш,
Ҳам ту дар банди зулфи хештанӣ [69, аввали дастхат].

Боз ду varaқи холӣ гузошта шуда, дар як varaқи он навиштаҷоте ба ранги сиёҳ ва қирмизӣ сабт гардида, ки ба сабаби фарсудагӣ хондани он муяссар нашуд. Аз ин миён як рубоии таронаро ба ин қарор хондем:

Бар хирқаи мо кисвати маҳ рашк барад,
Бар кафши мучаррадон кулаҳ рашк барад.
Дарвеш, ки бар неъматӣ шаҳ рашк барад,
Рӯзест, ки бар шаби сияҳ рашк барад [69, аввали дастхат].

Пайдост, ки ин рубой ба сабки баёни Соинуддини Хучандӣ мувофиқ набуда ва дар поёни он ҳам чунин омадааст: «Ва ано фақр-ул-фуқаро Абдулғании Ҳусайнӣ – *وانا فقرالفقر عبدالغنى حسينى*». Тибқи ин навишта шояд рубоии мазкур моли Абдулғании Ҳусайнӣ бошад, вале оид ба ин ном дар сарчашмаҳо иттилое ба чашм нарасид.

Баъд аз он «Фехристи маҷмуаи мусаннафоти Ал-ҳазрат-ул-Соинӣ» мураттаб гардида, ки мутобиқи он номгуи 5 китобу рисола ва номаҳои нависанда ёддошт шудааст. Дар охири он чунин омадааст: «Соҳиб ва молик Мир Алиакбар Ал-Хусайнӣ» [69, варақи 416-417]. Мурод аз Мир Алиакбари Хусайнӣ котиби нусха аст, зеро дар варақи 51-уми дастхат чунин омадааст: «Ҳазрати алайҳи (яъне Соинуддин – С.М) фармуданд, ки ин сурати хатти шарифи ҳазрати Амир Сайид Хусайн аст» («حضرت علیه فرمادند، که این صورت خط» («شريف حضرت امير سيد حسين است»).

Аз дастхати мазкур бармеояд, ки Соинуддини Хучандӣ нахустин китобаш «Шарҳи «Назм-уд-дурад»-ро соли 806х. / 1404 м. ба итмом расонида ва ба сиёқи он санаи навишти ҳар як китоб дар поён омадааст. Ба ин тартиб китобу рисолаҳое, ки Соинуддини Хучандӣ то санаи 836х. / 1433м., ки соли вафоти ӯст, навиштааст, ҳамагӣ бо ишораи соли хатм ва китобати онҳо дар ин дастхат маҷмӯъ шудаанд. Метавон ба чунин натиҷа расид, ки дастхати осори Соинуддини Хучандӣ бо шумораи 10196-ум, ки зери дасти мост, қадимитарин буда, солҳои 825-838х. / 1422-1435м., яъне ҳашт соли дар ҳаёт будани Соинуддини Хучандӣ ва ду соли баъд аз даргузашти ӯ навишта шудааст. Ин мулоҳизаи моро навиштае, ки дар поёни китоби «Мафохис» ҳам омадааст, тақвият медиҳад: «خط مصنف است على و نسخه مولانا شرف» [69, варақи 118].

Дар мавриди расмулхати дастнавис бояд гуфт, ки дар бештари маворид истиқлоли калима ҳифз намешавад ё дар пайваста ва ҷудо навиштани луғоту таркибот қонунмандии муайяне вучуд надорад. Вожаҳои *آنکه و چنانکه* бо ҳазфи «-и»-и ҳавваз ё ғайри малфуз ба ин зайл китобат шудаанд: *آنک*, *انک*, *آنک*, *انک* ва *چنانک*. «-и»-и ғайри малфуз дар сифатҳои феълӣ, ки дар ҷумла ба вазифаи исм омадаанд, ҳангоми шакли ҷамъ гирифта *«-и»*-и ғайри малфуз навишта нашудааст, монанди *جامها*, *ديدها*, *خردها* ба ҷойи *ها*, *جامه ها*, *ديده ها*, *خرده ها*. Дар навишти ҳуруфи «ک», «گ» тафовут ба назар намерасад, ҳамчун «چ» ва «ج», ки якзайл навишта мешаванд. Ҳамсадои «د» бештар дар шакли «ذ» тибқи расмулхатти қудамо омадааст, ба ин сурат *وزيدن* *ذاز م*, *نمودم* *زذ*, *آيد*, *آزادگان*, *شد*, *زذ*, *ذاز م*, *نمودم* *وزيدن*.

چند، خواند، یکچند، Аммо дар баъзе маврид шакли аслиаш ҳам ба чашм мерасад: سازد، شد. Расмулхатти «б» ва «п» дар баъзе ҳолат забти чудогона доранд, аммо аксар ба монанди «ҷ» ва «Ҷ» яксон навишта мешаванд. Бандак-ҷонишинҳои «ам» ва «анд» (ки дар забоншиносии муосири эронӣ феълҳои забтӣ мегӯянд) бо «а» навишта шудаанд, ҳамчун آنها ام اند، پاک ا اند، مرد م اند.

Лекин дар забони форсии имрӯзи Эрон ин вожаҳоро ба ин сурат меҳонем: «این» ҳазф аз «است» ва ҷонишини ишоратии «این» ҳазф шуда, ба сурати «ازین» ва «برین» китобат шудаанд. Ба андешаи инҷониб ҳазфи «а» дар бандаки «است» ё пайваста хондани он бо калимаҳо дар ашъор ба манзури вазн муносиб менамояд [69, варақи 121].

3. Аз ҷумлаи маҷмуаҳои хаттии осори Соинуддини Хучандӣ нусхаи рақами 2930-юмро зикр намудан лозим аст, ки ба эътибори баъзе мушаххасот қадимӣ буда, 13 рисолаи арабии нависанда дар он омадааст. Ин дастнавис нусхаи шумораи 2930-юми Китобхонаи Сипаҳсолори ҷадид (шаҳид Мутаҳҳарӣ) аст. Вижагиҳои ин нусха он аст, ки дар он ҳамаи осори арабии нависанда маҷмӯъ шуда, бо хатти настаълиқӣ хоно санаи 845х. / 1441м., яъне баъд аз 12 соли даргузашти Соинуддини Хучандӣ китобат шудааст.

Осори зайли арабии Соинуддин дар ин нусха маҷмӯъ шудаанд: «Ар-рисолат-ул-боияту», «Ар-рисолт-ул-Муҳаммадияту», «Муҳри нубувват», «Хасоиси аъдоди-л-арбаин», «Муқаддимати фӣ истилоҳоти-с-суфияти», «Ат-тамҳиду фӣ шарҳи қавоиди-т-тавҳиди», «Шарҳи хутбат-ул-Кашшоф», «Ал-маноҳичу фи-л-мантиқ» ва ғайра. Ин нусха бисёр нафис буда, дар 19-уми сафари 845х. / 24-уми ноябри 1441м. дар Абарқуҳ китобат шудааст [17, 48; 18, 52].

4. Дар захираи дастнависҳои Китобхонаи Донишқадаи адабиёти Техрон (Имом Ҷумъаи Кирмон) як нусхаи осори Соинуддини Хучандӣ бо шумораи 326-ум ниғаҳдорӣ мешавад, ки дар робита ба кори мо муҳим мебошад. Мушаххасоти ин маҷмуа он аст, ки дар вай 15 рисолаи насрӣ ва ду маснавии Соинуддини Хучандӣ аз шумораи 1 то 15 ҷой дорад. Ин маҷмуа бо хатти настаълиқӣ хоно навишта шуда, замони китобаташ ба асри XVII рост меояд [17, 46].

5. Нусхаи шумораи 4029-ум. Ин нусхаи «Шарҳи «Ламаот»- и Соинуддини Хучандӣ соли 845ҳ. / 1441м. аст, ки баъд аз нух соли вафоти адиб китобат шудааст. Аз мавҷудияти ин нусхаи арзишманди асар, ки зери рақами 4029-ум дар Китобхонаи миллии Малики Техрон маҳфуз аст, муҳаққиқони осори Соинуддини Хучандӣ беҳабар мондаанд. Нусхаи шумораи 4029-ум бо хатти настаълиқи оғози садаи даҳум навишта шуда, андозааш 20/7x15/2 мебошад. Коғазӣ пистай, чилди қаҳваӣ серзарбӣ, дорон унвон, нишони шангарф ва 54 барга аст [49, 153]. Махсусияти ин нусха он аст, ки баъди нух соли даргузашти Соинуддини Хучандӣ бо хатти насхи хоно китобат шудааст ва метавон ба истилоҳ онро яке аз нусахи қадими осори Соинуддини Хучандӣ донист.

6. Ин маҷмуа ҷузви нусхаҳои хаттии Маҳдии Баёнӣ буда, шомили осори муншиён ва донишмандоне мебошад, ки дар қарни ҳаштум ва нуҳуми ҳиҷрӣ мезистаанд ва шахсе бо номи «Қивом» онҳоро дар ҳудуди соли 878ҳ. / 1472м. тадвин кардааст. Маҷмуаи мазкур бо андозаи 120x215 миллиметр, дар коғазӣ исфаҳонӣ китобат шуда, шумораи саҳифаҳои китоб 274 ва ҳар сафҳа 29 сатрӣ ва ҳар сатр 80 миллиметр аст. Унвонҳои он ба ранги сурх навишта шуда, хатти он настаълиқи ҳафии мутавассит ва чилди он тимочи сабз мебошад. Таърихи таҳрири он соли 905ҳ. / 1500м. аст. Арзиши ин нусха он аст, ки дар он номаҳои Соинуддини Хучандӣ ҷамъоварӣ шудаанд, ба сухани дигар нусха муштамил аст бар муншаоти Соинуддин Алӣ «шомили макотибе, ки аз тарафи умарову бузургон ва нафси худ ба Шохрух ибни амир Темур ва Бойсанғур ибни Шохрух ва Сайид Зайнулобиддин ва амир Юсуфхоча навиштааст» [6, 237].

7. Дар Китобхонаи миллии Малик маҷмуае зери рақами 4049-ум маҳфуз аст, ки дар он рисолаҳои «Завъ-ул-Ламаот», «Атвори салоса», «Нуқта», «Асрор-ус-салот» омада, ҳамчунин «Манзумоти Соиния» ғазалиёт ва ашъори вай дар панҷ сафҳа, як рубоии ӯ дар посух ба Бобо Афзали Кошонӣ ва як мактуби амир Разӣ ибни Алӣ ба Соинуддини Хучандӣ ва ҷавоби он ҷой дода шудааст. Ин маҷмуа бо хатти настаълиқи оғози қарни шонздаҳуми мелодӣ

китобат шуда, дорои унвон, нишони шангарф ва 54 барга мебошад. Дар коғазии пистай бо андозаи 20/7x15/2 чилди қаҳваии серзарбӣ навишта шудааст. Мушаххасоти нусхаи мазкур дар он аст, ки илова ба 4 рисолаи Соинуддини Хучандӣ дар он мунтахаби ғазалиёти шоир, як рубой ва як мактуби вай сабт шудааст, ки барои таҳқиқи сабки шеъри вай муҳим ва судманд мебошад [49, 153].

8. Нусхаи Начаф. Ин нусха ба шумораи 8/1754-ум дар Китобхонаи амирулмуъминини Начаф ниғаҳдорӣ мешавад, ки дар он рисолаи «Атвори салоса»-и Соинуддини Хучандӣ омадааст. Бино ба маълумоти Аҳмади Мунзавӣ соли навишти он 1037ҳ./ 1628м. аст ва тавассути Абдуллашид валади Абдулфаттоҳи Хазоӣ китобат шудааст [31, 1044].

9. Нусхаи Қоҳира. Дар Дорулкутуби Қоҳира ду нусха аз рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ маҳфуз аст. Яке маҷмуаи шумораи 5 маҷмеи форсии талъати Қоҳира, ки бо хатти настаълиқи зебо тавассути Муҳаммад Ҳоҷӣ Ҳусайн дар соли 864ҳ./ 1460 навишта шудааст. Дар ин нусха рисолаи «Атвори салоса»-и Соинуддин дар барғаҳои 82 то 98 маҳфуз аст [62, ҳашт]. Дувумин нусхаи мавҷуд дар Қоҳира нусхаи «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Хучандӣ аст, ки ба соли 863ҳ. / 1459м. китобат шудааст.

10. Нусхаи Туркия. Маҷмуае аз осори Соинуддини Хучандӣ бо шумораи 1825-ум дар Китобхонаи Боязиди Туркия маҳфуз аст ва микрофилми он ба шумораи 442-юм дар Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон ҳам ниғаҳдорӣ мешавад. Маҷмуаи мазкур ба хатти насхи хоно дар соли 851ҳ./ 1447 м. нусхабардорӣ шуда, котиби он 28 рисолаи Соинуддин Хучандиро дар он фароҳам оварда, аммо ба ғалат бисёре аз онҳоро ба Иззуддини Насафӣ, Ҳусайни Хоразмӣ ва Абдулкарими Чалӣ нисбат додааст. Дар Китобхонаи Мағнисои Туркия низ ду нусхаи рисолаи «Ақлу Ишқ» ниғаҳдорӣ мешавад, ки ҳар ду нусха қадимӣ буда, аввалӣ ба таърихи 878ҳ. / 1474м. ва дувумӣ соли 894ҳ. / 1489м. китобат шудаанд [55, 271-275, 397-398].

Бояд зикр кард, ки ба нусхаҳои осори Соинуддини Хучандӣ, ки дар китобхонаҳои марказҳои фарҳангии Аврупо мавҷуданд, чандон таваҷҷуҳ

зоҳир накардаанд. Дар така ба феҳристҳои дастрас чанд нусахи қаламии рисолаҳои Соинуддини Хучандиро тавсиф мекунем, ки аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд. Нусахи қаламии рисолаҳои «Шарҳи «Ламаот» зери рақами Add I 6825-ум, дар маҷмуаи шумораи Add I 23983-ум, «Ҳуруф», «Шаққ-ул-қамар», «Атвори салоса», «Ақлу Ишқ» ва «Эътиқод»-и Соинуддини Хучандӣ дар захираи дастхатҳои музейи Британия дар Лондон нигоҳдорӣ мешаванд [138, 42, 831].

Ҳамчунин дар маҷмуаи шумораи Add I 6837-ум нусахи дастнависи рисолаҳои «Нуқта», «Мабдаъ ва маод», «Қобилият», «Атвори салоса» ва «Шарҳи «Ламаот»-и нависанда маҷмуъ шудаанд [138, 831]. Дар ганҷинаҳои хаттии Китобхонаи миллии Порис таҳти рақами 1383-юм як нусахи «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Хучандӣ нигоҳдорӣ мешавад. Аз рӯи маълумоти Блошет ин нусаха бо хатти настаълиқ навишта шуда, китобати он ба асри XVI мансуб доништа шудааст [137, 13.] Дар феҳристи Китобхонаи Бодлеани Лондон маҷмуаи шумораи 1298-ум маҳфуз аст, ки дар он нусаҳои дастнависи расоили «Шаққ-ул-қамар» ва «Ҳуруф»-и Соинуддини Хучандӣ ҷой доранд ва саҳифаҳои Г 45-47 ин нусхоро дар бар мегиранд. Дар ҳамин маҷмуа дар шумораи 29, банди 1347-ум рисолаи «Махзан-ул-ғароиб» аз нафаре бо унвони Хучандӣ шинохта шудааст ва муҳаққиқони осори адиб яқин кардаанд, ки ин китоб моли Соинуддини Хучандӣ бошад [17, 47], аммо дар дастхати Соинуддини Хучандӣ, шумораи 10196-ум, ки дар рӯзгори нависанда китобат шудааст, асаре бо номи «Махзан-ул ғароиб» аз вай ба назар нарасид [69]. Зикр кардан бамаврид аст, ки аз хонадони Оли Хучанд нафарони зиёде бо таҳаллуси Хучандӣ маъруф мебошанд. Дар така ба дастхати Соинуддини Хучандӣ шумораи 10196-уми Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон, метавон гуфт, ки китоби «Махзан-ул-ғароиб» моли Соинуддини Хучандӣ набуда, аз як нафар донишманди дигари Хучандӣ будааст. Аз рӯи маълумоти Донишпажух дар феҳристи Девони Салтанатии Ҳинд нусахи қаламии «Шарҳи «Ламаот»-и нависанда таҳти шумораи 2912-ум шинохта шудааст [17, 47]. Ғайр аз инҳо нусаҳои зиёди дастнависи асарҳои

Соинуддини Хучандӣ дар маҷмуаи 8387-ум Донишқадаи адабиёти Техрон, маҷмуаи шумораи 327-ум, Китобхонаи Сайид Нафисӣ, шумораи 5757-ум ва микрофилми Донишгоҳи Техрон, акси шумораҳои 442-юм, 826-ум, 828-ум, 829-уми Китобхонаи умумии Начаф ва Китобхонаи миллии Малики Техрон ниғаҳдорӣ мешаванд, ки дар иртибот ба кори мо муфид мебошанд [50, 329, 430; 48, 274; 51, 129].

Мутобиқи навиштаи Иброҳими Дебоҷӣ дар Китобхонаи миллии Малики Техрон, маҷмуае ба шумораи 5307-ум, дар мучаллади «Куллийёт», «Фехристи муштараки китобҳои форсии хаттии Мунзавӣ» ниғаҳдорӣ мешавад, ки дар он девонҳои сӣ нафар шоирон ёддошт шудааст, аз ҷумла девони Соинуддини Хучандӣ. Ба тахмини муҳаққиқи мазкур девони Соинуддини Хучандӣ дар дастхати мазкур аз саҳифаи 27 то 55-ро фаро гирифтааст [132, панҷоҳу се]. Дебоҷӣ аз рӯи фехристи Аҳмади Мунзавӣ ин маълумотро манзури аҳли илм кардааст. Дар асл ҷой доштани девони Соинуддини Хучандӣ дар маҷмуаи Китобхонаи миллии Малики Техрон пиндори ғалат мебошад. Инҷониб ҳангоми мутолиот дар Китобхонаи мазкур чанд муддат ба таҳқиқи нусхаҳои осори Соинуддини Хучандӣ машғул будам ва ин маҷмуаро аз назар гузаронидам. Дастхат бо хатти настаълиқ китобат шуда, номи котиб зикр нашудааст. Санаи навишти нусха дар таърихи 3-юми моҳи шаввол 1319 ҳиҷрӣ нишон дода шудааст, ки ба 10-уми августи соли 1901 мелодӣ рост меояд. Аз ҷадвал ва ҳошияҳо иборат буда, баёзеро мемонад, ки дар он аз ашъори сӣ нафар шоирон интихобан омадааст. Дар варақи аввали дастхат асомии шоирон Мачдуддини Ҳамгар, Мавлоно Рукнуддини Соин, Ҳокони Шарвонӣ, Асируддини Аҳсикатӣ, Анварии Абевардӣ, Салмони Соваҷӣ, Котибии Туршезӣ, Бадри Шарвонӣ, Шарафуддин Алии Яздӣ, Сафарӣ, Муллоӣ, Ҳайдарӣ, Бадруддини Ҳилолӣ, Ҳаёлӣ ва ҷуз онҳо ёддошт гардида, чунин таъкид шудааст: «Ин китоби муборак маҷмуест аз девони ашъори қариб сӣ нафар аз шуарои мутақаддимин... тамоми девоне ва бархе интихоботи ашъори эшон аст, сабт ва дарҷ шуд» («این کتاب مبارک مجموعیست از دیوان اشعار قریب سی نفر از شعرای متقدمین... تمام دیوانی و برخی انتخابات اشعار ایشانست ثبت و درج

([34, варақи14] شد). Азбаски дар ин маҷмуа аз девони Рукнуддини Соин ашъори зиёде омадааст, муҳаққиқони осори Соинуддини Хучандӣ гумон кардаанд, ки ин ашъор яқинан моли Соинуддин мебошад, зеро Рукнуддини Соин бо Соин ҳам маъруф аст ва дар навбати худ Соинуддини Хучандӣ ҳам бо Хоҷа Соин шуҳрат дорад. Ин боис шудааст, ки муҳаққиқони осори Соинуддин ба иштибоҳ роҳ диҳанд. Аз ин рӯ, ашъори дар ин дастнавис омада, на моли Соинуддини Хучандӣ, балки таровиши таъби Рукнуддини Соин мебошад. Дастхати мазкур бо шеъри зайл, ки дар жанри рубоии тарона суруда шуда, ба гумони ғолиб моли Рукнуддини Соин ва ё аз Котибии Нишопурист ба поён мерасад:

Бод омаду кард чок перохани гул,

Он беҳ, ки занем хайма перомани гул.

Гул бо ту ҳаме хуш омад, эй хирмани гул,

Дастӣ ману домани ту бо домани гул [34, варақи 55].

Бо таваҷҷуҳ ба он чи ки гузашт, метавон натиҷагирӣ кард, ки дар замони Соинуддини Хучандӣ ҷаҳор нусха аз рӯи дастхати осори нависанда нусхабардорӣ шуда, ба назари ӯ ҳам расида ва дар бархе аз онҳо поре аз хат ва ёддошти Соинуддини Хучандӣ омадааст. Аз ҷумла, яке дастхати шумораи 10196-уми Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон, дигаре нусхаи Шарафуддин Алии Яздӣ аст ва севумӣ нусхаи Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллий (Майдони Баҳористон) таҳти рақами 8503-юм. Аз ин миён, дастхати шумораи 10196-уми Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломии Эрон қобили эътимод буда, сабти нусха дақиқ, дар чандин мавзеи он хат ва имзои Соинуддини Хучандӣ ба назар расид. Бинобар ин, аз ҳар нигоҳ ҷолибу судманд буда, бештарини осори Соинуддинро дар бар дорад. Ағлаби нусхаҳои осори Соинуддини Хучандӣ, ки дар захираи дастнависҳои китобхонаҳои дунё нигоҳдорӣ мешаванд, аз рӯи ҳамин дастхат рӯнавис шудаанд. Муҳаққиқони аҳволу осори Соинуддини Хучандӣ аз мавҷудияти дастхати шумораи 10196 уми нависанда беҳабар мондаанд ва мо бори аввал доир ба мушаххассоти ин дастхат батафсил мулоҳиза кардаем [10-М].

Ҳадаф аз тавсифи нусхаҳои осори Соинуддини Хучандӣ он аст, ки то ба коршиносон маълум бошад, ки дастхати қадимии осори адиб дар китобхонаҳои маъруфи дунё мавҷуд аст ва ҳангоми таҷдиди назар ба матни интиқодии осори Соинуддини Хучандӣ бояд дар мадди назар бошанд. Азбаски матни илмӣ-интиқодии осори Соинуддини Хучандӣ то ҳол омода ва таҳия нагардидааст, огаҳӣ аз дастхати қадиму нодир судманд мебошад ва таҳқиқи қиёсии текстологии ин нусхаҳо дар тасҳеҳу таҳияи матни осор муфид хоҳанд буд.

III.2. Мухтассоти жанрии насри Соинуддини Хучандӣ

III.2.1. Номаҳо

Номанигорӣ дар адабиёту фарҳанги мардуми эронитабор таърихи хеле қадим дорад ва аз тамаддуни аҳди бостон сарчашма мегирад: «Иншонависи расмии форсӣ (тоҷикӣ) ҳанӯз дар овони ҳукуматдорӣи Сосониён (226-651) ба чараён даромада, дафтари алоҳидаи девони давлатӣ ба иншонигорӣ тахсис ёфта будааст. Баъдан як рукни муҳимми девони давлати Сомониён (875-999)-ро ҳам дафтар (шуъба)-и иншонависӣ ташкил дода, котибону мирзоёни хушнависи бисёре машғули кор буданд. Ва маҳз аз ҳамин давраи оғози таҷаддуи тамаддуни форсӣ номанависии расмиву хусусӣ доманаи васеъ густарида, ба як шохаи назарраси фарҳанги мардум табдил ёфтааст» [115, 299].

Дар рӯзгори Сосониён анвои гуногуни номаҳо мавҷуд буданд, ки сабки нигориш ва вижагиҳои худро доштанд ва намунае аз онҳоро метавон ба таври пароканда дар манобеи қарнҳои нахустини исломӣ ба даст овард. Муҳаққиқи насри тоҷикӣ-форсӣ Ҳусайни Хатибӣ макотиби аҳди Сосониёнро ба навъҳои зайл тақсим намудааст: исдори маношир, фатҳнома, аҳднома ва савганднома, султониёт, ихвониёт, тавқеот [188, 289-298].

Носирҷон Салимӣ аз мавҷудияти чанд номаи шоҳони тоисломии Эрон ва дар қарнҳои X-XIII сурати комил пайдо кардани номаҳо ва тарассулотҳои тоҷикӣ-форсӣ баҳс намуда, ба натиҷае расидааст, ки: «аз нигоҳи жанрӣ ё

ҳамчун илми мустақил муҳаққиқон тарассулро муродифи нома, мактуб, рисолаву муншаот ва ғайра шуморидаанд.... Тарассул ва ойини номанигорӣ ба ҳайси як шоҳаи насри форсӣ ва ба сурати илми мустақил роиҷ буд. Илми иншо ва пешаи дабирӣ усул ва мабонии фаннии худро дошт, ки риояи он барои ҳар котибу муншӣ ба сифати дастуру таъинот муқаррар гардида буд. Аз бештари бузургон ва салотини давр намунае аз муншаот боқӣ мондааст, ки муҳимтарин хасоиси жанри тарассулро дар худ таҷассум кардаанд» [267, 358].

Як зумра муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ, аз ҷумла Худой Шарифзода [291, 138-176], Асрор Раҳмонов [115, 299-306], Носирҷон Салимӣ (Салимов) [267, 351-358], Мисбоҳиддини Нарзиқул [247], Алии Хуросонӣ, Ҷӯрабек Назрӣ [278], Ҳалимҷон Зоиров [211], Муҳаммадтақии Баҳор [143, 196-201], Ҳусайни Ҳатибӣ [188, 283-425], Асомиддин Ёрунбоев [79, муқаддима 3-6] Қосими Туйсирконӣ [12, муқаддима 4-7] ва дигарон дар бобати таърихи пайдоиш ва назарияи номанигорӣ, таърихи татаввур, мухтассот ва ақсоми макотиби тоҷикӣ-форсӣ, мақоми нависанда дар ҷомеа, дабир ва ҳунари ӯ ва таҳқиқу баррасии номаҳои алоҳидаи суҳанварони асримиёнагӣ қорҳои муҳимму муфид анҷом додаанд, ки дар равияи паҷуҳиши вижагиҳои номанигории Соинуддин Ҳучандӣ ба қор гирифта шуд.

Адабиётшинос Баёнӣ чанд мактуби Соинуддини Ҳучандиро дар маҷмуаи «Муншаот» муаррифӣ кардааст. Ин маҷмуа шомили осори муншиён ва донишмандоне мебошад, ки дар қарни ҳаштум ва нӯҳуми ҳиҷрӣ умр ба сар бурдаанд ва шахсе бо номи «Қивом» онҳоро дар ҳудуди соли 878х. / 1472м. тадвин кардааст. Маҷмуа муншаоти Соинуддини Ҳучандиро низ фаро гирифта ва он «макотибест, ки аз тарафи умарову бузургон ва нафси худ ба Шохрух ибни Темур, Бойсанғур ибни Шохрух ва Сайид Зайнулобиддин ва амир Юсуфхоча навиштааст» [6, 237].

Дар дастхати расоили Соинуддини Ҳучандӣ, ки дар байни солҳои 828-838х. / 1425-1435м., нусхабардорӣ шудааст, 15 номаи адиб сабт шудааст, ки аз ин миён 1 нома пурра ба забони арабӣ буда, 14 нома ба забони тоҷикӣ-форсӣ

навишта шудаанд [69, варақи 51 б, 122 а, 139 а, 153 б, 160 а]. Ҳамчунин дар Китобхонаи миллии Малик дастхате зери рақами 4029 ниғаҳдорӣ мешавад, ки дар он як мактуби амир Разӣ ибни Алӣ ба Соинуддини Хучандӣ ва ҷавоби он ҷой дода шудааст, ки дар сарчашмаҳои дигар ба назар нарасид [49, 153]. Дар канори ин, аз маҷмуаҳо ва сарчашмаҳои дигари дасти аввал: «Муншаот»-и Алиӣ Яздӣ (12 **нома**), микрофилми шумораи 227-уми Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон (2 **нома**) ва дастхати Китобхонаи маҷлиси Сино номаҳои Соинуддин дарёфт шуд. Маълум гардид, ки «Муншаот»-и Соинуддини Хучандӣ шомили **56** адад (**мактуб, порчаҳои мактуб** ва қайдҳо) буда, метавон онҳоро аз рӯйи мазмуну моҳият ва сабки навишташон ба номаҳои султонӣ, ихвонӣ ва ҳуруфӣ дастабандӣ кард. Аз ин миён **30 нома** ба шоҳону амирзодагон, яъне **номаҳои султонӣ** (султониёт): ба амирзода Бойсанғур; амир Чалолуддин (соли 816ҳ. / 1413м.); ба амир Ғиёсуддини Юсуф; ба амир Низомуддини Аҳмад (2 **нома**); ба Искандар ибни Умар Шайх, (дар Исфаҳон ё Шероз); ба амир Фирӯзшоҳ; Сайид Зайнулобидин; ба Ғиёсуддин Ҳофизӣ Розӣ, (соли 816ҳ. / 1413м. дар **Исфаҳон**); ба як мансабдори девон (Файзуллоҳ); амир Низомуддин Аҳмади Соидӣ (соли 817ҳ. / 1414 м. дар **Шероз**); дар посух ба даъвати Шоҳрух (аз **Исфаҳон** ба **Язд**, миёнаи солҳои 817ҳ. / 1414 м.); посухи Соинуддини Хучандӣ ба Амирзодаи Бойсанғур; ду мактуб ба Амирзодаи Бойсанғур (соли 825ҳ. / 1422м. дар **Ҳирот** ва номаи дувум 826ҳ. / 1423м. дар **Язд**); ба амирзода Шоҳрух (соли 829ҳ. / 1426м. дар **Язд**); се нома ба амир **Фирӯзшоҳ** (соли 827-828ҳ. / 1423-1424м. **Язд**); ба вазири амир Сайид Зайнулобиддин; номаи мухтасар аз хайрхоҳӣ ва сипос, ба амир **Юсуфхоча** (соли 829ҳ. / 1426м. дар **Язд** ё **Ҳирот**); дархости мухтасар аз Соинуддин ба мансабдорони девон; ба амир Фирӯзшоҳ (тақрибан 830ҳ. / 1427м. **Ҳирот**); ба ҳокими Мозандарон дар Сарӣ (тақрибан 831-32ҳ. / 1428-1429, ш. Мозандарон); нома ба Сайид Аҳмади Коркиё (тақрибан 831-832ҳ. / 1428-1429 м., Гелон); ду нома ба амир Алоуддини Гелонӣ (831-32ҳ. / 1428-29м., **Гелон**); номаи мухтасар ба Ғиёсуддини Ҳофиз, вазири Искандар; номаи мухтасар ба вазир Аҳмад Хофӣ; ба амир Разӣ ибни Алӣ. **22** номаи ихвонӣ (ё

ихвониёт) ба ақрабову пирони тариқат; нома ба бародари бузург Шарафуддин (тақрибан соли 791х. / 1389м. аз **Ҳичоз**), дар тавсиаи фарзандаш Заҳируддин Муҳаммад, 3 мактуб ба Неъматуллоҳи Валӣ; ба Шарафуддини Яздӣ (соли 814х. / 1411м., **Исфохон**); ба Шайх Алии Чиштӣ; ба Шамсуддини Муҳаммад ибни Саъдуддини Тафтазонӣ; ба Дарвеш Аҳмади Самарқандӣ; ба Шайхулислом Хоҷа Муҳаммад, писари Шайх Качучонии Табрешӣ (тақрибан 831-832х. / 1428-1429м., Лоҳичон-**Табрез**); ба Хоҷа Точуддин Ҳасани Аттор; ба Сайид Қосими Анвор (ду **нома**); Ёддошти мухтасар ба Сайид Баҳоуддин; ёддошти мухтасар ба Мир Махдум; ба Ҷалолуддини Лутфӣ (ду **нома**); ба Хоҷа Заҳируддин Муҳаммад; нома ба ду суфии беном дар мавзӯҳои ирфонӣ; ба Ҳофизуддини суфӣ навишта шудаанд. Ҳамчунин донишмандони маъруфи даврони темурӣ бо Соинуддини Хучандӣ мукотиба доштанд. Дар дастхати расоили Соинуддини Хучандӣ ҷаҳор **нома** ба унвонии ӯ навишта шудааст. Нома аз Сайид Ҳусайни Ахлотӣ (ҳазрати сайидӣ) ба Соинуддини Хучандӣ; аз Қозизодаи Румӣ ба Соинуддин дар мавриди гирифтани нусхаи «Шарҳи Бисмиллаҳ» (соли 829х. / 1426м. аз **Самарқанд**); аз Амир Ризо Киё ба Соинуддин; посухи Соинуддин ба номаи Амир Ризо Киё [69, варақи 51 б, 122 а, 139 а, 153 б, 160 а; 344, с. 133-148].

Аз мазмуну муҳтавои матни номаҳо бармеояд, ки Соинуддини Хучандӣ шахсияти фарҳеҷтаи рӯзгори худ буда, ки овозаи диноят заковат ва шахсияти илмиаш дар замони дар ҳаёт буданаш, ба ақсар ақнофу нуқоти олам расида будааст. Худи Соинуддин ҳам ба ашхоси маъруф ва баноми даврони ҳеш, аз ҷумла бо пирони тариқат, Сайид Неъматуллоҳи Валӣ, Сайид Қосими Анвор, Сайид Ҳусайни Ахлотӣ, Қозизодаи Румӣ, Хоҷа Ҳасани Аттор, Хоҷа Заҳируддин Муҳаммад, Дарвеш Аҳмади Самарқандӣ ва ғ. аз тариқи ирсоли нома дар иртибот будааст. Масалан, дар номае, ки Қозизодаи Румии мавсум ба «Мусоппошо» аз Самарқанд ба хидмати Соинуддин фиристодааст, аз бузургии ӯ ёд карда, зимнан ҷиҳати дастрас шудани рисолаи «Бисмиллаҳ» ба Соинуддини Хучандӣ сипос гуфтааст:

«Тазарруъ ва ибтиҳолу хоксорӣ ва ниёзмандӣ ба хокбӯси остони олишон, ки кимиёи ҳаёти абадӣ ва тутиёи бинои сармадӣ аст, мутаолӣ ва мутаҷовуз аз он аст, ки банони баёни таҳриру тақрири он шуруъ тавонад намуд:

مرادى من النطق ذكرى لكم
مرامى من الطرف لقيامكم
فلولا كم ما عرفنا الهوا
ولو لا الهوا ما عرفناكم

(Тарҷумаи тахтуллафзӣ:

Муродам зи мантиқ ёди шумо,
Маромам зи чашмон лиқои шумо.
Шумо чун набошед, надонем ишқ чист,
Ва чун ишқ набошад, надонем шумо).

Умед аст, ки ситораи саодате, ки мутакаффили шарафи ин амнияти уббаҳат бошад, аз уфуқи ғайб бар соҳати шаҳодат толеъ ва тобон гардад:

Аз ин пас гар саодат даст гирад,
Сар орам дар ҳузурат умри боқӣ.

Аз он вақт, ки ҳазрат бо рафъати салтанатпаноҳӣ дар Ҳирот ба баҳчати мулоқот масрур ва ба юмни истифодаву истифоза мустасъид гаштанд ва ба ваъдаи таваҷҷуҳ бад-ин ҷониб мавъуд шуданд, пайваста мутарассиду мутақарриби маёмини муқаддам маймун ва ҳамвора муфаҳҳиси аҳбору аҳволи ҳумоюн мебошанд. Ин ваъдаи пурсури бо ҳубур анқариб ба аҳсани ваҷҳ инҷоз пазирад, алҳақ, ки шаҷараи мубораки табъи латиф, ки рисолаи «Бисмиллаҳ», ки сардафтари асрори номунтаноҳии илоҳӣ ва мақсураи абкори афкор ҳамоно, ки ҳамон хоҳад буд, ба иззи арз расид ва дар мавқеи қабули том (м) ва эҳтироми тамом воқеъ гашт... Зилли залили мамдуд ва мавоиди фавоиди номаъдуд ило явмулмавъуд густарда бод. Абда Мӯсо» [69, varaқи 153 б].

Қозизодаи Румӣ ки яке аз донишмандони забардасти он рӯзгор ва устои Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар илми риёзиёту ҳайат буд, дар ин макутуб

ба шахсияти маънавии Соинуддини Хучандӣ ва шарҳу тавзеҳи масоили ирфони ҳуруфӣ дар осори нависанда эҳтиром мегузорад ва аз бузургии нависанда дар олами илму ирфон ёд мекунад. Аз осори Соинуддин ҳам пайдост, ки ба шахсияти илмӣ вай на танҳо донишмандони Хуросону Мовароуннаҳр, балки фозилону зимомдорони кишварҳои Ҳиндустон, Мисру Самарқанд ва Руму Чин ҳам эҳтиром мегузоштанд. Худи нависанда ҳам таъкид мекунад, ки навиштаҳояш ҳамроҳи сабо акнофу атрофи оламро фаро гирифтааст ва толибон аз Шерозу Самарқанд, Тошканд ва Руму Ҳинд барои дарёфти нусхаи таснифи вай меоянд.

Номаҳои Соинуддини Хучандӣ маълумоти судмандро доир ба аҳволи худ ва хонадонаш доро буда, сарчашмаи бозътимод мебошанд. Зеро дар номаҳояш нависанда аз забони хеш дар бораи баъзе ҷузъияти зиндагии ҳудаи; зану фарзанд, падару бародар ва бархе аз ақрабояш ба мо иттилоъ медиҳад, ки чунин маълумот дар ягон сарчашмаи дигар наомадааст. Масалан, ҳангоме ки Соинуддинро ба воқеаи Аҳмади Лур муттаҳам карда, ба зиндон мекашанд ва чизу чораашро ҳам тасарруф мекунанд, ӯ пас аз ин воқеаҳо ба амирзода Фирӯзшоҳ нома менависад, ки онҳоро боз гардонанд, то нафақаи аёло таъмин намояд:

» نامه به فیروزشاه

اللَّهُمَّ كَمَا نَوَّرْتَ الْمُلْكَ بِظِلَالِ جَلَالِهِ فَأَحْرِسْهُ عَنِ شَرِّ الْأَبْدَاءِ فِي جَمِيعِ أَوَالِهِ

(Худоё ҳамонгуна, ки подшоҳиро дар сояи ҷалолаш равшан намудӣ, пас онро аз шарри душманон дар ҳама аҳвол ниғаҳ бидор).

Баъд аз тақдими вазоифи дуогӯйӣ ва давлатхоҳӣ инҳои ройи мамоликушойи оламоройӣ мекунад, ки боис бар ин ибромӣ тоза ду чиз шуда: яке он ки сулуки ҷодаи истиброр ва интизор ба сарҳади изтирор расида. Дувум он ки дар арзадошти собиқ сурате чанд илтимос рафта буд ва ҳамоно онҳо ба ғайри мавқеъ афтода, воҷиб намуд қаноат кардан. Ин замон илтимос ҳамин аст, ки ҳукме, ки марҳамат намуда фиристода буданд, ки чизе, ки аз ин фақир ҳар кас тасарруф намуда, боз диҳанд, имзо ёбад ва ҳурдае аз он вучуҳ дар васлаи қарзҳо нишинад ва аёлу атфолро ҳалос

намуда, ба чое тавон қарор гирифт ва доройии эшон кард. Чи мучиби тавфиқи аёли ин фақир ба ғайр аз қарзхоҳон чизи дигар набувад:

Кори дарвешии мустаманд барор

Ки туро низ корҳо бошад.

Беш аз ин дарознафасӣ кардан адаб намедонад. Асбоби мароқии чоҳ ва кишваркушойӣ мунтазам бод. Навғунчаҳои гулистони давлат ва додгустарӣ – Халладаллоҳу фӣ зилоли ҷалоли-л-волиди айёмаҳум-ро ба даъвати ихлоси оёт махсус гардонида, ба ҳамагии сиҳҳат мутаваҷҷеҳ аст. Камтарини фуқаро Соини Турка» [69, 87А]. Номҳои Соинуддини Хучандӣ бо сабки ҳосе иншо шуда, бо таваҷҷуҳ ба корбасти луғоту таркиботи мавзун, ибораҳои дилнишину дилҷасп, оёту аҳодис, амсолу ҳикам ва ашъори форсию арабӣ зинат ёфтаанд. Сабки номаҳои Соинуддини Хучандӣ насри мусалҷҷаъ ва равоноро меонад ва бо соири навиштаҳои мансури адиб мувофиқ ва ҳамоҳангӣ пайдо мекунад.

Яке аз махсусиятҳои забон ва сабки баёни номаҳои адиб аз он иборат аст, ки ҳеҷраи Соинуддини Хучандӣ дар номаҳо ба сифати шахсияти ботавозуъ ва бо руҳияи шикастанафсӣ, аҷзу инқисор ва ниҳоят бечораву ғариб ва аз рӯзгор дилозурда дар пеши назар ҷилвагар мешавад. Ба вижа дар номаҳое, ки муҳотаби онҳо аҳли фазлу дониш ва дарвешонанд. Номе, ки ба Шарафуддин Алии Яздӣ навиштааст, чунин ба поён мерасад: «Камтарин фуқаро Соини Турка (کمترین فقرا صائن ترکه)» [69, 119].

Номаҳои Соинуддини Хучандӣ монанди номаҳои донишмандони дигари он рӯзгор новобаста аз мазмуну мундариҷа ба ҳамду сано оғоз шуда, ба дуову дуруд ба итмом мерасанд. Нависанда дар ин номаҳо матлабҳояшро ба самти муқобил бо лаҳни ҳос, бо забони форсии махлути луғоту таркиботи арабӣ, бо истинод ба оёту аҳодис ва абёти тоҷикӣ-форсӣ иброз медорад, ки тасаллути комили ўро дар забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ собит менамояд. Дигар ин ки аз мазмуну мазияти матни номаҳои Соинуддини Хучандӣ ба шоҳон ва донишмандони замонаш, ҷаҳони фикрӣ, камоли ахлоқу маънавият, ҷузъиёти

зиндагӣ, сафарҳо ва ангезаи навишти китобу рисолаҳо рӯшан мегардад, ки дар маъхазҳои дигар наомадааст.

Бар асоси гузоришҳои тарҷумаҳои Соинуддин гӯё ӯ дорои даҳ фарзанд будааст, аммо аз баррасии осори вай то кунун номи ду нафари онҳо маълум гардидааст. Чунин маълумоти дасти аввал, ки зимни номае дар тавсиаи фарзандаш Заҳируддин Муҳаммад навишта, муайян гардид, ки исми фарзанди дигараш Афзалуддин будааст:

«Мактуб ба Хоча Заҳируддин Муҳаммад

(مکتوب به خواجه ظهيرالدین محمد)

Равобити даъвати истиҷоботи оёт, ки имороти қабули иҷобот аз одоби адояш тобон бошад ва нишони ҳулуси ният аз аркони сафояш равшану дурафшон, мумахҳад дошта, ҳамвора ҳамагӣ ҳиммати мутаваҷҷеҳи интизоми умур ва эҳтироси рӯзгори ҳумоюн мучиби чамъияти ҷумҳур аст, аз навоиби ҳадасон ва сиёнати шачараи баруманди давлати пойдор, аз замҳарири мақоиди ҳуссон ва душманон мебошад. Умедаи восиқ аст, ки осори ҳимами дарвешон ва маёмини дуои эшон рӯз ба рӯз бар саҳифи авзоъ мутабайин гардад ва ҳар лаҳза аз чамани амонӣ ва омоли ниҳолии давлатӣ сар задан гирад ва бустони дӯсткорӣ аз тундбоди авосифи даврон масун ва маҳрус дорад:

Ҳиммат аз он ҷо, ки назарҳо кунад,

Хор мадораш, ки асарҳо кунад.

Ва чун нури дидаам – битули бақоиҳи Афзало, ки ҳамвора ба шукри аёдӣ ва сунуфи макорими ратбуллизон мебошад, мутаваҷҷиҳ дар он ҷониб шуда, тавқеъ, ки аз лиҳозаи ихтисоси оёт маҳрум набошад. Ва ҳамчунин чамъе, ки нисбати қаробат бад-ин фақир дошта бошад, ҳамаро чунон тавқеъ дорад, ки дар зилли шафқат ва инояти бедареғ ниғаҳ доранд, ба таҳсиси Хоча Бурҳонуддин... Соири бузургон, ки сарви чамани иқболу давлатмандианд, ҳамаро салом расонида ва ба фунуни таҳоё маҳсус дошта, ба ҳамагии ҳиммат мутаваҷҷеҳ мебошад, муматтаъ бод. Соири мулозимон ва мутифонро ба салом маҳсус мегардонад, муваффақ бод» [69, 132].

Соинуддини Хучандӣ дар баъзе аз номаҳояш аз замону макони навишта шудани онҳо ва аҳволи хеш ба пайвандон хабар медиҳад, ки барои шинохти рӯзгор ва зиндагиномаи ӯ аҳаммияти муҳим доранд. Масалан, пас аз он ки хонадони Туркаи Хучанди Исфаҳон ба Самарқанд кӯчонида шуданд, бародари бузурги Соинуддини Хучандӣ асбоби сафари ӯро фароҳам сохт ва нависанда аз тариқи Исфаҳон ба шаҳрҳои Ҳичозу Мисру Шом сафар кард ва дар останаи он ба посухи номаи бародар ва устодаш ин номаро навишт: «**Ба Шараф, чаноби ахавий...** тафосили аҳволаш аз тақрири дорандаи ҳамид мустафод тавонад шуд. Фи-л-қисса соати таҳрир, ки дар тайи лайлату-с-сабти, содаса ашар аввали-л-ҷумодийн воқеъ аст, озими савби Ҳичоз гашт аз тарафи Исфаҳон ва чанд рӯзе дар ҳар ҷо тааллулӣ хоҳад буд...» [69, варақи 86 А].

Насри номаҳои Соинуддини Хучандӣ салису равон, дилнишин ва орошта бо назму шеър ва амсолу ҳикам аст, ки гоҳе насри шоиронаро мемонанд. Агар гӯем, ки ҳеч як аз номаҳои Соинуддини Хучандӣ ҳолӣ аз ашъори ишқию ахлоқӣ ва тарбиявӣ нест, муболиға нахоҳад буд: «Агар таскини ноираи шавқ ба хатавоти ақдом даст надихад ва муяссар нашавад, мутаваққаъ, ки аз хитоботи ақлом баҳравар фармоянд, машоири ҳиссию, ки мавҷи татаввуроти замон чеҳракушойии ғурбат бунёд карда:

То саҳар чашми ёр чи бозӣ кунад, ки боз

Бунёд бар карашмаи ҷоду ниҳода шуд» [69, варақи 86 А].

Яке аз вижагиҳои номаҳои Соинуддини Хучандӣ ҷиҳати шоҳид ва фаҳми муҳотаб овардани мисолҳо ва шарҳу тавзеҳи онҳо, ки бештар ҷанбаи тарбиявӣ ва ахлоқӣ доранд. Худи Соинуддин ҳам сареҳан ишора мекунад, ки сабки сухани ӯ чунин аст: «Ба ҳар кас ки расид маънии ҳадисе ва оятеро ба хотири ӯ оварад». Чунончи, нависанда тайи номае муҳотабро панд медиҳад, ки: «як ҳадис ва оятеро ба хотири отир меоварад. Аввал ҳадис ин аст, ки дар «Саҳеҳ» омада, ки ҳазрати рисолат фармуда, ки: « كُلُّ النَّاسِ يَغْدُو فَبَايَعُ نَفْسَهُ فَمُعْتَقُهَا أَوْ مَوْبِقُهَا », яъне ҳар кас ки бомдод кард, коре пешниҳоди худ кард ва нафси худро мулки он кор гардонид. Пас он кор асарҳои нек дод ва ӯ он корро ба итмом

расонид, нафси худро озод кард аз оташи дӯзах ва саодат ёфт ва агар асари бад дод ва ӯ донисту бозгашт аз он кор, ҳам аҳли саодат аст. Ва агар асари бадро, ки дид бознагашт аз он ва ҳам дар он кор монд, ӯ ҳалокунандаи нафси худ аст ва аҳли шақоват. Ин аст муаддои ҳадис... Ва пӯшида намонад, ки дар ин муддат, ки ташвиши доноёну раҳбарони роҳи сидку сафо пешниҳод сохтаанд, аз ҳар гӯша чи садо омадӣ:

Ҳазор қисса зи ҳар сӯят огаҳӣ доданд,

Вале ту бар сари мазмун намешавӣ, чи кунам.

Ва аммо оят ин аст, ки мефармояд: « وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَعْدَنِ ذُوْنَ الْعَذَابِ » (сураи «Сачда» (32), ояти 21-ум: «Ва, албатта, [дар дунё] ба онҳо азоби камтари фурутар аз азоби бузургро бичашонем, бувад ки онҳо бозгарданд»). Яъне, албатта, ғофилонро бичашонем аз азоби андак, на азоби бузург бошад, ки боз гарданд» [69, варақи 87 А].

Номаҳои Соинуддини Хучандӣ молмоли андешаҳои ахлоқию ирфонӣ аст, ки мавзуи меҳварии онҳо инсофу тоат, адлу дод, худотарсӣ ва андӯхтани илму ҳикмат мебошад. Ағлаби ашъори тоҷикӣ-форсӣ ва арабии истишҳодшудаи номаҳо низ аҳаммияти тарбиявӣ ва ахлоқӣ доранд ва хонандаро ба сӯйи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ даъват мекунад. Соинуддини Хучандӣ тайи баъзе номаҳо аз захмҳои зиндагӣ, номади рӯзгор, дарди дил ва азобу шиканчаҳояш ҳикоят мекунад. Нависанда дар номаҳояш перомуни шарҳу тафсири мавзуи алоҳида ҳам баҳс мекунад, ба монанди муҳаббат ба Қуръон ва Офаридгор, ҳаққи бандагони Худо, озодаю асилзода будани инсонҳо, даъват ба ахлоқи ҳамида ва анҷом додани амалҳои нек, эҳсон ва закоту садақа додан, шарҳу баёни масоили меҳварии тасаввуф ва истилоҳоти хоси суфия. Сабк, усули номанигорӣ ва мавзуоти номаҳои Соинуддини Хучандӣ низ аз номаҳои аҳди худ фарқ мекунад. Матонати сабки баён, сохторҳои дастурии забон, таносуби насру назм, ори аз тасаннуоту тақаллуфот ва риояти ойини жанри номанигорӣ, аз махсусиятҳои номаҳои Соинуддини Хучандӣ ба шумор меравад. Дар номаҳои Соинуддин баъзе мушаххасоти сабки нависанда падидор аст. Фаразан, дар номае, ки ба амир

Фирӯзшоҳ навишта: «Чунон **фармоянд кардан**, ки зуд мурочиат тавонад намуд, ки вақте аҷаб аст ва ачзу инкисори ин атфоли бечора ба ғоят расида...» [69, варақи 87 А]. Ё дар номаҳое, ки ба фарзандону хешовандон ва пирони тариқат нигошта, чунин вижагӣ ба назар мерасад, яъне истифодаи феъли «**фармудан**» бо ёрии феъли дигар дар мақоми эҳтиром: «Яқин, ки ҳамли ин навъ илтимос ба сурати дигар ғайр аз қаръи абвоби ихлоси қадим ва ихтисоси аслӣ **нафармоянд кардан**, мароқии давлат ва дӯсткомӣ муттасиқ ва мунтазам бод» [69, варақи 129]. Соинуддини Хучандӣ дар аксари китобу номаҳои хеш ин истилоҳро ба қор бурдааст. Ба қавли саҳеҳи Муҳаммадтақии Баҳор Соинуддин «рисола ва номае аз ин истилоҳ ҳолӣ надорад, аз қабili «фармоянд **кардан**», «фармоянд **додан**», «фармоянд **доштан**». Муҳаққиқи мазкур дар идомаи суҳанаш таъкид мекунад, ки чунин сабки навишт дар кутуби паҳлавӣ ҳам мавҷуд аст, ҳамчун «фармуд **пурсид**» ба ҷойи «пурсид» ва «фармоянд **пурсидан**» ба маънии «мепурсад», ки дар мавриди ишора ба ҳокими вақт истеъмоли шудааст [143, 234].

Номаҳои Соинуддини Хучандӣ бинобар он, ки ба унвони ёронӣ бародарон ва муридони нигошта шудаанд ва ё дар посух ба пурсишҳои онон иншо гардидаанд, ба худ номи «мактуб» ё «нома»-ро гирифтаанд, монанди «Мактуб ба Заҳируддин Муҳаммад» (фарзанд), «Мактуб ба ҷаноби Шараф» (бародар), «Нома ба Сайид Неъматуллоҳ аз Исфаҳон ба Язд», аммо дар асл онҳо рисолаеро мемонанд, ки муаллиф зимни онҳо нуқтаҳои муҳимми ирфони ҳуруфиро бо истифода аз ашъори зиёди тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ баён намудааст. Бо дарназардошти ин, мо қисме аз макотиби адибро ба гуруҳи номаҳои ҳуруфӣ дастабандӣ кардаем. Дар намунаҳои матни номаҳо, ки аз Соинуддини Хучандӣ оварда шуд, таъсири сабки номаҳои рӯзгори темурӣ дида мешавад, ба монанди эҷозу ихтисор, истеъмоли луғоту истилоҳоти арабӣ, ба қор гирифтани феълҳои гузаштаи нақлӣ, истиноди ашъори тоҷикӣ-форсӣ, арабӣ ва ғ. Аз мазмуну моҳияти мукотибаҳои Соинуддини Хучандӣ, порчаҳои мактуб ва ёддоштҳои мухтасари ӯ, ки то замони мо боқӣ мондааст,

вижагиҳои номаҳои нависанда ва дар замина, махсусиятҳои номанигории даврони темурӣ равшан мегардад:

1.Тадқиқу баррасии «Муншаот»-и Соинуддини Хучандӣ савонеҳи зиндагии нависанда: вазъи оилавӣ, таълиму тарбияи фарзандон, сафарҳо ва басомади муомилоти ӯро бо амирони темурӣ, махсусан, Шохрухи Темурӣ, ҳамчунин равобити дӯстонааш бо пирони тариқат ва суфиёни маъруфи он рӯзгор Шох Неъматуллоҳи Валӣ, Қосими Анвор, Аҳмади Самарқандӣ, Ҳасани Аттор ва Сайид Муҳаммад Шайх Кучучонӣ муайян мекунад.

2. Номаҳои даврони темурӣ, аз ҷумла номаҳои Соинуддини Хучандӣ бо дуо, хитоб ва алқоб оғоз гардида, эъҷозу ихтисор, истифодаи сачъ дар матни номаҳо риоят шуда, бо дуову салавот ба Муҳаммад (с) хатм мегарданд.

3. Ба кор гирифтани феълҳои васфӣ, яъне гузаштаи нақлӣ ба такрор дар номаҳои Соинуддини Хучандӣ ва муншаоти донишмандони ин давр дида мешавад.

4. Истеъмоли луғоти арабии мушкил ва қасрати оёту ҳадис, ки дар номаҳои аҳли фазл марсум буд, дар ин давра чандон истикбол нагардид.

5.Таҳлилу тавзеҳи ашъор, тазмини мисраъҳо, талмеҳи бамавриди оёти Қуръонӣ, ки асоси кори дабирон буд, дар асри Соинуддини Хучандӣ мавриди таваҷҷуҳ ва пайравӣ аст.

Аз он чи гуфта шуд, маълум мегардад, ки номаҳои Соинуддини Хучандӣ аз ҷумлаи осори арзишманди адабии нависанда буда, аз чандин дидгоҳ: савонеҳи зиндагии нависанда, иҷтимоиву сиёсӣ, адабиву таърихӣ, ирфонӣ ва андешаҳои ҳуруфӣ дорои аҳаммияти хоси илмианд.

III.2.2. Ёддошт

Ёддошт – яке аз жанрҳои махсуси эпикаест, ки дар он нависанда дидгоҳҳо, ҳодисаҳои мушоҳидакарда ва таҳлилҳои хешро, ки аз чанд ҷиҳат барои ҳуди ӯ ва муҳити зиндагияш арзишманд ҳастанд, нақл менамояд. Ёддоштнависӣ ҳовии нукот ва иттилооте муҳим доир ба як мавзуи хос нест ва имкон дорад барои мавзуҳои мухталиф истифода шавад, аз ҷумлаи

саргузашт, ёдоварии иттилоот, воҳӯрию мулоқотҳо, мустанадсозии рӯйдодҳо ва ғайра. Ёддоштҳо метавонанд ба сурати дастнавис бошанд ва одатан сохтори муназзам надоранд, бинобар ин, хангоми навиштани ёддошт ҳамаи мушоҳидаю саргузаштҳои нависанда аз рӯйи тартиби замонӣ баён намешавад, балки танҳо матлабҳои сабт мешавад, ки аз дидгоҳи муаллиф барои имрӯзу фардо ҷолиби тавачҷуҳ бошад. Ёддошт тавассути хотира рӯйи қоғаз меояд, яъне тасвири ҳодисаву воқеаҳо маҳсули замони гузаштаанд. Қолаби ёддошт ба нависанда имкон медиҳад, ки ба таври сарех дар бораи мавзуоти мухталиф, монанди рӯйдодҳои таърихӣ ё масоили сиёсӣ-иҷтимоӣ назари худро баён кунад. Нуктаи дигар ин ки ҳар як ёддоштнавис ҳадафи меҳварие дорад ва Соинуддини Хучандӣ дар қолаби ёддошт савонеҳи рӯзгори хеш: шиканҷаву азоб, дарди дил, захмҳои зиндагӣ ва назару таҳлилҳои шахсии худро перомуни масоили сиёсӣ-иҷтимоӣ он замон баён кардааст. Ёддоштҳои Соинуддини Хучандӣ мавсум ба «Нафсат-ул-масдури аввал» ва «Нафсат-ул-масдури дувум» дар маҷмуаи «Чаҳордах рисолаи форсӣ», бо сазою кӯшиши Сайид Мӯсавии Бехбаҳонӣ ва Иброҳими Дебочӣ, маротиби дувум бо тасҳеҳи Сайид Маҳмуди Тоҳирӣ нашр шудаанд [63:64]. Вақте дар шаҳри Ҳирот Соинуддини Хучандиро ба куфр муттаҳам мекунанд, вай «Нафсат-ул-масдури аввал»-ро ба Мирзо Шохрух дар муҳофизати хеш аз ҳосидону бадгӯён навишта, дар он қиссаи саргардонӣ, воқеияти ҳол ва ҷаҳонбинии хешро баён мекунад.

Аслан таъбири «Нафсат-ул-масдур» дар фарҳангҳои муътамади тоҷикӣ-форсӣ ба маънии чизе, ки аз сина берун бароварда мешавад ё «хатли сина» омадааст. Дар истилоҳ сухане, ки аз рӯйи андӯх ва ғами дарун гуфта мешавад, то гӯянда оромиш пайдо кунад, ба қавле даруни хешро ҳолӣ кунад. Маъноии маҷозии он шикоят аз рӯзгор ва шарҳи воқеаҳои ногувор аст [352, зайли истилоҳи нафсат-ул-масдур].

Соинуддини Хучандӣ зиндагии пурфарозу нишеб, ғаъолияти илмӣ-иҷтимоӣ, таъбиду тухмат ва ҳамкориҳои хешро бо амирзодагонӣ темурӣ бо

забони ширини тоҷикӣ-форсӣ нақл кардааст. Ёддоштҳои ӯ бар пояи истидлол ва мутобиқ ба замони ҳуди нависанда навишта шудаанд:

Гуфтамаш пӯшида хуштар сирри ёр,

Худ ту дар зимни ҳикоят гӯш дор.

«Нафсат-ул-масдур» унвони муносибе ҳам аст, ки бо мавзуи китоб низ иртибот дорад. Замоне, ки фуқаҳои Ҳирот Соинуддини Хучандиро ба сӯфигарӣ тухмат мекунанд, вай дар дифоъ аз худ барои Шохрухи Темурӣ «**Нафсат-ул-масдури аввал**»-ро ба сабки адабӣ навишта, дар он батафсил аз саргузашт ва эътиқоди худ ёд кардааст. Чанде аз соҳибғаразон ва бадгӯёни он замон нисбат ба Соинуддини Хучандӣ айбҷӯӣ карда, дар назди Мирзо Шохрух ӯро тухмат заданд ва нависанда ночор бо қаламе таъсиргузор аз эътиқодоти хеш дифоъ кард: «Чамъе бадгӯёни соҳибғараз суҳане чанд ба ғараз муқаррабони боргоҳи иштибоҳ, подшоҳи тақвопаноҳ-Шохрух султон... расонида буданд. Нишони ҷаҳони мутоъ ба эҳзори ин фақир фиристоданд, ҳаройина вочиб шуд сурати ҳолро ба иззи арз расониданд ва чун авқоти ҳумоюн бештар сарфи ибодат мешавад ва ҳеҷ ибодате подшоҳро баъд аз адои фариза фозилтар аз суҳани шикастагону дарди дили мазлумон шунидан ва доди он густаридан нест. Умедвор аст, як лаҳза ва лаҳзаи илтифот масруфи шунидани ин ҳикоят фармоянд доштан:

Подшоҳ зи сари марҳамат ар дарвеше,

Суҳане арза кунад, баҳри Худо гӯш кунанд» [64, 206].

«**Нафсат-ул-масдури аввал**» шомили як муқаддима ва ду васл мебошад. Дар муқаддима аз шарҳи ҳоли худ ва хонадонаш, ки аҳли илму фарҳанг буданд, суҳан гуфта, пасон аз донишандӯзӣ, мансаби қазо ва сафари понздаҳсолаи хеш нақл намуда, зимни он аҳволу авзои иҷтимоӣ ва ахлоқии он рӯзгорро таҳлил кардааст, ки ҳангоми навиштаи шарҳи ҳоли Соинуддин аз маълумоти «**Нафсат-ул-масдур**» истифода шуд. Ҳама Соинуддин аҳволу авзои он замонро таҳлил карда, ба натиҷае мерасад, ки дар рӯзгори Темуриён зиддиятҳои мафкуравӣ вучуд дошт. Аз як тараф фирқаҳои мазҳабӣ ба ҳам

афтода буданд ва аз тарафи дигар орифони хонақоҳӣ мавриди ҳучуми онҳо қарор гирифта буданд, аз ин рӯ аксари донишмандон ба саҳтӣ рӯзгор мебурданд, аз ҷумла ҳуди нависанда. Ингуна вазъи сиёсӣ-фарҳангии аҳди нависандаро аз нигоштаҳои расмӣ он рӯзгор наметавон истинбот кард, китобе, ки ин даргириҳои ғарибро нишон медиҳад, нигоштаест бо номи «**Нафсат-ул-масдур**» Бинобар ин, таълифоти Хоҷа Соинуддин гузашта аз таҳлилу тавзеҳи масоили адабию ирфонӣ, фалсафӣ ва ҳуруфӣ, аз назари таърихи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва идории асри Темуриён нукоте дорад арзанда ва дархӯри тадқиқ, ки поре аз онҳоро наметавон дар навиштаҳои дигари он рӯзгор мушоҳида кард. Чунончи ҳодисаҳоеро, ки ба иллати ҷурм дар девони яргӯ аз мусалмонон меситониданд, ки дар даврони Мирзо Шохрух расм шуда буд ва дахҳо нуктае марбут ба девони қазоро дар он замон аз ду «**Нафсат-ул-масдур**»-и ӯ метавон истинбот кард.

Бо таваҷҷуҳ ба ёддоштҳои ҳуди Соинуддин метавон гуфт, ки ӯ аз зумраи орифони мутафаккире будааст, бад-ин лиҳоз на танҳо назарҳои фақеҳону мутакаллимон ва наҳвиёни қачфаҳмро рад мекард, балки ба орифону хонақоҳиёни риёкор ва дарборӣ низ таъна мезадааст. Тасаввуф ва ирфони ростинро аз гуфтору кирдори сӯфимашрабоне, ки ба қавли ӯ «аҳли ҷарбаза (фиребандагӣ) ва маҳилони дунёпараст (ҳилагар) » будаанд, ҷудо карда, ононро дунёпарастони дарвешнамои бесидку сафо меҳисобад, ки бадномкунандаи ирфони ростин будаанд:

Пӯшида мураққаанд аз ин хоме чанд,

Барбаста зи томоти алиф ломе чанд.

Норафта раҳи сидку сафо гоме чанд,

Бадномкунандаи нақӯноме чанд» [64, 214].

Нависанда подшоҳи вақтро ҳушдор медиҳад, ки адлу адолатро дар кишвар ниғаҳ дорад ва аз ғитнаву ғасодҳои рӯзгор воқиф бошад ва шартӣ эҳтиётро ба ҷой орад: «...Ин ғасодҳоро воқиб аст, ки подшоҳи вақт бар он воқиф бошад ва шартӣ эҳтиёт ба ҷой оранд ва маълум фармоянд...» [64, с. 215]. Дар қанори ин, мардумро ҳам панд медиҳад, ки аз бидъат дур бошанд

ва манбаи ҳамаи фасодҳои он аҳдро бидъат мешуморад. Бинобар ин, дар васли аввал нуҳ ҳадиси набавиро, ки дар мазаммати бидъат гуфта шудаанд, тарҷума ва шарҳу тавзеҳ карда, таъкид мекунад, ки подшоҳ ва халоиқро дониستاني онҳо фоида дорад. Дар васли дуюм, ки «Донишҳои раббонӣ» унвон дорад ба ақволу ашъори бузургони дину ирфон Имом Тирмизӣ, Ибни Аббос, Абулқосими Қушайрӣ, Абдуллоҳи Ансорӣ, Имом Ғазолӣ, Саноии Ғазнавӣ, Шайх Фаридуддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Хоҷа Ҳофиз, Сайид Шарифи Ҷурҷонӣ, Хоҷа Муҳаммади Порсо, Саъдуддини Ҳамавӣ ва Мавлоно Шамсуддини Фанорӣ истинод мекунад, ки дар ирфон асарҳо навишта ва аз ин илм пуштибонӣ мекарданд. Ҳамчунин аз мақому манзилат, донишу ҳикмат ва таълифоти онҳо ёдоварӣ карда, чиҳати фаҳму дарки дурусти ақоиду афкори донишмандони мазкур санадҳои дақиқ меорад. Масалан, аз Хоҷа Муҳаммади Порсо ёд мекунад, ки: «сарчаридаи бузургони замони мо ӯ бувад» ва тавзеҳ медиҳад, ки ин донишманд қасидаи Ибни Форизро шарҳ карда, пасон барои фарзанди худ таълим меод. «Хоҷа Муҳаммади Порсо, қаддасаллоҳу сирраҳу, ки сарчаридаи бузургони замони мо ӯ бувад... баъд аз он ки таъзими қасидаи Ибни Фориз фармуданд ва баёни мартабаи ӯ дар вилоят карданд, мефармоянд, ки: «шариатро зоҳире аст ва ботине, зоҳири он аъмоли баданӣ аст ва ботини шариат аъмоли қалбию сиррию руҳӣ аст, ки онро илми тариқат хонанд...»

Аз ин хотироти Соинуддини Хучандӣ ду нуктаи муҳим берун меояд, нахуст маълум гардид, ки Хоҷа Муҳаммади Порсо ҳам қасидаи Ибни Форизро шарҳу тавзеҳ кардааст. Дувум ин ки Соинуддини Хучандӣ дар ҷаҳонбинӣ пайрави ҷараёни нақшбандия будааст, бад-ин лиҳоз ӯро «сарчаридаи бузургони замон» унвон додааст. Нависанда мавриди дигар дар ёддоштҳояш ишора мекунад, ки ду байти зайл бар забони мубораки Хоҷа Порсо бисёр мегузашт ва таҳсин мефармуд:

Туро бо Ҳақ он ошноӣ диҳад,
Ки аз банди хешат раҳойӣ диҳад.
Ту то бо худӣ, пеши Ё роҳ нест,

Дар ин нукта чуз беҳуд огоҳ нест [64, 234].

Ёддоштҳои Соинуддини Хучандӣ ҷиҳати шарҳи аҳволу осор ва ақоиду афкори бузургон, аз ҷумла дар шинохти Хоҷа Муҳаммади Порсо ҳамчун сарчашмаи куҳан ба шумор мераванд ва зимни он нукоте мундариҷ аст, ки ҷолиби таваҷҷуҳанд. Нависанда бар ҳамин равиш аз мақом ва ҷаҳоншиносии Муҳаммад Ғазолӣ, Начмуддини Розӣ ва дигарон ёдоварӣ карда, ҷиҳати тасдиқи андешаҳои хеш аз андешаву афкори онҳо намуна овардааст: «Соҳиби «Мирсод» дар ин маънӣ фармудааст: «Уламо се тоифаанд: яке он ки илми зоҳир доранд, дувум он ки илми ботин доранд, севум он ки ҳам илми зоҳир ва ҳам илми ботин доранд» [64, 227].

Мулоҳиза мешавад, ки китоби «**Нафсат-ул-масдури аввал**» ҳодисаҳо ва ҷузъиёти зиндагии Соинуддинро то 8-уми раҷаби соли 829ҳ. / 28-уми майи 1426м дар бар гирифта, бо ин абёти Ҳаким Фирдавсии Тӯсӣ ва дуруд бар Паёмбари ақрам (с) ба итмом мерасад:

Худованди гетӣ паноҳи ту бод,

Замину замон некхоҳи ту бод.

Ба дидори шоҳон дилат шод бод,

Равонат зи андеша озод бод [63, с. 205].

Соинуддини Хучандӣ ёддоштҳои худро ба ду бахш қисмат намуда, ба занни қавӣ воқеаҳои «**Нафсат-ул-масдури дувум**» аз моҳи рамазони соли 830ҳ. 1427м. оғоз мешаванд: «... Садои кӯси шаҳриёри сиём ба масомеи мунтазирони башорат» (لِلصَّائِمِ فَرْحَتَانِ) (барои рӯзадор ду хушҳолӣ аст-С. М) расонид» [64, с. 238].

Нависанда дар ин китоб, ки онро ба Мирзо Бойсанғур фарзанди Мирзо Шоҳрух навишта, қиссаи саргардонии хешро бар асари тухмат дар воқеаи Аҳмади Лур ба шаҳрҳои Табрezu Курдистон ва Ҳамадон овора карда буданд, баён кардааст: «Ҳаройина вочиби шуд ҳукми ақл шунидан ва қаламвор камари кифояти ин муҳим баста, истодагӣ намудан ва сурати тафсили ҳолро ба арзи пояи сарир расонидан. Панҷ сол аст ин вақт, ки дар чорсӯйи таҳайюр ва

тараддуди саргардонӣ, ҳамоно аз имтидоди замон малол ва саомати ин таназзул намуда бошӣ:

Эй дарманди хаста маяндоз дил зи даст,

К-инак табиб омаду дармон расиданист» [64, 240].

«**Нафсат-ул-масдур**» китоби тарҷумаиҳолӣ буда, бо забони фасеҳу равон навишта шудааст. Соинуддини Хучандӣ ба ҳаводиси бисёре аз зиндагии худ ишорат намуда, ки поре аз онҳо дар асарҳои дигари нависанда наметавон дарёфт: «Мулаххаси аҳвол он ки ин замон нух моҳ аст, ки шиками умедро ба чунин навозиш ва тадоруки подшоҳона пур карда, ҳар ҳафта як-ду навбат шарафи бисотбӯсии ҳазратпаноҳӣ дармеебад:

Шоҳо раво мадор зи эҳсони худ маро,

Маҳрум монда доиму онро баҳона ҳеҷ.

Ҳар рӯз бомдод кунам рух ба даргаҳат,

Як дил пур аз умеду пасон гаҳ шабона ҳеҷ.

Аз толеъ аст ин ки ману офтоби чарх,

Машҳури оламеку бар ин остона ҳеҷ.

Дар замони тафриқаку шиддат ҳоли навиду уруҷ тараққи амонӣ ва омор меод, ба далели он ки ҳамвора давлатмандони ҳушманд ва подшоҳони бахтёр, агар қаре бар абнои чинси ин тоифа карда бошанд, чун сар аз чанбари ихлос ва ҳаводорӣ напечида, боз ба даргоҳи олампаҳо омада ва муддате мадид бар ин гузашта, аёни пояи сарири шафеъ сохта. Агар гуноҳе низ карда, рақами авф бар он кашадаанд ва ба қадри мартабаи қар навоҳиш арзонӣ дошта бошанд» [64, 248-250].

Ин ду китоби «**Нафсат-ул-масдур**»-и нависанда ғайр аз аҳамияти илмиву шарҳиҳолӣ ва таъриҳӣ қимати бадеӣ низ доранд. Бо оёту ҳадис ва ашъори бузургоне ҳамчун Фаридуддини Аттор, Саъдии Шерозӣ, Хоҷа Ҳофиз, Фаҳруддини Ироқӣ ва ғ. истинод карда, бад-ин васила ашъори онҳоро шарҳу тавзеҳ мекунад. Бамаврид аз луғот ва таркиботи куҳани тоҷикӣ-форсӣ истифода мекунад, ки чунин равиш аз нависандагии Соинуддини Хучандӣ паём мерасонад: «**Ҳаройина аз санглоҳи шамотати аёдо ба ҳукми... Ё инҳо**

мекунад, ки душ ҳангоми он ки нидои... » Таъбири «**инҳо мекунад**» дар ин ҷумла ба маънии **хабар медиҳад** омадааст, ки бамаварид ба кор гирифта шудааст.

Ҳамин тариқ, Соинуддини Хучандӣ ранчу саргардониҳои худро баъд аз воқеаи Аҳмади Лур ёддошт намуда, зимни он авзои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии он замони бозгӯ намуда, дарду ранҷ ва мусибатҳои, ки ӯ ва хонадонаш аз сар гузаронидаанд, инъикос кардааст.

Ҷудии Неъматӣ бар он бовар аст, ки таърихи таълифи «**Нафсат-ул-масдури дувум**» маълум нест. Мусавии Беҳбаҳонӣ санаи навишта шудани онро **838х. / 1435м.** доништааст, ки саҳеҳ нест. Зеро Соинуддини Хучандӣ соли 836х. /1433м. даргузаштааст. Ба назари мо таърихи таълифи ин рисола ба воқеаи Аҳмади Лур рост меояд ва Хоча Соинуддин онро зимни мусофирату саргардониҳо дар соли 831-832х. / 1428-1429м. навиштааст.

«**Нафсат-ул-масдури аввал ва дувум**» ду асари тарҷумаҳои ҳастанд ва Соинуддини Хучандӣ ба монанди дигар донишварон паҳлуҳои муҳими зиндагиашро ёддошт кардааст, яъне китоби «Нафсат-ул-масдур»-и Соинуддини Хучандӣ дар жанри ёддошт, ки нави махсуси эпикӣ аст, таълиф шудааст. Нависанда азобу шиканҷаҳои, ҷизҳои дидаву шунидааш, воқеаҳои мушоҳидакарда ва ё аз саргузаронидаашро бо истифодаи методи реализм (воқеиятшиносӣ) баён кардааст.

Аз мазмуну муҳтавои «**Нафсат-ул-масдур**»-и Соинуддини Хучандӣ бармеояд, ки зиндагӣ ва саргузашти ин орифи донишманд монанди бисёре аз фарзонагони озодаи пур аз нишебу фарозҳо ва ноҳамворӣҳост, ки бо ӯ расида: дарду ранҷ, шиканҷаву озор, ғаму ғусса, таъбиду зиндон, ташвишу изтиробу нигаронӣ, тухмату бадгӯӣ, кинаву ҳасад, мусодири амвол, адами озодии фикру андеша ва ғайра мебошад, ки бисёре аз онҳо баста ба муҳиту фазои рӯзгори нависанда будааст.

Зикр кардан бамаварид аст, ки Соинуддини Хучандӣ ҳаводиси зиндагӣ ва ҷаҳонбиниву эътиқоди ҳешро дар се рисолаи дигар ҳам баён кардааст ва дар маҷмӯи муҳимтарини ин рисолаҳо, ки ҳаводиси ҷунину ҷунонро дар бар

доранд, панҷ асари бисёр нафису таърихӣ аст: ду рисола дар эътиқоди ҳеш, яке бузургу дигаре кучак, «**Нафсат-ул-масдури аввал ва дувум**» ва «**Тухфаи Алоия**».

Агарчи ин асарҳо ба шакли ёддошт таълиф гардида, то дараҷае хусусияти тарҷумаиҳолӣ доранд, вале дар онҳо махсусиятҳои муҳимми насри таърихӣ, мурсал, бадеӣ ва ҳамчунин насри мазҳабии он давра низ таҷассум ёфтаанд. Сабки нигориши асарҳои ёддоштии Соинуддини Хучандӣ аз аввал то ба охир якранг набуда, вобаста ба мазмуну муҳтавои ёддоштҳо ва баёни ҳодисаҳо тағйир меёбад. Яъне, мавзӯи ҳаводиси зиндагии ҳудӣ нависанда ва ҳонадонаш бо забони фасеҳу равон баён карда шуда, дигар қисматҳои асар: маҷлисҳои дарборӣ, баррасии авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ, зиддиятҳои мафкуравӣ, мазаммати бидъат ва оқибатҳои нохуши он, панду насиҳати подшоҳони вақт, низоми давлатдорӣ ва воқеаҳои таърихӣ бо насри маснуъ ва мутакаллиф тасвир шудаанд.

Аз он ки тадқиқи ҷузъиёти зиндагӣ ва осори Соинуддини Хучандӣ бо қаламу баёни ҳудаш лутфе дигар дошт ва таҳлили сабки нигориши нависанда моро ба махсусиятҳои таълифоти он рӯзгор ошно ҳам мекунад, дар ин фасл ва фаслҳои дигари диссертатсия ҳаводиси зиндагии Соинуддини Хучандӣ бар пояи ёддоштҳои ҳудӣ нависанда мавриди омӯзиш қарор гирифт.

III.2.3. Мунозара

Мунозара дар луғат ба маънои гуфтугӯ кардан, баҳс бо якдигар дар ҳақиқат ва моҳияти чизе омадааст [352, зайли истилоҳи мунозара]. Ба сухани дигар муколама ва гуфтугӯест, ки ду тараф бо далелу бурҳон талош мекунанд, то бартарӣ ва фазилати ҳешро ба исбот расонанд. Мунозара навъи адабӣ аст, ки ҳам дар қолаби шеър ва ҳам дар наср истифода мешавад. Қолаби шеърии мунозара қасида буда, дар шеър бештар ба шакли пурсишу посух таҷаллӣ мекунад, чунонки дар қитъаи зайли Носири Хусрав меҳонем:

Нашнидай, ки зери чаноре кадубуне,
Баррусту бардавид бари ӯ, бар ба рӯзи бист.

Пурсид аз он чанор, ки ту чандрӯзай?
 Гуфто чанор: Сол маро бештар зи сист.
 Хандид пас бад-ӯ, ки ман аз ту ба бист рӯз
 Бартар шудам, бигӯй, ки ин коҳили-т чист?
 Ӯро чанор гуфт, ки имрӯз, эй каду,
 Бо ту маро ханӯз на хангоми доварист.
 Фардо, ки бар ману ту вазад боди меҳргон,
 Он гаҳ шавад падид, ки номарду мард кист [353, 129].

Ба қавли адабиётшиносон Асадии Тӯсӣ (1005-1073) нахустин шоире аст, ки дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ панҷ мунозара навиштааст. Ҳарчанд дар адабиёти бостон жанри мунозара мавҷуд буд, ки достони «Дарахти Асуриг» гувоҳии он буда, дар асрҳои 2-3 ба забони паҳлавии ашконӣ нигошта шуда, матни он шомили 800 вожа мебошад ва то рӯзгори мо нусхаи асл боқӣ мондааст [264, 66]. Ба навиштаи муҳаққиқ Додихудо Саймидинов «нависанда онро ҳамчун суруд ном бурда, дар абёти 118-119 чунин овардааст:

118. Сурудам (он) ки навишт, (В-он) ки навишт аз хеш.

119. Дер зихад ба ҳар суруд, Сари душман мурда бинод» [264, 70].

Мунозараи «Дарахти Асуриг» бо тавсифи кӯтоҳе аз як дарахт ба шакли муааммо ё чистон аз забони шоир оғоз мешавад (банди 1-5) ва бо ин тавсиф хонанда пай мебарад, ки манзур наҳл аст. Сипас дарахт ғоидаҳои хешро барои Буз бармешуморад (банди 1-28).... Саранҷом Буз пирӯз мешавад. [264, 70].

Соинуддини Ҳучандӣ низ дар қолаби достонҳои рамзӣ ду мунозара навишта, ки аввалӣ чунин шуруъ мешавад: «Оғози мунозараи асҳоби шайхӣ Ақл бо аъвони султони Ишқ», яъне мурод мунозараи «Ақл ва Ишқ» аст. Дуюми «Базм ва Разм» унвон дорад.

«Ақл ва Ишқ ё мунозароти хамс» маъруфтарин китоби Соинуддини Ҳучандӣ аст, ки дар қолаби достонҳои дилнишин ва мутаассир аз достонҳои намодини Ибни Сино, ба вижа Сухравардӣ (Шайхӣ Ишроқ) дар соли 808х. /

1406м. ба поён расидааст. Дар дастхати осори нависанда унвони аслии китоб «Мунозарот» буда, ба хотири ин ки мундариҷа ва мазмуни рисола аз мунозараҳои ақлу ишқ иборат аст, ин китоб «Ақл ва Ишқ» ном гирифтааст. Аз мухтавои рисола ҳам пайдост, ки мунозироти панҷгонаи он ба қарори зайл аст:

1. Мунозараи Ақл ва Ишқ 2. Мунозараи Ваҳм ва Ақл 3. Мунозараи Ваҳм ва Хаёл 4. Мунозараи Самъ ва Басар. 5. Мунозараи Ошиқ ва Маъшук [53-М, с.138]. Мунозараи аввал «Баркашидани Ишқ Нағмаро ва фиристодан ба рисолат сӯи шаҳристони Ақл» ном дорад. Дар тааммули мо суоле матраҳ мешавад, ки чаро Ишқ сараввал Нағмаро баргузид ва он рамзи чист? Ба эҳтимоли қавӣ «нағма» рамзи каломи Ҳақ буда, забонаварии ҳар маҷлис ва киноя аз сухани рост аст: «Яке аз забонаварони маҷлиси унс Нағма ном, ки ҳарчанд ба роҳзанӣ ва бебоқӣ шуҳрат дошт, фааммо дар миёни абноӣ чинс ба ростӣ мумтоз буд» [61, с.29]. Дар мунозараи дуюм Илҳом ба ҷониби мамлакати Ақл фиристода мешавад ва пайғому дархости Ишқро мерасонад. Аз ҷониби Ақл-Қувваи назарӣ маъмури посухгӯӣ мегардад ва авзои мамлакати инсониро барои султони Ишқ тавзеҳ медиҳад. Саранҷом миёни ин ду лашкар мунозара сар мезанад ва ақлу асҳобаш омодаи набард мешаванд. Диловарони лашкари Маъшук-Ҳусн дарвозаи Назар (чашм)-ро ва Нағма сарҳади симох (сӯроҳии гӯш)-ро ба як тарфатулайн фуру мегиранд.

Дар ин қисмат набард рамзи ибодат аст, яъне ҳам урдуи Ишқ ва ҳам қушуни Ақл дар кӯшиши исботи ибодат, тақво ва фазли хешанд, ки бурҳону далоили эшон оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавист. Ҳусн рамзи ваҳдати ҳақиқӣ буда, Назар киноя аз таваҷҷуҳ дар ҳақиқи мавҷудот аст, яъне нависанда таҷаллии ваҳдати ҳақиқиро дар ашёи табиат бо забони рамз баён намудааст.

Мочарои севум баёни матолиби Ақл ва асҳобаш ва қоим шудани набард аст. Ақл зимни машварат мутмаин аст, ки тоби муқовимат надорад, вале умедвор ҳаст, ки бо қувваи зуҳд ва сабр ғалаба хоҳад кард. Ҷанг қоим мешавад, ногоҳ аз дарвозаи Самъ садое мебарояд, ки яке аз пешравони

лашқари Ишқ-Нағма, Ваҳро ба найранг чазб карда будааст. Сипас, Вачд ва Дард ба кишвари Ақл ҳамла оварда, авзои мамлакати ўро пора-пора мекунад. Ақл чун лашқари хешро шикастхўрда мебинад ва ба даргоҳи Ишқ паноҳ мебарад ва узри гуноҳ ба ҷой меорад. Манзури Соинуддин аз ин қисмат баёни мунозараи Ақл ва Ишқ ё мабоҳиси оқилону ошиқон ва нишон додани поёни роҳи онон аст. Ақл, ки ба тариқи сабру таҳаммул ба муқовимати лашқари Ишқ-Вачду Дард бархост тоб наовард, бинобар ин, Вачд ва Дард тариқи Ақро пора-пора намуданд ва Ақл шеваи Ишқро баргузид. Яъне Соинуддини Хучандӣ бори дигар бартарию тариқи орифон-вачду дардро нисбат ба роҳи баргузидаи оқилон собит намуда, ки сурати тамсилӣ ёфтааст.

Дар мунозараи ҷаҳорум кулли умур ба Ваҳм вогузор мешавад ва қувваҳои мухталифи вучуди Ошиқ – Хаёл, Назар, Ваҳм, Зокира, Сомия ва Ломиса ҳамагӣ дар риёзат зиндагӣ мекунад. Пас аз муддате миёни қувваҳои мазкур мунозара сар мезанад. Фаррошони иззатро фармон мешавад, ки бо ҷоруби ҷабарут гирди аквонро аз боргоҳ бирубанд, пасон Дард, Ҳузн, Иштиёқ вучуди мамлакати Ошиқро оташ мезананд. Баъд аз ин, ҷаҳру фано лаҷоми ихтиёр ба ҳукумати Маъшук месупорад, ки ин мунозараи панҷум аст.

Рисола дар қолаби мунозара бо равиши рамзӣ навишта шуда, мафҳумҳои Ақл ва Ишқ, Ваҳм ва Хаёл, Самъ ва Басар ва Ҳусну Илҳом, ки қувваҳои инсониянд, ҳамчун шахсият зухур мекунад ва ба мунозараи ҳамдигар бармехезанд. Дар мунозироти адабӣ шарт нест, ки ду тарафи мунозаракунанда инсон бошад, балки бо истифодаи унсури хаёл метавонад мунозара миёни ҳайвонот ва ашё сурат бигирад. Ё нависанда бо равиши рамзӣ-тамсилӣ метавонад ба қувваҳои башарӣ шахсияти инсонӣ бахшад, ба монанди «**Ақл ва Ишқ**»-и Соинуддини Хучандӣ. Ба тақозои ин равиш шарҳу тафсир ва таъвил канори ҳам омада, қиссаи ҷолибу хонданӣ офарида шудааст, ки аз вижагиҳои сабки Соинуддини Хучандӣ маҳсуб мешавад. Достони «Ақл ва Ишқ», ки аз 39 фасл иборат аст, мусанниф дар

хар фасл оёти қуръонӣ, аҳодиси набавӣ иқтибос оварда, сипас онро тарҷумаву тафсир мекунад ва аз ашъори бузургон дар зимни наср абёте ба хайси шоҳид зикр менамояд, ки ба оёту ҳадис иртиботи мантиқӣ дорад. Нависанда дар офариниши ин қиссаи тамсилӣ наздик **80** ояти қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, **211** байти тоҷикӣ-форсӣ ва 120 байти арабӣ ба унвони истидлолу шоҳид овардааст. Маълум мешавад, ки Хоҷа Соинуддин барои дурнамои фикру андеша аз пеш омодагии комил дошта, бо истифодаи оёту ҳадис, ашъори арабию форсӣ ва амсолу ҳикам, ки дар зимни ҳодисаҳо аз забони қаҳрамонҳо баён мешаванд, қиссаи хонданӣ ва дилкашу мондагор эҷод кардааст. Дар қанори ин, аз ашъори **19 нафар** шоирони форсигӯӣ, ҳамчун Саной, Низомӣ, Анварӣ, Заҳири Форёбӣ, Шайх Аттор, Мавлоно Балхӣ, Шайх Саъдӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва Имоди Фақеҳ зиёда аз **200 байт** ва аз **9 шоири** арабигӯӣ, ба монанди Абунавос, Қарит ибни Ариф, Мутанаббӣ, Ибни Фориз, Ибни Арабӣ ва ғ. наздик ба **100 байт** шоҳид оварда, мазмуни ашъори шоиронро ҳам шарҳу тавзеҳ кардааст.

Соинуддини Хучандӣ бар мабнои равиши мазкур дар ин достон тасхири ақро тавассути ишқ ба намоиш мегузорад ва бо паёмаду гуфтугӯҳое, ки байни Ақл ва Ишқ сураат мегирад, зиндагӣ ва роҳи ниҳони инсонро ба тасвир мекашад. Муаллиф ғояи достонашро аз мочарои хилқати Одам оғоз намудааст, мунозараи ақлу ишқ, пирӯзии ишқ ва таслими фариштагон, ҳамон иродаи ҳазрати Дӯст ва эътирози иблису ёрони ӯ мебошад: «Хаёл гуфт: «Шайхи (мурод аз шайх ақл аст – С.М.) моро то кӯси давлати «الأرض خَلِيفَةُ إِيَّيْ جَاعِلٌ فِي» бар боми ин гунбади фирӯза задаанд...» [61, 33]. Хаёл мақому мартаби ақро ба Расули калом, ки ҳодии ишқ аст, бо далелу бурҳон ба субут мерасонад. Машварату ҳамкории Ақл дар боргоҳи бошуқӯҳи ҳазрати Ишқ дар сар то сари достон густариш меёбад. Хоҷа Соинуддин талқин менамояд, ки роҳи наҷоти башар ва саодати ӯ дар ваҳдати Ақл ва Ишқ аст.

Ақл дар сарзамини бадани инсон бо фармонравой машғул аст ва Ишқ бо шунидани тавсифи ин сарзамин нахуст Нағмаро барои ҷосусӣ мефиристад.

Нағма аз роҳи дарвозаи гӯш, ворида сарзамини поку зебо мешавад. Достон бо ҳамин воқеа оғоз мешавад. Ҳузури Нағма дар кишвари орому осудаи Ақл гулгула меафканад. Дар сарзамини Ҳукумати Шайх сару садоҳо баланд мешаванд. На танҳо табақаҳои поёнии ҷомеа, балки раиси Ҳукумат-Ақл ҳам парешон шуда, аз пири Самоъ мепурсад: «Чӣ шудааст?» Ҷавоб мешунавад: «Қосиде аст Нағма ном аз тарафи Шарқ мерасад ва аз подшоҳи он вилоят» [61, с. 31].

Нависанда бо қиссаи зариф домани баҳсро мекушояд. Ин мувоҳишаҳо муҳраи асосии муколамаи шахсиятҳо, ки ҳатти сужетро вусъат мебахшанд. Равоншиносии шахсиятҳои достонӣ, ки Хоча Соинуддин бо каломи хунара ба тасвир мегирад, қобили таъкиди махсус мебошад. Як аз қаҳрамонҳои асосӣ Нағма аст, ки аз персонажҳои асосии достон махсус мешавад. Ҳангоми мунозара Ақл дар ниқоби Хаёл даромада, аз Нағма мепурсад: «Аз кучой ва подшоҳи ту кисту кори ту чист?» Нағма посух медиҳад:

Мо гурӯҳе ҳашмнишин бошем. Ҳашмнишинӣ-рамзи аъроз ҳастанд дар баробари зот ва ҷавҳар. Чун Нағма аз ҷинси савту масмуот аст ва масмуот як даста аз кайфияти махсус ҳастанд.

Дувоздаҳ бародар аз як падару модар аст. Манзур он аст, ки Нағма яке аз мақомҳои дувоздаҳгонаи мусиқӣ буда, асоси ҳамаи онҳо савту садо мебошад. «Дувоздаҳ бародар»-ишора ба мақомҳои дувоздаҳгонаи мусиқӣ аст, ки аз мақоми «Рост» оғоз шуда, ба «Наво» хатм мешавад.

Дар боргоҳи султони ишқ арҷ дорад. Яъне ишқ мусиқию таронаро, ки ҳовии ҳарорату нишоти зиндагӣ мебошад, бисёр дӯст дорад.

Бисту ҳашт сар . Баёни рамзии ҳуруфи бисту ҳаштгонаи арабӣ дар назар аст.

Дар миёни мардумон бештар роҳ дорад. Суруда тарона бо ҳарорату ҷӯшу хурӯш иртибот дорад ва мардумон ҳам дилбастаи ҷӯшу тақопу мебошанд. Рисолати ин шахсият он аст, ки ҳар касеро, ки ба хидмати султони Ишқ камар набаст ва сухани ўро гӯш накард, ба тарзи латофату назокат ва навозишу муҳаббат кашон-кашон ба сӯи Ишқ мебарад. Аз хислатҳои Нағма

муаамои равоншиносии шахсиятҳо ва равоншиносии ҷомеаро дармеёбем.

«Қуввати назарӣ» ҳам аз ин хосият бархурдор аст :

а) **Яке аз бузургони кишвари Ақл аст.**

б) **Қонуну қавоид ва аҳком ба ҳамкориҳои ӯ содир мешавад.**

в) **Ақл дар ҳама ҳол бо ӯ машварат мекунад ва роҳи дурустро аз салоҳияти вай медонад.**

г) **Аз гӯшаву канор ва пастиву баландии мамлакати Ақл пурра бохабар аст.**

ғ) **Ғуломи дирамхариди Ақл аст.**

д) **Аз кӯдакӣ надими Шайх будааст.**

ж) **Амирону вазирон ба гуфтаи ӯ амал мекунанд.**

Хоча Соинуддин қиссаро ба шевае пероя мебандад, ки ҳузури шахсияти Нағма ва Қуввати назарӣ ба таври табию мантиқӣ тамомияту яклухтӣ пайдо мекунанд ва масъалаи равоншиносии қаҳрамонҳои дoston мавриди таҳлили амиқтар қарор мегиранд. Шахсиятҳои асари Хоча Соинуддин шахсиятҳои тамсилӣ ва қолабианд, ки моҳияти гуфтору амалашон дар ҷаҳорҷӯби суннати нигориш бозтоби бештаре меёбанд. Нависанда бо тамсилбандии қаҳрамонҳо ва муколамаи онҳо таҳаввули ҳастии маънавии инсонро ба қалам медиҳад. Инсоне, ки бо ҳидояти ақл оромишу сафо дарёфта буд, саранҷом дастхуши ишқ мешавад ва рушанию гармии пур аз ҳаяҷонро дар вучуди хеш эҳсос мекунад.

Мавзуи дoston аз гуфтугӯҳои шахсиятҳои тамсилӣ ва шакл пазируфта, мунозараи ақлу ишқ бо истифодаи оёту ҳадис ва амсолу ҳикам маҷоли бештаре дар иртибот бо арзишҳои бунёдии фарҳангӣ ва фалсафӣ дарёфт менамояд:

Орияти кас напазируфтаам,

Он чи дилам гуфт, бигӯ, гуфтаам.

Хони туро ин ду навола сухун,

Даст надидаст, ба ӯ даст кун,

Гар намакаш ҳаст бихӯр, нуш бод

В-ар на зиёди ту, фаромӯш бод [61, 32].

Соинуддин бо шахсиятбахшӣ ба ашёву воқеот дар таърихи дostonпардозии рамзӣ нақши бориз ба ёдгор гузоштааст. Мунозараи ақл ва ишқ аз зумраи масоилест, ки рукни аслии андешаҳои ирфониро ба вучуд меорад ва бо нақли рамзomez сайру сулуки маънавии аҳли маърифатро ба сӯйи ҳақиқат дар либоси самбул бо зеботарин тарзи нигориш ба намоиш мегузорад. Дурнамои мавзуи дoston гуфтугӯҳои шахсиятҳои тамсилӣ, тақобули ақлу ишқ, истифодаи оёту ҳадис ва амсолу ҳикам дар зимни мочароҳо дилкашу дилнишин аст, ки ба қавли худи нависанда «давҳаи идрокаш дастзадаи кас нагашта» [61, 27].

Аслан мунозара дар миёни дигар орифон ҳам маъруф аст ва қабл аз Соинуддини Хучандӣ чанд суҳанвари дигар ба таври хосе дар масъалаи марбут ба мунозараи ақл ва ишқ рисолаҳо навиштаанд, аз зумраи Ибни Сино, Абдуллоҳи Ансорӣ, Начмуддини Розӣ, Саъдии Шерозӣ, Шаҳобуддини Суҳравардӣ, Фаттоҳии Нишопурӣ ва ғ. Бунёди рисолаҳои Начми Розӣ ва Шайх Саъдӣ маърифати ишқӣ ҳақиқӣ буда, мақсуди нависандагии онҳо нишон додани бартарии ишқ дар баробари ақл будааст. «Рисола дар ақл ва ишқ»-и Саъдии Шерозӣ бо риояи назму наср таълиф шуда, аз панҷ сафҳа иборат аст [38; 85, 1138-1142].

Яке аз куҳантарин мунозара дар наср гуфтугӯи ақл ва ишқ дар рисолаи «Канз-ус-соликин»-и Абдуллоҳи Ансорӣ, ки бо номи «Мақолоти ақл ва ишқ» [178, 168] маъруф мебошад, аз навъи дигар аст, бад-ин лиҳоз аз дostonҳои Начми Розӣ ва Шайх Саъдӣ тафовут дорад. Дар мавриди сабки баён, ҷойгоҳ ва тафовутҳои мунозараи «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Хучандӣ аз мунозараҳои ҳамноми худ, ҳамчун «Мақолоти ақл ва ишқ»-и Абдуллоҳи Ансорӣ, «Ишқ ва Ақл»-и Начми Розӣ, «Ақл ва Ишқ»-и Саъдии Шерозӣ ва «Хусн ва Дил»-и Фаттоҳии Нишопурӣ дар мақолоти алоҳида баҳс кардаем, ки тақрори он дар ин фасл муносиб наменамояд [3- М; 26- М; 29- М].

Дигар аз дostonҳои шӯрангези Соинуддини Хучандӣ «**Базм ва Разм**» аст, ки соли 829ҳ. / 1426м. дар шаҳри Ҳирот бо забони тоҷикӣ-форсӣ таълиф

шудааст. Рисолаи қалилулҳачм буда, абвобу фаслҳои муайяне надорад. Мунозараву мочароест миёни шамшеру қалам (асҳоби **разм**) ва ҳазлу тараб (асҳоби **базм**), ки ҳар ду ро дар боргоҳи подшоҳу амирон ҷойгоҳи махсусе будааст. Қазовати ин баҳсу ҷадал ба Ақл ва Завқ воғузур гардида, андешаву қалами тавонои Хоҷа Соинуддин Хучндӣ онро ба сурате дилнишин сохта ва пардохтааст [132, панҷоҳу як].

Ин китоб тибқи суннати мутадовили нигориш бо муқаддима дар ҳамду тасбеҳи Худо, ситоиши Паёмбари ақрам (с) ва ҳонадонаш оғоз гардида, пасон ҳадафи аслии тадвини рисола тавассути мунозараи базму разм равшан мегардад: «Субгоҳӣ, замамаи мунозара миёни базм ва размо бар асоси қонуни баҳсу мӯҷодала барқарор буда, ба гӯши дил мешунуд. Ҳаройина воҷиб намуд, онро бар ҷаридаи суварӣ китобӣ сабт кардан, то толибони вақтшиносро нузуле пайдо шавад» [66, 68-69]. Мавзӯи меҳварии китоб гуфтугӯи баргузидагони базми ҷамол ва фармонравоӣи боргоҳи иззату ҷалол аст, ки ҳар қадам бо истинод ба далоили ақлӣ ва нақлӣ худро авлотару муқаррабтар меонад. Разм бар асоси бурҳонҳои ақлию нақлӣ суҳан меғӯяд, вале базм бо нағмаҳои дилфиреб ва нозу карашма ба майдон меояд. Достони «**Базм ва Разм**» дар қолаби мунозараи адабӣ, бо равиши завқии орифона шакл гирифта, мочаро миёни ду шахсияти намодин «базм» ва «разм» ва ғумоштагони онҳо шиддат мегирад. «Базм» самбули «кашф» ва «разм» намоди истидлол аст.

Муаллиф размо «сарҳанги боргоҳи ҷалол» муаррифӣ карда, мунозараи ўро бо базм чунин оғоз менамояд: «Ҳар феъле, ки на бар мизони оёти қуръонӣ ва қалимоти мунзалаи осмонӣ рост ояд, он дар бозори эътибор ва ихтиёр қамеър ояд. Ҳар нақди андеша, ки на бар маҳаки шаръ мубайин гардад, назди мубассирони офариниш ва ҳушмандони дорулиёри донишу биниш мардуд хоҳад буд»:

Рамзи пурмағз аст, таъвилоту нутқи анбиё,

Ғамзи бемағз аст, таҳайлоту расми шоирӣ [66, 70].

Нависанда дар зимни ин гуфтугуҳо оид ба шамшер (намоди кудрат) ва қалам (рамзи баён), ки ду рукни давлатдорӣ маҳсуб мешаванд, мулоҳиза карда, ба чунин натиҷа расидааст, ки бо зарби шамшер подшоҳ адолатро метавонад барқарор кунад ва бо қалам аст, ки қорҳои давлатдориро сомон мебахшад. Бузургони анҷумани базм вақте даъвои размо шуниданд, посух доданд, ки агарчи муқаддамоти истидлоли шумо саҳеҳ аст, аммо бар ҳадаф намерасонад. Шумо бо бароҳини ақлӣ ва нақлӣ иддао кардед, ки агар разму асҳобаш дар хидмати подшоҳ набошад, кишвар побарҷо намемонад. Ту ва ёронат дар «хидмат» ҷойгоҳи асосӣ доред, аммо дар «иззат» ва шаъну шуқу ҳеҷ нақше надоред, ин мо ҳастем, ки талошҳои шуморо мавриди қабули подшоҳ менамоем. [66, 35]. Соинуддин дар зимни ин мочароҳо аз забони Базм ҳикояти Низомулмулкро меорад, ки мазмуни мухтасари он бад-ин зайл аст: Хоҷа Низомулмулк мадрасаҳои бисёре ҷиҳати омӯзиши улуми динӣ сохт. Дар ин миён ғуруҳе аз сӯфӣҳои бесафо қисса бар султон навиштанд, ки вазирро дар бораи арбоби тариқат ва солиқони роҳи ҳақиқат иродате нест. Хоҷа бештар аз андешаҳои ғулаҳои ҳилофҷӯ ҳимоят мекунад. Султон қиссаро ба Хоҷа арз намуд ва ӯ дар ҷавоб гуфт: «Эй одили соҳибқирон, арбоби давлат аз мардони Худой удул нанмоянд. Ётибор ба фазои нафсониву илми ҳақиқ аст, на ба ҷомҳои ҳаззу суф ва ҳурдаҳои номавсуф:

Чаро бошӣ бад-он ғулуна муҳтоҷ,

Ки ғардад бар дари ғармба тороҷ» [66, 75].

Ёрони Разм баъди шунидани чунин даъво ба Базму ёронаш чунин посух доданд, ки шумо дар боргоҳи подшоҳед, аммо на аз рӯи мақому манзилат, балки аз рӯи беътиборӣ, ба монанди ҳикояти Мутаваккили халифа бо вазири худ Абулмаъмин [66, с. 35].

Ҳосили ғуфтаҳои бузургони Разм ин аст, ки ҳузури аҳли базм дар маҳфили шоҳ ҳамононди ҳузури он шахси нодон дар маҳфили Мутаваккили халифа аст. Ёрони Базм, ки ин суҳанонро шуниданд яқоякашон ба гунае посух доданд. Аммо муҳтавои тамомии андешаҳои

онҳо ин буд, ки донишҳои онҳо қолабиву бемаънист, дониши ҳақиқӣ ирфон аст, ки аҳли Разм аз он бебаҳраанд. Ҳикояте, ки бад-он тавассул чустаед, шохид бар муддаои мост:

Чоно ба забони мо сухан мегӯӣ,

Ё худ сухан аз забони мо мегӯӣ.

Шумо, ёрони Разм ба манзалаи он марди нодон ҳастед, ки мустаҳаққи оби даҳони Мутаваккил буд, на мо, ки ораста ба улуми ҳақиқӣ мебошем. Саранҷом мунозараи Базму Разм ба гӯши султони Ишқ мерасад ва ӯ ба нияти ҳалли ин муурофаа ба қаҳрамони Завқ ва вазири Ақл фармон медиҳад, ки талошу даъвиву суханони ҳар ду ро хуб бишнаванд ва ба вай бирасонанд: «Огоҳ шудани султони ишқ аз мунозараи Базм ва Разм ва ҳукумат кардан миёни эшон» [66, 80]. Подшоҳ ҳукм мекунад, ки иҷрои корҳои давлатдорӣ ба ҳар ду вобастагӣ дорад ва ҳар кадом дар мавқеи худ судманд тавонад буд. Салтанат ва низоми давлатдорӣ ба ҳар ду ниёзманд аст, ҳам асҳоби Разм, ки асҳоби қаламу шамшеранд ва ҳам асҳоби Базм, боястӣ ҳар ду тоифа дар мартабаи ҳеш қоим бошанд ва ба рисолати худ устувор бимонанд. Бад-ин лиҳоз, султони ҷамеи корҳо ва фармонравоиҳо боргоҳи Ишқ шинохта шудааст. Дар поёни рисола Ҳоҷа Соин хонандаро ба ин нукта мувоҷеҳ мекунад, ки ҷаро солиқонро муҳотаби худ қарор додааст. Посуҳи муҳтасар ин аст, ки ҳар кас аз маорифи раббонӣ баҳра барад, бояд ба қадри имкон донишу таҷрибаи худро бо дигарон қисмат намояд. Муаллиф ба сифати исбот ба як ҳадису як оят истишҳод мекунад, ояте, ки мегӯяд: «وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ» (Сураи «Зуҳро», ояти 11-ум: «Ва аммо неъматҳои Парвардигоратро ба уммат боз гӯ»).

Ҳосили гуфтаҳои Ҳоҷа Соинуддин он аст, ки сайф (سيف) ё шамшер воситаи тасхири кишварҳо ва барқарор намудани ҳокимият аст. Қалам далели фаъолияти нависандагӣ ва яке аз воситаҳои татбиқи фармони сиёсатмадорон мебошад. Нависанда аз сиёсати замон дур набудани қаламро, ки асҳоби Разм бад-он муталлиқ аст, тасдиқ менамояд.

Муқоисаи сайф ва қалам ҳамчун рамзи ду қувваи ба ҳам зид, аммо дар натиҷаи ниҳой ба ҳам қариб дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ зиёд ба назар мерасад. Ҳамчун василаи мубориза ва фаъолияти сиёсӣ дар муносибатҳои ҷомеа аз аҳди қадим эътироф шудаанд. Абӯалии Сино, Носири Хусрав, Муҳаммад Ғазолии Тӯсӣ, Умари Хайём, Муҳаммад Авфӣ, Саъдии Шерозӣ ва андешамандони дигари асримиёнагӣ дар мавриди сайфу қалам ва рисолати онҳо афкори хешро баён кардаанд. Муҳаммад Авфии Бухорӣ ду ҳикоят дар ин мавзӯ нақл кардааст ва дар «муқоисаи сайфу қалам Авфӣ таваҷҷуҳ ба қалам дорад ва бегумон нияти ӯ хайрхоҳӣ ба ҳамкасбони худ ҳам будааст» [291, 152].

Муҳаммад Ғазолӣ ба қалам аз манзари дигар нигариста, бузургвории қаламро дар «корҳои гузаштаре бад-ӯ боз тавон овардан», медонад. Қалам назди Ғазолӣ воситаест чиҳати ниғаҳдошти хотироти башарӣ, аз ин рӯ, падидаи фарҳангӣ мебошад. Нависанда дар боби севуми «Насихат-ул-мулк» перомунӣ қалам андешаҳои ҳақимону файласуфонро меорад, аз ҷумла: «қалам заргари суҳан аст», «қалам заргару хат заргарӣ», «қалам табиби суҳан аст» ва «қалам тилисме бузург аст». Ниҳоят Ғазолӣ мақоми қаламро дар баробари шамшер мегузорад, ки: «шамшеру қалам ҳар ду ҳоқиманд андар ҳама ҷизҳо, ки агар шамшеру қалам нестӣ, ин ҷаҳон бар пой нестӣ» [93, 114-115]. Қиссаи сайфу қалам дар адабиёт то ҷое ривоч ёфтааст, ки дар ин хусус мунозараҳо навиштаанд ва тавбаам будани онҳоро аҳли адаб барои қолаби мунозара мувофиқ донистаанд.

Соинуддини Хучандӣ низ мутобиқи суннати мунозаранависӣ дар «Базм ва Разм» зиёда аз 10 ояти қуръонӣ, аҳодиси набавӣ ва барои комил гардидани мочароҳои шахсиятҳо 35 байти тоҷикӣ-форсӣ, 10 байти арабӣ ва чанд амсолу ҳикам ба унвони шоҳид истифода кардааст. Дар қанори ин, қиссаҳо аз рӯзгори шахсиятҳои таърихӣ Мутаваккили халифа, Зулқарнайн, Арасту, Сиёвуш ва Фаридун оварда шудааст, ки аз таркиби нақлу тасвирҳо бо воқеият ва таҷрибаҳои таърихӣ мукамал месозад. Мусанниф барои таълифи чунин як мунозараи хуб омодагии комил дошта, бо истифодаи

оёту ҳадис, ашъори арабию форсӣ ва амсолу ҳикам, ки дар зимни ҳодисаҳо аз забони қаҳрамонҳо баён мешаванд, қиссаи хонданӣ эҷод кардааст. Ҳамзамон дар зимни мунозараҳои «Базм ва Разм» авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ муҳити фарҳангии рӯзгори темуриёно ба миён мегузорад ва низоми давлатдорӣ ҳукмронро танқиду нақӯҳиш мекунад. «Базм ва Разм»-и Ҳоҷа Соинуддин дар қолаби мунозара навишта шуда, тавҳам будани сайфу қалам, ки асҳоби разманд дар он ба назар мерасад. Дар ин рисола ҳунари завқӣ ва адабии нависанда бештар равшану возеҳ аст ва нависанда дар таркиби ин мочараҳо бо истифодаи санъатҳои бадеии ташбеҳу таҷнис, талмеху истиора, тавсиф, маҷоз, тазоду муқобала, сачъу мувозана, ташҳис ва рамзу тамсил андешаҳои хешро низ баён кардааст.

Дар баъзе аз таълифоти Соинуддини Хучандӣ сибғаи завқию адабӣ тасаллут ва таҷаллии бештар дорад. Ин мухтассот дар рисолаҳои «Ақл ва Ишқ», «Базм ва Разм» ба таври барҷаста ба зуҳур омада, аз беҳтарин падидаи жанри мунозара дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ба ҳисоб мераванд. «Ақл ва Ишқ» бист сол пештар аз рисолаи «Базм ва Разм» навишта шуда, дар дoston парчами пирӯзӣ аз Ишқ аст. Дар «Базм ва Разм» роҳи наҷоти башар дар яғонагии ақлу ишқ мебошад, ба қавли нависанда салтанат ҳам ба асҳоби разму ҳам ба асҳоби базм ниёз дорад ва ин ҳукм ҳукми султони Ишқ аст. Пирӯзии ишқ ва машварату ҳамкорӣ Ақл ва Ишқ ба забони рамзу тамсил дар дostonҳои Ҳоҷа Соинуддин торафт вусъат меёбад ва нависанда саодати ҷомеаро танҳо аз ин роҳ имконпазир медонад.

Рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ аз шумори осори беназир ва дар ҷойи худ мунҳасир ба фарди адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ҳастанд. Ин осор гузашта аз арзиши адабӣ ва ирфонӣ аз ҷанбаи фалсафӣ гаронарзиш ва қобили мулоҳизаанд. Забон дар рисолаҳои Ҳоҷа Соин уҳдадори баён ва таъбиру тасвири таҷрибаҳои аст, ки аз гуфтори таҷрибаҳои маърифати ҳиссӣ ҳастанд. Бинобар ин, адиб нақди зиндагии хешро бар сари андешаҳои бадеъ ва таҷрибаҳои руҳонии худ гузошт.

III.2.4. Шархномаҳо

Шарху тафсири кутуби адабиву ирфонӣ як навъ фаъолияти илмиву адабӣ аст, аммо шорех на фақат дар тавҷеҳи маънои аркони матн мекушад, балки таваҷҷуҳи мафкураву завқи худро низ изҳор мекунад. Зеро шарх навиштан як василаи усули баёну андешаоронии донишмандон дар сари масоили марбути китоб мебошад ва яке аз шохаҳои рушдёфтаи суҳансанҷии асримиёнагии тоҷикӣ-форсӣ шархнависӣ ба осори адабӣ будаст.

Соинуддини Хучандӣ бар пояи махсусиятҳои шарху тавзеҳи асримиёнагии каломӣ бадеӣ ва қонуниятҳои маърифати осори адабиву ирфонӣ маъруфтарин мутуни печидаи ирфони назарӣ: «**Фусус-ул-хикам**»-Ибни Арабӣ, «**Назм-уд-дурар**»-и Ибни Фориз, «**Ламаоти**»-и Фахруддини Ироқӣ, «**Гулшани роз**»-и Маҳмуди Шабистарино бо забони тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ шарху тавзеҳ кардааст.

«Шарҳи «Назм-уд-дурар» ё «Шарҳи «Тоият-ул-кубро» аз нахустин китоби Соинуддин Хучандӣ аст, ки дар шарху тавзеҳи қасидаи Ибни Форизи Мисрӣ навишта шудааст. Шарафуддин Умар ибни Алӣ, машҳур ба Ибни Форизи Мисрӣ (576-632х. / 1181-1235м.) бузургтарин сарояндаи шеъри сӯфиёна дар адабиёти араб аст. Қасидаҳои ӯ, бо унвонҳои тоия, мимия, хамрия, ёия ва золия маъруфу машҳуранд. Аз ин миён, маъруфттарини онҳо «Қасидаи тоияи кубро» мебошад, ки абёти он ба ҳарфи «т» ба охир мерасад ва ба ҳамин сабаб бо тоияи кубро шуҳрат дорад: «Ин қасида дар он ҳад (асри XIII-С.М) аз аҳаммият ва азамат бархурдор будааст, ки бузургоне аз аҳли ирфон ҳамчун Садруддини Қунавӣ онро ба дарс мегуфта ва ба шогирдаш Саъдуддини Фарғонӣ дастур дода, шарҳро, ки ҳамин Фарғонӣ ба форсӣ бар ин қасида дода буда, онро ба арабӣ боз гардонад, то дар сар то сари ҷаҳони ислом қарор гирад» [68, панҷоҳу панҷ].

«Шарҳи «Назм-уд-дурар» китоби ҳубби илоҳӣ ва тавзеҳи масоили борики ишқ бар маънои ирфони Ибни Арабӣ буда, шомили муқаддима, як асл ва ҷаҳордаҳ васл мебошад. Нависанда дар қисмати «муқаддимаи шорех» як асл ва ҷаҳордаҳ васлро шарху тавзеҳ медиҳад, ки ба назари мо тафсири

тамомии қасида маҳсуб мешавад. Соинуддин дар ин муқаддима менависад, ки олами ҳақиқат густурдатар аз он аст, ки калому алфоз дар маънои қарордодӣ ва мантиқӣ битавонанд аз уҳдаи баёни он бароянд, аз ин рӯ, ба пайравӣ аз фарҳангу мантиқи қуръонӣ забони тамсил ва ташбеҳро ба қор мегирад, то аҳли маънӣ ҳам аз ҳақиқи он бонасиб гарданд ва ҳам аҳли зоҳир аз сурати он бебаҳра намонанд:

«Асл. [Лузуми истифода аз забони рамзӣ ва маҷозӣ].

Васли аввал. [Ваҳдати ишқ ва чигунагии тамоюзи ошиқ ва маъшук].

Васли дувум. [Зоти ошиқ ва иқтисоии сифоти адамӣ ва итлоқ].

Васли севум. [Лузуми ваҳдати ҷамъӣ дар ҳусн] [68, 12-16].

Нависанда дар шарҳи худ бар ин китоб таҷаллӣ ва сайри ишқро дар олами ҳастӣ ба тасвир мегирад ва қасидаи «Тоия»-и Ибни Фориз заминаи мусоиде барои ин тасвир аст. Байти аввали қасидаро ҳамчун намуна бо шарҳу тавзеҳи Хоҷа Соинуддин ба таври мухтасар меорем:

سَقَّتَنِي حُمَيَّا الْحُبِّ رَاحَةً مُقَلَّتِي
وَكَأْسِي مُحَيًّا مِنْ عَنِ الْحُسْنِ جَلَّتْ

«Соқии базмгоҳ, ишқи ҳақиқӣ тавонад буд, ки мабдаи зуҳуру изҳор ва масдари шууру ишъор, ҷунончи муқтазои қобилияти аввалӣ ва муаддои ҷамъияти аслӣ аст, тавонад шуд, то тановули кууси ғунҷу ҷамоли маъшук ва тазарруи аквоби ҳусну камол маҳбубро, ки «хумайя-ҳ-хубб» [حُمَيَّا حُب] аз он киноят аст, восита гардад. Ҳаройина қуввати босираи айни инсонӣ – ки инсонии айни ҳадиқаи зуҳур аст, балки айни самараи шаҷараи ҳадиқаи вучуд ӯст – мутасаддии ин мансаб гашт:

Дида ба дил мебарад ҳикояти маҳбуб,

Дида надорад, ки дил ба меҳр набастаст.

Чӣ он нуреаст, ки найири аъзам, бо он ки султони кишвари зуҳур ва изҳор аст дар ин мартаба яке аз ходимони боргоҳи ҳашмат ӯст... :

З-ин пас накунам шикояте аз дили реш,

К-аз дида фитод ғуссаи ман каму беш.

Ин ишқ ба тангнои дил роҳ набарад,
То дида надошт рӯшаной дар пеш.

Ва эшон ба ишорати салтанатпаноҳи ишқ аз он ҳайат маҷмӯй насабе, ки «хусн» иборат аз ўст, сурати ваҳдонии вачҳе, ки аз соири насаб ва изофот муназзаҳ аст ва «муҳайё» ишорате аст, бад-он иҷозати бор диҳанд... Ва чун нашваи «хумайя-х-хубби», ки василаи қуввати мазкура аз макомини қувват ба маҷолии феъл тараққӣ мекунад, муриси қатъи насби хориҷӣ ва рафъи қасрати ваҳмӣ ва аҳкоми имтиёзе аст. Ҳаройина марҷаи он таъсирот, ҳама ваҳдати мутлақа хоҳад буд, ки муҳайё[مُحَيَّا] аз он иборат аст:

Сокию харифу маю хумхона якест,
Шамъу лагану оташу парвона якест.

Ва тавофиқе, ки хуруфи «хумайё»-ро бо «муҳайё» би-з-зот ҳаст ва тамоюзи насабӣ ишорат ба ҳамин маънӣ аст» [68, 36-39].

Хоча Соинуддин ин қасидаро бо забони тоҷикӣ-форсӣ ҳам тарҷума кардааст ва муносиб менамояд, ки чиҳати равшан гаштани маъно тарҷумаи байти аввали қасидаро низ зикр намоем:

سَقَتْنِي حُمَيَّا الْحُبِّ رَاحَةً مُقَلَّتِي
وَكَأْسِي مُحَيَّا مِنْ عَنِ الْحُسْنِ جَلَّتْ

Дасти дидаам шароби муҳаббат ба ман нӯшонд, дарҳоле ки чомам рухсори касе буд, ки пироста аз хусни зоҳир [ва фаротар аз зебойии моддӣ] аст» [68, 309].

Аз муқоиса ва мулоҳизаи шарҳ ва тарҷумаи байти аввали як қасида бармеояд, ки шорех шарҳи худро мутобиқи роҳу усулҳои мактаби шарҳнигории асримиёнагӣ муфасссал ва дар насри фаннӣ бо истифодаи орояҳои калом: сачъ, мувозана, тамсил, тарсеъ, таҷнис, ташбеҳ, талмеҳ, муболиға, ҳамчунин бо истифодаи оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ таълиф кардааст. Тарҷумаи Соинуддини Хучандӣ содаву равон, бо истифодаи луғоту истилоҳоти тоҷикӣ-форсӣ ва дар насри мурсал таълиф шудааст, ки махсусиятҳои сабкии муаллифро бозгӯ мекунад. Соинуддини Хучандӣ 760 байти қасидаи тоияи куброро бо усули таҳлили байт ба байт шарҳу тавзеҳ

карда, дар ҳар фурсате оёти қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, зарбулмасалҳо, ақволи бузургону машоих ва аз ашъори бузургони форсигӯй ва арабигӯй дар хилоли наср абёте ба ҳайси шоҳид меорад, ки ба ояту ҳадис ва абёти қасида иртиботи мантиқӣ доранд. Яъне дар ин китоби Хоҷа Соинуддин шарҳу таъвил тавъам омадааст ё ба таъбири дигар намунаи китобе, ки шарҳу тафсиру таъвил якҷоя омадааст, «**Шарҳи «Назм-уд-дурар»**»-и ӯ мебошад. Вижагиҳои шарҳи мазкур он аст, ки Хоҷа Соинуддин онро интихобан шарҳ намедихад, балки аз ҳарфу ҳичо, луғоту таркибот сар карда, то ҷумла маъноӣ матнро шарҳи пурвусъат медиҳад. Яъне тибқи роҳу усули шарҳи матни комили асари мустақил, ин корро ба анҷом расонидааст. Дар қанори ин, шорех ҷиҳати шарҳу тавзеҳи калимоту таркибот аз улуми адабӣ ва дар баъзе маворид аз анвои улуми ақлӣ ва нақлӣ ҳамчун фалсафаву мантиқ, ҳуруф, сарфу наҳв, таърих ва Қуръону фикҳу ҳадис истифода мекунад.

Китоби «**Шарҳи «Назм-уд-дурар»**» бо муқаддима ва заҳмати муҳаққиқ Ҷудии Неъматӣ нашр шудааст. Аз як ҷониб барои муқаддима, аз ҷониби дигар аз таълиқоту тавзеҳоти хонум Неъматӣ пайдост, ки дар паҷуҳиши ӯ нисоби диққат ва дурустии тафаккуру мулоҳиза риоят шудааст, махсусан, мурағбат кардани феҳристҳо аз вижагиҳои ин нашр ба ҳисоб меравад. Вале бо вучуди таҳқиқоту таълиқоти судманд дар матни китоб ҳангоми баргардон аз нусхаи қадим ба хатти форсӣ баъзе ғалатҳои ҷузъӣ ҳам ба ҷашм мерасад, ки ислоҳи он дар нашрҳои баъдӣ муфид хоҳад буд. Ҷиҳати истидлол танҳо ба як намуна иктифо мекунем. Дар мисраи аввали байти охири қасида ба ҷойи вожаи «**шурб**» [شُرْب], яъне ба маънии нӯшидан, шаробнӯшӣ, нӯшоба [106, 605] вожаи «**ширб**» [شِرْب] омадааст, ки мантиқат ғалат аст: «Ва мин фазли мо аъсарту **ширбу** муосирӣ – وَمِنْ فَضْلِ مَا أَسَأَرْتُ، شِرْبٌ مُعَصِّرِي» [68, 306].

Дар нусхаҳои дигари «Қасидаи тоия», аз ҷумла дар шарҳи арабии қасида, ки он ҳам ба қалами Хоҷа Соинуддин нигошта шудааст, вожаи «шурб» омада, ки аз нигоҳи шаклию ҳунари ва диққати маънӣ саҳеҳ аст: «Ва мин фазли мо аъсарту **шурбу** муосирӣ – وَمِنْ فَضْلِ مَا أَسَأَرْتُ، شُرْبٌ مُعَصِّرِي» [134, 195].

Аслан вожаҳои «шурб», «шурба» ва «шарбат» ба маънии як чуръа, як култ аз нӯшидани дар шеъри тоҷикӣ-форсӣ ҳам ба касрат истифода шуда, таъбири

«шурби мудом», яъне пайваста май нӯшидан дар девони шоирони гузаштаи мо корбаст шудааст, чунонки Хоча Ҳофиз мефармояд:

Мо дар пиёла акси рӯхи ёр дидаем,

Эй беҳабар зи лаззати шурби мудомии мо [87, с. 51].

Дар тарҷумаи тоҷикӣ-форсӣ ҳам вожаи шурб ба маънии шароб омадааст, чунонки меҳонем: «Шурби муосирони ман (» شَرْبٌ مُعَاصِرِي «) ва онон, ки пеш аз ман будаанд, аз бозпасхӯрдае аст, ки ман боқӣ гузоридаам. Пас ҳамагӣ фазоил бозпасхӯрдаи ман аст» [68, 370].

«Шарҳ-ут-тоияти-л-кубро». Ин рисола шарҳи арабии «Қасидаи тоия» ё «Назм-уд-дурад»-и Ибни Фориз буда, шомили муқаддима, ду асл ва як таъриб мебошад. Шеваи нигориш дар шарҳи арабӣ ба ҳамон равиши шарҳи тоҷикӣ-форсӣ аст, аммо тафовут дар он аст, ки дар шарҳи арабӣ нахуст луғот ва истилоҳоти душвори рамзии ирфонӣ шарҳу тавзеҳ гардида, ҷиҳати тақмили таъвияти андеша ба монанди шарҳи тоҷикӣ-форсӣ аз ашъори шоирон зиёд абёти шоҳид намеорад. Бештар ба ашъори Ибни Арабӣ (**10 байт**) ва Ибни Форизи Мисрӣ (**15 байт**), истинод карда, дар баъзе маврид ба ашъори Ибни Синони Ҳафҷӣ, Мансури Ҳаллоҷ, Ибни Румӣ, (Абулҳасан ибни Аббос), Ибни Ҳаҷҷоҷ, Соҳиб ибни Аббод ва Шайх Саъдии Шерозӣ (**1 байти арабӣ**) абёти шоҳид овардааст [134].

Шорех зимни шарҳу тавзеҳи абёти қасида аз оёти қуръонӣ, аҳодис ва амсолу ҳикмат истифода бурда, аммо аҳодиси набаъӣ ва амсолу ҳикмат нисбат ба оёти қуръонӣ дар шарҳи арабӣ ба нудрат истифода шудаанд, дар сурате, ки дар шарҳи тоҷикӣ-форсии қасида Хоча Соинуддин аҳодис ва амсоли зиёдеро корбаст кардааст. Шорех наздик аз 20 сураи Қуръон: Бақара, Моид, Анъом, Анфол, Юнус, Иброҳим, Ҳиҷр, Исро, Зумар, Фуссилат, Шуро ва ғайра истифода карда, дар замина 760 байти қасидаи «Ат-тоият-ул-кубро»-ро ба забони арабӣ шарҳу тавзеҳ намуда, маънии байтҳоро мухтасар шарҳ

медихад, танҳо абёти якуму дувум ва севуми қасида муфасссал тавзеҳ гардидаанд. Як фазилати шарҳи арабии Хоҷа Соин ба қасидаи «Ат-тоият-ул-кубро» он аст, ки шореҳ бо истифодаи усули луғатомӯзӣ ин корро анҷом додааст. Нахуст луғоту истилоҳоти душвор ва кинояомезро ба таври алоҳида тавзеҳ намуда, пасон матлаби хешро баён мекунад, дар ҳоле ки дар шарҳи тоҷикӣ-форсии қасида чунин **усули шархнигорӣ** ба назар нарасид. Намуна. Байти якум:

سَقَّتَنِي حُمَيَّا الْحُبِّ رَاحَةً مُقَلَّتِي
وَكَأْسِي مُحَيًّا مِنْ عَنِ الْحُسْنِ جَلَّتْ

«**حُمَيَّا الْكَأْسِ**»: **أَوَّلُ** سورتها: و فيها معنى الحماية و العزة الحظور قريبا قيل
«**الراحة**»: **الكفُّ الجامع** للأصابع جمعياً الباصرة أشعَّتْها الخروطيّة الحاملة للمريّ، ففيه مزيد لطفٍ
[134, 22-23]. **لِلستعارة المذكورة!**

(Тарҷумаи таҳтуллафзӣ: «**Хумаййи-л-каъси**» (**«حُمَيَّا الْكَأْسِ** ») аввали таъсири он шароб ва дар он маънои ҳимоят ва иззат наздик шудан ба онро бар ҳазар карда шуд;

Ва «**Ар-роҳату**» (**«الراحة** ») кафи фурубаста бар ангуштаҳо. Ҳамчун ангуште бино бо партавҳои махрутиии чашм...

Ва маънояш: Ҳамчунонки зимни муқаддима фаҳмида шуд, ки ҳаройина дар инсон доираи қавси комиле ҳаст, бо яке аз ду тарафаш мартабаҳои зуҳур ва мабдаи кушодани дарҳояшро, ки он дил бо эҳсосоти ботинаш аст, рӯйпуш мекунад ва бо дигаре дигарашро ва интиҳои бардоштани парчамҳояшро, ки он эҳсосоти зоҳирӣ буда, намоиши онро дар самъу басар фармон додааст. Зеро он ду гоҳе воситае дар расонидани шароби ҳақоик дар зуруфи ҳуруф ва гоҳе аз чашмҳои чашмон ва абрувон ҳастанд. Чун чашм аз рӯи сурат ва фарогирии таъсираш бар ҳама ҳукми умумӣ дораду самъ чунин нест, онро муқаддам дошт ва ба номи соқӣ махсус кард».

Метавон ба чунин натиҷа расид, ки Соинуддини Хучандӣ нахуст қасидаи «Ат-тоият-ул-кубро»-ро ба забони арабӣ шарҳ намуда, сипас ба тоҷикӣ-форсӣ онро шарҳ ва тарҷума ҳам кардааст.

«Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам». Пайдост, ки аз ҷумлаи муҳимтарину баномтарин осори Ибни Арабӣ «Фусус-ул-ҳикам» ва «Футухоти маккия»-и ӯст, ки нахустини он ҳанӯз аз рӯзгори худӣ ӯ мавриди таҳқиқи арбоби завқу ирфон қарор гирифт ва дахҳо шарҳи арабию форсӣ, урду ва туркӣ дар ҳама давраҳои мухталифи таърихи тасаввуф бар он нигошта шуд. Ин китоб илова бар он, ки дар хонақоҳҳои шарқу ғарби ҷаҳони исломӣ дар дасти тадрису таълим буд, бар он шарҳу талхис ва хошия навишта шуда, бахшхое ҳам аз он тавассути мутарҷимони форсизабон ба тоҷикӣ-форсӣ тарҷума шудааст.

«Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам»-и Соинуддини Хучандӣ бо забони арабӣ навишта шуда, дар миёни шарҳхое, ки бар ин китоб нигориш ёфта, мақоми хоса дорад. Муаллиф дар ин шарҳ, гузашта аз тавзеҳи мушкилоти матн ба лиҳози табаххуре, ки дар илми ҳуруфу аъдод дошт, ҷой-ҷой ба баррасии матолибе аз ин қабил пардохта, **муносибатҳои ҳуруфӣ ва ададиро** ҳам тавзеҳ додааст. Ҳоча Соинуддин ҳангоми таълифи ин китоб аз шарҳҳои муҳимтарини «Фусус-ул-ҳикам» ба монанди «Шарҳи «Фусус»-и Муайиддин ибни Маҳмуди Чандӣ, «Шарҳи «Фусус»-и Абдулраззоқи Кошонӣ, «Шарҳи «Фусус»-и Ҳоча Муҳаммади Порсо ва «Шарҳи «Фусус»-и Шарафуддини Қайсарӣ истифода бурда, дар баъзе маворид матолиби ононро мавриди нақд ҳам қарор додааст, ки чунин равиш арзиши илмии шарҳро афзудааст. Аз махсусиятҳои дигари шарҳи Ҳоча Соинуддин он аст, ки вай маворидеро, ки маҳалли ихтилофи назар миёни орифону ҳакимон ва файласуфону мутакаллимон аст, мунсифона бар мабноси ирфони назарӣ тавзеҳ медиҳад. Аз тавзеҳи аҷибу ғариби шореҳон иҷтиноб мекунад, ҳатто ғалатҳои ононро нишон медиҳад, ба монанди даромадани кофирон ба ҷаҳаннам бо бурида шудани гуноҳи онҳо [131, 65-67]. Нависанда ин рисоларо соли 814х. /1412м. дар Ҳирот нигошта, санаи 817х. / 1415м. дар Форс ба он таҷдиди назар намуда, бори сеюм таърихи 820х. / 1418м. онро дар Ҳирот хондааст. Котиби нусха санаи сеюми рабеъулаввали 831х. / 9 декабри 1428м. ин китобро дар Шероз нусхабардорӣ кардааст [131, 68].

«**Шарҳи даҳ байт**». Ин рисола тарҷумаи шарҳгуна аз даҳ байти касидаи Муҳйиддин ибни Арабӣ аст, ки роҷеъ ба тафовут миёни «вучуд» ва «кавн» бо равиши ирфонӣ дар насри содаи тоҷикӣ таълиф шудааст. Хоча Соинуддин ҳамчун мутарҷиму шореҳи рисолаи мазкур даҳ байти касидае аз «Ад-девои-ул-акбар»-и Ибни Арабӣ баргузида, тарҷумаи шарҳгуна намуда, қабл аз тарҷумаву шарҳи абёт ба баҳси вучуд ва мафҳумҳои меҳварии он пардохтааст, зеро ба қавли вай муосиронаш миёни вучуду кавнро фарқ намегузоранд ва кавнро низ вучуд медонанд. Бад-ин лиҳоз, ҳадду мақоми вучуд ва кавнро нишон додааст: «Ин лафз дар урфи оми аҳли назар итлоқ бар кавн дар аён кунанд ва ба ғайр аз ин ҳеч маънии дигар аҳолии рӯзгор аз ин лафз намефаҳмад. Ва тафриқа миёни кавн ва вучуд намекунанд ва коинотро мепиндоранд, ки пеши аҳли таҳқиқ аз мавҷудот аст. Ва аз ин мамар басте аз донишмандони зоҳир ва аҳли иштиҳор, ки ба воситаи робитаи ҳусни ақидат ба дарवेशон хостаанд, ки баёни мазҳаби ин тоифа кунанд, чун воқиф бар урф ва истилоҳ эшон набудаанд ва танзили ин лафз бар урфи аҳли назар карда, қадами идроки эшон аз манҳаҷи савоб лағзандааст. Ҳол он ки миёни маънии вучуд дар урфи ҳоси аҳли таҳқиқ, ки тарҷумаи он ба забони форсӣ **буд** аст ва миёни маънии кавн, ки **намуд** аст, тафовут аст:

Ки ҳама ӯст ҳар чи ҳаст яқин,

Ҷону ҷонону дилбару дилу дин» [64, 325].

Шореҳ бо роҳу усулҳои шарҳу тавзеҳ бо истиноди ашъори ҳуди адиб ва шарҳ бо иқтибоси ашъори суҳанварони дигар: Ибни Фориз, Шайх Фаридуддини Аттор, Шайх Маҳмуди Шабистарӣ ва амсоли инҳо даҳ байтро тавзеҳ медиҳад: «Аммо, байти аввал, яъне:

إِنَّ الْوُجُودَ لَحَرْفٌ أَنْتَ مَعْنَاهُ،

وَلَيْسَ لِي أَمَلٌ فِي الْكُونِ إِلَّا هُوَ

(Тарҷумаи таҳтуллафзӣ: Ҳамоно ҳастӣ барои ҳарфест, ки маънои он ту ҳастӣ ва дар ин ҷаҳон ҷуз он умеде барои ман нест).

Изҳори маънии вучуд бар сабили тамсил, чунончи танбеҳ (хушёр кардан – С. М)) карда шуд, намуда ва ишорат ба тафриқае, ки миёни маънии *ӯ* ва маънии **кавн** ҳаст, назди муҳаққиқон карда, ки мегӯяд: ростиро вучуди ҳарфест, ки зоти комил, ки салоҳияти хитоб дар ин маҷлис *ӯ*ро тавонад буд, ки аҳли ҳузур аст, маънии *ӯ*ст ва ҳол он ки нест маро дар кавн ва олами *ӯ* касде ба ҷавомеи ҳиммат ва маоли орзу ва амал ғайр аз он ҳарфу маънияш.

«Байти 2:

الحرفُ مَعْنَى وَ مَعْنَى الحرفِ ساكِنُهُ
وَ مَا تُشَاهِدُ عَيْنٌ غَيْرَ مَعْنَاهُ

Яъне он ҳарф, ки таърифи вучуд бад-он карда шуд, ба манзалаи ҷой аст ва маънӣ, ки таърифи инсонӣ комил бад-он карда, ба манзалаи сокини он ҷо ва ҳол он ки дар дидаи шуҳуд айн намеояд, ғайр аз он ҷо. Баёни ин сухан он аст, ки: вучудро зоҳире аст ва ботине. Зоҳири *ӯ* тарфи танзеҳи Ҳақ аст, ки дидаи басирати ақл бар он меафтад ва мурод ба мушоҳидаи айн дар байт он аст, ки идроки дидаи зоҳир дар байти тосеъ меояд ва баёни маҳалли идроки *ӯ*. Пас, ақлро ба ғайр аз тарфи зоҳири вучуд, ки танзеҳи тасбеҳ аст, мадҳале дигар нест... Аммо ботини *ӯ*, ки таъбир аз он ба сокин намуда, тамоми ҷамъияти зоҳиру ботинаш, ба ғайр аз инсон, ки халифаи Ҳақ ва кавни ҷомеъ асту соҳиби қалб, чизе дигарро роҳи вусул бад-*ӯ* нест...» [64,327].

Ин рисолаи кӯтоҳ дар шинохти Ибни Арабӣ ва назариёти *ӯ* дар хусуси вучуд, ки яке аз вижагиҳои ирфони Ибни Арабӣ аст, дорои аҳаммияти хос аст, зеро бисёре аз дақиқи ирфони Ибни Арабӣ фарогири ҳамин кашфиёти *ӯ*ст.

Аз тарҷума ва шарҳи абёти даҳгонаи Хоҷа Соинуддин нусхаҳои зиёде маҳфуз аст, ки яке аз нусхаҳои нафиси он дар 15 шаъбони 838 ҳ. / 1436м. дар Шероз нусхабар дорӣ шудааст [6- М].

«**Шарҳи «Ламаот»** Аз муҳимтарин китоби Соинуддини Хучандӣ мебошад, ки дар шарҳу тавзеҳи яке аз маъруфтарин осори мансури ирфони назарӣ-«Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ, таълиф шудааст. Агарчи сабки баёни «Ламаот» фасеҳу равон ва дар ниҳояти эъҷоз бо ҷумалоте мусачҷаб

ороиш ёфта, ки устод Абдулҳусайни Зарринкӯб ҳамин махсусиятро ба назар гирфта, онро «шеъри мансур» гуфтааст[161,с.130], аммо аз мазмуну мазияти китоб пайдост, ки дар пардаи рамзу тамсил навишта шудааст. Ба китоби «Ламаот»-и Фахруддини Ироқӣ 29 шарҳ навишта шудааст ва бархе аз муҳаққиқон дар мавриди шарҳи «Ламаҳот фӣ шарҳи-л-Ламаот»-и Ёралии Шерозӣ ва «Ашшиат-ул-Ламаот»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ маълумот додаанд [215, 326]. Зимнан шарҳи Соинуддини Хучандӣ бар китоби «Ламаот»-и Ироқӣ, ки бо номи «Завъ-ул-ламаот» маъруф аст, аз доираи назари муҳаққиқон берун мондааст.

«Ламаҳот фӣ шарҳи-л-Ламаот»-и Шайх Ёралӣ ибни Абдуллоҳи Шерозӣ (ваф.812-816х. / 1409-1413м.) нахустин шарҳи «Ламаот»- и Ироқист. Аз назари замон ва санаи таълиф «Завъ-ул-ламаот»-и Соинуддини Хучандӣ дувумин шарҳест бар ин китоб, ки соли 815х. /1411м. таълиф шудааст.

Адабиётшинос Мусавии Бехбаҳонӣ аз панҷ нусхаи дастнависи ин асар, ки дар Китобхонаҳои Маҷлиси шурои Миллӣ, Маҷмуаи шумораҳои 8503, 8387, Донишқадаи адабиёти Техрон, Маҷмуаи шумораи 327, Китобхонаи Саид Нафисӣ , шумораи 8787 ва микрофилми Донишгоҳи Техрон акси шумораи 829 маҳфузанд, ёдоварӣ кардааст [144, 22]. Донишманди мазкур бо ҳамкориҳои Иброҳими Дебоҷӣ дар асоси муқобила ва муқоисаи нусхаҳои қаламии мазкур матни комили «Шарҳи «Ламаот»-ро дар маҷмӯае таҳти унвони «Чаҳордаҳ рисолаи форсӣ аз Соинуддини Исфаҳонӣ» ба нашр расонида, бори нахуст аз мавҷудияти чунин шарҳ бар китоби «Ламаот» иттилоъ дода буд [63, 51].

Соинуддини Хучандӣ пас аз ҳамди Худо нахуст перомуни ошиқони кӯи Ҳақ суҳан гуфта, сипас аз Фахруддини Ироқӣ ёдовар шудааст, ки баъди дидор бо Садриддини Қунавӣ, аз ӯ китоби «Фусус-ул-ҳикам»-ро шунид ва аз партави анвори «Фусус» чанд ламъае навишт ва онро «Ламаот» ном ниҳод. Дар муқаддимаи китоб дар таъя ба ояти 45-уми сураи «Моида» ва ҳадиси қудсии **«Кунту канзан махфийян фааҳбабту ан урафа фаҳалақту-л-халқа лиурафа»**-Ганҷе пинҳон будам, дӯст доштам шинохта шавам, пас халқро

офаридам то шинохта шавам», истилоҳи ишқ, ошиқ ва маъшукро шарҳу тавзеҳ медиҳад. Доир ба мавзуи ирфон ва усулу қавоиди он низ нуктаҳои чолиб баён карда, истилоҳҳои «ҳақиқати муҳаммадӣ», «нафси раҳмонӣ», «қоба қавсайн» ва оғози «Ламаот»-ро тарҷумаву тафсир мекунад: «Ҳар гоҳ ки ин истилоҳот бар ин вачҳ равшан гашт, ҳангоми он шуд, ки шуруъ дар тарҷумаи дебоҷа равад» [64, 20-25].

Хоҷа Соинуддин муқаддимаи китобиро ба насри зебо ва дар ниҳояти эҷоз нигоштааст, ки худ як шоҳкори беназири адабиро мемонад. Баъд аз ин, шарҳи бисту ҳашт ламъа бо тартиби муайян ва бо насри пухтаю илмӣ баён шудааст. **Вижагиҳои шарҳ:** аз асли ҳар ламъа бо зикри оғоз ва ё ҷумлаи аввали он ва бо ибораи «ило ахириҳи» гуфта, ба шарҳу тафсир мепардозад: «Ламъаи аввал. Иштиқоқи ошиқ ва маъшук аз ишқ аст, ило ахириҳи – *لمعة اول اشتقاق عاشق و معشوق از عشق است، الى اخره*. Ҳар офаридаеро ба ҳасби равиши хеш аз хизонаи бахшиши Эзадӣ ўро бахше муайян ҳаст ва ба ҳамон кадр, ки насиби ў мешавад аз мабдаи худ огоҳ мегардад ва тасбеҳ мекунад, ки: «يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ إِنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا» (Сураи «Исроъ» (17), қисмати миёнаи ояти 44-ум: «Ва мавҷуде нест, ҷуз он ки зикраш тасбеҳу ситоиши ҳазрати Ёст». Валекин тавофут миёнаи эшон дар афзунии он бахш аст ва камии он» [64, с. 35]. Пасон, шореҳ чунин натиҷагирӣ мекунад: «Ламъаи аввал дар баёни мабдаияти ишқ ва вачҳи тақаддуми ў бар ошику маъшук зотан ва он дар таъйини аввал сурат бандад, чунончи таҳқиқи он дар баёни дебоҷа равшан гашт» [64, 36].

Соинуддин, барои таъсирафзоии калом аз оёти қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, амсолу ҳикам ва ашъори форсию арабӣ бамаврид истифода мебарад: «Ҳаройина ба номи камол сазовор бошад ва ба кӯшиш дар талабаш арҷманд»

Қадри маҷмуаи гул мурғи саҳар донаду бас,

На ҳар он, к-ў варақе хонд, маонӣ донист [64, 36].

Байти мазбур моли Хоҷа Ҳофиз буда, мисраи дувуми он ба қарори зайл аст:

Ки на ҳар, к-ў варақе хонд, маонӣ донист [87, 70].

Фазилати аслии шарҳи Соинуддини Хучандӣ он аст, ки ӯ масоили мубрами ирфони исломӣ, **яъне ваҳдати вучудро ба шеваи мактаби Аҳмади Ғазолӣ ва Ироқии Ҳамадонӣ шарҳ медиҳад**, яъне бо забони ошиқона, на бо истилоҳоти фалсафӣ, чунонки меҳонем: **الى اخره** . **قوله: تبارك الله وارت** . Яъне, бузургвор Худое, ки пӯшонид айнаи худро ба пӯшишҳои аволими имконӣ, пас надонад Худойро, магар Худой. Ҳар тараф, ки хоҳӣ гир, ки ба дурустӣ, ки Худо ба ҳукми фармудаи «**فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ**» (Сураи «Бақара», **оятӣ 115-ум**: «Пас ба ҳар тараф рӯй кунед, ба сӯйи Худо рӯй овардаед») ҳамон ҷост» [64, 40]. Таъбири «**пас надонад Худойро, магар Худой**» зеботарин шарҳу тавзеҳи андешаи «ваҳдати вучуд» ё ба таъбири дигар «ягонагии ҳастӣ» мебошад, ки касе дар таърихи адабиёт ва фалсафаи исломӣ истилоҳи мавриди баҳсро бо чунин шева шарҳу тавзеҳ накардааст.

Тавзеҳ он ки зинаи баландтарини тасаввуф ташаккули назарияи ваҳдати вучуд аст, ки тарҳи асосии он аз ҷониби орифи бузурги асри XIII шайхӣ акбар Муҳйиддин ибни Арабӣ (1165-1240) сурат гирифт ва тасаввуф ҳамчун таълимот иштиҳор ёфт. Ба қавли Ибни Арабӣ вучуди воқеии кулли ашё Худо аст ва ҳеч чиз ғайри ӯ мавҷуд нест. Асли вучуд ҳам аз назари ваҳдат аст, ба ин маънӣ симои Ҳақ дар кулли мавҷудот сорӣ ва ҷорист ва зоти Илоҳӣ дар ҳама офоку анфус таҷаллӣ мекунад.

Хоча Соинуддин моҳияти таълимоти ваҳдатовучудии Ибни Арабиро-ҳастии мутлақ Худо аст ва ӯ тамоми коинотро фаро гирифтааст, дар партави ояти «**وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ**» («Машриқу мағриб ҳар ду мулки Худост, пас ба ҳар тараф рӯй кунед, ба сӯйи Худо рӯй овардаед», сураи «Бақара», ояти 115) чунин шарҳу тавзеҳ кардааст, ки «надонад Худойро, магар Худой» Ё ба баёни дигар таъбири «надонад Худойро, магар Худой» шарҳу тавзеҳи афкори ваҳдати вучудии Ибни Арабист.

Соинуддини Хучандӣ ҳангоми шарҳу тавзеҳ андешаву афкори бузургони ирфон: Ибни Арабӣ, Садруддини Қунавӣ ва Хоча Муҳаммади Порсоро низ таҳлил намуда, дар ламъаи севуму ҷаҳорум аз истилоҳоти ишқ, ҳақиқати муҳаммадӣ ва ҳақиқати одамӣ, ваҳдати вучуд, қобилият, файз, қалб,

висол ва бақо баҳс кардааст. Дар баъзе маворид қабл аз шарҳи ламъа бо як муқаддимаи кӯтоҳе суҳанашро ифтиҳо мебахшад.

«Шарҳи «Гулшани роз». Бархе аз муҳаққиқон дар мансубияти ин китоб ба Соинуддини Хучандӣ тардид доранд ва иддаи дигар онро моли Соинуддин хондаанд. Донишмандоне чун Мусавии Бехбаҳонӣ [144, 123], Муҳаммадали Мавлавӣ [165, 660], Козими Дизфулиён [70, ҳашт], Ҷудии Неъматӣ [68, наваду се] ва аз адабпажӯҳони тоҷик Суфизода Шодимуҳаммад [273, 66] бар он назаранд, ки Соинуддини Хучандӣ ҳам шарҳе ба «Гулашани роз» навиштааст. Муҳаққиқони дигар Муҳаммадтақии Баҳор [143, 231], Муҳаммадтақии Донишпажӯх [17, 46-51] ва Иброҳими Дебочӣ [132, бисту панҷ] бар он боваранд, ки Соинуддини Хучандӣ китобе бо номи «Шарҳи «Гулшани роз» надорад ва ҳамон мунозараи «Ақл ва Ишқ»-ро иштибоҳан «Шарҳи «Гулшани роз» пиндоштаанд. Дар маҷмуаи рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ, ки Муҳаммадтақии Донишпажӯх дар асоси нусхаҳои хаттӣ муаррифӣ намудааст, номгӯи чунин китоб вучуд надорад [17, 46-51].

Агарчи «Шарҳи «Гулшани роз» дар феҳристи маҷмуаҳои хаттии осори Соинуддини Хучандӣ биноан ба бисёр нафис будани он зикр нашуда, метавон гуфт, ки Соинуддин ҳам рисолаи дар шарҳи «Гулшани роз»-и Шабистарӣ таълиф кардааст. Ба далоили зайл: аввал ин ки сабки нигориши рисолаи мазбур, яъне вижагиҳои забонӣ, адабӣ ва дастурии он бозгӯи сабки нависандагии Соинуддини Хучандӣ аст. Дигар ин ки Соинуддин яке аз маъруфтарин шореҳони Ибни Арабӣ шинохта шуда ва Маҳмуди Шабистарӣ ҳам дар мавориди зиёд таҳти таъсири андешаву орои Ибни Арабӣ қарор гирифтааст ва Соинуддин ҳангоми шарҳу тафсир бештар андешаву афкори Шабистариро дар заминаи ақоиди Ибни Арабӣ тавзеҳ медиҳад.

Козими Дизфулиён соли 2013 «Матн ва шарҳи «Гулшани роз»-ро бар асоси шуруҳи «Гулшани роз»: шарҳи Соинуддин Алии Туркаи Исфahонӣ; шарҳи Шох Доии Шерозӣ; шарҳи Шайх Маҳмуди Лоҳичӣ; шарҳи Илоҳии Ардабилӣ ва шарҳи Бобо Неъматуллоҳи Наҳҷувонӣ бар асоси нусхаи Китобхонаи марказии донишгоҳи Техрон нашр намуда, нахуст дар мавриди

вижагиҳои «Шарҳи «Гулшани роз»-и Соинуддини Хучандӣ ибрози назар кардааст [81,45-49]. Илова бар ин бояд тазакур дод, ки муҳаққиқи мазкур 27 сол пеш «Шарҳи «Гулшани роз» - ро аз Соинуддини Хучандӣ дар алоҳидагӣ низ ба нашр расонидааст [70].

Дар канори ин бояд афзуд, ки тибқи навиштаи донишманди ғарбӣ Мэттью Мелвин-Коушкӣ (Matthew Melvin-Koushki) нусхаи қалами «Шарҳи «Гулшани роз»-и Соинуддини Хучандӣ танҳо дар Китобхонаи марказии донишгоҳи Техрон ба шумораи 30 / 1930 нигоҳдорӣ мешавад [344, 46].

Дарвоқеъ яке аз нахустин шарҳҳо ба китоби «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистарӣ аз ҷониби Соинуддини Хучандӣ навишта шуда, вижагиҳои забонӣ, адабӣ ва дастурии он бозгӯи сабки нависандагии ӯ мебошад. Масалан, Хоча Соинуддин байти зайли маснавии «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистариро чунин шарҳ медиҳад:

Чаҳони халқу амр аз як нафас шуд,

Ки ҳам он дам, ки омад, бозпас шуд.

«Мурод аз «амр» дар ин ҷо руҳ аст ва мурод ба «халқ» ҷисм аст. Мақсуд аз «як нафас» таҷаллии ҷамоли раҳмонӣ аст, ки муқтазии вучуди айнӣ аст. Пеши уламои зоҳир мурод аз як нафас, калимаи «кун» аст, аммо назди сӯфия мурод аз як нафас, ки: «он дам, ки омад, бозпас шуд» он аст, ки ҳусули истеъдоди қабули вучуд пайдо шавад. Вучуд ва ваҳдонӣ аз мабдаи файёз, файёз шавад ва руҳу ҷисм аз якдигар мумтоз гарданд ва ҳамон истеъдоди хос, ҳамон дам муқтазӣ шавад, ки «бозпас шудан» иборат аз он аст. Ҳар лаҳза ва ҳар он истеъдодоти мисолияи мутаоқиб, ақиби истеъдод дигар пайдо шавад, то ба донишу биниш ва улуғу маориф ороста гардад ва ба мартабаи булуғи худ бирасад, ки он вусули инсон аст ба ҳақиқати худ. Ва он мартабаи булуғро арши аъзами ӯ хонанд»[81,139-140].

Яке аз махсусиятҳои шарҳи Соинуддини Хучандӣ бар маснавии «Гулшани роз» он аст, ки вай афкори андешаҳои Шабистариро аз назари табақаҳои гуногун тавзеҳ медиҳад, ҳам аз назари уламои зоҳир ва ҳам аз дидгоҳи орифону файласуфон. Дигар ин ки Соинуддин яке аз маъруфтарин

шореҳони Ибни Арабӣ шинохта шудааст ва Маҳмуди Шабистарӣ ҳам дар мавориди зиёд таҳти таъсири андешаву орои Ибни Арабӣ қарор гирифтааст ва адиб ҳангоми шарҳу тафсир бештар андешаву афкори Шабистариро дар заминаи таълимоти Ибни Арабӣ тавзеҳ медиҳад. Ба қавли сареҳи Козими Дизфулиён «ин шарҳ («Шарҳи «Гулшани роз» Соинуддин – С. М) баъд аз шарҳи Муҳаммад Лоҳичӣ («Мафотех-ул-эъҷоз») яке аз беҳтарин шуруҳест, ки бар «Гулшани роз» навишта шудааст [81, 49]. Аслан, шарҳхое, ки Соинуддини Хучандӣ бар китобҳои ирфонӣ фалсафӣ навиштааст, рисолаҳои алоҳиде ҳастанд, ки дар онҳо мабоҳиси густардаву печидани ирфони назарию амалӣ баррасӣ шудаанд.

Аз баррасии шуруҳи Соинуддини Хучандӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки шарҳномаҳои адиб барои адабшиносии муосири тоҷик ё ба таъбири дигар дар замони мо аз ду ҷиҳат заруранд: нахуст бо вижагиҳои маърифати адабиёт дар асрҳои миёна ва роҳу усулҳои тафсири калом бадеӣ ошно намуда, сониян методҳои илмӣ шарҳи адабиёти бадеиро меомӯзанд. Шарҳномаҳои Хоҷа Соинуддинро аз ҷиҳати ҳаҷму муҳтаво метавон ба ҷаҳор бахш ҷудо кард:

1. Шарҳи матни комили осори мустақил, аз ҷумла: «Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ, «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистарӣ (бо забони тоҷикӣ-форсӣ), «Фусус-ул-ҳикам»-и Ибни Арабӣ ва «Ат-тамҳид фӣ шарҳи қавоиди-т-тавҳид»-и Садриддин Абӯҳомид Муҳаммади Хучандӣ (**бо забони арабӣ**). Ин бахш шуруҳи Соинуддини Хучандӣ аз аҳаммияти вижае бархурдоранд, ба ин хотир, ки шореҳ нахуст матни мукаммали асарро тавзеҳ дода, дар қанори ин талош мекунад, ки матни саҳеҳро маъникушоӣ кунад. Эҷодиёти суҳанварро ба таври мукамалӣ омӯхтан низ натиҷаи дилхоҳ ба даст медиҳад, ки мазмуну моҳияташ дар шарҳу тавзеҳи тамоми ҷузъиёти асар зоҳир мегардад. Ҳамчунин шарҳхое, ки Соинуддини Хучандӣ таълиф кардааст, рисолаҳои мустақил буда, дар онҳо матлабҳои печидани ирфони назарӣ матраҳ шудаанд. Ё ба баёни дигар матнҳои устувори ирфониро, ки

шеваи нигориши онҳо дар ниҳояти печидагӣ аст, дар пирояи сабки адабӣ шарҳ кардааст:

Зи акси холи ӯ дил гашт пайдо,

Ва ё акси дил ин чо шуд ҳувайдо.

Соинуддини Хучандӣ дар шарҳи ин байти «Гулшани роз» навиштааст: «Мисрои аввал адои ин маънӣ мекунад, ки аввал зухури зоти мавҷуди мутлак партави аксе андохтааст бар ботини инсони комил ва аз он акс дил пайдо гаштааст, ки он манзари раббонӣ аст. Ва тариқи дигар он ки аввал ҳусули ин маориф ва идрок дар ботини комил ба сабаби партави акси идрок комил аст, аз зоти комил. Ва дар бораи мисрои дувум, ки мефармояд: « Ва ё акси дил он чо шуд ҳувайдо», яъне аввал ботини комил партави акси идрок андохтааст, бар манзари айнии кавнӣ ва ба мақоми мушоҳида расидааст, яъне ҳусули маориф мар комилро аввал аз зоти худ аст... » [81, 462].

2. Шарҳ ва тарҷуман қасидаи алоҳида, монанди «Назм-уд-дурар»-и Ибни Форизи Мисрӣ. Азбаски байни маърифатгарони осори адабию ирфонӣ ашъори ҷудогона аз девонҳои шоирон бештар мавриди нақду суҳансанҷӣ ва баҳсу талаш қарор мегирифтанд, шорехони алоҳида шарҳу тафсири маҳз ҳамон ашъорро интиҳоб мекарданд. Ё саъй мекарданд, ки ашъори ҷудогонаи қасида, ғазал, рубой, ки дар байни мардум иштиҳор дорад, маърифат намоянд. «Тоияи кубро»-и Ибни Форизи Мисрӣ, ки дар адабиёти асрҳои миёна аз шумори баномтарин қасида маҳсуб мегардид, аз ҷониби Соинуддини Хучандӣ тибқи ҳамин равиш дар як асл ва ҷаҳордаҳ васл шарҳу тавзеҳ гардидааст.

3. Шарҳи абёти ҷудогона. Ба ин бахш рисолаи «Шарҳи даҳ байт аз Ибни Арабӣ»-и Хоҷа Соинуддин, ки ба шакли рисолаи алоҳида бо номи «Шарҳи абёти даҳгона» танзим ёфта, оид аст. Ин бахши шарҳномаҳо нахуст дар шакли шифоҳӣ баён гардида, пасон қисме аз онҳо ба шакли асари алоҳида таълиф мешаванд. Аз ҷиҳати махсусияти худ ин бахши шарҳномаи Соинуддини Хучандӣ ба гуруҳи дувум қаробат дорад, зеро ба ҷараёни адабии давр ворид гардида, сатҳи маърифати бадеии даврони худро то андозае

ифода мекунад. Шарху тавзеҳи абёти ҷудогона байни хосу ом иштиҳор дошт, бад-ин лиҳоз дар тавҷеҳи маонӣ ҳам нуқтаи назарҳои мухталиф изҳор мешуданд [249, 35]. Хоча Соинуддин дар осори дигари насрии хеш ҳам бар пояи ин усул абёти зиёди ҷудогонаро шарҳу маънӣ карда, бад-ин васила дар рушди маърифати бадеии аҳди худ хидмат кардааст.

4. Шарҳу тафсири кутуби адабиву мазҳабӣ.

Шуруҳи адабӣ аз ҷиҳати шаклу мазмун дар равияи тафсирҳо навишта шуда, нахустин намунаҳои он ба мавзӯи қиссаҳои Қуръон ва аҳодиси набавӣ дар иртибот буданд [291, 267].

Ба ин баҳши шарҳномаҳои Соинуддини Хучандӣ, ки арзиши зиёди адабӣ доранд, асарҳои зайл намуна шуда метавонанд: «Тухфаи Алоия», «Шарҳи ҳадиси ғамом», «Мадориҷ-ул-афҳом», «Шаққ-ул-қамар» ва «Нуқта. Дар баёни анна-н-нуқтата-л-таҳта-л-бои», (**бо забони тоҷикӣ-форсӣ**). «Ар-рисолат-ул-Муҳаммадияту», «Муҳр-ун-нубувват», Шарҳи ҳадиси «Хайру-л-ҳадиси китобуллоҳи...» ва «Ҳошияи хутбат-ул-кашшоф» (**бо забони арабӣ**).

Яке аз намунаҳои беҳтарини ин шарҳҳо «**Ар-рисолат-ул-Муҳаммадияту**» мебошад, ки дар шарҳу тафсири номи «Муҳаммад» бар асоси усули аҳли маърифат навишта шудааст. Шорех нахуст вожаи «муҳаммад»-ро ба равиши ирфонӣ ва ҳуруфӣ шарҳу тафсир намуда, сипас доир ба мартабаи нубуввият бар асоси усули аҳли маърифат сухан гуфтааст. Ӯ рисолаи «**Шаққ-ул-қамар**» бар пояи ҳамин равиш таълиф шудааст. Ин рисола, гарчи «Шаққ-ул-қамар» ном дорад, аммо дар усули шарҳ ё тафсири ояти «**أَقْتَرَبْتُ السَّاعَةَ وَأَنْشَقَ الْقَمَرَ**» (« Он соат [қиёмат] наздик омад ва моҳи осмон шикoftа шуд») таълиф шудааст. Дар шарҳу баёни «**Шаққ-ул-қамар**» (шикофтани моҳ) чандин рисола навишта шуда, пайравони мазоҳиби гуногун онро мувофиқи фаҳму андешаи худ тавзеҳ додаанд. Ба ин хотир, Хоча Соинуддин дар маънии шаққ-ул-қамар ва «соат» дар партави ҳадиси «**إِنَّ لِلْقُرْآنِ سَبْعَةَ أَبْطَانٍ**» («барои Қуръон ҳафт батн аст»), назари ҳафт табақа росихони илмро тавзеҳ дода, бад-ин восита низоми таълимоти ҳафтзинагиро ба доираи таҳқиқ гирифтааст. Адиб дар рисолаи «**Тухфаи Алоия**» низ ҳамин усулро ба кор

гирифта, бинобар ҳадя ба Алоуддавла, фарзанди Бойсанғур, ин рисола «Тухфаи Алоия» унвон гирифтааст, вале шарҳи ҳадис ё гузориши илмӣ ҳадиси «قالَ بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ» ило охир-« (Рӯзе назди Расули Худо будем, ки ногаҳон марде бар мо [аз ғайб] зоҳир шуд...ва ҳар ду дасташро ба ҳар ду рони ӯ гузошту гуфт: «Эй Муҳаммад! Маро аз Ислом хабар деҳ») мебошад.

Ҳамин тариқ, мактаби шарҳнависи тоҷикӣ-форсӣ дар асрҳои миёна роҳи усулҳои гуногуни ташреҳи тавзеҳи матнро рӯи кор оварда, умдатарин усулҳои маъникушоиро аз таҷриба гузаронид, ки дар натиҷа муҳимтарин усулҳои шарҳи осори адабӣ ошкор гардид:

1. Шарҳ бо истиноди ашъори ҳуди адиб. Ба қавли устод Абдулманнони Насриддин беҳтарин усули андарёфти матлаби суҳанвар ва барои хонандагон ошкор сохтани назокати маънӣ ва маҳорати суҳангустарӣ маҳсуб мешавад [249, 38]. Усули шарҳ бо истиноди ашъори ҳуди адиб дар саросари китоби «Шарҳ-ут- тоияти-л-кубро» ва «Шарҳи даҳ байт аз Ибни Арабӣ»-и Ҳоҷа Соинуддин ба назар мерасад. Ин тарзи маъникушоӣ бо тафсири дохилӣ наздикӣ дорад ва шорех дар тафсири дохилӣ гиреҳи маъниро аз ҳуди асари мавриди шарҳ ё осори дигари ҳамин муаллиф боз менамояд. Ҳоҷа Соин бо истифодаи ин усул фаҳму дарки хонандаро бо андешаву афкори адиб пайванд намуда, бо анҷоми ин кор заҳмати зиёдеро бар уҳда гирифтааст. Намунаи ташреҳи тавзеҳ аз «Шарҳи абёти даҳгона»:

«وَالْقَلْبُ مِنْ حَيْثُ مَا تُعْطِيهِ فِطْرَتُهُ، يَجُولُ مَا بَيْنَ مَغْنَاهِ وَ مَعْنَاهِ.»

Яъне дили инсон аз он мартаба, ки додааст ӯро фитрати ӯ аз он ифсоҳ менамояд, ҳам дар маънӣ ва ботин роҳ дорад ва ҳам дар маънӣ ва зоҳири ӯ ҷавлон дар миёни ҳар ду мекунад... Ҳақиқати қалб аз он зоҳир гашта ва қалб сурати ӯст ва тамоми таҳқиқи ин суҳанро дар китоби «Фусус-ул-ҳикам» бояд талабид, дар ин ҷо гунҷойии беш аз ин нахоҳад. Ва чун таҳқиқи маънии вучуд ба маротиба, ки ба манзалаи муқаддамот аст, кард ва хусусияти қалби инсониро дар миёни он намуд, мехоҳад, ки баёни ҳазрати улуҳийят, ки мақсуд ҳамон аст... » [64, 327]. Соинуддини Ҳуҷандӣ ҷиҳати тасдиқи фикр ва тавзеҳи ин байти Ибни Арабӣ истинод ба китоби «Фусус-ул-ҳикам»-и ӯ

мекунад ва хонандаро ирчоъ медиҳад, ки барои шарҳи муфассали мавзуъ ба китоби Ибни Арабӣ рӯчуъ кунанд.

2. Шарҳ бо истиноди ашъори суханвари дигар. Хоча Соинуддин бар мабной ин усул чанд матни адабӣ ва ирфониро ташреҳу тавзеҳ кардааст, аз ҷумла «Назм-уд-дурар»-и Ибни Фориз, «Ламаот»-и Фахруddини Ироқӣ ва ғайра. Ин усули шарҳу тавзеҳ нисбат ба аввала дар осори Соинуддини Хучандӣ бештар ривҷ дошт, зеро барои шорех имконияти нисбатан осонтари адои матлабро омода мекард. Шарҳу тавзеҳи ламъаи даҳум аз «Ламаот»-и Ироқӣ:

«قوله: «إِنَّمَا الصَّبَاحُ وَالْمَسَالِمُنْ يَتَقَيَّدُ ، إِلَى آخِرِهِ»

Яъне дар олами тақобул ва дурангӣ сабоҳу масо набошад, илло касе ки муқайяд ба сифат шавад, ки мабдаи тафриқаву тамйиз аст. Дар масореҳи идрокаш дурангии мутақобилин нанмояд:

Чун ба берангӣ расӣ, к-он доштӣ,

Мусию Фираъвн доранд оштӣ» [64, 50].

Пайдост, ки шорех ҳангоми шарҳу тавзеҳи матни «Ламаот»-и Ироқӣ ба байте аз дафтари аввали «Маснавӣ»-Ҷалолуддини Балхӣ истинод карда, ҷиҳати адои матлаб усули шарҳ бо иқтибоси суханвари дигар истифода шудааст. Корбасти усули тавзеҳ бо истиноди суханварони дигар барои шарҳ мувофиқ буда, шорехе, ки аз эҷодиёти маъруфтарин суханварон огоҳии комил дорад, метавонад луғоту истилоҳот, таъбироти мармуз ва маъниҳои ашъори шоирону нависандагонро тавзеҳ дода, афқору андешаҳои хешро бо шохидоти қотей аз осори суханварон мустанад гардонад, чунончи намунааш дар осори Хоча Соинуддин пайдо гардид.

3. Тафсири дохилӣ. Ин роҳу усули тафсири матн дар суханшиносии асримиёнагии адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ва дар адабшиносию эстетикаи сойири кишварҳои Аврупо ҳамчун усули умдатарину боварибахши таҳқиқ қорӣ гаштааст. Тафсири дохилӣ бар он бунёд ёфтааст, ки маънию матлабҳо дар контексти мукаммали эҷодиёти адиб санчида шуда, дар навбати аввал

ишороти худи нависанда ба асос гирифта мешавад, ба вижа, татбиқи он дар шарҳу баёни осори ирфонӣ пурмоя хоҳад буд. [249, 27].

Соинуддини Хучандӣ мутобиқи ин усул «**Гулшани роз**»-и Маҳмудии Шабистарӣ ва «**Тамҳид-ул-қавоид**»-и Садруддин Муҳаммади Хучандиро шарҳу баён кардааст. Намунаи шарҳи байти зайли «Гулшани роз»:

Ба асли хеш роҷеъ гашт ашё,
Ҳама як чиз шуд пинҳону пайдо.

Соинуддин дар шарҳи ин байт чунин менависад: «Чун дар байти қабл гуфта буд: «**шудан чуз омадан нест**», пас ашё ба асли хеш, ки он вучуд аст, аладдавом роҷеъ бошанд ва пинҳону пайдо, ки он руҳу ҷисм аст, дар вучуди айнӣ яке мешаванд. Яъне ҳар ду ба як вучуд мавҷуданд ва ба ҳасби осор мумтоз» [81, 141]. Шорех тафсири дохилии матлабро ба байти қаблии «Гулшани роз» ишора мекунад ва муродаш ин байт аст:

Вале он ҷойгаҳ **омадшудан** нест,
Шудан, чун бингарӣ, чуз омадан нест [81, 73].

Нависанда бо корбасти тафсири дохилӣ матлаби мазкурро тавҷеҳ дода, ба шарҳи маънии аслии байт муваффақ шудааст. Аз ин рӯ, калиди ганҷи маъниро аз осори суҳанвар ҷустан яке аз беҳтарин усулҳои шарҳу басти осори адабист

4. Шарҳ бо истиноди ашъори худи адиб, суҳанвари дигар ва тафсири дохилӣ. Соинуддини Хучандӣ дар китоби «Шарҳи «Назм-уд-дурар» дар мавориде ба ашъори худи Ибни Фориз истинод карда, ҳамзамон ба ашъори суҳанварони дигар рӯ меорад, аз ҷумла ба ашъори Ибни Арабӣ ва Фаҳруддини Ироқӣ ва гоҳе усули тафсири дохилиро низ ба кор гирифтааст, ки далолат ба шорехи забардаст будани ӯ мекунад. Имтизочи се роҳу усулҳои шарҳу басти осори адабиро ҷиҳати шарҳи қасидаи «**Назм-уд-дурар**» ба кор гирифтааст. Ин усулро дар шарҳи «**Ламаот**» низ корбаст карда, бештари андешаҳои Ироқиро дар партави андешаҳои Аҳмади Ғазолӣ, Ибни Фориз ва Маҳмуди Шабистарӣ шарҳ медиҳад.

5. Шарҳ бо истиноди ақоиди муосирон. Яке аз усулҳои маъруфи тафсири матни бадеист ва бунёди ҳар шуруҳ баҳсу талошҳои гуруҳи махсуси одамон дар давраи муайяни таърихӣ ва дар заминаи тафаккури бадеии мутобиқи он ташкил медиҳад. Аслан, ҳама гуна шарҳ нахуст ба тарзи шифохӣ сурат гирфта, дар маҳфилҳои маҷолиси гуногун роҳ меёбад ва андешаву мулоҳизоти муқаддамотӣ низ дар ҳамин замина рӯи кор меоянд. Хоча Соинуддин бар асоси ин усул ашъори ҷудогонаи Ибни Арабӣ ва Ибни Форизро шарҳу баён карда, ҳамчунин баъзе оёту аҳодисро зимнан тафсир кардааст. Ҳатто қисме аз осори ирфонӣ-фалсафии хешро тибқи ҳамин усул таълиф кардааст, аз ҷумла дар мавриди баҳси **мабдаъ ва маод, вучудшиносӣ, шакки қамар** ва амсоли инҳо

6. Шарҳи муфрадот ва ибораҳои шоирона. Соинуддини Хучандӣ бар мабноси ин усул танҳо қасидаи «Ат-тоият-ул-кубро»-и Ибни Форизро бо забони арабӣ шарҳу баст кардааст. Нахуст луғоту истилоҳоти душвор ва кинояомезро ба таври алоҳида тавзеҳ намуда, сипас матлаби хешро баён мекунад, чунончи намунааш дар диссертатсия оварда шудааст.

Шарҳномаҳои Соинуддини Хучандӣ ҳамчун шарҳу тарҷумаи «Назм-уд-дурар» ва «Ат-тоият-ул-кубро»-и Ибни Форизи Мисрӣ, «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам», «Шарҳи «абёти даҳгона»-и Муҳйиддин ибни Арабӣ, «Шарҳи «Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ, «Шарҳи «Гулшани роз»-и Шайх Маҳмуди Шабистарӣ ва шарҳу тафсири осори адабиву мазҳабии Соинуддини Хучандӣ аз вижагиҳои ҳунари ва фазилатҳои муҳими мавзӯиву адабӣ бархурдоранд, ки далолат ба сабки осори Соинуддин мекунанд. Мулоҳиза мешавад, ки Ҳоча Соинуддин дар заминаи шарҳу тавзеҳ ва тарҷума ҳамчун донандаи ҳуби забони арабӣ ҷиҳати кашфу асрор ва розу рамзи осори адабиву ирфонӣ, ки шеваи нигориши ин мутун дар ниҳояти печидагӣ таълиф шудаанд, азамати ҳунари ва фикрии хешро нишон додааст. Ба назари мо муҳимтарин хусусиятҳои шарҳнигории Ҳоча Соинуддини Хучандиро дар ду нуктаи зайл арзёбӣ кардан мувофиқи матлаб аст:

1. Аз дидгоҳи ирфонӣ шарҳу тавзеҳ кардани матлаб.

2. Тавассути оёту ҳадис, истинод ба ашъори тоҷикӣ-форсӣ ва амсолу ҳикам тавҷеҳ додани матн.

Соинуддини Хучандӣ на танҳо анъанаҳои беҳтарини насри классикиро идома дод, балки ҳам дар санъати сухан ва жанрҳои адабӣ тарзу саликаи худро ҷорӣ кард.

III.3. Табақабандии забонӣ ва мавзуии осори Соинуддини Хучандӣ

III.3.1. Насри тоҷикӣ-форсӣ

Адабиёти тоҷикӣ-форсӣ на танҳо каломии ҳунарии манзум, инчунин осори мансури бекиёсро ҳам дорост, ки миёни оламиён маҳбубияти хос дорад. Муҳаққиқон бар онанд, ки таърихи адабиёт он вақт комил омӯхта мешавад, ки агар осори манзуму мансур тавҷам фаро гирифта шавад. Ба қавли саҳеҳи ховаршиноси олмонӣ Ҳерман Эте: «Таърихи адабиёти форсӣ бидуни тавачҷуҳи шоён ба осори мансур, албатта, ноқис хоҳад буд. Зеро дар онҳо низ монанди осори назмӣ руҳиёт ва ахлоқи миллат ҷилвагар аст» [92, 5].

Ин масъала дар тадқиқоти Худой Шариғзода вусъати тоза ёфта, мавриди таҳлилу мулоҳиза қарор гирифтааст: «Адабиёти дарозумри форсӣ (тоҷикӣ) дар баробари шеърӣ нодиру нотақдор, осори гаронбаҳо ва фаровони насрӣ ҳам дорад... таърихи ташаккул ва инкишофи насрро наомӯхта сурати комили таърихи каломии бадеъ, сохтори ҳунарии сухан ва сабк, анвои адабӣ, шуури адабию эстетикӣ ва умуман тафаккури эҷодиро пеши назар овардан номукин аст» [92, с.5].

Бо дарзардошти ду қазовати ғавқуззикр симои эҷодӣ, ки тавонист дар каломии осори мансур нақши меҳварӣ дошта бошад, яке аз донишмандони Оли Хучанди Исфаҳон-Ҳоҷа Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммади Хучандӣ буд, ки бо танаввуи мавзӯ ва бисёрсоҳаи ҳеш дар рушду инкишофи эҷоди бадеъ саҳми арзанда гузоштааст.

Яке аз муҳаққиқони аҳволу осори адиб Муҳаммадали Мавлавӣ феҳристи 31 рисолаи тоҷикӣ-форсии Соинуддини Хучандиро мураттаб

намуда[165, 660], ки мо дар монография дар бобати хусну кубҳи он баҳс кардаем [53-М, 51-53].

Дар ин фасли диссертатсия назари баъзе муҳақиқонро, ки дар таъйини теъдоди осори Хоҷа Соинуддин ба иштибоҳ рафтаанд, мавриди баррасӣ карор хоҳем дод. Дар феҳристи осори мансури тоҷикӣ-форсии Хоҷа Соинуддин, ки аз ҷониби Муҳаммадали Мавлавӣ таҳия шудааст, чанд иштибоҳоте ҳам рух додаст. Нахуст ин ки як рисолаи нависанда бо ду ном сабт шудааст. Яъне асари «Ақл ва Ишқ ё мунозироти хамс» дар мавриди дигар бо номи «Мунозироти хамс» асари ҷудогона муаррифӣ шудааст. Инҳо як рисола ҳастанд ва ҳуди адиб дар нахустин китобаш шарҳи «Назм-уд-дурар» хонандаро аз китоби «Мунозирот»-и («Ақлу Ишқ») худ огоҳ мекунад ва дар фасли мунозара роҷеъ ба ин китоб батафсил сухан гуфта шуд.

Дигар ин ки донишманди мазкур ду рисолаи нависандаро ба масобаи як асар зикр кардааст. Яъне «Нафсат-ул-масдури аввал ва дувум». Равшан аст, ки расоили мазбур дар маҷмӯъ оҳанги изтиробу шиквоия касб намудаанд, вале аз ҷиҳати баёни ҳодисаву воқеаҳо ин ду китоб дар макон ва замони муайян навишта шудаанд. Илова бар ин, дар феҳристи Муҳаммадали Мавлавӣ, рисолаи «Ганҷбахш» ба як ном ду маротиба зикр шудааст.

Бо дарзардошти ин гуфтаҳо, агар «Ақлу Ишқ» ва «Мунозироти хамс»-ро ҳамчун як рисола пазирем, «Нафсат-ул-масдури аввал ва дувум»-ро ду китоби алоҳида донем ва рисолаи «Ганҷбахш»-ро ба ҳукми як асар қайд намоем, метавон гуфт, ки теъдоди осори мансури тоҷикӣ-форсии Соинуддини Хучандӣ дар феҳристи таҳиянамудаи Муҳаммадали Мавлавӣ шомили 30 китобу рисола мебошад.

Муҳаммадтақии Донишпажӯх зимни муаррифии нусхаҳои хаттӣ дар феҳристи Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон ва дар феҳристи нусахи Кирмонии Донишгадаи адабиёти Техрон аз Соинуддини Хучандӣ ва осори ӯ ном бурда, 57 асари форсию арабии нависандаро баршумурдааст. Ин муҳаққиқ асарҳои «Ихтисос-ул-хавоси фӣ илми-л-ҷафр», «Саала Насируддини-т-Тусийи фӣ мактубиҳи ан Садруддини-л-Қунавӣ», «Ҳошияи

хутбату-л-Кашшоф», «Ал-манзилату ала-л-ҳазрати-л-хатмияти», «Ал-арбаинияту» (ба забони арабӣ), «Шеърҳои форсии Соинуддин», «Иншои форсӣ» (дар 12 сатр), «Мактуб ба амир Алоуддин», «Мактуби ӯ ба Бойсанғур», «Номаи ӯ ба Сайид Неъматуллоҳ аз Исфаҳон ба Язд, аз забони амир Искандар», «Ду мактуби ӯ ба истидҳои амир Неъматуллоҳ», «Мактуби ӯ аз Қозизодаи Румӣ», «Номаи ӯ ба «Шарафо», «Номаи ӯ ба амир Фирӯзшоҳ», «Мактуби Ҳазрати Сайидшариф Ҳусайни Ахлотӣ», «Номаҳои ӯ ба амир Сайид Амир Носир ва Фирӯзшоҳ» (се нома) «Номаи ӯ ба амирзода Бойсанғур», «Истилоҳоти сӯфиён», «Як мактуб аз Соинуддин ба Хоҷа Заҳируддин Муҳаммад», «Тарҷумаи аҳодис», Рисолаи «Эътиқод», «Эътиқоднома» (дар шаш сатр), «Ҳориҷ аз тасонифи Шариф», «Оғози рисолае дар муаммо» «Тӯҳфаи Алоия» (қисми дувум) илова кардааст, ки дар маҷмуъ 63 китобро ташкил медиҳад [155, 307-12]. Агар аз ин миқдор 63 китобу рисола, номаҳои Хоҷа Соинуддинро, ки теъдодашон ба қавли Муҳаммадтақии Донишпаҷуҳ 14 адад мебошад, як асар ҳисобем, яъне «Муншаот» пас дар ин сурат маҷмуаи осори Соинуддини Хучандӣ ба 49 адад мерасад.

Иброҳими Дебочӣ мусаннафоти Хоҷа Соинуддинро дар муқаддимаи китоби «Ал-маноҳиҷ» 46 адад баршумурда ва дар баробари асарҳое, ки Муҳаммадтақии Донишпаҷуҳ муаррифӣ намудааст, бори аввал ду рисолаи зеринро: «Иҷозаи ривоят» ва «Тақдим-ул-ақл ала-н-нафс»-ро (ба забони арабӣ) аз Соинуддини Хучандӣ шинохтааст [132, бист]. Агар ин ду рисоларо ба осори адиб зам намоем дар ин сурат теъдоди маҷмуаи расоили Соинуддини Хучандӣ ба 51 китоб мерасад.

Дар феҳристи Аҳмади Мунзавӣ чаҳор рисола ғайр аз он чи то ҳол муаррифӣ гардид, ба Соинуддин Алии Хучандӣ нисбат дода шудааст: «Изҳори эътиқод», «Имон» «Муҳайиҷ-ил-ашвоқ» ва «Маъҷуни илоҳӣ» [31, 1169]. Дар мавриди китоби аввал бояд гуфт, ки ҳамон рисолаи «Эътиқодот»-и нависанда аст, ки бо унвони «Изҳори эътиқод» омадааст. Се

рисолаи баъдӣ дар дастхати Соинуддини Хучандӣ наёмада, бинобар ин моли ӯ нестанд ва дар китобшиносии адиб ҳам зикр нашудаанд.

Дар тақя ба навиштаҳои Хоҷа Соинуддин бори аввал китобе бо номи «**Исбоҳ-ул-анвор**»-ро аз ӯ шинохта шуд, ки дар шакли нотаом мондааст. Ҳеч як аз феҳристҳое, ки ба муаррифии осори Соинуддини Хучандӣ пардохтаанд, ба ин китоб ишора накардаанд, аммо худ нависанда дар рисолаҳои бамаротиб аз унвони китоб ном мебарад. Масалан, дар рисолаи «Эътиқодот» менигорад: «Таҳқиқи ин суҳанро басте беш аз ин дар қор набошад, ҳамоно дар китоби «**Исбоҳ-ул-анвор**» чизе аз он равшан шуда, ҳамонҷо талабанд». Мавриди дигар чунин таъкид мекунад: «Таҳқиқи ин суҳанон аз усули шарҳи ҳуруфӣ фаҳм шавад, дар китоби «**Исбоҳ**» чанде аз он равшан шуда...». Ва ё: «Ин суҳанро маҷоле беш аз ин дар қор аст, дар «**Исбоҳ**» мубайян шуда.. » [64, 264, 269]. Бо дарназардошти ин гуфтаҳо, агар китоби «**Исбоҳ-ул-анвор**»-ро ба осори адиб илова намоем, пас теъдоди маҷмуаи расоили Соинуддини Хучандӣ шомили 52 китобу рисола мебошад.

Як фазилати нависандагии Хоҷа Соинуддин он аст, ки вай ҳангоми шарҳу тавзеҳи масоили бо ҳам пайванд, ба рисолаҳои дигари ҳеш ишора мекунад, то ки донишмандон аз вай бенасиб нагарданд. Чунин равиш ба муҳаққиқ ё пажӯҳишгар имкон медиҳад, ки ҳангоми таҳқиқ аз китобу рисолаҳои ношинохтани муаллиф огоҳӣ пайдо кунад. Ё ба таъбири дигар сарчашмаи асосии таҳқиқи зиндагинома ва осори Соинуддини Хучандӣ, пеш аз ҳама, навиштаҳои худ адиб мебошанд, ки равиши тақиқ бар пояи онҳо арзиши дигар дорад. Ба унвони мисол нависанда дар ҳамон рисолаи «Эътиқодот» аз китоби дигари худ «**Мафохис**» ном мебарад: «Чунончи дар «**Мафохис**» шаммае аз шамоими чамани таҳқиқаш зоҳир гашта, ин ҷо маҷоли гунҷойии он нест» [64, 269]

Осори Соинуддини Хучандӣ ба ду забон: тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ навишта шудаанд. Нахуст аз рӯи мавзӯ ва мундариҷа табақабандӣ гардида, сипас доир ба асарҳои тоҷикӣ-форсии нависанда мухтасар маълумот хоҳем дод:

Насри илмӣ-таълимӣ. Ба қалами Хоҷа Соинуддин асарҳое тадвин шудаанд, ки бинобар аҳаммияти таълимиашон мо онҳоро ба гуруҳи осори насри илмӣ-таълимӣ ҷудо намудем:

«**Маънии илми сарф**». Рисолаи кӯтоҳест ба равиши илми хуруф дар баёни ҳақиқати илми сарф ва аҳкоми он. Ин рисола бо номҳои «Рисола ғӣ хавоси илми сарф» ва «Сарф-ул-қулуб»-и Соинӣ ҳам маъруф аст. Хоҷа Соинуддин ба монанди «Наҳв-ул-қулуб»-и Қушайрӣ ваҷҳи ҳар як аз афъолро дар ҷаҳордаҳ сифа бар асоси мактаби хуруфӣ ва ирфонӣ шарҳ кардааст: «Тасриф иборат аз гардонидани асли воҳид аст ба амсилаи мухталифа аз барои маоние ҷанд, ки мақсуд гардонанда аст, ки маънӣ ҳосил нашавад, магар ба он амсила далолат бар ин гуфта мекунад» [64, 307].

«Сарф-ул-қулуб»-и Соинӣ оид ба масъалаҳои гуногуни марбут ба илми морфология ихтисос дода шудааст. Дар китоб, морфология, яъне ҳуди забон, ҳамчун раванде муайян карда мешавад, ки дар он ягонагӣ ба вучуд меояд. Бино ба андешаи Соинуддин асли воҳид аз **масдар** аст, ки дар такрори мухталифи худ, аввал сурати феъли замони мозӣ (феъли гузашта) хонанд, ки далолат ба гузаштаву азалият дорад ва сабаби исми аввал аст. Мартабаи дувум феъли музореъ муаббар мешавад, ки маънии *ӯ* муштарак аст. Мартабаи сеум феъли амр, ки далолат бар исми зоҳир аст. Мартабаи ҷаҳорум, ки баёнкунандаи наҳй аст, далолати *ӯ* бар исми ботин аст. Нависанда ба ҳамин минвол чунин натиҷагирӣ мекунад, ки аз ин ҷо тасрифи масдар ба сифаи мазкура далолат бар маънии оят мекунад : *هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَ الظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ* («Ҷуст аввалу охир ва зоҳиру ботин ва *ӯ* ба ҳар ҷизе доност», сураи «Ҳадид», ояти 3).

Мусаннифи китоб ҷиҳати суҳулати баёни илми сарф ба ашъори тоҷикӣ-форсӣ *рӯ* меорад ва ба хонанда муроҷиат мекунад, ки дар китоби «Мафохис»-и хеш доир ба анвои илми сарф ба шоистагӣ тааммул кардааст. Хусусияти таълимии рисола ҳам бо равиши сода ва осонфаҳм навишта шудани он аст [64, 307-311].

«**Рисолаи муаммо**». Муаллиф ба сабки хоси худ усулу қаваидаи муамморо шарҳ кардааст. Ин рисола то кунун нашр нашуда, аз мавҷудияти нусхаи он, ки дар китобхонаи Маҷлиси Шӯрои миллии Эрон нигоҳдорӣ мешавад, огоҳӣ дорем [33, варақи 35].

Осори ҳуруфӣ. Ба қалами Соинуддини Хучандӣ як зумра осор бар мабноси ирфони ҳуруфӣ таълиф шудаанд ва чунин тарзи осор бозгӯи он аст, ки адиб яке аз бунёдгузори мактаби ирфони ҳуруфӣ мебошад. Ҳеҷ як аз донишмандон дар илми ҳуруф ба пояи ӯ нарасидаанд, ӯ на танҳо дар илми ҳуруф муҳаққиқи мумтозе буд ва усуле бунёд ниҳод, балки бисёре аз ҳақоқиқи маърифату бурҳонро аз ин тариқ ба исбот расонида, мактаби хосе эҷод кардааст. Осоре, ки Соинуддини Хучандӣ дар моҳият ва арзиши илми ҳуруф навиштааст, ба қарори зер аст:

«**Рисолаи ҳуруф**». Рисолаи кӯтоҳест, ки ба фармудаи бузургони замон дар усул ва муқаддамоти илми ҳуруф барои навомӯзон дар шаҳри Язд соли 828ҳ. / 1423 м. тасниф шуда, дорои як муқаддима, се асл ва як тазниб аст. Муқаддима дар маънии «ҳарф ва ақсоми аввали он: **асли аввал** дар баёни ҳуруфи рақамии китобӣ, дорои чаҳор васл. **Асли дувум** дар баёни ҳуруфи каломӣ дорои чаҳор васл. **Асли севум** дар баёни сурати маънавии ҳуруф, дорои чаҳор васл. Тазниб дар баёни маънии сабъ-ул-масонӣ». Рисолаи мазбур ба зевари табъ орошта нагардида, матни он аз дастхати шумораи 10196-уми Китобхонаи Маҷлиси Шӯрои миллии Эрон дарёфт гардид [69, варақи 118-129].

«**Суол-ул-мулук**». Рисолаест дар баёни илми ҳуруф ва хосияти онҳо, ки бо дархости амирзода Муиззуддавлаи Бойсанғур тадвин гардида, аз муқаддима ду васл, ки ҳар кадом се зерфасл доранд ва як хотима иборат мебошад. Дар муқаддима доир ба илми ҳуруф ва ҳақоқиқи он сухан рафта, васли аввал дар маънии хавоси ҳуруф аст, ки дорои се боб мебошад. Васли дувум дар баҳши назарии илми ҳуруф, шомили се сухан. Дар хотима дар маънии ҳақоқиқи ашёи гуна аз ҳуруф берун меоянд маълумот дода шудааст [68, наваду ду].

«**Нукта**». Ин рисола шарҳест бар ҳадиси «أنا النقطة التي تحت الباء», яъне ман нукта дар зери «Б» ҳастам, ба форсии қадим ва сабки ирфонӣ. Ҳоҷа Соин дар мавриди зиёде ба равиши ҳуруфиён ва аҳли маърифат таъя намуда, онро бар мабнои **дах** **по**я шарҳу тафсир кардааст. Пояи аввал: «Нухуфта нахоҳад буд, бар воқифони урфи муносибат, ки бинои забони рамз бар он аст... Баъзе бар онанд, ки ба сурати вучуде нукта ҳувайдо мешавад, ки онро ҳуруфи нотиқа хонанд ва баъзе ба сурати адамии $\bar{u}$ зоҳир мешавад ва он савомитанд» [33, варақи 85]. Нависанда дар пояи дувум тасреҳ мекунад, ки «бо» иборат аз соҳиби мартабаи нубувват аст, чи набӣ ба забони ҳидоят нишони ҳарфи «бо» баён ва ибонат аст, ки ба сурати «нун» ва «ё», ки тамоми савияи эътидолӣ аст, зоҳир гашта, аз ин ҷо ҳушмандони олами тафаттунро фаҳм шавад.

Ҳоҷа Соинуддин сабаби навишти онро дар муқаддима иҷобати хоҳиши яке аз дӯстони хеш зикр карда, онро дар посухи номаи шахсе аз дӯстони хеш марқум намудааст: «دی يك ناگاه از عراق وفاق، وسرحدّ بسط و استنطاق،رقمی از عزیزى رسید. «Рисолаи нукта» соли 828ҳ. / 1423м. таълиф шуда, огоҳии мо бар мабнои мавҷудияти дастхатҳои он аст [33, варақи 89].

Осори динӣ-мазҳабӣ. «Асрор-ус-салот» яке аз нахустин осори мазҳабӣ-ирфонии Соинуддини Хучандӣ аст, ки дар шарҳу тавзеҳи намоз ва аркони он таълиф шудааст. Мусаллам аст, ки перомуни ин мавзӯ китобҳои бисёре аз ҷониби аҳли маърифат навишта шудаанд, аз ҷумла Ибни Сино ва дигарон, аммо Ҳоҷа Соин аз **тариқи маърифат ва ирфони ҳуруфӣ** ба асрори намоз пардохта ва бисёре аз усули аҳли ҳақиқатро дар он баён намудааст. Дар бораи маънои рамзӣ ва амали намоз аз тариқи мактаби ҳуруфӣ нуктаи назари хешро баён мекунад. Ҳамчунин бамақому мартаба ва мавқеъҳои ҳукукии Имом Абуҳанифа дар ин мавзӯ таваҷҷуҳ зоҳир мешавад. Ба ин хотир ҳеҷ кадом кутуби дар ин мавзӯ навишта шуда, ба пояи асрори намози Соинуддини Хучандӣ намерасад. Муаллиф матлабҳои зухду тақво, муҳиммияти ибодат, махсусан, дар таҳқиқи маънии намоз, таҳорат ва аркони он, аҳаммияти маънои Қуръон ва ғайраро шарҳу тавзеҳ намуда, ҷиҳати

пайванди маърифати намоз бо маънавияти инсон ба сурудаҳои **Саноии Ғазнавӣ, Низомии Ғанҷавӣ, Саъдии Шерозӣ, Маҷдуддини Бағдодӣ** ва **Амир Хусрав** истинод кардааст.

Рисола аз як муқаддима ва ду боб фароҳам омада, дар муқаддима рочеъ ба моҳияти ибодат сухан рафтааст. **Боби аввал** дар маънии таҳорат ва таҳқиқи аркони маънавии он буда, аз. ду саҳифа, яъне ду фасл ва як тазниб иборат аст. **Саҳифаи аввал**. Баёни таҳқиқи таҳорат, тақсими он ва маънии ақсомаш: «Таҳорат иборат аз пок шудан аст, аз ҳадиси омезиши олами кавн ва сазовори намозу ибодати Ҳақ ва он ду гуна аст: вузӯ ва ғусл. Вузӯ дар луғати араб аз хубиву назокат аст ва дар шаръ иборат аз пок шудан аз ҳадиси башарӣ аст ва шустани андome чанд махсус, ки аз барои намоз шустани онҳо вочиб шуда » [64, 80]. **Саҳифаи дувум**. Дар маънии аркони вузу ва баёни ҳикмати ҳар як. **Тазниб** (ба маънии давомдор.- С.М.). Баёни маънии сунан ва таҳқиқи ҳар як аз суннатҳои он.

Боби дувум. Дар таҳқиқи маънии намоз ва он муштамил аст бар муқаддима ва панҷ саҳифа ва тазниб. Ба қавли Хоҷа Соинуддин бандагии Худо ду гуна аст: «яке бандагии тасхирӣ, ки сиришти офариниши коинот бар он аст ва ҳамаи мавҷудот бад-ин бандагӣ истодагӣ менамоянд. Дувум бандагии ихтиёрӣ, ки сақалайн бад-он мумтозанд ва аз барои ҳамон офарида шуда» [64, 92-93]. Ҳамчунин дар ҳамин боб перомуни бартарии Паёмбари ислом бар дигар паёмбарон ва хотамияти ӯ сухан рафтааст.

Саҳифаи аввал. Дар баёни маънии намоз ба урфи ом. **Саҳифаи дувум**. Дар таҳқиқи моҳияти намоз бар урфи хоси аҳли камол, ки ворисон ва наздикони ҳазрати Рисолатпаноҳи хатмианд. **Саҳифаи севум**. Баёни аркон ва ақзои вучудии намоз. **Гуфтори аввал**. Маънии рукни вучудии ботинӣ. **Гуфтори дувум**. Баёни аркони камии намоз ва таҳқиқи аъдоди он ва ин муштамил бар ду васл омад. **Гуфтори севум**. Баёни аркони вазъии намоз. **Саҳифаи чаҳорум**. Баёни авқоти намоз ва хусусияти ҳар як аз он ба ададе муайян. **Саҳифаи панҷум**. Баёни шароити намоз ва таҳқиқи маонии он. **Тазниб**. Баёни сунани намоз собиқан ва лоҳиқан ва он чанд васл аст.

Васли аввал-баёни сунани пеш аз намоз. Азон гуфтан. **Васли дувум**-дар сунани намоз [64, 77-139]. Хоҷа Соинуддин аз таҳлилу баррасии асрори намоз ва ақсоми он ба натиҷае расидааст, ки агарчи намоз як навъи ибодат аст, аммо нек тааммул кунем ҷомеи ҳамами аркони ислом ва суvari ибодат аст. Муаллиф ин рисоларо нахуст соли 820х. / 1416м. дар шаҳри Ҳирот навишта ва пас аз ҳашт сол, яъне дар 28-уми рамазони 828х. / 16-уми июли 1423м. онро дар шаҳри Язд таҷдиди назар кардааст.

«**Рисолаи эътиқодот ё муътақидот**». Соинуддини Хучандӣ ин рисоларо чунин унвон нагузоштааст, вале аз матолиби китоб пайдост, ки дар боби муътақидоти худӣ ӯст, бинобар ин, чунин номгузорӣ шудааст. Нависанда дар муқаддима чунин гуяд: «Боис бар набиштани ин рисола ду чиз шуд: яке он ки ба пайравӣ аз оёти Қуръонӣ эътиқодоти худро назди муъминон баён кунад, то гувоҳи ӯ бошанд дар рӯзи қиёмат. ..Дувум он ки аз дасти уламои он рӯзгор ҳалос ёбад, ки ҳамешагӣ ӯро дар боргоҳи амири вақт тақфир мекарданд. Ва боиси дувум бар набиштани ин рисола он шуд, ки абнои рӯзгор дар пояи сарири аъло дар боби эътиқоди дарвешон аз ин ҷинс ҳикояте кардаанд :

То чи мӯрам кам суҳан назди Сулаймон кардаанд,

То чи мурғам кам ҳикоят пеши Анқо кардаанд» [64, 261].

Ин рисола дар сафари дувуми Соинуддини Хучандӣ ба Ҳирот барои поксозии номи ҳудаш навишта шудааст. Мурод аз он радди тухматаст, ки уламои қушайрӣ дар боби мазҳаб ва ақида ба вай нисбат дода, ӯро ба сӯфигарӣ муттаҳам карда буданд, ки гӯё нависанда аз тариқои суннату ҷамоат берун рафта, ҷонибдори ақоиди сӯфиён будааст. Ин китоб муаллифро ҳамчун шахси устувор дар роҳи шариат ва тариқои суннату ҷамоат муаррифӣ мекунад. Соинуддин моҳияти фирқаҳо ва тасаввуфи исломиро бо насри содаи илмӣ шарҳу тавзеҳ карда, дар партави ояти 11-уми сураи «Худ» чунин таъкид мекунад, ман Худро гувоҳ мегирам, чунонки шумо низ гувоҳед, ки ман аз ин бегуноҳам [64, 290]. Муаллиф ин рисолаи тӯлониро дар таърихи 19-уми ҷумодиюлаввали 829 х./ 8-уми майи 1425м. дар Ҳирот барои Шохруҳи Темурӣ навишта, дар қанори ин, масоили панду ахлоқ, мазаммати

таассуби динӣ дар ҷомеа ва авзои сиёсӣ-иҷтимоии замони нависанда баррасӣ гардидааст, ки ҷиҳати омӯзиши адабиёти тоҷикӣ-форсии асри XV судманд хоҳад буд.

«**Тухфай Алоия**». Ҳамонгуна, ки аз исми китоб пайдост, муаллиф онро ба номи Алоуддавла фарзанди Бойсанғур дар таърихи 831х. / 1428м. ба итмом расонидааст. Муаллиф ҳадиси «*قالَ بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ*» ило охир « (Рӯзе назди Расули Худо будем, ки ногаҳон марде бар мо [аз ғайб] зоҳир шуд, ки дорои ҷомаи ба шиддат сафеду мӯйи ба ғоят сиёҳ буд. Бар ӯ асаре аз сафар дида намешуд ва касе аз мо ӯро наменинохт. То инки назди Паёмбар (с) нишаст ва зонуяш ҷуфти зонуи Паёмбар гузошт ва ҳар ду дасташро ба ҳар ду рони ӯ гузошту гуфт: «Эй Муҳаммад! Маро аз Ислом хабар деҳ») оварда, сипас зоҳир ва ботини онро шарҳ медиҳад. Нависанда дар така ба ҳадиси мазкур мартабаҳои **ибодат: имон, ислом ва эҳсонро** низ тавзеҳ мекунад. Рисола аз шаш боб иборат мебошад: **тахорат, намоз, закот, рӯза, ҳаҷ ва аркону шароити** ҳар як аз он. Мавзӯҳои зикршуда ба сурати татбиқӣ миёни ҷаҳор мазҳаб таҳлилу баррасӣ шудаанд. Дар баробари ин, нависанда подшоҳони вақтро бо ёдоварӣ аз оёти раббонӣ ва аҳодиси набавӣ панду насиҳат мекунад, ки аз ҳоли мардум ғофил набошанд. Бинобар ин, нахуст Алоуддавларо мадҳ намуда, сипас аз рисолат ва масъулияти подшоҳон дар ҳар ду сарой сухан гуфтааст [64, 205].

«**Сулламу дори-с-саломӣ**» (*سَلَامُ دَارِ السَّلَامِ*). Унвони комили ин китоб «Сулламу дори-с-саломӣ фӣ баёни ҳукми аркони-л-исломи» буда, мавзӯи баҳси он аҳком ва аркони панҷгонаи исломӣ аст, ки дар як **муқаддима, панҷ боб ва хотима** фароҳам омадааст. Дар муқаддима роҷеъ ба шарҳи маънавии ибодати расму оин (ибодат) ва анвои он сухан рафта, **боби аввал** дар баёни калимаи шаҳодатайн, **боби дувум** дар баёни ҳикмати намоз ва шароити он, **боби севум** дар баёни закот, **боби чаҳорум** дар баёни рӯза ва **боби панҷум** дар баёни ҳаҷ баҳс мекунад. Дар рисола усулҳои (принсипҳо) таълимот ва ҳикмат дар заминаи рукнҳои мухталиф аз эътиқоду боварӣ, амалҳои исломӣ така бар Қуръону ҳадис ва гуфтаҳои устодони тасаввуф матраҳ гардида,

баъзе абвоби он аз назари мавзуъ ба рисолаи «Тухфаи Алоия» шабоҳат дорад.

«Шарҳи ҳадиси аъмоъ» (شرح حديث عماء). Ин асар кӯтоҳтарин рисолаи Хоҷа Соинуддин буда, дар тафсири ҳадиси зерин, ки аз Расулulloҳ (с) пурсида шуд: اَيْنَ كَانَ رَبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ ؟ («Худованд пеш аз офариниши махлуқот дар кучо буд?»), Ҳазрати Муҳаммад (с) дар ҷавоб гуфт: «فِي عَمَاءٍ مَافَوْقَهُ هَوَاءٌ وَمَا تَهْتَهُ هَوَاءٌ» («Дар абри тунук буд, ки на болои он ҳаво бошад ва на дар зери он») [64, с205]. Рисолаи мазкур бо унвони «Шарҳи ҳадиси ғамом» низ ёд гардида, муаллиф бар равиши ирфонӣ ва ҳуруфӣ ҳадисро ба таври мухтасар шарҳ дода, дар хилоли он маротибу мазоҳири зуҳури Ҳақ(к)-ро ҳам тавзеҳ додааст. Ба қавли муаллиф ҳадис маънии зоҳирӣ ва ботинӣ дорад. «Дар маънии ботинии он ишколе зоҳир аст, ба ин маънӣ, ки ин савол аз макон мебошад ва Ҳудованд муназзаҳ аз макон аст. Баёнаш чунин аст, ки:« وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ (сураи «Ҳадид» (57), ояти 4: «Ва ҳар кучо бошед, Ӯ бо шумост»). Пас чунин маълум мешавад, ки маҳалли зуҳури Ҳақ ба мадорики башарӣ ҳамин махлуқот аст. Пас он гоҳ махлуқот наёфарида бошад, мазҳари вучуди Ӯ чи гуна тавонад буд. Пас суол аз улуми маконат ва мартабати Ҳақ бошад, на аз макон» [64, 313]. Соинуддини Хучандӣ ба натиҷае расидааст, ки дар ҷавоб низ ишколе ҳаст, зеро абри тунук аз махлуқот аст ва суолкунанда пештар аз офаридан суол кардааст ва тавзеҳ медиҳад, ки абри тунук иборат аз он бухори латиф аст, ки махлуқот яксар сурати Ӯ мешавад.

Мавлоно Абдуллоҳи Ҷомӣ ҳам дар партави андешаву орои Хоҷа Соинуддини Хучандӣ ин ҳадисро таҳти унвони «Шарҳи ҳадиси Аберазин ал-Уқайлӣ» шарҳ кардааст.

«Мабдаъ ва маод». Хоҷа Соинуддин дар муқаддимаи китоб сабаби ангезаи тадвини рисоларо ишора мекунад, ки Шоҳ Разиуддин ба вай амр фармуд чизе дар бобати мабдаъ ва маод ба равиши аҳли ҳақ ва ирфон бинависад, ки нишондиҳандаи вазъи улуми динии рӯзгори ҳудаш бошад. Аз ин лиҳоз, унвони китоб аз маънии рисола аст, на исми ҳосе, ки мусанниф ба китоби худ дода бошад [144, 125]. Рисола аз муқаддима, ду боб ва хотима

иборат буда, дар соли 832х. /1429м. таълиф шудааст. Муқаддима дар тақсими навъи одамӣ тахсис ёфта, дар **боби аввал** мабдаъ ва маод ба забони аҳли назар ва **боби дувум** бошад, мабдаъ ва маод ба забони урафо матраҳ шудааст. Тафовути рисолаи «Мабдаъ ва маод»-и Хоҷа Соинуддин аз рисолаҳои хамноми худ дар он аст, ки нависанда ду асли муҳимми динӣ-фалсафӣ: мабдаъ ва маодро, ки ҳамвора мавриди баҳсу баррасии донишмандони улуми динӣ, каломӣ ва фалсафӣ буд, ба равиши аҳли ҳақ мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ё ба исботи ҳар ду асл пардохта, дар ниҳоят ҳар дараҷаро ҳосил табақҳои муайян мегардонад, ба қавли нависанда : «Дигар он ки чанд дараҷа аз маротиби оғоз ва анҷом дар силки баён кашида, аз барои он ки, агар дардманде аз фаҳм кардани дараҷаи баланд очиз бошад, ба дараҷаи пешин қаноат намояд» [144, 125].

Яке аз вижагиҳои таълифоти Соинуддини Хучандӣ он аст, ки ӯ масоили муҳимму баҳсангези ирфонӣю фалсафиро ба таври алоҳида низ шарҳу тавзеҳ кардааст. Фаразан, нависанда бидуни рисолаи «Мабдаъ ва маод» боз алоҳида байти зерин аз маснавии «Гулшани роз»-и Маҳмуди Шабистариро, ки дар мавзӯи мабдаъ ва маод суруда шудааст, дар китоб «Шарҳи «Гулшани роз» чунин маънӣ мекунад:

Зи Ҳақ баҳри яке хаттеву қисмест,

Маоду мабдаи ҳар як зи исмест » [81, 87].

«Мақсуд аз «маоду мабдаъ ҳар як ба исмест» он аст, ки мабдаъ ва маод муқайядот ба ҳасби иҷмол, ҳаққи мутлақ аст, чунонки ба лисони мавҷудот гуфта мешавад: «**Инно лиллоҳи ва инно илайҳи рочиъун**». Аммо ба ҳасби тафсил мабдаъ ва маоди ҳар мавҷуде исмест аз асмои мутлақ, зеро ки муқаррар ин аст, ки ҳар мавҷуде мазҳари исмест. Асмои мутлақ ва он исм боиси зуҳуру вуҷуд ва бурузу кумуну ҳафӯ ва миқдори он аст, аз ин ҳайсиат мабдаъ ва маоди ҳар якеро исмест, ки ӯ мазҳари он исм бошад» [81, 235].

Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммади Хучандӣ дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ аз зумраи адибоне маҳсуб мешавад, ки бо эҷодиёти гуногунмавзӯ ва бисёрсоҳаи хеш ҳам дар сурати мансур ва ҳам манзум аз

ҷойгоҳи вижае бархурдор аст. Метавон гуфт, ки Соинуддини Хучандӣ на танҳо ба сифати шоир ва забардастарин донишманд, файласуфи беназир, балки ба масобаи яке аз симоҳои камназири эҷодӣ дар ҷодаи наср мебошад. Саҳми Соинуддини Хучандӣ ҳам дар насри адабӣ-илмӣ, ирфонӣ, фалсафӣ ва ҳуруфӣ шоистаи тамҷид аст. Ҷустуҷӯву таҳқиқ ба ин натиҷа овард, ки таълифоти ӯ шомили 52 китобу рисола буда, аз ин миён бахши қобили таваҷҷуҳ ва муҳимро осори насрии ӯ ташкил медиҳанд.

III. 2. Осори мансури арабӣ

Аз рӯйи табақабандии мавзӯӣ доир ба муҳимтарин асарҳои арабии нависанда ва арзишу аҳаммияти онҳо ба таври иҷмол мулоҳиза хоҳем кард.

Ирфон ва тасаввуф. Осори дар ин замина навиштаи Соинуддини Хучандӣ бахши муҳим ва қобили таваҷҷуҳи осори мансури ӯро ташкил мекунанд, ки баъзе аз он асарҳо муаррифӣ хоҳанд шуд.

“Тамҳид-ул-қавоид”. Унвони комили ин китоб «Ат-тамҳид фӣ шарҳи қаводи-т-тавҳид» буда, аз ҷумлаи осори арзишманд дар ин замина маҳсуб мешавад, ки ба равиши ирфони Ибни Арабӣ дар шарҳи «Қавоид-ут-тавҳид»-и ҷаддаш Садруддин Абуҳомид Муҳаммад таърихи 830х. / 1427м. дар Шероз китобат шудааст. Ҳоча Соинуддин дар ҷавоби «шубҳаҳои файласуфон» аз Ибни Сино ва Суҳравардӣ иқтибос овардааст, вале пайдост, ки бештар ба андешаи Ибни Арабӣ таъя мекунад, ҳамчунонки дар ин бобат Садриддини Қунавӣ ва Муайиддини Ҷандӣ таъя кардаанд. **«Тамҳид-ул-қавоид»** ягона асарест, ки аз рӯзгори ҳуди Соинуддини Хучандӣ сар карда, то замони мо дар маҷолиси илмӣ ва ҳавзаҳои дарсӣ шинохта шуда, то кунун ҳам зиёда аз ҳафт маротиба ба нашр расидааст. Аз ин рӯ, то ба ҳол маъруфтарин ва таъсирбахштарин асари Соинуддин дар даври муосир буда, як матни асосии таълимӣ оид ба афкори ирфонию фалсафӣ дар доираҳои уламо мебошад. Аҳаммияти таълимии китоби мазкур дар он аст, ки муаллиф **вучудшиносиро, ки яке аз мабоҳиси асосӣ дар ирфони назарӣ аст,** дар сурати муносиб ва ҳамафаҳм шарҳу тавзеҳ кардааст. Ҳоча Соинуддин бо

шарҳи худ бо номи «Тамҳид» онро ҷовидона карда ва бо далели аҳамияташ борҳо ба зевари таъб ораста шудааст. Китоби «Тамҳид-ул- қаваид» аз рӯзгори худи Хоҷа Соинуддин, яъне аз даҳаи сеvуми қарни понздаҳуми мелодӣ, то имрӯз дар ҳавзаҳои тадрису таълими ирфони назарӣ маъҳази муҳиммест дар шинохти тавҳид ва масоили меҳварии он, ҳамчунонки «Фусус-ул-ҳикам» барои шинохти инсонии комил ҳамин гуна мақомро дорост.

«Муқаддимату фӣ истилоҳоти сӯфия». Рисола ба тартиби алифбой тадвин шуда, дар баъзе нусхаҳо ба он унвони «Ҳавошии истилоҳот аз ҳар ҷо навиштаанд»-ро афзудааст. Маълум мегардад, ки ин мухтасари ёддоштҳое будааст, ки муаллиф онро дар авҷоти мухталиф навишта, пас аз он мураттаб сохтааст. Ин китоб дар 20-уми раҷаби соли 829ҳ./18-уми июни 1426м. ба забони арабӣ таълиф гардида, то кунун рӯи ҷопро надидааст. Нусхаҳои он дар китобхонаҳои Маҷлиси Шурои миллӣ, тахти шумораи 8503, мадрасаи Сипаҳсолор маҷмуаи 2930 ва микрофилми Донишгоҳи Техрон ниғаҳдорӣ мешаванд.

Муҳаммадтақии Донишпажух навиштааст, ки ин рисола ба забони тоҷикӣ- форсӣ таълиф шудааст, ки саҳеҳ нест [155, 310], зеро аз матни ин китоб, ки дар дастхати Соинуддини Хучандӣ шумораи 10196 омадааст, маълум гардид, ки ба забони арабӣ ва ба тартиби ҳуруфи абҷад нигошта шудааст. Аз фаслҳои мухтасари **боб-ул-алиф, боб-ул-бо, боб-ул-чим, боб-ул-ҳо** ва ғ. иборат мебошад [69, варақи 129].

Осори динӣ-мазҳабӣ. «Иҷозаи ривояти китоби Ал-масобеҳ». Яке аз шогирдони Хоҷа Соинуддин ба номи Юнус дар сафаре, ки ўро ҳамроҳӣ мекарда, бахше аз китоби масобеҳи ҳадисро дар ин сафар назди устод хонда, аз ў хостааст, иҷозаи ривоят ба вай бидиҳад. Ин китоб ба забони арабӣ навишта шуда, ҳануз ба ҷоп нарасидааст. Дар тақия ба феҳристҳои дастрас метавон гуфт, ки нусахи қаламии он дар қадимитарин ва муътабартарини китобхонаҳои дунё ниғаҳдорӣ мешавад [69, варақи 126].

«Ар-рисолат-ул-инзолияту ё Инзолия». Ин рисола дар 7-уми моҳи рамазони 828 ҳ./ 10-уми январи 1424 м.ба итмом расида, монанди бисёре аз

унвони китобҳои Соинуддин аз мавзуи рисола гирифта шудааст, аз ин рӯ номи рисола ҷанбаи васфӣ дорад, на илмӣ. Чунонки аз номи рисола мафҳум аст, дар он перомуни инзоли Каломи Илоҳӣ «انزال كلام الاهی» баҳс шудааст. Ба ин маънӣ ҳақиқати инзол ва ақсоми он мавриди баррасӣ қарор гирифтааст: нузули китоби муқаддаси Қуръон, кайфияти инзол ва маротиби он. Муаллиф дар муқаддимаи китоб менависад, ки онро ба ишораи яке аз бузургон навишта, усули аҳли маърифатро бар мабонии шариат мувофиқ сохта, тафсил додааст. Ҳамчунин инзол ва аркони онро бад-ин зайл шарҳу тавзеҳ медиҳад, ки иборат аз се руқн мебошад:

«1. ما منه الحركة: (Ва он ҷониби улув ва савби муҳит бошад).

2. ما اليه الحركة: (Ва он тарафи сифл ва ҷониби марказ бошад).

3. ما فيه الحركة: (Ва он фосилае аст, ки дар миёни сифл ва улув воқеъ аст).

Соинуддин пас аз зикри муқаддима назари бархе, ки «инзол»-ро ба маънии зухур (ظهور) донистаанд, чунонки дар луғат ҳам ба ҳамин маънӣ омадааст, рад мекунад. Ба андешаи нависанда вожаи «инзол» ҳақиқати шаръӣ дорад ва наметавон онро ба ҳамон маънии луғавӣ донист. Нависанда ба натиҷае мерасад, ки «инзол» ҳаракатест аз баландӣ ба поён, аммо манзур аз ҳаракат маънии фаласафии он, ки ногузир дар яке аз мақулот бояд таҳаққуқ ёбад нест, балки ҳаракат бад-он маънӣ аст, ки сӯфия ва аҳли тақиқ баён кардаанд. Ҳаракат ба ҳамин маънӣ аст, ки метавонад бар маротиби инзол мунтабиқ гардад, вагарна ба маънии фалсафӣ калима қобили интибоқ бар маротиб натвонад буд [144, 133-134].

«**Ар-рисолат-ул-Муҳаммадияту**». Рисолаест дар шарҳу тафсири номи «Муҳаммад» ва мартабаи вилоят бар асоси усули аҳли маърифат, ки муаллиф онро дар шавволи 828х. / июни 1425м. ба поён бурдааст. Хоҷа Соинуддин нахуст вожаи «муҳаммад»-ро ба равиши ирфонӣ ва ҳуруфӣ шарҳу тафсир намуда, сипас доир ба мартабаи нубуввият бар асоси усули аҳли маърифат суҳан гуфтааст. Ин китоб унвонҳои махсусе надорад ва ҳанӯз ба ҷоп нарасидааст. Аз мавҷудияти матни он аз дастхати осори адиб маълумот ба даст омад. [69, варақи 133].

Осори ҳуруфӣ. «Ар-рисолат-ул-боияту». Нафаре аз Хоча Соинуддин илллати тақаддуми ҳарфи «Б»-ро бар тамоми ҳарфҳо дар Қуръон мекурсад. Муаллиф бар пояи мактаби ҳуруфӣ баён намуда, ки чаро Қуръон бо ҳарфи «Б» оғоз шудааст. Шайх Маҳмуди Шабистарӣ ҳам дар маснавии «Гулшани роз» чунин мефармояд:

Нахустин ояташ ақли кул омад,

Ки дар вай ҳамчу «бо»-и «бисмил» омад [81, 84].

Ҳамчунин моҳияту манзилати ҳарфи «алиф» ва «лом» ҳам бар равиши завқӣ шарҳ ёфтааст. Ин рисолатро дар таърихи 14-уми рамазони соли 828х. / 4-уми июли 1425м. таълиф шудааст [69, варақи 123].

«Ал-мафоҳис». Китоби бузургест, ки дар илми ҳуруф ва адад навишта шуда, унвони комили он «Ал-мафоҳис мина-л-улуми-л-Илоҳия» аст. Ба гуфтаи муаллиф мавзуи баҳси он «воҳид бимо ҳува воҳид» аст. Дар як муқаддима ва чаҳор саҳифа тадвин шуда, дорои **ҳафт мафҳас** мебошад. Соинуддини Хучандӣ нахуст перомуни фазилати улуми Илоҳӣ сухан гуфта, тариқи маъмули ин илмро **се даста** медонад, ки ҳар се қошифи Ҳақ (қ) ҳастанд. Ҳар тариқ муносиби гуруҳе мебошанд, ки бад-он иштиғол доранд ва дараҷаҳои эшон ҳам фарқ мекунанд: яке тариқи онҳое, ки ҳақоиқи суvari **калимотро** мешиносанд, яъне роҳи онҳое, ки бо воқеият дар паси шаклҳои ҳарфҳои ташкилкунандаи номҳо сару кор доранд; дигар тариқи онон, ки **маънӣ ва сурат**, ҳар ду ро дармеебанд, яъне уламосе, ки ҳам бо шакл ва ҳам ба маънои ҳарфҳо сару кор доранд; сеюм тариқи **дарки ҳақоик**, яъне гуруҳи донишмандоне, ки ба асли ботини воқеиятҳо аз тариқи илми аъдод (**нумерология**) мерасанд [69, варақи 52]. Китоби «Ал-мафоҳис» дорои чадвалҳо буда, муаллиф доираҳои «Таҳовӣ» ва «Ёсин»-ро шарҳу тавзеҳ дода, назари хешро баён кардааст. Дар аввал, миёна ва охири китоб пораҳое ба хатти ҳудӣ Соинуддини Хучандӣ ба назар мерасад. Нусхаҳои ин китоб дар феҳристҳои Китобхонаи марказии Донишгоҳи Техрон, Донишқадаи Илоҳиёт ва Остони Қудси Разаӣ муаррифӣ шудаанд. Адабиётшиносон Мӯсавии Беҳбаҳонӣ ва Ҷудии Неъматӣ навиштаанд, ки соли таълифи китоб 833х. /

1433м. иттифоқ афтодааст, аммо худ мусанниф чунин менависад, ки китоби «Ал-мафоҳис» дар якуми шаъбони 823х. / 21-уми июли 1425м. ба анҷом расид ва дубора дар 4-уми шаъбони 828х./ 24 июли 1430м. бад-он боз нигариста ва бандҳое илова кардааст [69, варақи 62].

Аз баррасии осори мансури Соинуддини Хучандӣ бармеояд, ки нависанда дар фанни насрнависӣ қудрати тавоно доштааст. Бо вучуди гирифториҳои зиёд, чун ҷилои ватан, таъбиду оворагӣ ва зиндон осори Соинуддини Хучандӣ шомили 52 китобу рисола мебошад. Ин осори гаронмоя ба ду забон тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ таълиф шуда, шомили мавзуоти мухталиф мебошанд, ки метавон онҳоро аз лиҳози мухтаво ва сохту таркиб ба сурати зайл дастабандӣ кард :

1. Осори адабӣ. «Манзумот» (форсӣ-арабӣ), «Шарҳи даҳ байт аз Ибни Арабӣ», «Ақл ва Ишқ ё мунозароти хамс», «Базм ва Разм» , «Нафсат-ул-масдури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум», «Муншаот» ва «Рисолаи муаммо».

2. Осори илмӣ-назарии тасаввуфӣ: «Атвори салоса», «Шарҳи «Назм-уд-дурар»-и Ибни Фориз, «Шарҳи «Ламаот»-и Ироқӣ, «Шарҳи «Гулшани роз»-и Шабистарӣ ва «Рисолаи қобилият» (бо забони тоҷикӣ- форсӣ). «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам»-и Ибни Арабӣ, «Шарҳи «Тоият-ул-кубро», «Ат-тамҳид фӣ шарҳи қавоиди-т-тавҳид» ва «Ал-муқаддимату фӣ истилоҳоти сӯфия» (бо забони арабӣ).

3. Осори динӣ-мазҳабӣ. «Асрор-ус-салот», «Тухфаи Алоия», «Рисолаи эътиқодот», «Эътиқод ё эътиқодия», «Суллам дор-ус-салом», «Шарҳи ҳадиси ғамом», «Мадорич-ул-афҳом », «Шаққ-ул-қамар» (бо забони тоҷикӣ-форсӣ). «Инзолия», «Ар-рисолат-ул-Муҳаммадияту», «Иҷозати ривояти китоби Ал-Масобех», «Ал-арбаиния», «Шарҳ-ул-бисмиллаҳ», Шарҳи ҳадиси «Хайру-л-ҳадиси китобу-л-Лоҳи...», «Муҳр-ан-нубувват», «Ҳошияи хутбат-ул-кашшоф» (бо забони арабӣ).

4. Дар боби илми хуруф ва эҳсоъ: «Рисолаи хуруф», «Суол-ул-мулук», «Рисолаи анҷом», «Нуқта», «Маънии илми сарф» (бо забони тоҷикӣ-форсӣ), «Ар-рисолат-ул-боияту», «Ал-мафоҳис» (**бо забони арабӣ**).

5. Осори фалсафӣ. «Рисола дар шарҳи ҳақиқати ваҳдати мутлақаи зотия», «Таҷаллии зотии Ибни Ҳуди Мағрибӣ», «Тақдим-ул-ақли ала-н-нафси».

6. Оид ба мантиқ. «Ал-маноҳиҷу фи-л-мантиқ» (**бо забони арабӣ**).

Мероси илмию адабии Соинуддини Хучандӣ, ки ба забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ таълиф шудаанд, далели содиқе дар ғанитар гардонидани андешаҳои адабӣ ва ирфонӣ буда, боиси густаришу истеҳкоми забон ва адабиёти тоҷикӣ-форсӣ дар ҳавзаҳои мухталиф аст. Ҳоча Соинуддин ба маъноии том яке аз нависандагони бузурги насри классикии тоҷикӣ-форсӣ ва аз саромадони адабиёти мансури замони ҳадаш ба шумор меравад, ки ҳам дар мазмуну мундариҷа ва ҳам дар жанрҳои адабӣ ёддошту мунозара, шарҳу тафсир, рисолаҳои хурди ирфонӣ тозагиҳо эҷод кард, ки баста ба муҳити сиёсӣ иҷтимоӣ он давр буд.

Бештарини осори мансури адиб бори аввал муаррифӣ гардида, бар маъноии он мақому манзилати нависанда ва арзишу аҳаммияти онҳо дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ муайян карда шудааст.

III .3. Ашъори Соинуддини Хучандӣ ва вижагиҳои адабию мавзӯии он

Аксари ҳамзамонон ва муҳаққиқони баъдӣ Соинуддини Хучандиро шоири хушбаён, мафҳари фузало ва инсони олифитрат тавсиф кардаанд. Амин Аҳмади Розӣ дар равзаи дувуми «Ҳафт иқлим» Ҳоча Соинуддинро ба масобаи фузалову ҳукамои рӯзгор доништа, дар тозиву дарӣ таълифот доштани вайро таъкид карда, ду байти зеринро аз намунаи ашъори ӯ меорад:

Агарчи тоати ин шайхакони солус аст,
Ки ҷӯшу валвала дар ҷони инсу ҷон андохт.
Вале ба Каъба, ки гар Ҷабраил тоаташон,
Ба манҷаниқ тавонад бар осмон андохт [37, 451].

Соҳиби тазкираи «Арафот-ул-ошиқин» менависад: «Мафхар-ул-фузало ва-л-акобир Хоҷа Соинуддин Алӣ аз акобири Сифоҳон ва аозими қуззоти он ҷо буд. Хоҷа бағоят марде содиқ, хуштабиат, олифитрат, бузургманиш буд ва аз ӯст:

Эй дил, шаби ҳичрони бути мушкинхол,
Аз дард макун шикваву аз ҳаҷр манол.
Хурсанд ба ҳаҷр бошу хомӯш нишин,
К-ин шои фироқро расад субҳи висол.

* * *

Бехобии шаб ҷони маро гарчи бикост,
Дар хоб шудан, валеқ дар ишқ хатост.
Тарсам, ки ҳаёли ӯ шабе ранча шавад,
Узри қадамаш ба солҳо натвон хост [7, 1137].

Аммо, муаллифи тазкираи «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор» рубоии фавқро ба иштибоҳ аз ашъори Хоҷа Афзалуддин Муҳаммади Турка ҳисобида, мисраи дуюми онро ба гунаи зер оварда:

Дар хоб шудан, зи рӯйи инсоф хатост [25, 223].

Тавзеҳ он ки дар хонадони Туркаи Хучанди Исфаҳон се нафар донишманд бо ному лақаби Афзалуддин Муҳаммад зиндагӣ ва фаъолият кардаанд. Нахуст Афзалуддин Муҳаммад – падари Соинуддин, дигаре Афзалуддин Муҳаммади аввал, муаллифи китоби «Танқеҳу-л-адиллати ва-л-илали фӣ тарҷамат-л-милали ва-н-ниҳали» бародарзодаи Соинуддини Хучандӣ ва севумӣ Афзалуддин Муҳаммади сонӣ – фарзанди Хоҷа Ҳабибуллоҳ шоири маъруфи даврони Шоҳ Таҳмоспи Сафавӣ.

Миртақиуддини Кошонӣ рубоии мавриди баҳсро моли Афзалуддин Муҳаммади сонӣ меҳисобад, ки саҳеҳ нест, зеро Хоҷа Соинуддин дар даврони темурӣ умр ба сар бурда, Хоҷа Афзалуддини Муҳаммад дар рӯзгори Шоҳ Таҳмоспи Сафавӣ зиндагӣ ва фаъолият кардааст, ки миёни онҳо анқариб дусад сол фосила мавҷуд аст. Волаи Доғистонӣ низ Хоҷа Соинро аз «аозими фузало ва акобири уламо» ситуда ва афзуда, ки «шарҳи фазоилаш ба таҳрир

наояд» [16, 675]. Ризокулихони Ҳидоят ва чанде дигар ҳам марди шоирпеша ва орифи дилсӯхта будани Хоча Соинуддинро ишора кардаанд [74, 38]. Дарвоқеъ ориф ва адибе, ки лабрез аз эҳсос ва завқу шавқу шӯри ишқ аст ва насри худро бо ороишҳои лафзию маънавӣ ороштааст, дур менамояд, ки аз сурудан ба дур монда бошад. Зикр кардан бамаврид аст, ки ашъори Соинуддини Хучандӣ то имрӯз нашр нашудааст ва чунонки гуфта омад, ба кавли Иброҳими Дебочӣ дар Китобхонаи миллии Малики Техрон дастхати шумораи 5307 ниғаҳдорӣ мешавад, ки девони Соинуддини Хучандӣ дар он аз саҳифаи 27 то 55 фаро гирифтааст [132, панҷоҳу се]. Ин андеша саҳеҳ нест ва ашъори дар дастнависи шумораи 5307-уми Китобхонаи Малик омада, аз онӣ Қивомуддини Соин мебошад, ки дар фасли «Нусхаҳои хаттии осори Соинуддини Хучандӣ» ин масъала баррасӣ шудааст.

Аз мақолаи Илҳоми Муиниён, Меҳрдоди Азимободӣ ва Атомуҳаммади Родманиш, ки соли 2024 таҳти унвони «Қивомуддин Муҳаммади Соинӣ ё Соинуддин Алиӣ Турка (Баҳсе дар муаррифии Куллии нусхаи хаттии Қивомуддин Муҳаммади Соинӣ)» чоп шудааст, ёдоварӣ кардан бамаврид аст. Мақола аз ду бахш иборат буда, дар бахши аввал перомунӣ теъдоди ашъори Соинӣ дар нусхаи хаттӣ сухан рафта, дар бахши дувум муаллифон дуруст натиҷагирӣ кардаанд, ки Куллии Соинӣ шомили 3966 байт мебошад, вале баъзе донишмандон ба иштибоҳ онро моли Соинуддин Алиӣ Турка донистаанд [170]. Агарчи ҳадафи мақола баҳсе дар муаррифии Куллии нусхаи хаттии Қивомуддин Муҳаммади Соинӣ ё Соинуддини Хучандӣ аст, аммо муаллифон нусхаи хаттии Соиниро мушаххас накарда, танҳо андешаҳои худро бар пояи «нусхаи асос» ба субут расонидаанд ё ба таъбири дигар сабти нусха дақиқ карда нашудааст. Дигар ин ки бо муҳаққиқон радду бадал накардаанд, ки чунин баҳсу баррасиҳо аз кучо сар задаст? Замима бар андешаи муаллифони мақола он аст, ки бори аввал адабиётшиносии эронӣ Иброҳими Дебочӣ ба чунин хулоса расида буд ва ин қазия дар фасли марбути диссертатсия ҳалли худро ёфтааст. Ҳатто Хондамир санаи даргузашти Қивомуддини Соиниро ба Соинуддини Хучандӣ интисоб додааст, ба ин

хотир ки онҳо дар як замон зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Аслан Қивомуддин Муҳаммади Соинӣ аз шуарои асри XV буда, дар кишварҳои Шарвон, Озарбойҷон, Сурия ва Миср муддате умр ба сар бурдааст. Куллии ашъораш дар Китобхонаи миллии Париж таҳти шумораи 727. Supp ниҳадорӣ мешавад. Ин куллии шоир дорои қасида, ғазал ва чанд қитъа мебошад. Аз зумраи мамдуҳони Соинӣ Мирзо Искандар ва Мирзо Бойсанғури Темурӣ буданд. Ҳамчунин, дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ бо номи Хоҷа Соинуддин олими маъруфе, тақрибан дар қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ умр ба сар бурдааст. Ҳамчунонки Шайх Маҳмуди Шабистарӣ дар манзумаи «Саодатнома» мефармояд:

Он шунидӣ, ки Хоҷа Соинуддин,

Гуфт раҳбар касе бувад дар дин [82, 201].

Перомунӣ мавзӯи мазкур ба ҷойи худ сухан рафтааст ва барои тафсили бештар рӯчуъ шавад ба монографияи муаллифи ин сатрҳо [53-М, 37-38].

Муалифони баъзе тазкираҳои замони муосир ва кутуби адабӣ ҳам ашъори шуарои мутақаддам ва ҳамзамонашро ба Соинуддини Хучандӣ нисбат додаанд. Масалан, шеърӣ «Саҳарғаҳ раҳраве дар сарзамине» аз Хоҷа Ҳофиз аст, ки ба ғалат ба номи Соинуддини Хучандӣ муаррифӣ шуда, дар мисраи ҷаҳоруми ғазал ба ҷои вожаи арбаине лафзи «ангубине» забт шудааст [98, 128]. Ин ғазал аз 11 байт иборат буда, дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзӯф иншо шуда, мақтаи он чунин аст:

На Ҳофизро ҳузури дарси хилват,

На донишмандро илмуляқине [87, 273].

Ё абёти зайл, ки танҳо мисраъҳои аввалро меорем: «Маркаби ин бодия дин асту бас» ва «Ин гираҳ аз риштаи дин кардаанд» низ ба Соинуддини Хучандӣ мансуб доништаанд [98, 128]. Дар асл абёти зикргардида ориятист аз мақолоти нухум ва ҳаҷдахуми «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ [13, 72, 93]. Изофа бар ин, шеърӣ «Чанду чанд, эй дили маломаткаш» аз Авҳадии Мароғай буда, [28, 156], «Ишқам, ки дар ду кавн маконам падид нест» аз «Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ аст, ки ба Хоҷа Соинуддин нисбат дода

шудааст [98, 129]. Дар канори ин, як зумра муҳаққиқони хориҷии осори Хоҷа Соинуддин низ ҳангоми баргардони баъзе ашъори ӯ, ба ғалатхонӣ роҳ додаанд. Адабиётшинос Дебочӣ ин байтро чунин тасҳеҳ кардааст :

З-ин пас кушоиш аз дари майхона кун талаб,

К-абвоби савмаа ҳама яксар **дароз** ? шуд [132, шасту як].

Шакли дурусту саҳеҳи байти мавриди назар дар дастхати Соинуддини Хучандӣ, ки нусхаи нафису қадимист, бад-ин зайл омадааст:

З-ин пас кушоиш аз дари майхона кун талаб,

К-абвоби савмаа ҳама яксар **фароз** шуд [69, варақи.121].

Шоир гуфтан меҳодад, ки кушоишу баракатро аз дари майхона, ки дар ирфон ба маънии олами лоҳут аст, талаб кун, зеро акнун дарҳои ибодатгоҳ фароз омадаанд, яъне баста шудаанд. Ин байти Хоҷа Соинуддин ишора ба вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ замони шоир аст. Яке аз муҳаққиқони эронии осори Соинуддини Хучандӣ Мижгон Ҳаққонӣ ҳам ба таъби Дебочӣ байти болоиро ба сурати ғалат, яъне ба ҷойи вожаи «фароз» ба маънии кушода, шакли «дароз»-ро овардааст [66, 19]. Дар мавридҳои дигар низ ғалатхониҳо ба назар расид:

Иқболи ишқ бин ту, ки Маҳмуд оқибат,

Бо тахту **торих**? Бандаи зулфи Аёз шуд [66,19].

Гунаи саҳеҳи ин байт дар дастхати шоир ба сурати зайл омадааст:

Иқболи ишқ бин ту, ки Маҳмуд оқибат,

Бо тахту **тоҷ** бандаи зулфи Аёз шуд [66, 21].

Алӣ ин **роҳро**? Аз пири муғон ёфт,

Аз он ҳиммат аз ӯ меҳост имрӯз [66, 21].

Шакли саҳеҳи байти мазкур дар дастхати шоир ба ин сурат омадааст:

Алӣ ин роҳ аз пири муғон ёфт,

Аз он ҳиммат аз ӯ меҳост имрӯз [69, варақи 121].

Соҳибони кутуби адабӣ роҷеъ ба шеърӣ Соинуддини Хучандӣ, ҳунари суҳанварӣ ва маҳорати шоирӣ ӯ камтар андешидаанд. Сабаби асосӣ ин ки

девони ашъораш то кунун нашр нашуда ва дар нақду баррасии забон ва маҳорати шоирии ӯ мушкилоте ба миён овардааст. Дигар ин ки Соинуддини Хучандӣ дар наср соҳибмақтаб буда, аз шеъраш насраш бештар маъруфият дорад, вале ашъораш низ дорои матолиби ҷолиб аст, ҳам аз назари бофти сухан ва ҳам аз лиҳози мазмуну мавзӯ. Намунаи ашъори Хоҷа Соинуддинро аз тазкираҳои «Арафот-ул-ошиқин» (**як рубой, як қитъа**), «Ҳафт иқлим» (**як рубой**) ва аз «Риёз-уш-шуаро» (**як рубой**) дар маҷмӯ се рубой ва як қитъаи шоир ба даст омад, ки бори нахуст дар рисола баррасӣ карда шуд. Илова бар ин, аз дастхати осори адиб, 12 ғазал, 12 рубои, 4 қитъаи арабӣ чанд фард байт пайдо гардид, бо унвони «Манзумоти ҳазрати Алӣ саломуллоҳ», ки ба ду забон: арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ иншо шудаанд [69, 121 алиф]. Ин ашъор бозгӯи сабк ва ҳунари шоирии Хоҷа Соинуддин буда, маълум гардид, ки таҳаллуси шоириаш «Алӣ» будааст. Ғазалиёти шоир дар қолаб шабеҳи ғазалҳои Шайх Аттору Хоҷа Ҳофизу Ироқӣ буда, аксар аз ҳафтбайтӣ иборат мебошанд, вале аз ҷиҳати миқдор дар баробари ғазалҳои онҳо хеле камшуморанд. Аз 12 ғазали бадастомадаи Хоҷа Соинуддин маълум мегардад, ки аз лиҳози шаклу мазмун ҷавобгӯи меъёрҳои ғазалсароии суннатии тоҷикӣ-форсӣ буда, аз 5 то 9 байтро дар бар мегиранд. Маъмултарини ҳаҷми ғазалҳои Соинуддинро ғазалҳои 7 байтӣ (4 ғазал), 8 байтӣ (4 ғазал), 5 байтӣ (1 ғазал), 6 байтӣ (1 ғазал) ва 9 байтӣ (2 ғазал) ташкил медиҳанд. Мавзӯ ва мундариҷаи ин ғазалҳо аз мавзӯҳои суннатии шеъри тоҷикӣ-форсӣ: шавқу шӯри ишқ, оҳангҳои ахлоқиву ирфонӣ ва панду насиҳат фароҳам омадаанд.

Ишқ яке аз мавзӯҳои аслии шеъри тоҷикӣ-форсӣ буда, аз асри XI ба баъд дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ бағоят вусъат ёфт. Шоирону орифон ҳам роҷеъ ба мазият ва кайфияти ишқ чӣ ирфонӣ ва чӣ заминӣ сухани бисёр гуфтаанд, аммо оламе, ки инсон дар он зиндагӣ мекунад, ҳунӯз ҳам лабрезӣ нуктаҳои ношинохта ва дардҳои ногуфта аст. Аз ин дидгоҳ ишқ дар сафинаи шеъри Хоҷа Соинуддин ҳам оҳангу моҳияти хос дошта, бо ҳақиқату маҷоз даромехта, нишонрасу мойвар ва ороста бо ҳунари сухангӯӣ воқеъ шудаанд:

Бо мо назаре нест туро, ин чӣ тариқ аст ?

То кай сипарӣ роҳи ҷафо, ин чӣ тариқ аст?

Як шаб диҳиям ваъдаву в-он гаҳ тааллул,

Эй шӯҳи ҷафокеш, чаро, ин чӣ тариқ аст?

Аз ин абёт бармеояд, ки бофти сухани Соинуддини Хучандӣ содаву хушоянд ва даромехта бо шӯру сӯз аст. Истифодаи луғот ва шакли қадимии вожагон, чун «сипарӣ», «сипурӣ»-ба маънии тай намудан, гузаштан [106, 241] ва таркиботи «як шаб ваъда додан» ва «шӯҳи ҷафокеш» шеърро ҷилои бештаре бахшидаанд. Нуктаи дигар ин ки қорбасти ҷунин калимаву таъбирот ёдоварии забони гуфтугӯи мардуми Мовароуннаҳр мебошад ва агарчи Соинуддин Хучандӣ зодаву парваридаи мактаби адабии Исфохон аст, вале ба шеваи тоҷикона сухан гуфтааст ва ин бори дигар далолат бар он мекунад, ки гузаштагони вай аз Хучанди бостонӣ бархостаанд.

Ғазали мавриди назар дар баҳри Ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур --V|V—V|V—V|V- ~ суруда шуда, афоили он: мафъӯлу мафойлу мафойлу мафойил хонда мешавад. Калимаҳои ҳамқофия: **туро-ҷафо** буда, бинобар ба ҳарфи равӣ (о) тамом шудани қофия, ин навъи қофияро муқайяди мучаррад меноманд. Таъбири «ин чӣ тариқ аст» радиф аст, ки дар ғазали мазкур бисёр латифу хушоянд афтода, оҳанги шеърро таъмин кардааст.

Адабиётшиносон ғазалро аз нигоҳи сохти композитсионӣ ба ду навъ дастабандӣ кардаанд: пароканда ва воқеъбанд (мусалсал). Таҳлилҳо нишон додаанд, ки аксари ғазалҳои Хоҷа Соинуддин аз ҷиҳати сохтмони бадеӣ шомили навъи ғазали воқеабанд (мусалсал) мебошанд, ки ҷунин равиш дар ашъори шоирони пешин Саноиву Аттор ва Ироқӣ ба назар мерасад. Дар ин навъи ғазалҳо байти мақтаъ ба ҳукми байти хулосақунандаи андешаву афкори шоир нақши хос дорад. Ҷунончи ғазали мавриди баҳс, ғазали нахустин аз манзумоти Хоҷа Соинуддин буда, дар шакли монолог ифода шудааст, ки шоир ба василаи таъкиди «ин чӣ тариқ аст» сӯхтадилӣ ва нозукҳаёлиҳои хешро ифода карда, дар ниҳоят ҷавоби саволҳоро эҳсос мекунад:

Чашмат занадам роҳеву абрӯ раҳи дигар,

Роҳест ачаб роҳи шумо, ин чӣ тариқ аст?
Сад ҳалқаи умед задам бар дари васлат,
Як бор нагуфтӣ, ки даро, ин чӣ тариқ аст?
Абрӯи бутон қибла шудат сачдаи аввал,
Охир, Алӣ аз баҳри Худо, ин чӣ тариқ аст? [69, варақи
121].

Аслан, шеър шоҳаи баруманди дарахти ҳунар аст ва ба вижагиҳои ҳунари бояд аз тору пуди шеъри ҳуди шоир бояд роҳ ҷуст. Ҳангоми мутолиаи ашъори Ҳоҷа Соинуддин эҳсос мешавад, ки шеъри вай лабрез аз эҳсоси идрок ва шӯри ишқ аст. Ишқ дар сафинаи ашъори шоир якрангу якнавохт нест, онро танҳо таҷаллии ишқи заминӣ ё билкул партави ишқи ирфонӣ пиндоштан дуруст нест, Аммо барҳақ қисми зиёди ғазалҳои шоир аз мазмуну мазияти ишқи ирфонӣ бархурдоранд:

Соқӣ ба остонаи давлатпаноҳи пир,
К-аз чашми пурҳумори худам косае бигир.
Маншури ақро қалами азл каш ба сар,
То ишқ бошадам ҳама дар мулки дил амир.
Ҷуз ҷоми май маҷӯй футуҳе ба ҳеҷ боб,
Эй дил, агар зи равзани ишқӣ сухан пазир.
Дар тайи чон захира кунам рӯзи ҳашро,
Гар номае зи пири муғон орадам башир.
Бо ҳоки дайр рӯи умедам сиёҳ бод,
Гар оби Кавсар оядам, эй шайх, дар замир.
Султони ду кавн ба як ҷав кучо ҳарод?
Ринде, ки шуд ба кӯи ҳароботи ишқ асир.
Ҳоки дараш, Алӣ, ба назар муғтанам шумор,
К-аз баҳри рӯшаной, куҳлест беназир [69, варақи 121].

Ба назар мерасад, ки дар ғазали мавриди назар ҳар байт ҷудо ва мустақилмаъност. Дар байти аввал ба соқӣ аз тариқи маҷозу киноя мурочиат карда мешавад, ки аз чашми пурҳумори худам ҷоме баргир, байти дувум

ҳовии матолиби ақлу ишқ буда, ки шоир гӯшзад менамояд; ақл чихати гидроки ҳузури ботин қодир нест, бинобар ин, қалами азл бар мекашад. Таркибҳои «ишқ дар мулки дил амир» ва дар «кӯйи хароботи ишқ асир» ба маънии ошиқ будан аст. Аз назари орифон ҳам маҳалли ишқ дил аст ва моҳияти зот, пеш аз ҳама, ба дил таҷаллӣ мекунад. Бад-ин лиҳоз, шқ ҳамеша дар кишвари дил, ки подшоҳи он ақл мебошад, амир аст. Ҳоча Соинуддин қавли мазкурро дар достони «Ақл ва Ишқ» ҳам собит намуда, бад-ин васила мабоҳиси оқилону ошиқон ва поёни тариқи ононро дар осораш ба тасвир кашидааст. Дар байти севум аз чоми май, ки фатҳи ҳама умур аст, сухан ба миён оварда, дар абёти чаҳоруму панҷум аз пири муғон ва оби Кавсар ёдоварӣ мекунад. Ин ғазал дар маҷмӯъ ғазалест риндона ва тарзи сухани Ҳоча Ҳофизро ба хотир меорад.

Соинуддини Хучандӣ дар ашъораш бештар аз истилоҳоти «ишқ», «ошиқ», «пири муғон», «чоми май», «даёр», «савмаа», «майхона», «майфурӯш», «соқӣ», «чом», «чуръа», «ибриқ» ва мисоли инҳо дам задааст:

Соқӣ ба базми айш чу борат намедихад,

Раҳтӯшае бихоҳ, ки гоҳи Ҳичоз шуд.

Корам зи чому чуръа ба чое намерасад,

Ибриқ пур кунед, ки вақти намоз шуд...

Ҳам бар даҳони ёр сухан хатм кун, Алӣ,

Аз зулфи ӯ мағир, ки қисса дароз шуд.

Шеър навъи ҳунараст, яъне ҳунари забонӣ. Рисолати ҳунарафариниши олами зебову нотақрор аст. Ба ин маънӣ арзиши ҳунарападид овардани мазмуни **тоза, бадеъ ва обнаҳӯрдаю обнарасида** маҳсуб мешавад, яъне офаридани вожа ва корбасти луғоту таркиботи тозаи маънӣ. Дарвоқеъ шоир аст, ки вожаҳоро дар сурати қолаби ҳунари забонӣ дармеоварад. Дар ин ҳолат шеър аз доираи луғоту истилоҳоти одиву маъмулӣ хориҷ мешавад ва дар пардаи **андеша, калому тасвири бадеъ** мутаҷаллӣ мегардад. Латофат ва зарофати шеъри Соинуддини Хучандӣ ҳам дар беолоишӣ ва дурӣ аз лафзбозӣ будани сухани ӯст. Орей аз вожаҳои муғлақ ва таъбироти душворфаҳми

арабист. Муҳимтарин хосияти шеъри Хоҷа Соинуддин он аст, ки ашъораш ба тарзи вукуъ аст:

Ҳар дам ба ваъдае дили мо шод мекунӣ,
Шогирдиву баҳонаи устод мекунӣ.
Дил к-ӯ хароби ғамзаи шӯхи ту буду ҳаст,
Бозаш ба ишвае ду-се обод мекунӣ.
Инсоф медиҳям, ки дар фанни дилбарӣ
Ҳар нуктае, ки аз қалам афтод мекунӣ.
Он зулфро зи нанги дили танг вораҳон,
Гар бандае зи банди худ озод мекунӣ.
Бедод бод ҳосилат аз шаҳнаи ҷафо,
Эй дил, агар зи ҷаври ғамаш дод мекунӣ.
Дар фанни фитна, гарчи ту шогирди ғамзай,
Ин турфа бин, ки беҳтар аз устод мекунӣ.
Як ҳалқае дил аз сари он зулф во накард,
Чандонки мечаҳӣ туву фарёд мекунӣ.
Занчири банди ҷон ба дам аз ҳам фурӯ кунем,
Ҳарчанд ҳалқаҳо-ш зи фӯлод мекунӣ.
Бунёди зухдро Алӣ аз май хароб кун,
Гар з-он ки ошиқӣ ба бунёд мекунӣ [69, 121 алиф].

Аз ҷиҳати сохтмон ин ғазал низ мусалсал аст, зеро дар як мавзуъ ва он ҳам дарди фироқ гуфта шудааст. Дар байти аввал санъати тазоду муқобала ба кор рафтааст. Баъдан шоир бо истифода аз санъатҳои маҷоз (**ғамза, фанни дилбарӣ, ба ишва обод кардани дил**); таҷниси хаттӣ ё лоҳак (**нанг, танг**); таҷниси зоида (**банд-банда**); истиораи пӯшида (**ҷаври ғам, занчири банди ҷон, фанни фитна**); тазод (**бедод, дод, шогирд, устод**); ғулув (**фурӯ кардани занчир ба як дам**) ва дарди фироқи ёрро пуробуранг ба тасвир кашидааст. Дар мақтаъ орзуи қаҳрамони лирикӣ ба сурати хулоса ҷамъбаст шудааст. Агар баъзе абёти ғазалро дақиқтар таҳлил кунем, ҳунари шоирии Соинуддини Хучандӣ боз ҳам возеҳтару амиқтар мешавад:

Он зулфро зи нанги дили танг вораҳон,

Гар бандае зи банди худ озод мекунӣ.

Дар мисраи аввали байти мазкур вожаҳои «**нанг**» (ننگ) ва «**танг**» (تنگ) чиноси хаттӣ ё лоҳак шуда омадаанд. Ин навъи санъат аслан ба алифбои арабиасос ихтисос дорад ва тафовути ҳуруф дар калимаҳои ҳамчинс таҷниси хат номида мешавад. Дар калимаҳои «**нанг**» ва «**танг**» тафовут дар ҳуруфи муттасила мебошад. Ин вожаҳо, ки дар навишт шакли якхела доранд, аммо бо изофаи як нуқта маъно дигар шудааст. Дар мисраи дувуми байти мазкур «**банда**» (بنده) ва «**банд**» (بند) таҷниси зоидро ташкил додаанд. Хосияти ин санъат он аст, ки яке аз калимаҳои ҳамчинс як садоноки зиёд дорад. Бояд гуфт, ки Хоҷа Соинуддин таҷнис ва анвои онро дар насру назмаш муносиб корбаст намудааст.

Дар байти зайл ду санъати шеърӣ: ҳам тазоду муқобала ва ҳам таҷнисро тавъам ба кор гирифтааст, ки аз маҳорати суҳанварии ӯ гувоҳӣ медиҳад:

Бедод бод ҳосилат аз шаҳнаи ҷафо,

Эй дил, агар зи ҷаври ғамаш дод мекунӣ.

Аз як нигоҳ вожаҳои «**бедод**»-зулму ситам ва «**дод**» ба маънии адлу инсоф [105, 382] санъати тазоду муқобала шуда омадаанд, ки қудамо номи дигари онро мутобиқа низ гӯянд. Аз нигоҳи дигар шоир бо истифодаи калимаҳои мазкур санъати таҷнисро ҳам ба кор гирифтааст. Ҷойи дигар мефармояд:

Ба ҷони дӯст, ки бо золи ҳаҷр, к-аз пайи ўст,

Зи лоли васл намекард зам ба гирди замир

Дар байти зерин санъати киноя бамаврид корбаст шудааст ва «**шиканчи турраи шабранг**»-киноя аз мӯй ва зулфи сиёҳ мебошад

Чи тавбаҳо, ки бикардему боз бишкастанд,

Шиканчи турраи шабранги хушхироме чанд.

Муҳим он ки забони баёни ғазалҳои Соинуддини Хучандӣ равону хушоянд буда, даромехта бо сӯзу гудоз гуфта шудаанд :

Нишони ошиқӣ бо мост имрӯз,

Ки дил сардафтари ғавғост имрӯз.

Зи сар баркан дутуйии чудой,
 Ки рӯзи ошиқӣ яктост имрӯз.
 Чу нақши динпарастӣ садди роҳ аст,
 Дил аз ҳар миллате тарсост имрӯз.
 Агар мардӣ, раҳи Чину Хито пурс,
 На рӯзи Каъбаву бутҳост имрӯз.
 Шаб аз зуннор тасбеҳе шунидам,
 Ки субҳа пеши ӯ расвост имрӯз.
 Раҳо кун қиссаи пирони пешин,
 Ки даври давлати барност имрӯз.
 Алӣ ин роҳ аз пири муғон ёфт,
 Аз он ҳиммат аз ӯ меҳост имрӯз [69, 121 алиф].

Вазни ин ғазал Ҳазачи мусаддаси макфуфи максур буда, афоили он V-V-| V --
 -|V- ~ , яъне мафоилу мафойлун мафойил хонда мешавад. Қофияаш мутлақ
 мебошад, зеро баъди аз ҳарфи равӣ (**о**) ҳуруфи васл (**с**) ва ҳуруч (**т**) омадаанд.
 Пас, қофияи ғазал қофия мутлақ бо қайд (**м**) ва васлу ҳуруч мебошад. Вожаи
 «**имрӯз**» радиф буда, ба шеър лангари шаклӣ ва маъноӣ бахшидааст. Яке аз
 унсурҳои ҳатмӣ ва устувори ғазал байти матлаъ аст, ки байти аввали он буда,
 мурассаъ мебошад. Дар фарҳангҳо ва кутуби адабӣ матлаъ ба маънии оғоз,
 тулуъгоҳ тавзеҳ гардида, дар истилоҳ «байти аввал аз ғазалу қасида, ки дар
 ҳар ду мисраъ қофия дошта бошад», омадааст [112, 277]. Ин махсусияти
 матлаъ, яъне ҳамқофия будани ҳар ду мисраъ аз оғози шеъри тоҷикӣ-форсӣ
 то рӯзгори мо риоя мешавад ва дар осори назарии адабиётшиносони
 асримиёнагӣ мурассаъ будани матлаъ зарур доништа шудааст. Талаботи
 нахуст аз матлаи ғазал оростагии лафзу ҳубии мазмун аст, чунончи
 Муҳаммад Умари Родуёнӣ дар нахустин китоби балоғӣ ба забони тоҷикӣ-
 форсӣ «Тарҷумон-ул-балоға» менависад: « ... яке аз ҷумлаи балоғат он аст, ки
 оғози сухан фаҳлу бадеъ бошад» [36, 51]. Аз ин рӯ, дар осори
 адабиётшиносии тоинқилобии мо низ ҳангоми таҳлилу баррасии ғазалҳо

асосан матлаи онҳо ҳамчун намуна оварда мешуд. Мо ҳам бар пояи ин равиш чанде аз матлаи ғазалҳои шоирро меорем:

Ханҷар кашид ёраму ошиқнавоз шуд,
Мутриб бисоз чанг, ки корам ба соз шуд

Биё, ки дар раҳи ишқат ниҳем гоме чанд,
Бароварем аз ин раҳгузор номе чанд

Субҳи вучуд дам заду Одам падид шуд.
В-аз партаваш нуқуши ду олам падид шуд

Дигар мубашшири вақтам ҳамекунад тақрир,
Ки даст пок кун аз зухду чоми май баргир [69, варақи 121].

Пайдост, ки матлаи ғазалҳои Хоҷа Соин бо каломии фаҳлу фасеҳ баён шуда, дар онҳо маънову тарзи ифода ҳам риоят шудааст. Ин махсусият имкон медиҳад, ки ба як бор хондан матлабҳои асосӣ дар зехну забони хонанда нақш бандад. Ҳамчунин, интиҳоби вазнҳои сабуку хушоянд, аз қабилӣ Ҳазачу Рамал бозгӯи он аст, ки адиб бештар дар бахрҳои доираи севуми аруз, яъне доираи Мучталиба ғазал гуфтааст. Унсурҳои сохтмонӣ (архитектоника) қофия, радиф, матлау мақтаъ, таҳаллус, адади абёт ва мавзую мундариҷа низ дар онҳо риоят шудааст. Вижагиҳои аслии шеъри Соинуддини Хучандӣ, ки ўро аз миёни шоирони он давра мумтоз гардонида, истифодаи вожаҳо ва таркиботи писандида, тасвирҳои дилкашу зудошно, латофати шеър ва мусиқии он мебошад. Ба баёни дигар, вай дар гуфтани шеър гирифтори кайфияти нависандагии роиҷи замони худ нашуда, аз суҳанбозию суҳансозӣ, тақаллуфу танофур ва мураккаботи лафзӣю маънавӣ, ки дар ҳамин давраи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ маъмул шуда буд, дур мебошад:

Ханҷар кашид ёраму ошиқнавоз шуд,
Мутриб бисоз чанг, ки корам ба соз шуд.
Сирре, ки ҷустаем ҳама вақт, рӯ намуд,

В-он дар, ки мезадем ҳама умр, боз шуд.
З-ин пас кушоиш аз дари майхона кун талаб,
К-абвоби савмаа ҳама яксар фароз шуд...

Рубоиёти Хоҷа Соинуддин ҳамонанди ғазалҳояш дар камоли фасоҳату равонӣ суруда шуда, бо мазомини ишқӣ имтиёз мекунад ва аз назари шаклию ҳунарий дубайтиҳои халқиро ба ёд меорад:

Дар кӯи ҳаво ҳавои кӯе дорам,
К-он ҷо сару баргҳову сӯе дорам.
Ин аст муроду баъд аз ин дар ду ҷаҳон,
Номардам, агар худ орзуе дорам.

Бе он ки ту раҳравӣ, намудем раҳат,
Додем нишон ба сӯйи рӯйи чу маҳат.
Чун ту ҳама рӯз то ба шаб хоб кунӣ,
Чун шаб бишавад дар ҷаҳл рӯзи сияҳат [69, 121 алиф].

Мутобиқи дастхати Соинуддини Хучандӣ (**варақи 121 алиф**) ишора шудааст, ки рубойи «Бе он ки ту раҳравӣ, намудем раҳат» дар пайравии рубойи зайли Бобо Афзали Кошонӣ суруда шудааст:

Ороми мано, кучост оромгаҳат,
Раҳ сӯйи ту кӯ? Ки сӯйи ман бод раҳат.
З-ин рӯй, ки маҳ ба шаб бувад, рӯзи раҳӣ.
Шаб гашт дар орзуи рӯйи чу маҳат [69,121 алиф].

Мавзуъ ва мундариҷаи ашъори арабии шоир шомили панду андарз, ситоиши дӯстӣ, ишқу ошиқӣ, сифати ақл ва покиву покдоманӣ мебошад ва бо мазмуну мавзуи ашъори тоҷикиаш пайванди қавӣ дорад:

خُذْ مِنَ الْبَحْرِ اللَّالِي وَمِنَ الْأَرْضِ الذَّهَبَ،
وَافْبِلِ الْإِلْ حِكْمَةً مِّمَّنْ قَالَهَا إِذَا الْحَسْبُ.

«Аз дарё марворид баргир ва аз замин тилло. Ва ҳикматро аз ҳар кӣ гӯяд, бипазир»[61, 77, 144]. Аксари шеърҳои арабии Соинуддин шомили мазомин ва маънавияти Қуръонӣ буда, дар жанри муноҷот суруда шудаанд. Дар

қитъаи зайл сухан аз масъалаи таҷалливу офариниши инсон, покизагиву озодагии ӯ, ягонагии ҳастӣ ва ситоиши Худованд меравад, ки нигоҳдоранди сирри инсонҳост:

تَجَلَّيْتُ فِيكُمْ أَوَّلًا بِالْفَعَالِ إِذْ،
خَلَقْتُمْ كَمَا تَكُونُوا مَظَاهِرَ.
وَتَنَيَّيْتُ بِلَوْصِفِ الْجَمِيلِ تَنَزُّهَا،
عَنِ الْغَيْرِ حَتَّى أَسْبَلْتُكُمْ سَتَائِرًا.
وَتَلَثُّتُ بِلذَاتِ الْمُقَدَّسَةِ الَّتِي،
عَلَى سِرِّ سِرِّ الْمَرْءِ تَظْهَرُ نَادِرًا

(Тарҷумаи таҳтуллафзии қитъа:

Ман аввал бо афъол дар Шумо таҷалло кардам, замоне ки
Шуморо офаридам, то нишонаҳо бошед.
Ва сониян бо васфи зебо сано гуфтам баҳри покизагӣ,
Аз ғайр то Шуморо пардапӯш созам.
Ва севум бо Зоти муқаддасе, ки
Бар сирре, ки сирри инсон кам дар кам ошкор мекунад).

Ва ё:

و فِي سُرَّةِ الْبَطْحَاءِ سِرٌّ يَسْرُهُ،
صَفَا صُفَّةٍ صَفَاهُمْ عَرَفَاتِ.
هَذَا قَرَبُ قُرْبَانِ نَفْسِ نَفِيسَةٍ،
تَأَسَّوْا بِمَنْ فَهِمَ لَهُمْ قُرْبًا
فَمَاتُوا بِذَبْحِ نَمِّ عَاشُوا بِذَبْحِهِمْ،
و طَوْبَى لِمَوْتٍ تَتَّبَعُهُ حَايَتِ.

[69, варақи.121].

(Тарҷумаи таҳтуллафзии қитъа:

Ва дар маркази Батҳо розест, ки ниҳон медорад,
Саҳраи суфра, ки саҳраи онҳо Арафот аст.
Дар ин ҷо қурбони нафси нафисро наздик карданд,
Ба онҳое, ки дорои қурбонианд, тасалли ёфтанд.
Бо забҳ бимурданд, пасон бо забҳи худ бизистанд,

Ва хушӣ (Тубо) бод, ба марге, ки паси он ҳаёт бошад).

Соинуддини Хучандӣ роҷеъ ба мавзеъҳои муқаддас, ҳамчун Батҳо-номи водие назди Макка, Арафот, Мино, Хиф, Замзам ва Тубо сухан гуфта, бо истифодаи санъатҳои таносуби калом, кинояву маҷоз маносики ҳаҷ ва қурбонию ба тасвир гирифтааст. Дар канори ин, Хоҷа Соинуддин маънии ирфонии истилоҳоти мазкурро шарҳу баён кардааст ва Хоҷа Камоли Хучандӣ дар партави шеъри Соинуддин чунин мефармояд:

Чун расӣ Каъбаи он кӯй, Камол,
Қарриб-ин-нафса ва қиф би-л-Арафот.

(Қурбонӣ кун худро дар Арафот) [107,187].

Асли «Арафот» ҷ. арафа номи кӯҳест дар Арабистон, ки ҳоҷиён дар он рӯзи Арафа чамъ меоянд ва баъди намозу дуо ба хонаи Каъба бармегарданд. Яъне **Арафот**-макони чамъ шудани ҳоҷиён дар рӯзи 9-уми моҳи зилҳиҷча мебошад [105, зайли вожаи арафа], ба қавли Хоҷа Камоли Хучандӣ:

Арафоти ишқбозон сари кӯи ёр бошад,
Ба тавофи Каъба 3-ин дар наравам, ки ор бошад [107,
268].

Аз ашъори арабии Хоҷа Соинуддин пайдост, ки бисёре аз шеърҳои худро дар ҳоли завқу ҷазаба сурудааст. Шӯру сӯз ва дарду гудози ошиқ нисбат ба маъшук дар ниҳояти авҷ баён гардида, зимнан андешаи ваҳдати вучудӣ шарҳу тавзеҳ ёфтааст, чунончӣ:

شاهدتُ حمى الجلال فى عين همال،
والشاهد عينه جمال لجلال.
فالكلّ بعينه مَرايا و مجال،
أحسن بجلال لجمال بكمال.

(Тарҷумаи таҳтуллафзи маснавӣ:

Ман ҳимояи бузургиро дар сиришки чашм дидам,
Ва ҷамоли ӯ худ шоҳид ба бузургист.
Пас, ҳама ба чашми худ оинаву маҷоле (фазое),
Чи хуш аст, бузургӣ баҳри ҷамоле ба камол).

Аз мундаричаву мазомини ашъори арабии Соинуддини Хучандӣ пайдост, ки бештар тарзи баёни Мутанаббӣ, Ибни Фориз ва Ибни Арабиرو пайравӣ кардааст. Истинод ба ашъори Мутанаббӣ, шарҳу тавзеҳи ашъори Ибни Фориз, Ибни Арабӣ ва абёти шоҳид, ки аз ашъори худи Соинуддини Хучандӣ таҳлилу тавзеҳ гардид, далели ин гуфтаҳост. Хоча Соин дар баъзе аз рубоиёти хеш санъати муламмаъро ба кор гирифта, ки аз ихотаи комил доштани суханвар ба забони арабӣ гувоҳӣ медиҳад. Аслан, ин санъати шеърӣ хоси адабиёти классикӣ буда, дар он тоҷикию арабӣ, арабию тоҷикӣ ва тоҷикию ўзбекӣ бо ҳам омезиш дорад. Муламмаъро бештар дар жанри ғазал истифода мекунанд, аммо Соинуддини Хучандӣ дар рубоиёташ низ аз ин санъати бадеӣ, ки онро дар забони тоҷикӣ ширушакар ҳам гӯянд, моҳирона корбаст кардааст:

گر در هوس ليقای بى چون منى،
ما لم تَرَنِ بِرُؤْيَتِي، لم تَرَنِ

(Тарҷума: Пас маро ба дидаи ман надидаӣ, ту маро надидаӣ).

چون کشته شوى به خنجرشهنه عشق،
أودتْكَ عَيْنِي فَبِهَا تَبْصُرُنِي

(Тарҷума: Чашмамо ба ту амонат додам, пас ту бо он маро мебинӣ).

Намунаи муламмаи арабию тоҷикӣ:

Лав яърифу ман таърифӯҳо ашвоқӣ,
Шояд, ки кунад ҷавру ҷафо дар боқӣ.
Лекин зи ниҳоди толеву умри рақиб,

Ло яблӯғаху шикояту-л-ушшоқи [69, варақи121].

Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад Хучандӣ аз зумраи суханварони шеърӣ тоҷикӣ-форсӣ аст, ки ҳамзамонон ва муҳаққиқони баъдӣ аз ӯ ба унвонҳои эҳтиромии «мафҳар-ул-фузало ва-л-ақобир», «тариқатдисор» ва «сайид» ёд кардаанд. Соинуддини Хучандӣ дар сурудани шеър аз суханбозию сухансозӣ, тақаллуфу танофур ва мураккаботи лафзию маънавӣ иқтиноб варзидааст. Ашъори суханвар аз ҷиҳати миқдор андак бошанд ҳам, аммо аз лиҳози қамоли балоғат ва зарофат дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ мақоми

вижаеро сазоворанд ва он ашъор барои баъзе шоирон, аз ҷумла Котибии Нишопурӣ сармашқ будаанд.

Хулосаи боби III

Таснифоти жанрӣ ва мавзуии осори илмию адабӣ, муаррифии нусхаҳои хаттӣ ва баҳсе дар атрофи ашъори Хоҷа Соинуддин ва хусусиятҳои он ба таври хулосаи боби севум ҷамъбаст гардидаанд:

1. Дастхати шумораи 10196, ки дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Техрон маҳфуз аст, перомунӣ рӯзгор ва осори нависанда ҷомеътарин ва қадимитарин сарчашма буда, барои ҳарчи тамоми тар шинохтани аҳволу осор ва ҷаҳоншиносии Соинудин Хуҷандии Исфаҳонӣ заминаҳои бунёдӣ хоҳад гузошт. Дар асоси ин нусха, ки дар замони Хоҷа Соинуддин китобат шудааст, метавон ному насаб ва ҳаводиси зиндагиномаи ӯро, ки ҳамонанди бисёре аз фарҳехтагонӣ овоздандеш пур аз дарду ранҷ, ғаму ғусса ва шиканҷаву тухмат буд, муайян кард. Таҳаллуסי Соинуддини Хуҷандӣ дар шеър «Алӣ» будааст.

2. Бузургтарин асари Соинуддин «Ал-мафохис» ҷамъбасти назарияи ирфонӣ ҳуруфӣ буда, «Тамҳид-ул-қавоид» синтези назарияи ирфонии Ибни Арабӣ аст. «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикм», «Шарҳи «Назм-уд-дурар», «Шарҳи «Ламаот» ва «Шарҳи «Гулшани роз» дар жанри нави антология, яъне шарҳу тафсир таълиф шудаанд. Китоби «Ал-маноҳич» дастури мантиқӣ ба равиши Ибни Сино, асарҳои «Ақл ва Ишқ», «Базм ва Разм дар жанри мунозара, «Нафсат-ул-масдури аввал» ва «Нафсат-ул-масдури дувум» дар жанри ёддошт-жанри махсуси эпикӣ навишта шудаанд.

3. Аз мазмуну муҳтавои номаҳо бармеояд, ки Соинуддини Хуҷандӣ ба дараҷае шахсияти фарҳехтаи рӯзгори худ буда, ки овозаи фиросату заковат ва нуфузу салобати маънавияш дар замони зиндагиаш, ба атрофу ақнофи ҷаҳон интишор ёфта будааст. Аз матни номаҳо ва муросилоти Хоҷа Соин бо ашхоси мухталифи он рӯзгор: ҳусни ахлоқ, ҷаҳони фикрӣ, одобу гуфтор, ҷузъиёти зиндагӣ, мусофиратҳо ва анғезаи навишти китобу рисолаҳои нависанда рӯшан мегардад, ки назари ин иттилоот дар сарчашмаҳои дигар наомадааст.

Яке аз вижагиҳои сабки номаҳо аз он иборат аст, ки чехраи Хоҷа Соинуддин дар онҳо ба сифати шахсияти ботавозуъ, бо руҳияи шикастанафсӣ ва ниҳоят бечораву ғариб дар пеши назар ҷилвагар мешавад. Ба вижа дар номаҳое, ки мухотаби онҳо аҳли фазлу дониш ва дарвешонанд, Соинуддин камоли хоксори роиҳат кардааст Ағлаб вай дар поёни номаҳои хеш чунин менависад: «Камтарини фуқаро Соини Алӣ»

4. Дар Китобхонаи миллии Малики Техрон дастхате зерин шумораи 5307 ниҳаддорӣ мешавад, ки дар он мунтахаби намунаи ашъори сӣ нафар шоирон: Маҷдуддини Ҳамгар, Мавлоно Рукнуддини Соин, Ҳоконии Шарвонӣ, Асируддини Аҳсикатӣ, Анварии Абевардӣ ва ғ. маҷмуъ гардидааст. Бино ба андешаи Иброҳими Дебӯҷӣ девони Соинуддини Хучандӣ дар маҷмуаи мазкур ғӯё аз саҳифаи 27 то 55-ро фаро гирифтааст. Азбаски дар ин маҷмуа аз девони Рукнуддини Соин ашъори зиёде омадааст, пажӯҳишгарони осори Соинуддини Хучандӣ гумон кардаанд, ки ин ашъор яқинан моли Соинуддин мебошад, зеро Соинуддини Хучандӣ бо Хоҷа Соин ҳам шуҳрат дорад ва бо Рукнуддини Соин қарибулаҳд мебошад. Ин боис шудааст, ки муҳаққиқони осори Хоҷа Соинуддин дар шинохти девонаш ба иштибоҳ роҳ диҳанд. Пажӯҳишҳо нишон дод, ки ашъори дар ин дастнавис омада, на моли Соинуддини Хучандӣ, балки аз он Рукнуддини Соин мебошад.

БОБИ IV. САРЧАШМАҲОИ ФИКРӢ ВА МАЪРИФАТИИ ОСОРИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ

IV.1. Назариёти илмӣ ва динӣ

Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад, чунончи аз мундариҷаи осораш бармеояд, яке аз донишмандони забардасти мактабҳои фикрии исломӣ будааст. Рисолаҳои «Асрор-ус-салот», «Эътиқодот», «Тухфаи Алоия», «Шарҳи ҳадиси ғамом», «Суллам дору-с-салом», «Ар-рисолат-ул-Муҳаммадияту», «Инзолия» ва ғ. намунаҳои боризи табаҳхури комили ӯ дар фикҳи мазҳаби аҳли суннату ҷамоат махсуб мешаванд. Рисолаҳои «Шакқ-ул-камар» ва «Мадориҷи афҳом» ихотаи мукаммали адибро бар фирқаҳои исломӣ нишон медиҳанд. Афкори осори Хоҷа Соинуддин далел бар он аст, ки вай дар амал пойбанди шариат буд, аммо вазъияти он замон созгор набуд, ки андешаҳои шаръӣ дар маорифи исломӣ ошкор гардад. Нависанда дар шинохти улуми шаръӣ: дину мазҳаб, тақвою худотарсӣ ва масъалаҳои фикҳу тафсиру ҳадис аз тарбияти хонаводагӣ баҳрае бештар бардошта буд: «Падар бар падар аз дувист сол боз, ки тасонифи эшон дар миён аст, бад-ин илмҳо машғул будаанд, аз тақвӣ ва вараъ, ҳадису тафсиру фикҳ ва усули дин» [64, 207]. Понздаҳ сол ба хидмати машоиху содот камар баст, улуми шаръиро таълиму тадрис намуда, таҷрибаи хубе ҳосил кард ва дар ин замина наздик бист рисолаи хурду бузург навишт, ки мо онҳоро осори динӣ-мазҳабӣ унвон додаем. Мутолиаи дақиқ дар сарчашмаҳои нақлии улуми шаръӣ омил бар он шуд, ки Хоҷа Соин дар ҳар фурсати муносиб оёту аҳодисро дар тасбиту тасдиқи ақоиду тафаккури хеш ба кор бигирад. Ин равиш огоҳона дар номаҳо ба салотину амирони вақт низ риоят шуда, худ ба ин шеваи таълиф сареҳан ишора кардааст: «Даъби ин фақир чунин аст, ки ба ҳар касе, ки расид, маънии ҳадис ва оятро ба хоҳири ӯ оварад:

То ба афӯс ба поён наравад умри азиз,

Дар суҳанҳои Илоҳӣ ниғаҳе бояд кард» [64, 320].

Соинуддини Хучандӣ дар исботи ваҳдати вуҷуд ва радди тухмате, ки бар вай бастанд, бо истинод ба китобу суннат матолиберо аз ирфони назарӣ далел меоварад:

وَفِي الذَّرِّ ذِكْرُ اللَّبْسِيِّ لَيْسَ بِمُنْكَ
وَلَمْ أَعْدُو عَنْ حُكْمَتِي، كِتَابٍ وَ سُنَّةٍ

Дар матовии Қуръони маҷид, зикри таназзули Ҳақ дар маротиб ва баёни талаббуси ӯ, ба сойири малобису мазохир аз он ишоате наёфта, ки эҳтиёҷ ба изҳори он аст ё қобили инкор гардад. Ва ҳол он ки ман дар исботи муддаои хеш аз ҳукми китобу суннат, ки маъхузи адиллаи мункирон ва маншаи ақоиди эшон аст, таҷовуз нанмудам ва илло :

«فَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَّهُ آيَةٌ.

تَذُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ [68, 161-162].

Нависанда дар асарҳои тарҷумаиҳолӣ борҳо ишора мекунад, ки ӯ ва хонадонаш дар мазҳаби аҳли суннату ҷамоат будаанд ва масоили меҳвари исломро дар партави китобу суннат табиин мекарданд: «Ва чун ҳар як аз ин бузургону мучтаҳидон, ки ба саъйи ҷидд ва қадами иҷтиҳод ин роҳи мубораки шаръи Муҳаммади-ро-салавотуллоҳи алайҳ равшан гардониданд, воҷиб шуд суҳанони ҳамаро дар ин аркони ислом гирдоварӣ кардан ваҷҳи ҳар якро ба забони ҳикмату китоб намудан, то як табақа аз мадориҷи солиқони роҳи яқин равшан карда бошад. Валекин чун мавотии иқдоми ин фақир ва аҷдод дар ин роҳи муборак самти тақвӣ симати шофёӣ воқеъ гашта ва низ овозаи ҳикмату китоб дар ин чоргоҳи мазохиб бар қавли ӯ рост меояд. Аввалан татбиқи он усул бар мустақарри ин мазҳаб ниҳода шуда ва баъд аз он диққати назари ҳар як бад-он мулҳақ шудааст...» [64,183].

Соинуддини Хучандӣ дар масъалаи мазҳаб, ки пояи аслии шариат мебошад, мунсифона суҳан гуфтааст. Вай дар «Нафсат-ул-масдури аввал» иброз медорад, ки тамоми бузургони ислом, аз ҷумла машоихи сӯфия пайрави аҳли суннату ҷамоат буданд ва ғайр аз тоифаи аҳли суннат дигарон улуми тасаввуфро идрок карда наметавонанд: «Шиъа ва муътазила дар усул ба ҳам муттафиқанд, бо фалсафа низ дар бештар муттафиқанд. Инҳо ҳама

душманони суннату ҷамоатанд ва машоихи суфия ҳама суннату ҷамоат мебошанд, ки ғайр аз тоифаи аҳли суннат ин илмро (илми тасаввуф) идрок намекунанд. Ва ҳар ки назди муршид меояд ба талаби ин илм, то ўро ба суннат ва ҷамоат намеорад, ба иршоди ў машғул намешавад» [64, 212]. Ин мулоҳиза барои таъйиди мақому мартабаи мазҳаби аҳли суннат ва ҷамоат аз ҳар нигоҳ муҳим аст ва таъбири «машоихи суфия ҳама суннат ва ҷамоат мебошанд, ки ғайр аз тоифаи аҳли суннат ин илмро идрок намекунанд», далели он аст, ки орифони адабиёти тоҷикӣ-форсӣ, ба монанди Имом Ғазолӣ, Шайх Аттор, Ҳаким Саной, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ва дигарон суннимазҳаб будаанд.

Ховаршинос Ҳенри Корбен дар мақолаи «Жарфбинии маънӣ дар таъвилоти сӯфиёни эронӣ» (*L'interiorisation du sens en herméneutique soufie iranienne*), андешаҳои чанд тан аз суфиёни бузургро муқоиса карда, бар асоси ёдоварӣ кардани Соинуддини Хучандӣ аз мақому мартабаи ҳазрати Алӣ (а) дар рисолаи «Шаққ-ул-қамар» ўро аҳли ташайюъ донистааст, ки қобили қабул буда наметавонад [164]. Маншаи ин ақида қавли худи Хоҷа Соинуддин аст, ки дар табақаи ҳафтуми рисолаи «Шаққ-ул-қамар» ба муносибате аз мақому манзилати «Амир алайҳисалом», яъне Алӣ (а) ёдоварӣ мекунад. Ба ҳамин далел ховаршинос Ҳенри Корбен Соинуддини Хучандӣ ва ҳли байташро аз пайравии аҳли шиа медонад, ки барои исботи ташайюъи Соинуддин кофӣ нест, зеро машоихи суннату ҷамоат ба аҳли байт ва Алӣ (а) ҳолисона иродат меварзидаанд. Ҳамчунин сӯфиёни аҳли суннат, аз ҷумла Хоҷа Соинуддин ҳам дар силсилаҳои худ аз Алӣ (а) ба унвони сарсилсилаи валӣ ёд кардааст.

Аслан, рисолаи «Шаққ-ул-қамар» бо унвони шарҳи ояти «*أَقْتَرَبْتُ سَاعَةً وَأَشَقَّ*» (Сураи «Қамар», ояти 1-ум: «Он соат [қиёмат] наздик омад ва моҳи осмон шикӯфта шуд») маъруф аст. Соинуддин дар муқаддимаи китоб сабаби иншои онро чунин шарҳ медиҳад: «Рӯзе аз рӯзҳо... асои саёҳат ба дасти қабул гирифта, гирди саропои олами кавн мегашт ва ба дидаи эътибор дар ҳар бозор менигарист. **Як ногоҳ**, гузор бар мадориси улуми русум, ки

майдони тачоруби фаҳум аст, афтод. Дид, ки дар баҳси шаққи қамар ва таҳқиқи баёни он, бисоти мунозара густарида, ба забони аҳли зоҳир ва мутакаллимон исботи маонии он мекарданд» ва меафзояд ки «ин бикри давлатхонаи нубуввату эъҷоз аз назари бегонағони шаҳристони ақл пӯшидааст ва дасти идроки ноболиғони мартабаи футувват ба домани исмати эшон нарасида...» [64, 140]. Ба ин хотир, нависанда дар маънии шаққа-л-қамар ва «соат» дар партави ҳадиси «إِنَّ لِلْقُرْآنِ سَبْعَةَ أَبْطَانٍ» («барои Қуръон ҳафт батн аст»), назари ҳафт табақа росихони илмро тавзеҳ медиҳад:

Табақаи аввал. Аҳли зоҳиранд, яъне муҳаддисони каломӣ набавӣ ва хофизони суварӣ, ки пушти итминон бар муттақои тақлид зада, аз тақопӯӣ талаб орамида, хурсанд гаштаанд. Ётиқоди онҳо бар шикоятани қамар ва савол аз чигунагии он бидъат донанду бад шиносанд ва нагзоранд, ки фикри мардум аз ин мартаба гузарад.

Табақаи дувум. Ҳам аҳли зоҳиранд, валекин аз мартабаи тақлид гузашта ва ба поймардии фикру назар ба сарҳади таҳқиқу яқин роҳ бурда. Эшонро ҳукамои ислом ва мутакаллимон хонанд. Ётиқоди бештари аҳли ин табақа дар ин масоил ётиқоди тоифаи аввал аст, валекин манъи суол намекунанд. Ин тоифа исбот кардаанд, ки Худои Таоло ғоили мухтор аст, яъне ба ихтиёри худ ҳар чӣ хоҳад тавонад кард...

Табақаи севум. Ҳукамои зоҳир ва мутааххирон. Ба назари онҳо ин қамари маҳсус, ки ҷузъе аз фалак аст, шикоят нагдонад шуд. Пас, шикоятани қамар, ки дар Қуръон омада маънии дигар дошта бошад. Яъне ботини қамарро ақли ғайбӣ хонанд. Пас, шикоятани қамар киноят бошад аз гузаштани зоҳири инсон ба ботини ӯ, ки ба ақли ғайбӣ пайвастан. Ин аст таҳқиқи шаққи қамар ба забони ҳукамои зоҳир, ки онҳоро машоих хонанд. Арасту муаллими онҳо аст ва Ибни Сино раису шайх:

Чу Юнон об бигрифтаст, хоки роҳи Ясриб шав,

Ки якчашмони ин роҳанд раҳбинони юнонӣ .

Табақаи чаҳорум. Ҳукамои қадим, ки ба урфи замон эшонро ишроқиён хонанд. Бар андешаи онҳо шикоятани қамар муҳол аст. Ҳама Соинуддин

ишора мекунад, ки бунёди ҷаҳоншиносии ин тоифа ба нур асос ёфтааст ва онро ба ду қисм ниҳодаанд: яке нуре, ки ба ҳеҷ гуна ториқӣ ҷисм бо ӯ набошад. Дувум нуре, ки ба ториқии ҷисм омехта тавонад шуд. Пас қамари коинот аз нури омехта (мумтазич) бошад ва шикоятани он бурузи илм ...

Табақаи панҷум. Муҳақиқони сӯфианд ва аҳли шухуд... қамар дар ибороти мазкур киноят аз он сурати тамом аст. Дар урфи суханварон сурати комилро ба қамар таъбир кунанд:

Рӯй бипӯш, ай **қамари** хонагӣ,

То накашад ақл ба девонагӣ

Таъкид кардан бамаврид аст, ки ин байти истиноди Хоҷа Соинуддин аз ашъори Саъдии Шерозӣ буда, гунаи саҳеҳи он, ба қарори зайл аст:

Рӯй бипӯш, эй **санам** хонагӣ,

То накашад ақл ба девонагӣ [85, 627].

Табақаи шашум. Рамзхонони ҳуруфи қуръонианд, ки илми ин ба василаи фикру амал аз ҳамон суратҳо берун ояд, ки ба анбиё фуруд омадааст аз осмон. Ба усули ин тоифа рақам ҳамон қамар аст ба асли ҳуруф ва шикоятани қамар дар ин боб киноят аз берун омадани маънии асли аст, аз сурати рақамии китобӣ.

Табақаи ҳафтум. Мартабаи улиядӣ ва-л-абсор соҳибони қудрату басират. Аммо аз рӯзи ҳисобу мизон ва таҳқиқу аъмол очизанд, инҳо ҳама махсус аст ба амир алайҳи-с-салом [64,139-149].

Соинуддин ибни Муҳаммад дар андешаву ақоиди каломӣ низ, агарчӣ дар осори вай иҷмолан омадаанд, мутобиқи мазҳаби суннату ҷамоат сухан мегӯяд, чунончи дар китоби «Эътиқодот» ба баррасии назариёти фирқаҳои каломӣ мепардозад: амсоли руъяти Худованд, дар боби шафоат, дар масъалаи ҳусну қубҳ, аммо дар ҳама маврид аз шариат берун нарафтааст.

Аз он ҷумла, дар масъалаи руъяти (дидор) Худованд чунин менависад: «Зулҷалоле, ки бо вучуди ин азамату иззат дидори ҳамаи анворро дар рӯзи қиёмат, аз дидан аҳли имон дарег надорад. Дур аз он сухан, ки муътазила гӯянд, ки ҳаргиз ӯро натавон дид... чи дидаварони кӯйи имону иқон дар он

рӯз дидори Ёро монанди моҳи чаҳордаҳ тобанда бинанд...» [64, 227]. Адиб дар ҳамин китоб сарехан таъкид мекунад: «Эътиқоди ин фақир ба ғайр аз он чи аиммаи суннат ва ҷамоат ризвоналлоҳу алайҳим аҷмаин бар онанд, набуда... » [64,113].

Хоча Соинуддин масъалаҳои меҳварии шариатро бо забони илмӣ шарҳу тавзеҳ ва баён мекунад. Истиноди нависанда аз оёту ривоёт ва китобу суннат даромадест, чиҳати шарҳу тафсири таъвилоти ботини инсон. Зикри мубоҳисаи дидори Ҷабраилу Паёмбар ва саволу ҷавобҳое, ки дар ин дидор пеш меояд, далели баҳрагирии вофири Хоча Соинуддин аз оёту ривоёт ва пардохтан ба шарҳи моҳияти онҳост. Як шеваи таъвилу тафсири оёту ҳадис, ки дар сар то сари осори нависанда ҳувайдост, баррасии масоили ахлоқӣ ва низоми давлатдорӣ дар заминаи оёту ривоёт мебошад. Намуна: « عن ابي سعيد، قال: قال رسول الله (ص) : إِنَّ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَأَقْرَبَهُمْ مِنْهُمْ مِنْهُ مَجْلِسُ إِمَامٍ عَادِلٍ وَ إِنَّ أَبْغَضَ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ . Ин ҳадисро Ҳаким Тирмизӣ дар китоби худ оварда, онро ҳадиси нек донистааст. Маънияш ин аст, ки: «Дар рӯзи қиёмат Худои Таоло ҳеҷ касро дӯсттар аз подшоҳи одил намедорад ва ҳеҷ кас наздиктар аз ӯ нахоҳад буд. Ҳамчунин дар рӯзи қиёмат ба ҳеҷ кас ин ҳашму ғзаб надошта бошад, ки ба подшоҳи ҷавркунанда. Ва ҳеҷ касро ин азоб набошад, ки ёро ва ҳеҷ кас дуртар аз ӯ набошад» [64, 220]. Нависанда зимни баёни масоили шаръӣ аз муҳаддисону муфасссирони маъруф, ҳамчун Имом Бухорӣ, Имом Муслим, Абидовуд, Ҳаким Тирмизӣ, Абуханифа, Имом Ҳанбал, Ибни Аббос ва ғ. истинод ҷустааст.

Аз Ҳаким Тирмизӣ нақл мекунад, ки барои машоихи суннату ҷамоат чанд суол навишт ва дархост кард, ки ҳар нафаре ҷавоби суолҳо бигӯяд, пас аз камоли ҳазрати Муҳаммад (с) боҳабар будааст. Соинуддин дар идомаи суҳанаш таъкид мекунад, ки ин суолҳоро ду кас ҷавоб навиштаанд, яке дар Хуросон Саъдуддини Ҳамавӣ ва яке дар Мағриб Муҳйиддин Тойии Андалусӣ.

Хоҷа Соинуддин саъй мекунад, ки масъалаҳои назарии шариатро, ки бисёр борику меҳварӣ ҳастанд, шарҳу баён намояд: «Ин ҷо салот аз Худо раҳмат бошаду аз малоика истиғфор ва аз бандагони дигар дуо:

Рӯйи ҷумла бандагӣҳои ҷаҳон омад намоз,

Ҳар ки онро пойдорӣ кард, омад сарфароз».

Аз дидгоҳи муаллиф аъмолу таколифи шаръӣ ба манзалаи ҷасади ибодат ба шумор мераванд. Тасдиқи эътиқоди қалбӣ ҳукми руҳи ибодатро доранд ва имон шомили ҳар ду ҷанба мешавад. Азизтарини илм он аст, ки Худоро бад-он шиносанд ва он пеши авлиёи Худо мебошад [63, с.113].

Роҷеъ ба аркони асосии ислом, ҳамчун таҳорат ва намозу рӯза, ҳаҷҷу закот, тавҳид, имон ва тақвою худотарсӣ китобу рисолаҳои ҷудогона навишта, масъалаҳои меҳвариро дар заминаи илми фикҳ ва бо забони илмӣ шарҳу тавзеҳ додааст. Дар қанори ин, перомуни масъалаҳои ғавқуззикр диду назари худро ироа медорад, ҷунончи дар фасли «Шомил шудани намоз ба ғуруи дин» менависад: «Намоз агарчи як навъ аст аз ибодат, валекин ҷун нек тааммул кунанд, ҷомеи ҳама аркони ислом ва суварии ибодат аст, ҷи бандагии Худо ё мубтанӣ ба аркони адамӣ аст ё аркони вучудӣ. Маънии ин суҳан он аст, ки сурати бандагии Худо ё тарки феълии ҷанд аст, ки табиати банда аз он феълҳо лаззат ёбад, монанди хӯрдану ошомидан, ҷунончи дар ибодати рӯза....Бандагии Худо аз ду гуна аст: яке бандагии тасхирӣ, ки сиришти офариниши қоинот бар он аст ва ҳамаи мавҷудот бад-ин бандагӣ истодагӣ менамояд. Ин навъи бандагӣ тобеи раҳмати вучудӣ аст ва ҳамаи офаринишро шомил аст. Аҳли саодату шақоват дар он мумтоз нестанд. Дувум бандагии ихтиёрӣ, ки сақлин бад-он мумтозанд ва аз барои ҳамон офарида шуда » [64, 97].

Хоҷа Соинуддин мантиқи улуми қуръонӣ ва мантиқ ишқӣ ирфониро тавҷам таҳлил намуда, арзиши шариатро нисбат ба ақл мушаххас менамояд. Замоне ки Ақл ва асҳобаш аз лашкари Ишқ шикаст меҳӯрад, тафриқа дар миёни эшон сар мезанад. Дар лаҳзаи тафриқа Ақл ба сӯйи Парвардигори хеш фирор мекунад ва дасти дуо дар домани изтиробӣ « أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ »

(Сураи «Намл», ояти 62-юм: «Ё кист он, ки чун Ёро бихонед, дармондаро иҷобат мекунад») зада, ба гӯши ҷон исғои фаҳвои «فَرِّوْا إِلَى اللَّهِ» (Сураи «Зориёт», ҷузви аввали ояти 50-ум: «Боре, эй бандагони Худо ба даргоҳи Худо бигрезед») намуд ва рақоиқи истизҳорро ба равобити «فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ» (Сураи «Ҳичр», қисмати охири ояти 85-ум: «Пас, ба даргузаштани некӯ даргузар») мустаҳкам гардонида [64, 62]. Чун амиқтар доир ба андешаи ғавк мулоҳиза намоем, нахуст суоле дар ҳавсалаи идроки мо пайдо мешавад, ки ҷаро ақл ба тазарруи Ишқ камар набаста, ба сӯйи Худованд фирор мекунад? Дар диди аввал ақл аввалин офаридаи Илоҳист ва табиист, ки ҳар як ҷиз ба сӯйи асли ҳудаш бармегардад. Дигар ин ки, аз дидгоҳи ақл мантиқи қуръонӣ ва мантиқи ирфонӣ (ваҳдати вучуд) ду мақулаи мутабойин ҳастанд. Нависанда, зимнан аз тариқаи шариат берун нарафтааст. Зеро Қуръон ва Ислом нисбат ба ирфон барои илм ва ақл арзиши бештаре қоилад. Аз ин рӯ, ақл дар се маврид ҳам ниёз ба Офаринандаи ҳеш дорад ва гурез ба даргоҳи Ё мекунад. Пайдост, ки каломи Соинуддини Хучандӣ пайравӣ ва бардошт аз маънавият ва фарҳанги қуръонӣ буда, масоили шаръӣ ва завқӣ дар паҳнои мантиқи қуръонӣ ва тафаккури исломӣ баррасӣ шудааст.

Маърифати ақлӣ ва маърифати ишқӣ ду тариқи мухталиф барои шинохти ҳақиқат ҳастанд. Маърифати ақлӣ бар пояи мантиқ, истидлол ва тафаккури истидлолӣ сурат мегирад, дар ҳоле ки маърифати ишқӣ ё ирфонӣ аз роҳи тазкии нафс ва таҷрибаҳои даруниву шухудӣ ҳосил мешавад. Ё ба таъбири дигар яке аз истидлоли ақлӣ баҳра мегирад ва дигаре аз шухуд ва мукошафа, аммо дар маърифатшиносӣ якдигарро комил мекунанд ва аз ҳам ҷудо нестанд.

Аз маҷмуаи гуфтаҳои Хоҷа Соинуддин ин маъно истинбот мешавад, ки ӯ маърифати ақлиро бо маърифати шухудӣ мутабойин намедонад ва ба иттиҳоди ин ду навъи маърифат мувофиқ аст. Ба баёни дигар Соинуддин улуми ақлӣ ва назариро ба унвони меъёри таҷрибаҳои ирфонӣ тавсия кардааст.

Аз он чи баён шуд, мусаллам мегардад, ки эътиқоди Хоҷа Соинуддин ба шариати ислом, зербинои тамоми осор ва абъоди фикрии ӯст. Андешаву афкори ирфонӣ, фалсафӣ ва ҳуруфии ӯ ҳамагӣ дар заминаи шариат ва китобу суннат сурату сирати худро пайдо мекунад. Ҳамин махсусият нақш ва мақоми Соинуддини Хучандиро дар ғановатафзоии ҳикмати ирфонӣ дар асри баъдӣ муайян менамояд ва таъсиргузорию афкору осори ӯро ба ақоиду орои донишмандони асри Сафавӣ, ҳамчун Мирдомоди Астарободӣ, Мулло Садрои Шерозӣ, Абдурразоқи Лоҳичӣ, Мулло Ҳусайни Файз ва ғайра нишон медиҳад.

IV. 2. Ирфон ва тасаввуф

Аз навиштаҳои Хоҷа Соинуддини Хучандӣ бармеояд, ки гироиши вай ба тасаввуф ба даврони ҷавонии ӯ, тақрибан ҳудуди бистсолагиаш ба вуқӯъ пайвастаст, яъне пеш аз сафари Макка ба дасти яке аз бузургони сӯфия хирқаи табаррук пӯшидааст: «Яке аз бузургони аср, ки пештар аз он ки ин фақир озими сафар шавад, бад-ишон расида буд, хирқаи табаррук оварданд ва ин фақир гардани эътиқод пеш дошта, бар сари ин фақир андохта буданд» [64,189].

Соинуддин аз муҳаққиқини урафост ва дар ин замина чунин менависад: «Илми тасаввуф ҳикмати имонӣ аст, ки Қуръони карим ва алсинаи суннати Муҳаммадӣ бад-он нотиқ гашта, аз ин ду манбаи исломӣ сарчашма гирифтааст. Ин тоифа (машоихи сӯфия – С.М) дар он мекӯшанд, ки Муҳаммад (с)-ро чунончӣ ӯст, бишносанд ва илми ӯро бидонанду китоби ӯ, ки Қуръон аст, фаҳм кунанд. Ғайр аз ин ҳеҷ мақсуде дигар надоранд... » [65, 165].

Дар шинохти Соинуддин, ирфон мафкураест, ки дар заминаи фарҳанги қуръонӣ ба вучуд омада, мабонии аслии тасаввуфи исломӣ Қуръон ва аҳодиси набавист. Соинуддини Хучандӣ ҳанӯз ду нуктаи муҳимро ба таҳқиқ гирифта, дар канори ин ҷониби амонатро ҳам риоят кардааст:

1. Ба назари нависанда аксари машоихи сӯфия пайрави аҳли суннат ва ҷамоат мебошанд ва ба ғайр аз тоифаи аҳли суннат дигарон ба шоистагӣ улуми тасаввуфро идрок карда наметавонанд.

2. Сарчашмаи асосии ирфони исломӣ Қуръон ва суннати Муҳаммад (с) будааст. Нуктаи дувуми назари Соинуддинро аксарияти муҳаққиқони асримиёнагӣ ва замони муосир таъйид кардаанд, аз қабили Рейналд Николсон.

Адабиётшиносон Қосим Ғанӣ [153, 3-21], Абдулҳусайни Зарринкуб [161, 28-38] Зиёуддини Сачҷодӣ, [183, 5-18] ва дигарон ба таъби Соинуддини Хучандӣ эътироф кардаанд, ки манбаи аслии ирфони исломӣ Қуръон ва суннати Муҳаммадӣ мебошад.

Аз адабиётшиносони тоҷик профессор Расулхон Ҳодизода ахиран дар ин бобат китобе навишт ва ба чунин андеша расид: «Тасаввуфро то имрӯз як ҷараёни ирфониву фалсафӣ ё ба таъбири русӣ диниву мистикӣ меноманд. Ба назари мо, дурусттар он аст, ки мо тасаввуфро як ҷараёни фикрии динию фалсафӣ номзад кунем. Зеро тасаввуф дар асоси пайдоиш ва тақомули поя ба пояи худ ба дини Ислом ва мазмунҳои асосии Қуръон тақия намудааст ва аз он маншаъ гирифтааст» [288, 3].

Осори дар ин заминаи ирфон ба тасаввуф навиштаи Соинуддини Хучандӣ бахши муҳим ва қобили таваҷҷуҳи асарҳои мансури ӯро ташкил мекунад. Ё ба таъбири дигар яке аз манобеи аслии андешаву афкори Ҳоҷа Соинуддин ирфон аст, аз ин ҷост, ки Ҳоҷа Соинуддинро аз «муҳаққиқини урафо» хондаанд, чунончи Муртазо Мутаҳҳарӣ навиштааст: «Соинуддин Алии Исфаҳонӣ аз муҳаққиқини урафост Дар ирфони назарии муҳиддинӣ яди тӯло доштааст. Китоби «Тамҳид-ул-қавоид»-и вай, ки акнун дар даст аст ва ҷоп шудааст, далели табаххури ӯ дар ирфон аст ва мавриди истифодаву истиноди муҳаққиқини баъд аз вай аст» [244, 108].

Дар ин замина метавон чунин натиҷагирӣ кард :

1. Соинуддини Хучандӣ орифи нуктасанҷе будааст, зеро «муҳаққиқ» дар тасаввуф шахси ба ҳақиқати ашё пайбурда, яъне орифро гӯянд.

2. Дар ҷаҳонбинӣ пайрав ва иродатманди Ибни Арабӣ (1165-1240) будааст, ки муассиси мактаби ирфони назарӣ низ Муҳйиддин ибни Арабӣ мебошад.

3. Кутуб ва тасонифи нависанда, баҳусус, «Тамҳид-ул-қавоид» аз табаҳхури нависанда дар ирфон гувоҳӣ медиҳад ва дар асрҳои баъдӣ мавриди баҳрабардории муҳаққиқин будааст.

Шахсияти Соинуддини Хучандӣ беш аз ҳама дар қаламрави илми ирфон қобили баррасӣ аст, аммо маҳдудиятҳои сиёсӣ ва фишорҳои иҷтимоии он рӯзгор омил бар он буд, ки вай аз маҷлисҳои расмӣ ирфон худдорӣ мекард, аммо андешаи вай ҳеҷ гоҳ ҳолӣ аз афкори ирфонӣ набуд.

Котиби Туршезӣ шоири маъруф ба хоҳири таълим гирифтани илми ирфон аз Табрез ба Исфаҳон назди Соинуддини Хучандӣ омад ва ирфони назарино омӯхт. «Пас рӯй ба Исфаҳон ниҳод ва дар он ҷо ба хидмати Хоҷа Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад аз ақобири уламои аҳди ҳеш пайваст ва аз ӯ касби файз карду дар тасаввуф ва ирфон аз хидмати устод баҳраҳо бардошт [181, 236].

Мурур ба зиндагиномаи Соинуддини Хучандӣ ва муаллифоти ӯ дар ирфон ҳам тафаккури сӯфиёнаи ӯро бозгӯ мекунад, аммо, ба иллати пайдо шудани тасаввуфи дарборӣ ва тасаввуфи мардумӣ дар асри Темуриён ва ба баҳонаи масоили сиёсӣ, аз ҷумла корд задани Мирзо Шохрух, Хоҷа Соинуддинро ба сӯфигарӣ ва андешаҳои ҷафру улуми ғариба муттаҳам менамуданд. Ҳар нафаре, ки бо ӯ пайванди ақидатӣ дошт ва ё андешаҳои ӯро ҷонибдорӣ мекард, муттаҳам ба ғасоди ақида мешуд. Интиқоби Хоҷа Соин ба тасаввуф, махсусан, ваҳдати вуҷуд ва этиқодоти ҳуруфӣ нависанда ӯро водор мекард, ки дар партави Қуръону суннат, асарҳои навишта, бад-ин васила бегуноҳии худро ба исбот расонад: «Забони таъни айбҷӯён, ҳар касеро номе мениҳанд ва ҷомаи ному номуси ҳар ки мешиносанд, ба рангҳои гуногун мерезанд: Якеро ба рафз нисбат мекунанд ва якеро бад-он ки хориҷӣ аст ва якеро бад-он ки муътазила аст. Ин ғайирро боре дар силки сӯфия

мекашанд, мисли Чунайду Шиблӣ, Боязиду Хоча Мухаммадалии Ҳаками Тирмизӣ ва Шайх Саъдуддини Ҳамави...» [64, 78].

Мушоҳида мешавад, ки ақоиду афкори Мухйиддин ибни Арабӣ таъсири амиқе бар андешаву тафаккури Соинуддини Хучандӣ доштааст. Адиб дар навиштаҳои худ дар ҳар фурсате ба ақволу ашъори Ибни Арабӣ истинод намуда, бо тақриму тамчид аз вай ёдоварӣ кардааст. Ба ҳамин ҷиҳат, луғот ва истилоҳоти ирфонии назарӣ дар саросари навиштаҳои нависанда фаровон ба кор рафтааст. Ба ин маънӣ, бидуни ошноӣ бо мактаби фикрии Ибни Арабӣ наметавон муваффақ ба сайди маонӣ аз рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ шуд. Низоми фикрии нависанда ҳам гувоҳи он аст, ки вай яке аз муфасссирону муравичҷони мактаби ирфони Ибни Арабӣ маҳсуб мешавад ва қисме аз китобу рисолаҳои ӯ дар заминаи ирфони Ибни Арабӣ таълиф шудаанд.

Шарҳе ба забони арабӣ бар «**Фусус-ул- ҳикам**», интиҳоб ва тарҷумаи даҳ байт аз девони Шайхи акбар, таҳти унвони «**Шарҳи даҳ байт** аз Ибни Арабӣ», ки ҷиҳати маърифати ирфони Ибни Арабӣ арзишманд хоҳад буд. Мухимтарин нукта дар ирфони Ибни Арабӣ ваҳдати вучуд аст, ки дар тӯли таърихи ирфон ҳамвора мавриди танқиди муҳолифон ҳам воқеъ гардидааст. Соинуддини Хучандӣ дар рисолаву китобҳои худ ба суратҳои гуногун ба исботи масъалаи мазбур мепардозад. Дар рисолаи «Маънии ирфонии илми сарф» менависад, бар «хува» (هو), ки масдари асми Ҳақ аст, ба суратҳои рангоранг хувайдо мегардад, мисли «аввал» (ки тарафи азалият дорад ва мутобиқ аст бо феъли мозӣ) ва «охир» (ки тарафи ададиат дорад ва мутобиқ аст бо феъли музореъ) ва «зоҳир» (мутобиқ бо феъли амр) ва «ботин» (мутобиқ бо феъли наҳй). Сипас, ба натиҷае мерасад, ки бисёри сиғаҳо, ки аз «масдар» зоҳир шуда, дар ваҳдати касрат ва ягонагии ӯ таъсир накардаву тағйире нашуда, ҷуз баёни мавриди судураш ва камоли маҷоли зухураш дар воҳиди ҳақиқӣ... Ва ягонагии ҳақиқӣ ҳамин аст, ки касрат монעי оёти ваҳдати ӯ нагардад ва муқобала накунад, балки мубайину муҳаққиқи ӯ бошад» [64, 307-309].

Аз ин ҷост, ки Хоҷа Соинуддин муҳаққиқони назарии ирфонро дар мартабае фаротар аз мутакаллимону файласуфон медонад ва дар осори хеш, масоили фалсафиро тибқи усули ирфонӣ тавъам мебандад.

Адиб дар «**Атвори салоса**», ки яке аз муҳимтарин рисолаи Хоҷа Соинуддин дар ирфон аст, матолибу масоили таҳассусии ирфонӣ завқу ишқ ва «ҳақиқати воҳида»-ро шарҳу тавзеҳ кардааст. Дар муқаддимаи рисолаи хеш сӯфияро байтулқасидаи офариниш ва меваи дарахти донишу биниш медонад ва ба се даста тақсим мекунад: «**муҳаққиқон**», «**аброр**» ва «**ахёр**». Истиноди Соинуддин дар ин тақсимбандӣ, ояти 32-юми сураи Фотир аст. «فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ» («Пас баъзеашон бар нафси худ ситамкоранд ва баъзеашон миёнараванд ва баъзеашон ба сӯи некиҳо ба ҳукми Худо сабқаткунандаанд»).

Таври «**муҳаққиқ**»-ро ба Муҳйиддин ибни Арабӣ интисоб дода, бар фарози таҳқиқ ӯро «Имомулмуҳаққиқин» лақаб додааст. Тариқаи «**аброр**»-ро ба Начмиддини Куброи Хоразмӣ ва «**ахёр**»-ро ба Шаҳобуддини Сухравардӣ (Шайхи ишроқ) мансуб медонад. Дар ин тақсимбандӣ ҳам иродати нависанда ба Ибни Арабӣ мушоҳида мешавад. Гарчи се нафар аз бузургони сӯфияро ба унвони устувоноҳои машоих ном мебарад, аммо танҳо Ибни Арабиرو «Имомулмуҳаққиқин» меҳонад [62, 52].

«Муҳаққиқ», дар луғат ба маънии таҳқиқкунанда, аҳли таҳқиқ, ҷӯяндаи ҳақиқат, дар тасаввуф муҳаққиқ-ориф аст [105, 800]. Муаллифи рисола садри ояти мазкурро муштамил ба тариқи муҳаққиқон медонад ва ба назари ӯ муҳаққиқ нафаре аст, ки дар аҷзу инкисор умр ба сар мебарад, тазкияи нафс намуда, аз лаззатҳои нафсӣ, мисли шукуҳу азамат ва қудрату ҷоҳ, бенасиб мегардад ва далели «موتوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا» («Бимиред, пеш аз он ки марг ба суроғатон ояд») бошад. Аҳли таҳқиқ касонеанд, ки зулмро бар нафси хеш раво доштаанд: «فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ». («пас баъзеашон бар нафси худ ситамкоранд»).

Ин кӯйи қаландарасту майдони ҳалок,

В-ин роҳи мақомбарони бозандаи пок.

Марде бояд қаландару доманчок,

То баргузарад айёрвору бебок [62, 52].

Ба назари Хоҷа Соинуддин ин тоифа аз мартабаи истидлолу бурҳон гузашта ва ба кашфи Илоҳӣ расида, чомаи ҳақиқатро пӯшидаанд. Ягон маротиби баланд ва дараҷоти арҷманд ба мартабаи муҳаққиқ расида натвонад ва ин тоифа ба таълимоти Муҳйиддин ибни Арабӣ нисбат доранд.

Тарикаи дувум «аброр» аст, ки дар фарҳангҳо ба маънии некон, хубон омадааст. Нисбати ин тариқ ба Начмуддини Куброи Хоразмӣ мерасад, ки мазмуни ояи «و مِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ» («ва баъзеашон миёнараванд») ишорат бад-он аст. Аз дидгоҳи нависанда ин қабилӣ урафо дар сайри мақомот чун «сабр», «таваккул» ва «ризо» табдили ахлоқ кунанду ба иморати ботин пардозанд, то ба ҷазобате даст ёбанд ва мунтаҳо ба қамоли инсонӣ расида, гуруҳи аҳли таҳқиқ бишаванд:

Писаро, раҳи қаландар сазад ар ба ман намоӣ,

Ки дарозу дур дидам сари кӯйи порсой» [62, 54].

«Аброр» ба маънии некон аз истилоҳоти ахлоқии ирфонӣ буда, аз бандағони хоси Худоянд, ки дараҷаҳое аз сайри илаллоҳро тай кардаанд. Мақоми аброр яке аз мақомҳои қурб аст. Калимаи «аброр» аслан таъбири қуръонӣ буда, ҳафт маротиба дар Қуръон аъмоли нек ва маротиби арҷманди эшон ёд шудааст.

Тариқи севум «ахёр», ҷамъи хайр ба маънии некон ва некӯтарон, ки мазмуни «سَائِقٌ بِاْ خَيْرَاتِ» муштамил ба ин тариқ аст. Ҳосили сухани Соинуддинро нисбат ба ин қабилӣ урафо метавон чунин тақрир кард, ки ахёр ба аъмолу афъоли писандида чун салоти навофил, рӯзаи татаввуъ ва тиловати Қуръон зоҳири худро музайян мегардонанд, то ҳақиқати мутлақ дар ботини онҳо таҷаллӣ кунад ва воқифи асрор гарданд:

Маркаби ин бодия дин асту бас,

Чораи ин кор ҳамин асту бас.

Ин гираҳ аз риштаи дин кардаанд,

Пунбаи Ҳаллоҷ бад-ин кардаанд [62, 54].

Ба андешаи Соинуддини Хучандӣ намунаи олии ин таври орифон Шаҳобуддини Сухравардӣ, маъруф ба Шайхи Ишроқ аст.

Рисолаи «**Атвори салоса**» бо камоли маҳорат устодона нигошта шуда, тақсимбандии сегонаи аҳли ирфон ба унвони тавр усули нава буд, ки дар адабиёти тасаввуфӣ тоҷикӣ-форсӣ то Соинуддини Хучандӣ ва баъд аз ӯ ҳам ба назар нарасид. Муаллиф се мартабаи тасаввуфро баён карда, маҷмуи онҳоро ба се насл марбут медонад ва таълимоти сезинагии тасаввуфро ба низом даровард, ки дар ирфони назарӣ нуктаи наву тоза мебошад: 1) Касоне, ки ба шеваи Ибни Арабӣ таҳқиқро анҷом медиҳанд; 2) Дар баёни ҳақиқ тариқи Начмуддини Кубро ро интиҳоб кардаанд; 3) Дар ташаккули нави инсон равишҳои мактаби Шаҳобуддини Сухравардиро (Шайхи ишроқ) идома медиҳанд.

Ҳузури Соинуддини Хучандӣ ба адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ва таъсири таълимоти ӯ ба андешаву афкори нависандагони маъруф ба монанди Котибии Туршезӣ, Фаттоҳии Нишопурӣ, Садрои Шерозӣ, Домоди Астарабодӣ ва Аҳмади Дониш баёнкунандаи қаламрави маънавии ўст. Масалан, Аҳмади Дониш дар чилди дуҷуми «Наводир-ул-вақоеъ» дар заминаи назарияи Хоҷа Соин дар «Атвори салоса» роҷеъ ба гуруҳи «аброр» ва «аҳрор» мефармояд: «Ва мурод аз «ранг» дар ин ҷо ҷисм аст, на араз ба воситаи он ки дар таъби об ҷавҳарият малҳуз бошад... ба ҳоле ки дорӣ қаноат макун ва ҷаҳд куну толиби камол бош..., ки дараҷот-ул- аброр ва даракот-ул- аҳрор» [91, 265].

Нависанда тариқи расидан ба мартабаи камолоти инсониро илми яқин медонад ва ба мазмуни ояи «وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» (Сураи «Ҳичр», ояти 99-ум: « Ва Парвардигори худро ибодат кун, то вақте ки ба ту марғ бирасад») истинод намуда, онро ба се мартаба тақсим намудааст:

1. Мартабаи аввал «ибодат» аст, ки зоҳири афъоли солиқ ҳама бар пояи шариат аст ва аз он хориҷ намегардад. Ва нафсро дар ин мартаба «нафси аммора» гӯянд, ки камоли ин мартаба «илм-ул-яқин» аст ва ин мақоми аҳёр аст.

2. Мартабаи дувум, иборат аз он аст, ки ботини аҳволу авсофи солик хама бар наҳчи адолат, ки забони шариат бад-он нотик аст, рост ояд, ки онро «убудият» мехонанд ва нафсро «нафси лаввома» ва камоли ин тоифа «айн-ул-яқин» аст ва ин мартабаи аброр аст

3. Мартабаи севум иборат аз он аст, ки зоти ӯ бар хатти эътидоли инсонӣ рост шуда бошад ва камоли ин мартаба «ҳаққ-ул-яқин» аст ва ин тариқи аҳли таҳқиқ, яъне муҳаққиқ аст ва ин роҳро «убудат» хонанд. Ба қавли нависанда бунёди ин тоифа ба «тарк» асос ёфтааст. Ҳарчанд дар назари мардум бузург намоянд, ба тарки он кӯшанд ва ҳар каромоте дар ботини аҳволи эшон сар занад, ки боиси сарбаландиашон тавонад буд, аз он даргузаранд:

Чанду чанд, эй дили маломаткаш,

3-ин ману мову ин амомаву фаш.

Дил зи дунёву охират бардор,

Бо чунин чуъ рӯза гиру аташ.

Рух ба ваҳдат ниҳодай, баргир

Аз миён ихтилофи Руму Ҳабаш [62, 55-56].

Соинуддин аз маротиби баланд ва дараҷоти арҷманди эшон ёдовар шуда, тариқи расидан ба мартабаи муҳаққиқро ду чиз медонад:

1. Сухбати аҳли ин тариқ. 2. Ҳиммат. Дар канори ин, истилоҳи мазбурро тавзеҳ дода, камоли тоифаи «убудат»-ро мусовӣ ба мартабаи «ҳаққ-ул-яқин» донистааст. Илми яқин яке аз сарчашмаҳои асосии ирфон аст, ки сарманшаи он дар заминаи афқору андешаҳои Зуннуни Мисрӣ шакл гирифта, дар қарнҳои баъдӣ дар ақволи урафо ва назми сӯфиёна хеле вусъат ёфт. Нависанда дар масъалаи маърифат ва илми яқин бар он бовар аст, ки яқин илми ботинӣ ва ҳусули маърифати Ҳақ аст, ки ба василаи «Дил» ба даст меояд. Ҳосили гуфтаҳои Соинуддин он аст, ки волотарин мартаба дар маърифат «ҳаққ-ул-яқин» аст. Зеро ориф дар ин мақом аз мартабаи шариату тариқат гузашта, ба мартабаи маърифати Илоҳӣ мушарраф мегардад, ки дар ин мартаба танҳо нафси раҳмонӣ арзи ҳастӣ мекунад. Ба ҳамин иллат аст, ки

Соинуддин дар мартабаи ҳаққ-ул-яқин, ки онро «убудат» меҳонад, аз нафси инсонӣ суҳан нагуфтааст.

Усмони Ҳучвирӣ дар «Кашф-ул-маҳҷуб» роҷеъ ба илми яқин фармудааст: «Илм-ул-яқин» дараҷаи уламоист ба ҳукми истиқоматашон бар аҳкоми умур. Ва «айн-ул-яқин» мақоми орифон ба ҳукми истеъдодашон мар маргро. Ва «ҳаққ-ул-яқин» фаногоҳи дӯстон ба ҳукми эътирозашон аз кулли мавҷудот. Пас «илм-ул-яқин» ба муҷоҳадат ва «айн-ул-яқин» ба муонасат ва «ҳаққ-ул-яқин» ба мушоҳадат бувад [77, 498].

Нависанда ба натиҷае расидааст, ки асли олами мухталифа ва олами касира як ҳақиқат аст. Моҳияти маърифати Ҳақ, таҳқиқ ба он «ҳақиқати воҳида» мебошад, ки «айни муттафиқ» аст. Аввалин мартаба, ки аз «ғайби ҳувият» ва «кӯҳи мукавван» танзил намуд, «ҳазрати аҳадият» гӯянд, ки ин мартабаи аввал аст. Ба таъбири дигар онро «ҳақиқати муҳаммадӣ» хондаанд

Мартабаи дувум «ҳазрати воҳидият» аст ва онро «ҳақиқати одамӣ» ва «қоба қавсайн» низ гуфтаанд. Мартабаи сеум, ки аввалин олам аст, «олами арвоҳ» ва «уқул» хонанд. «Олами мисол» ба дараҷаи ҷаҳорум мансуб аст ва «сурат он ҷо зоҳир мешавад». «Олами аҷсом» мартабаи панҷум аст [62, 62].

Яъне, аз дидгоҳи муаллиф вучуд иборат аз панҷ мартаба аст: «Ҳазрати аҳадият», «ҳазрати воҳидият», «олами арвоҳ», «олами мисол» ва «олами аҷсом». Нависанда тавзеҳ медиҳад, ки барои зуҳури илми шуҳуд маротиби шашум вучуд дорад, ки мусаммо ба унсури инсон аст ва ҷомеи кулли маротиб мебошад. Дар таълимоти Соинуддини Ҳучандӣ инсонии комил дорони мақома аст, ки ҳеҷ офаридае аз мавҷудоти ҷаҳон имкони ҳамвазни он нест ва ҳеҷ амре аз коинот дар радифи он намебошад. Ибботи зарурати вучуди инсонии комил дар бахши аввали китоби «Тамҳид-ул-қавоид», яъне дар мабоҳису масоили марбут ба тавҳид ҳам баён шудааст. Ҳама Соинуддин дар китоби «Тамҳид-ул-қавоид» ҳам масъалаи тавҳидро мутобиқи мазҳаби муҳаққиқон аз диди урафо баён карда ва ҳам шубҳаҳои мутааххиронро аз назари машшоиён посух гуфтааст. Шорех масоили ҳикамиро, ки дорони бароҳини қавӣ аст, бо муқаддимаи печида ба сурати фишурда баён кардааст.

Хоча Соинуддин дар садади тавзеҳи он баромада, ки то ба истинботи усули печидаи мабоҳис ва мақосиди китоб Ҷавоиди олии онро ошкор созад ва дар ин роҳ алфози аҳли истилоҳро мувофиқ кардааст.

Бархе аз урафо муътақиданд, ки дар маърифати ирфонӣ ва илми шухудӣ иштибоҳ роҳ нахоҳад ёфт ва ниёз ба меъёру тамйизи савобу хато дар шинохти ирфонӣ мавҷуд нест. Аммо гурӯҳе муттафиқанд, ки аҳёнан ҷасонаи ҳаёл дар пардаи кашфу шухуд ва маърифати ирфонӣ барои солиқ ҷилва мекунад, бад-ин тариқ тамйизи ҳаққу ботил мушкил мегардад, пас барои сидқи дарёфтҳои шухудӣ меъёру мизони шинохт бояд бошад. Аз ҷумла, Хоча Соинуддин ҷонибдори матлаби мазкур аст, ки дар идроки шухудӣ низ иштибоҳ роҳ дорад ва барои ташҳиси хато аз савоб меъёре бояд таъйин намуд, ҷунонки дар китоби «Тамҳид-ул -ҷавоид» ёдовар мешавад, ки солиқи мушоҳид низ гоҳе дар вартаи ҳаёлотӣ ғосида қарор мегирад ва пиндорро ҳақиқат ба шумор меоварад. Аз ин рӯ, барои ташҳиси Ҳақ аз ботил дар улуми ирфонӣ ниёз ба абзоре аст, ки бо он битвон хатро аз савоб тамйиз дод. Ҷунонки илми мантиқ барои фалсафа ҷунин нақшро ифода мекунад, в-агар ҷунин василае барои тамйизи Ҳақ аз ботил дар дарёфтҳои гуногуни ирфонӣ набошад, ҳеҷ як аз онҳо қобили эътимод набуда ва дар натиҷа роҳи ирфон, роҳе комил нахоҳад буд [133, 202-203].

Яъне Хоча Соинуддин барои маърифати ирфонӣ меъёр ва мизони сидқро тавсия кардааст. Адиб афкори ирфониаширо дар рисолаи рамзӣ-ирфонии «Ақлу Ишқ» низ баён кардааст. Бино ба андешаи нависанда сойири аъёни мамлақати инсонӣ : Ҳаёлу, Ваҳм, Назар, Самъ ва ғайра дар таҳти иёлотӣ як қаҳрамон Ишқ мебароянд ва нури ҷамоли маъшуқӣ толеъ мегардад, ки андешаи олии тавҳиди илоҳӣ аст.

Рисолаи «**Мадориҷи афҳом**»-ро баъд аз таъбидаш аз Ҳирот дар таърихи 6-уми зулқайдаи 831ҳ. / 20-уми августи 1428 м. дар Мозандарон таълиф кардааст. Ангезаи тадвини ин рисола он буда, ки яке аз ҳокимони Мозандарон-Разиуддини Алӣ, ки муаллиф ёро «шаҳбози нишемани ҳилофату вилоят ва умедгоҳи мунтазирони адлу ҳидоят» меҳонад, таи номае аз Хоча

Соинуддин хостаат, ки ояти 6-умро аз Сураи «Анъом» шарҳ кунад, ба он шарт, ки шарҳаш мутазаммини суханони муфассирони зоҳиру, маъонии уламои раббонӣ ва мулоҳизаи ҳудаш бошад. Хоча Соинуддин ба шарҳи ояти мазкур мепардозад ва онро дар ду мақола баррасӣ мекунад, ба ин зайл: «Мақолаи аввал: нақду баёни суханони муфассирони зоҳир. Мақолаи дувум: нақду баёни гуфтори орифони маорифи вилоят» [67, 54].

Мақолаи аввал шомили ду васл буда, дар васли якум роҷеъ ба каломи муфассирон сухан гуфта, дар васли дувум «ба зикри нукоте пардохтааст, ки муфассирон аз онҳо ғафлат доштаанд» [67, 55]. Мақолаи дувуми рисолаи мазкур ба суханони орифон, ки дар перомуни ин оят гуфтаанд ихтисос дорад, ки шомили шаш табақа мебошад:

Табақаи аввал: нақди суханони сӯфияи зоҳир;

Табақаи дувум: нақди суханони ҳукамои расмӣ;

Табақаи савум: баррасии гуфтори муҳаққиқони сӯфия;

Табақаи чаҳорум: нақди дарёфти зурафои сӯфия;

Табақаи панҷум: нақди суханони воқифони забони анбиёи мурсал;

Табақаи шашум: гуфтори маҳрамони ҳарамсарои хатмии мартаба.

Мусанниф дар табақаи аввал бо зикри каломи сӯфияи зоҳир хусусияти адади ҳаштро баён мекунад. Аз дидгоҳи вай солиқони тариқат иборат аз чаҳор гуруҳанд: **аввал** мартаба он аст, ки бадани таъйиноти кавнии ӯ рӯй ба заъфу низорӣ ниҳода..., нури ҳаёти абадиро ғизои худ созад. **Дувум** мартаба он аст, ки қуввати уруҷ ба мароқии ин давлат ӯро муяссар гардад... ва камоли сармад ёбад ва ҳамин ғизои ӯ гардад. Аввалро **мартбаи тааллуқ** гӯянд, сониро **тахаллуқ**. Инҳо вақте аст, ки фарҳи ҳақиқати инсонӣ, аз фарши хонаи худ парвоз накарда бошад. Нависанда дар мартабаи севум **муҳаққиқони сӯфӣ**, ки аз машраби олии Хатмӣ роҳ бурдаанд ва дар мартабаи чаҳорум **зурафои сӯфӣ**, ки ба ҳасби қаробати аслий, ба мақоми тамом аз муҳаббат аст, гузаштаанд, масоили ваҳдати вучудиро тавзеҳ дода, дар ин замина истилоҳҳои ирфонии муҳибу маҳбубро шарҳ кардааст.

Ин табақабандии соликон, ки дар таърихи тасаввуф ва ирфони исломӣ ҷойи хос дорад, пас аз таълифи он бо номи «Мадоричи афҳом» маъруф гардид.

Тасаввуф ҳамчун шакли хоси динӣ буда, ҳадафи он поксозии нафс мебошад, аз ин рӯ, тасаввуф назди Соинуддини Хучандӣ ахлоқ аст. Аслан нависанда бар он бовар дошт, ки дар асл калом бадеӣ сухани судманд бояд бошад ва дар анҷоми коре ба кор ояд. Бино ба андешаи ирфоншинос Шодимуҳаммад Суфизода «Ирфон нигоҳи зебоишиносона ва хунара ба Илоҳиёт аст» [273, 20].

Соинуддини Хучандӣ бо таълифи «Атвори салоса» бо унвони тавр усули наве ба миён овард ва таълимоти сезинагии тасаввуфро ба низом даровард, бо таснифи китоби «Тамҳид-ул-қавоид» дар қори аз мақоми ҳол (завқ) ба мақоми қол овардани тасаввуф, саҳми муносиб гузошта, дар бознигарии ҳикмат ва ирфони Ибни Арабӣ нақши муҳим гузоштааст. Ба таъбири дигар, Соинуддини Хучандӣ яке аз мубаллиғону муфасссирони ирфони Ибни Арабӣ аст. Нуфуз ва таъсири таълимоти Ибни Арабӣ, ки дар рӯзгори Соинуддини Хучандӣ наздик дусад сол аз оғозаш гузашта буд, тадричан ирфонро ранги тоза дод ва дар шеърӯ адаби сӯфия ҳамроҳ бо назарияи Ибни Фориз интишор ёфт ва таъсири босазое бар андешаҳои инсоншиносонаи Соинуддини Хучандӣ гузоштаанд. Осори Хоҷа Соинуддин, аз ҷумла «Тамҳид-ул-қавоид», рисолаҳое дар шарҳу тафсири «Фусус-ул-ҳикам», «Тоият-ул-қубро», «Шарҳи Ламаот» ва «Гулшани роз» иртибот ва пайванди ӯро ба мактаби Ибни Арабӣ ва Ибни Фориз нишон медиҳад.

Муҳйиддин ибни Арабӣ яке аз аввалинҳост, ки истилоҳи «инсонӣ комил»-ро дар осори худ ба қор бурдааст ва Садруддини Қунавӣ, пасон Соинуддини Хучандӣ аз маъруфттарин бузургони ҳикмат ва ирфони назарӣ ҳастанд, ки ба таври истидлолӣ шинохти инсонӣ комилро шарҳу баён карда, перомуни он пардохтаанд.

Аз осори ирфонии Соинуддини Хучандӣ ҳам бармеояд, ки яке аз матолиби муҳим назди ӯ баёни инсонӣ комил мебошад ва ӯ шарҳи ҳоли

инсони комилро ба шакли илмӣ баён кардааст. Сайид Ҳайдари Омулӣ масоили марбут ба инсони комилро бо таваҷҷуҳ ба таълимоти Соинуддини Хучандӣ баён мекунад ва дар тасвири ҳақиқӣ рӯ овардани ӯро аз фалсафа ба ирфон ёдовар мешавад.

Соинуддин масоилу матолиби ирфонию фалсафиро бештар бар асоси забони сӯфия баён мекунад ва дар осори ӯ нақди сӯфӣ ба назар мерасад. Дар рисолаи «Инзол» ҳаракати инзолро мутобиқи забони сӯфия тавҷеҳ мекунад, дар рисолаи «Анҷом» ба хулосае мерасад, ки илми ҳуруф ва тасаввуф яке аст ва андешаву афкори хешро дар ду васл баён мекунад: васли аввал «**Дар илми тасаввуф** ва таҳқиқи ғаразу ғояти он», васли дувум «**Дар баёни илми ҳуруф** ва таҳқиқи ғояту ғарази он». Китоби «**Нуқта**» таҳаввули муҳим дар ирфони назарӣ ва фалсафии ирфон байни осори қарни саздаҳум то понздаҳуми мелодӣ ба шумор меравад, дар рисолаи шарҳи «**Тоия**» ба натиҷае мерасад, ки мабдаи аслии таҳайюлот ишқ аст.

«**Рисолаи қобилият**». Рисолаест перомуни истеъдод ба равиши аҳли маърифат бар мабной ирфони назарӣ дар чигунагии файз ва анвои он. Баъзе гуфтаҳои Ибни Арабӣ аз боби аввали «Фусус-ул-ҳикам» дар мавриди «муқаддастарин ифшо» бо истиноду ҳикоят аз Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Хоҷа Ҳофиз, Фузайли Аёз ва Абутолиби Маккӣ шарҳу тавзеҳ гардидаанд. Муаллиф ба концепсияи қабулкунӣ ё қобилият ҳангоми муҳокимаи шеваҳо ва анвои зуҳури ашъ аз тариқи ақли аввал пардохта, расидан ба асли аслии худ (мабдаъ)-ро шарҳу тавзеҳ кардааст. Соинуддин ба натиҷае расидааст, ки : «Мабдаи худ дар ҳарими иттиҳод аст ва ҳарчи ба забони қобилият хоста, олим ҳамонро эҷод кардааст» [63, 145-152].

Бо нуфузи таълимоти сӯфиёна, ки аз асри XI ба адабиёти тоҷикӣ-форсӣ роҳ ёфт, чараёни наве бо номи адабиёти ирфонӣ ба вучуд омад ва шеърӯ адаби тоҷикӣ-форсӣ бо образҳои нав ва воситаҳои бадеию эстетикӣ бой гардид. Ин таълимот шӯро ҷазаботе ба миён овард, ки ҳатто дар афқору андешаҳои ҳукамо ва аҳли фалсафа ҳам баён гардид ва таълими Форобию

Сино ҳам аз таъсири он дар канор намонд. Бад-ин лиҳоз, адабиёти ирфонӣ яке аз заминаҳои бунёдии таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ба ҳисоб меравад.

Соинуддини Хучандӣ ду меҳвари аслии ирфони назарӣ «**вахдати вучуд**» ва «**инсони комил**»-ро дар қолаби назму наср мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор медиҳад. Аз мазмуну муҳтавои осори Соинуддин бармеояд, ки ӯ орифе иҷтимоигурез, гӯшагир ва хилватнишин нест, балки ҳамчун ориф бо кишрҳои мухталифи ҷомеа дар иртибот буд ва шогирдону пайравони худро ба талош ва ғаъолиятҳои иҷтимоӣ ташвиқ менамуд. Соинуддини Хучандӣ хидмат ба бандагони Худо, насихати мардум ва ҳалли мушкилоти онҳоро аз омилҳои муҳимми солиқони роҳи Худо медонист. Зеро тасаввуф низ аз оғози пайдоиш навъи мактаби ахлоқӣ ва рафтории омехта бо зуҳду вараъ будааст ва бо пайванди шариат ва шеваҳои тариқат, ки ҳадафи он тасфияи нафс аз васвосу тааллуқоти дунёӣ буд, сулукро ба дараҷаи камолоти маънавӣ меҳонд. Адиб дар така бо таълими сӯфия муридони хеш ва сойири муъминонро аз олуи шудан ба ҳурофот ва бидъат манъ мекард. Аз дигар хусусияти маънавии Соинуддини Хучандӣ пойбандии ӯ ба одобу қавонини шариат буд ва ҷунин ақида дошт ки ирфон аз китобу суннат сарчашма мегирад.

Соинуддини Хучандӣ бо муаллафоти хеш дар рушду тавсияи забони адабиёти тоҷикӣ-форсӣ ва устувор кардани асоси он, дар қанори ин дар иттиҳоди маърифати ақлонӣ ва маърифати ирфонӣ хидмате шоиста кард ва мактабе нав ба миён овард, ки бо номи «ҳикмати мутолиа» дар қарни ҳабаҳуми мелодӣ тавассути Садруддини Шерозӣ шакл пазируфт.

IV. 3. Фалсафа

Яке аз сарчашмаҳои дигари афкори ақоиди Соинуддини Хучандӣ илми фалсафа ва масъалаҳои меҳварии он ба шумор меравад. Аз мазмуну моҳияти асарҳои нависанда бармеояд, ки вай дар баррасии ақл ва равиши ақлонӣ, ки мавзӯи асосии фалсафа аст, бисёр воқебинона натиҷагирӣ мекунад. Аз дидгоҳи адиб тариқи истидлолу бурҳон яке аз роҳҳои расидани инсон ба қуллай тавҳид мебошад ва ё ба ифодаи дигар ақл нахуст офаридаи илоҳист ва

мақоми халифатуллоҳиро доро аст: «Ҳазрати қудсӣ (яъне ақл –С.М.) шиори бузургӣ аст, бо вучуди он ки муншиёни девони азал ба парвонаи қазо нафози боргоҳи чалол мисоли тафвизи хилофати рубъи маскун ба исми ҳақоик расми ӯ навишта..» [61, 33].

Хоҷа Соинуддин бар ин ақида аст, ки ақли назарӣ ва тариқи истидлол, яке аз роҳҳои расидани инсон ба тавҳид аст, аммо ба воситаи он ки дар ин роҳ шакку тардид мавҷуд аст, расидан ба мақсад ба нудрат ҳосил мешавад, бояд роҳҳои муносибе пайдо кард: «Расидан ба мабдаи шухуди воҳид ва шуур бад-он чанд тариқ дорад: яке тариқи **ақли назарӣ** аст, ки ба дастёрии бурҳону муқаддамоти яқинӣ ба сарҳади он роҳ меёбанд ва ба воситаи он ки дар ин роҳ ашвоки шуқук ва хошоки шубаҳот монעי сайри солиқ мегардад, вусул бад-он тариқ бағоят нодир мебошад ва таъвиқи бисёр меафтад:

Роҳи тавҳидро ба ақл маҷӯй,

Дидаи руҳро ба хор маҳор.

Ва яке дигар, **тариқи** тасфияи суфия аст ва таҳсили завқи идроки он ҳақоик ба маёмини тарки маъхудот ва фитоми нафс аз сойири русуму одот. Аҳли вусул бештар аз тариқи аввал мебошанд ва роҳи эшон пештар аст... » [68, 73]. Соинуддин ба чунин натиҷа мерасад, ки тариқи завқу вачд ё маърифати қалбиरो бояд ҳуст: «Хушмандони кӯи талаб бояд ки ҳарчӣ дар ин ҷамъияти хатмӣ воқеъ гашта, ба дидаи дил дар он нигоҳ кунанду ба нури хушмандӣ ва фатонат ҳикмати онро дарёбанд» [61, 133].

Аз маҷмуи андешаҳои Соинуддини Хуҷандӣ ин маъно истинбот мешавад, ки ӯ бо фалсафа ва таълимоти файласуфон комилан ошно буда, дар бобати макотиби фалсафии пеш аз худ маълумоти кофӣ дорад ва муносиб ба ин шинохти худ назариёти фалосифаро нақду тавзеҳ мекунад. Яке аз муҳимтарин рисолаи нависанда, ки дар иртибот бо нақди андешаву орои фалсафӣ таълиф шуда, китоби «Тамҳид-ул-қавоид» мебошад. Ин китоб намунаи олии талфиқи фикри ирфонӣ ва фалсафӣ аст. Хоҷа Соинуддин ва ниёи бузургаш Хоҷа Афзалуддин муаллифи «Қавоид-ут-тавҳид», дар ин навишта ба ирфонӣ намудани масоили фалсафӣ назар доштаанд. Масъалаҳои

меҳварии китоб баёни тавҳиди илоҳӣ ва баҳси иштироки маънавии вучуд буда, масоили борики ҳастишиносиро тавҷеҳ мекунад, ки яке аз ду масъалаи бунёдгузори фалсафа ба шумор меравад.

Мо дар бобати сохту таркиб ва нашрҳои ин китоб дар боби севуми рисола сухан гуфтаем, ин ҷо зикри ин нукта муҳим аст, ки «Тамҳид-ул-кавоид» китобест фалсафии ирфонӣ дар ваҳдату касрат, вучуд, асолати вучуд ва масоили мушобеҳ. Нависанда дар ҳилоли ин мабоҳис ба нақду баррасии равияҳои фалсафии машшоиён ва ишроқиён мепардозад ва масоилро мутобиқи мактаби Ибни Арабӣ ба маърази субут мерасонад. Аслан дар талфики ирфону фалсафа нафароне даст ёфтаанд, ки аз устодони мусаллами илму ҳикмат ва фарҳангу маърифат маҳсуб мешуданд. Яке аз ин фарзонагон Соинуддин Алӣ Муҳаммади Хучандӣ мебошад, ки дар олами фалсафа ба унвони Ибни Турка маъруф аст.

Соинуддини Хучандӣ се усули таърихии таҷрибашудаи маърифати башарӣ: шариат, ирфон ва фалсафаро фаро гирифта, талош кардааст, масоили меҳварии улуми мазкурро тавъам шарҳу баён намояд. Аз ин рӯ, ба назари нависанда ақл бояд дар партави тазкияву тасфийи нафс ва нузҳати дил рушд намояд. Ақлро бо нури дил ва сафои ботинӣ бояд пайванд дод, то ба ҳақиқат даст ёбад. Аз ин дидгоҳи Соинуддин ақл ва фалсафии машшоъ бе имдоди нури Илоҳӣ ба сарманзили мақсуд нахоҳад расид: «Ақл нурест, ки дар андаруни одамӣ пайдо мешавад, ки тамйизи ҳар чизе мекунад... Нури ақл бе он ки нури офтоби нубувват бо ӯ ёр шавад ё нуре, ки қоиммақоми нури нубувват бошад, ин кори тамйиз аз ӯ наёяд, ҳамчунончи хуршед офтоби олами кавн аст, ҳақиқати Муҳаммад (с) офтоби олами вучуд ва маротиби он аст, ки беистионату ёрии ӯ ҳеҷ доноӣ ва тамйиз тамом нашавад. Аз ин ҷост, ки атфол чун аз мартабаи ҳайвонӣ даргузаштанд ва осори зуҳури ақлу тамйиз дар эшон пайдо шавад, шаръ, ки сурати нубувват аст, бар ӯ воҷиб мегардонад, то ақл аз кори худ бекор намонад» [64, 128].

Имтизочи ақлу дин дар заминаи масоили аслии ирфон аз муҳимтарин ҷанбаи андешаи Хоҷа Соинуддин аст, ки дар канори андешаҳои

донишмандони дигар батадрич дар ташаккули мактаби фалсафии Исфаҳон дар асри Сафавиён заминагузорӣ намуд. Аз ин ҷо, тибқи назари адиб маърифати ирфонӣ ва фалсафӣ ду гуфтори мутафовит нестанд, балки ҳар як дар мақому каламрави худ дорои арзишу эътиборанд. Шинохти фалсафӣ ё ақлӣ натиҷаи ақл аст ва маърифати ирфонӣ ё шухудӣ маҳсули тасфияи нафс, рафъи ҳиҷобҳо ва сафои ботинӣ: «Мо намепазирем, ки чун таҷоруби ирфонӣ ғавқӣ ақланд, дигар ақл имкони дарки онҳоро надорад. Бале, поре аз ҳақоиқи пинҳон, биззот ва бевосита барои ақл қобили вусул нестанд, балки ақл онҳоро бо кӯмак гирифтани аз қувваи дигаре, ки аз ҳуди ақл шарифтар аст, дармеёбад..., аммо чун тавассути ин қувва ба даст омаданд, онҳо низ монанди мудракоти дигар, дар дастраси ақлу андеша қарор мегиранд. Айнан монанди идроки маҳсусот, ки ақл онҳоро ба воситаи ҳавос дарк мекунад. Ҳар нерӯе, ки як маъноӣ куллиро дарёбад, чи бо назару бурҳон ва чи аз роҳи кашфу вичдон, ҳадду расми ақл ба он сидқ мекунад. Ақл ба маъноӣ мутадовили он, ки маъноӣ улуми расмӣ аст ва аз роҳи истидлол аз роҳи маълум ба маҷҳул мерасад, (яъне ҳамон **қувваи фикрия**) набояд бо мутлақи ақлу андешаи инсон, ки ин ҳам яке аз маротибу дараҷоти он аст, иштибоҳ шавад» [133, 69].

Дар заминаи ин дидгоҳи баррасӣ Соинуддини Хучандӣ улуми ақлиро меёру мантиқи таҷоруби ирфонӣ ва маорифи завқӣ доништааст. Ба ҳамин далел дар бештари асарҳояш ишора мекунад, ки барои солиқ ногузир аст, ки аввал улуми **ҳақиқияи фикрӣ** ва назариро таҳсил кунад, ҳатто мантиқро ҳам, ки ҷузъи онҳост, дар шинохту пажӯҳиши маорифи завқӣ истифода намоянд. Иҳотаи солиқ дар улуми назариву ақлӣ ўро дар баёни ҳақоиқи кашфӣ имдод мерасонад ва пояи ирфони назариро истехком мебахшад. Аз дидгоҳи адиб маърифати ирфонӣ бо маърифати ақлӣ дар пайванди диалектикӣ қарор доранд ё ба таъбири дигар ду гуфтори мутафовит нестанд, балки улуми бурҳонӣ яке аз меёрҳои ёфтаҳои шухудист.

Соинуддин дар баррасии ақл ва ҷанбаҳои мухталифи он андешаву ақоиди Ибни Сино ва Шаҳобуддини Сухравардиро пайравӣ карда, аммо

бештар назарияи Шайхи Ишрок ба ҷустуҷӯҳои ӯ таъсир гузоштааст, чунонки меҳонем: «Муддате аст, ки **Шайхе** аз тарафи ғарбии Қудс омада ва ҳамаро дар ғарби инқилоб хидмат кашида..» [61,35].

Ин ҷо шайх рамзи ақл аст, ки тибқи андешаи фалсафаи нахустин офаридаи Илоҳӣ мебошад. Байтулмуқаддас ё Қудс, ки Шайх аз онҷо омада, ба маънии олами уқул фаҳмида мешавад, аммо дар забони Ибни Сино Байтулмуқаддас ҳамон машриқе аст, ки солиқро ба румузи он ошно мекунад.

Тибқи назари Соинуддини Хучандӣ ақл аз тарафи ғарбии Қудс омада, на аз тарафи шарқӣ, ки ба назарияи Шаҳобуддини Сухравардӣ-Шайхи Ишрок наздиктар аст. Тавзеҳ он ки Ибни Сино маҳалли ақлро самти шарқии Қудс медонад, аммо дар забони Сухравардӣ Қудс ҷойгоҳи ишқ аст, на макони ақл. Хоҷа Соинуддин ҳам ба наздикии ақлу ишқ асослатро ба ақл намедихад. Ба ин маънӣ, ки Байтулмуқаддасро хостгоҳи ақл медонад, аммо ҷониби ғарбии онро.

Хоҷа Соинуддин дар заминаи илми фалсафа як силсила расоили арзишманд таълиф кардааст, ки ҷиҳати рушду инкишофи мактаби фалсафии Исфаҳон ҳоизии аҳаммият мебошанд.

Нависанда роҷеъ ба фалсафаи забон ва иртиботи забону ҳақиқат дар навиштаҳои худ андешаҳои ҷолибе ироа доштааст, махсусан, дар мавриди роҳҳои тамсил ба забон ва зарурати қорбасти он дар интиқоли маонӣ. Ҳузури тамсил дар қаламрави забон, ба хусус, дар баёни рамзу розҳои орифонаи падидаи фарогир дар осори ирфониву фалсафии адабиёт, муроди мо аз тамсил сирфан маънои истилоҳии он нест, ки дар илми бадеии классикӣ онро ирсоли масал хондаанд. Назди Хоҷа Соинуддин тамсил иддаои воқеӣ аст, яъне забони фалсафа, забони ақлу истидлол аст. Нависанда дар бобати роҳҳои тамсил дар забон, дар лобалои осори хеш мабоҳисе матраҳ карда, валекин хулосае аз онҳо дар шарҳе, ки бар «Фусус-ул-ҳикам» навишта, дарҷ ёфтааст: «Бидон, ки ҳақоқиқи кашфию маорифи ҳақиқӣ, ки мадлули биззоти алфозанд- ҳар гоҳ ирода шавад, ки ин алфоз мутобиқи мафҳумоти вазъӣ ва маънои луғавию урфии худ бар он ҳақоқиқи маорифи далолат кунанд. Аз ин

роҳ то мартабаи дастрасии афҳом таназзул ёбанду рафиқ шаванд, таҳқиқи ин мурод қобили тасаввур нест, магар аз роҳи гунаи тамсил ва ба наҳве истифода аз вучуҳи муносибате, ки миёни маонӣ...»[189, 49].

Нахустин нуктае, ки аз ин андешаҳо бармеояд, ин аст: робита миёни лафзу маъно робитаи зотӣ аст. Яъне, Соинуддин робитаи лафзу маъноро таквинӣ (эҷодӣ) медонад ва онро бар асоси ҳастишиносӣ баён мекунад. Тафовут дар афҳом ва уқулро яке аз мабонии баёни тамсил медонад ва манзур аз тафовути афҳом, тафовут дар фаҳми маорифи ҳақиқӣ мебошад, ки маъно аслан алфоз аст.

Ҳосили гуфтаҳои Хоҷа Соинуддин он аст, ки лафзу калима бар асоси як робитаи вучудӣ ва эҷодӣ аст, ки аз рӯйи моҳият далолат ба ҳақиқи кашфӣ мекунад. Алфоз, вақте вориди муносибати маъмулӣ мешаванд, дар як чараёни сохта бар асоси иродаи инсон маънои хосе пайдо мекунад.

Дар канори ин, адиб муроди Ибни Арабиро аз «фас», мутобиқи назарияи худ дар тамсил баён мекунад. Аз дидгоҳи Соинуддин вожаи «қалб» дар фаҳми мардум маънои урфӣ дорад, аммо Ибни Арабӣ ба маъноии ҳақиқии қалб роҳ мечӯяд ва ин фосиларо тариқи тамсили «қалб», ба «нигини ангуштарӣ», ки ҳамон фас аст, баён мекунад.

Фалсафаи тамсил дар осори Соинуддин корбурди зиёде дорад, ки назари хоси ӯро дар заминаи робитаи забон ва ҳақиқат мушаххас месозад. Нависанда вуруди тамсилро ба забон бар асоси ҳикмати назарияи ирфонӣ ба миён гузоштааст. Мутобиқи назари ӯ ҳақиқе вучуд дорад, ки инсон на аз тариқи ақлу истидлол, балки аз роҳи кашфу шуҳуд онҳоро дарёфт мекунад. Аз он ҷо, ки маънои сохтаи алфоз наметавонад ба унвони маъноии кашфӣ ба кор равад, ногузир барои ироаи маънои кашфӣ ба дигарон, забони рамзу тамсил ба кор гирифта мешавад ва вучуди тамсил ҳалқаи иртибот миёни маъноии қарордодӣ ва ҳақиқи кашфӣ қарор меёбад [189, 41-42].

Хоҷа Соинуддин бар маънои чунин равиш **чаҳор** баҳси илмиро бо забони рамз баррасӣ кардааст. **Баҳси аввал** баёни олами ғайб, ки бинои босе аз аркони имон аз он аст ва аксари уламои машҳур дар фаҳми он очизанд. Ба

назари Соинуддин танҳо ду нафар исботи он кардаанд, яке Имом Роғиби Исфаҳонӣ ва дигаре Имом Ғазолии Тӯсӣ. Нависанда ба натиҷае мерасад, ки дар тайи ин олам олами дигаре мавҷуд аст, яъне «олами арвоҳ», ки онро олами ғайб хонанд: «дар дарун мағзе бибояд, то бурун ояд зи пуст» **Баҳси дувум** ҳам ба забони рамз баёни ҳақиқати Ҷабраил аст, ки ҷумлаи мутақаддимону мутааххирон аз ҳукамо ва муҳаққиқон аз он қосиранд. **Баҳси сеум** дар баёни вусули Ҷабраил ба ҳазрати Рисолат ва таҳқиқи ғояти он ва **баҳси чаҳорум** дар баёни чигунагии мулоқот миёни Ҷабраил ва Набӣ ва имтизочи онҳо[64, 268].

Дар бобати таъсиргузорӣ ва заминасоз будани андешаву ақоиди Соинуддини Хучандӣ, рушди «ҳикмати мутолиа» дар асрҳои баъдӣ Сайид Ҳусайни Наср навиштааст: «Соинуддин Ибни Туркаи Исфаҳонӣ, муаллифи китоби «Тамҳид-ул-қаваид» аз аввалинҳост, ки назари Ибни Сино, Сухравардӣ ва Ибни Арабиро ҷамъбаст кардааст. Нақши вай дар пайдоиш ва рушди баъзе унсурҳои ҷаҳонбинии Мулло Садро назаррас аст» [319, 19].

Аз мазмуну муҳтавои осори Соинуддини Хучандӣ пайдост, ки вай дар баррасии ақл ва равишҳои ақлонӣ назари воқеӣ дорад. Аз назаргоҳи Соинуддин тариқи бурҳону истидлол яке аз роҳҳои расидани инсон ба тавҳид аст. Маърифати ақлонӣ бо маърифати ирфонӣ муттаҳид аст ё ба баёни дигар ду гуфтори мутафовит нестанд ва улуми назарӣ яке аз меъёрҳои ёфтаҳои шухудист. Дар ин самт китобу рисолаҳои зиёде ба забони тоҷикӣ-форсӣ навиштааст, ки аз имтизочи мактаби машшой, ишроқӣ ва ирфонӣ, ки дар асри ҳабдахуми мелодӣ тавассути Садрои Шерозӣ сурат пазируфт, гувоҳӣ медиҳанд. Дар баробари давом додани ақоиду афкори донишмандони асримиёнагии адабиёти тоҷикӣ-форсӣ, Соинуддини Хучандӣ дар тарзу услуби тасвир зобитаҳои наво аз худ эҷод кард, ба монанди омезиши масоили фалсафиву ирфонӣ ва дар пайдоиши ҳикмати мутолиаи Мулло Садро таъсири амиқ гузоштааст. Ба ифодаи дигар дар рисолати нависанда тасаввуф бо ҳикмат меомезад ва таркиби фалсафии бадеи ҷолибе ба вучуд меоварад. Соинуддини Хучандӣ дар таърихи афкори фалсафӣ ва иҷтимоии асри XIV-

XV мавқеи намоёне дорад ва дар канори ин ӯ яке аз адибони барҷастаи он давр ба ҳисоб меравад. Осори фалсафии нависанда ӯро на танҳо ҳамчун мутафаккир ва файласуфи намоён, балки ҳамчун устоди забардасти каломи бадеӣ ҷилва медиҳанд.

IV. 4. Ҳуруф ва эҳсоъ

Доир ба фиркаи ҳуруфия, пайдоиш ва моҳияти он дар фасли сеюми боби аввал сухан ронда шуд, дар ин фасл танҳо дар мавриди андешаҳои ҳуруфии Соинуддини Хучандӣ мулоҳиза хоҳем кард. Мазмуну муҳтавои асарҳои Соинуддин гувоҳанд, ки вай ба афкори ҳуруфӣ майл дошта, дар ҳавзаҳои ирфону фалсафа, фикҳу ҳадис ва улуми ҷафру ғариба соҳибназар будааст. Нависанда дар рисолаҳои «Шакқ-ул-қамар», «Ҳуруф», «Нуқта», «Суол-ул мулук», «Ал-боияти», «Ал-мафоҳис» (ба забони арабӣ) қавоиду қавонини ҳуруфияро бозгӯ кардааст. «Шакқ-ул-қамар» яке аз муъҷизоти бузурги паёмбар, яъне ду ним кардани моҳ бо ишораи ангуштонаш аст. Ин муъҷиза дар нахустин ояти сураи «Қамар» таъйид шудааст ва ҳуруфиён ин муъҷизаро ба олами анфус таъвил кардаанд. Як шоири ҳуруфӣ дар абёти зер, ки хитоб ба ҳазрати Муҳаммад (с) сурудааст воқеаи шакқ-ул-қамарро чунин тафсир кардааст:

Кардӣ зи ҳақ шакқ-ул-қамар, бурдӣ чу раҳ бар мӯйи сар,

Гесӯ ду кардӣ аз падар ҳамчун Ҳалил аз истиво.

«Шакқ-ул-қамар» дар ашъори ҳуруфиён бо истинод ба хатти истиво ба гунаи дигар таъвил мешавад. Маҷмуи 14 хатти уммӣ ва абӣ бо 14 маҳаллашон мешавад 28. Бо убури хатти истиво, 16 хатти уммӣ ва абӣ ба изофаи 16 маҳалли мутааллиқ ба он зоҳир мегардад. Маҷмуи онҳо 32 мешавад. Паёмбар бо уBUR додани хатти истиво, 32 хатро дар чехраи хеш мушоҳида кард ва ин ҳамон шакқ-ул-қамар аст [186, 342].

Хоча Соинуддин истилоҳи «Шакқ-ул-қамар»-ро муфасссал шарҳу тавзеҳ медиҳад ва дар ин мавзӯ рисолаи адоҳидае навишта, донишмандонро ба

хафт табақа тақсим мекунад ва табақи шашумро ба ҳуруфиён ихтисос медиҳад.

Аз назари муаллиф пайравони ҳуруфия румузи ҳақиқатро аз ҳуруфи қуръонӣ, ки бар анбиё нозил шудааст, берун мекашанд. Ё ба ифодаи дигар ҳуруфиёро аз арбоби илми ҳуруфи Қуръон медонад. Аз ин рӯ, Соинуддин ба натиҷае мерасад, ки калому ҳуруф мартабае аз маротиби вучуд аст ва мавҷудотро ба ду даста ҷудо мекунад: Дасти аввал мустақиланд дар он ки ба зоти худ мавҷуд тавонанд буд, ҳамчун мартабаи арвоҳу аҷсод ва **аҷсом**. Дасти дувум тобеъ ва ғайримустақил, чун афъолу ақволу **амсол** ва ҳуруф шомили дасти дувум мебошад. Ба қавли Соинуддин аз аркони маротиб яке мартабаи калом аст, зеро вучуди калом тобеи вучуди мутақаллим аст ва ба василаи ӯ зуҳур пайдо мекунад. Он чи аҳли ҳуруф аз рамзҳои калом дармеёбанд, аз ҳақоқиқӣ кашфӣ ва улуми ботинӣ аст, ки бидуни воситаи фикру талоши шахси ҳуруфӣ ҳосил мешавад. Муроди Хоҷа Соинуддин аз «**ҳуруф**» он сурате аст, ки аз осмони ғайби ҳувият нозил шуда, кушояндаи мутлақи абвоби вучуд аст ва меафзояд, ки ҳуруф мабдаи муқаввими ҳамаи мавҷудот аст. Мулоҳиза мешавад, ки Соинуддин на танҳо аз илми ҳуруф огоҳ буд, балки мусаллам аст, аҳли ҳуруф аз таъсири ақоид ва гуфтори ӯ фориғ набудаанд. Ин нукта дар бобати шахсияти фикрӣ ва илмии Соинуддини Хучандӣ қобили баррасӣ ва таҳқиқи амиқ аст, ки баҳси он мавқеи муносиб меҳаҳад. Танҳо ба ин нукта ишорат меравад, ки тарзи истидлол ва равиши баёни Соинуддини Хучандӣ дар таҳлили масоили илмӣ муайяниди ин гуфтаҳост. Ба ин маънӣ, ки ҳамвора дар шарҳу баёни ақоиди гуруҳҳои мухталиф, мавзӯро аз назари илми ҳуруф баён медорад ва онро бар дигар ақоиду назарҳо тарҷеҳ медиҳад. Ин нуктаро аз ҳамаи осори вай метавон дарёфт, чунонки дар хотимаи рисолаи «Инзолия» ҳамин равиш дида мешавад: «الحرف، و هم اصحاب الخاتم، و ثم اذا ظهر هذا، فلانتم الكلام بوجه مصحح عن لسان اهل» [144, 107]. «ورثه الذين يفهمون المعانى من الصور الثلاث».

Яъне, замоне ба зухур ояд, ки калом ба сурати сахеҳ бар забони аҳли хуруф ва асҳоби хотам хатм шавад ва онҳо соҳибони ҳалқа ва ворисони он мебошанд.

Барои Хоча Соинуддин забон аҳаммияти вижае дорад ва ҳақиқи ҳастиро бар асоси асрори хуруф баён мекунад. Ба назари ӯ робитаи лафзу маъно таквинӣ аст ва он дар заминаи дидгоҳи ҳосе, ки дар ҳастишиносӣ дорад, тавзеҳ дода мешавад.

Ҳосили гуфтаҳои Хоча Соинуддин дар мавриди ҳастишиносии хуруф ва робитаи зотии лафзу маъно он аст, ки: «**кул**» ҳастии аз ҳайси тамомият дорои се мартаба аст ва дар се шакл ҳамаи ин камолот таҳқиқ ёфтааст. Яке мартабаи «**зухур**» (ظهور) аст. Дар ин мартаба «кул» бо ҳама ҷузъиёти худ дар мазоҳири хос зухур карда ва ҳамаи онҳо аҳкоми худро доранд. Ин мартаба аз кулро «олам» гӯянд. Дар мартабаи дувум «кул» ба ҳасби «шуур» (شعور) дар он таҳқиқ мешавад. Яъне кул бо тамоми ҷузъиёти худ дар сурати шуур таҳқиқ меёбад ва онро «одам» гӯянд, ки сурати нахуст ба масобаи дарахт аст ва шуур меваи он бошад. Яъне аз назари Соинуддин ҳастии инсон огоҳӣ ва шуур буда, самараи дарахти олам аст, ба унвони «зуҳури кул». Мартабаи сеवуми таҳқиқи «кул», «ишъор» (إشعار) аст [131, 38]. Агар инсон фиросату огоҳии худро ба ҷомеа таълим диҳад, инро **ишъор** гӯянд ва иборат аст, аз ҳамон «хуруф», ки меваи обдори дарахти куҳансоли инсоният мебошад.

Ба назари нависанда хуруф, ки дар сурати гуфторӣ таъйин ёфта, сурат ҳастанд ва дар шакли китобӣ аҷзои калимотанд-умури таквинианд, ки дар он ҷо кулли ҳастӣ дар сурати ашъор ва шуурофаринӣ таҳаққуқ меёбанд. Ба баёни дигар, «хуруф», «кул»-ро ба намоиш мегузоранду нишон медиҳанд. Намоишгарӣ ва ироаи кул, ба ду сурат мутаҳаққиқ мешавад: яке ба сурати каломиву нафсӣ, ки аз тариқи нафаси шахси мутакаллим ошкор мешавад. Дар ин ҷо «лафз» вучудан вобаста ба нафаси гӯянда аст ва дигаре ба сурати китобиву офоқӣ, ки берун аз нафсу нафас, ҳам дар мавҷуду ҳам дар бақо сурате мустақил дорад [189, 54].

Хоҷа Соинуддин дар баёни ҳастӣ ё вучуд назарияе дорад, ки метавон, онро «Метафизики ҳуруф» номид. Ба қавли муҳаққиқ Мелвин Коушкӣ ҳам Соинуддини Хучандӣ аввалин метафизикаи шакли хаттиро инкишоф дод [343, 68]. Нависанда моҳияту қавоиди илми ҳуруфро дар рисолаи «Ҳуруф» оварда, дар муқаддима тавзеҳ медиҳад, ки «ҳарф» дар луғати араб тараф ва ниҳояти ҳар чизро гуянд, аммо аз рӯйи таҳқиқ иборат аз суратест фуруғирифта аз осомони қудс, ки ҳар чӣ ҳаст, ӯ пайдо мекунад ошкор мегардонад. Он сурати мазкурро се мучалло офарида шудааст, дар он ҷо ҳудуд бинамояду ниҳояти ҳар чизро ӯро ҳувайдо гардонад : **аввали** он басар аст, ки «عين» (**абд**) бад-он ишорат аст. Дувум **қалб**, (باء) бад-он мушаар аст. **Севум** самъ, ки «дол» (دال) бад-он далолат мекунад. Пас, ҳарф бар ин тақдир мунқасим ба се қисм аст: **аввал** ҳарфи рақамии китобӣ, ки бар маҷоли басиру абсор кашфи ҳақиқ мекунад ва арбоби фаҳми он улуғиял ядӣ ва-л-абсоранд (اولو الايدى والبصار - соҳибони қудрату басират) ҳастанд.

Дувум ҳарфи лафзии каломӣ, ки бар қуввати забон ва маҷоли асмоу уқул таъбир аз ҳақиқ мекунад ва асҳоби он аҳли зикранд. **Севум** ҳарфи маънавии лубобӣ ба қуввати оқила бар маҷоли қалб сурати таҳқиқ мепазиранд ва аҳли онро улуғалбоб (اولوالالباب - соҳибони ақл) хонанд [69, варақи 139].

Аз нигоҳи Соинуддини Хучандӣ ҳар як аз ин ақсом ба машоирӣ салосаи инсонӣ: **дил, самъ ва басар** махсус аст ва дар оёти қуръонӣ, бештар дар як силки мунтазам омадааст. Нависанда чиҳати шоҳиди фикр ба оёте, ки дар мавриди дил, самъ ва басар гуфта шудаанд, истинод намуда, ақиду андешаи ҳуруфии хешро дар партави оёти қуръонӣ баён мекунад. Сипас, масоили баҳсталаби ҳуруфро тавзеҳ дода, ба натиҷае мерасад, ки ин маъниҳо мубтанист бар асл аз усули тавҳид.

Соинуддин дар муқаддимаи китоб илми ҳуруфро аз улуми куллия доништа онро ба ду гуруҳ тақсим мекунад: **синфи аввал**, аҳли хавосанд, ки баҳс аз хавоси ҳар як кунанд, аз суварӣ салоса ва ба Шайх Абулаббоси Бунӣ ишора мекунад, ки дар ин илм таснифоти бисёр дорад. **Синфи дувум**, аҳли

хақоиқанд, ки баҳси эшон аз ҷиҳати маонист ва онҳо аз китоби осмонӣ ва ҳуруфи муқаттааи қуръонӣ фаҳм кунанд.

Асли аввали китоб, ки дар баёни ҳуруфи рақамии китобӣ аст, шомили чаҳор васл мебошад.: «Ва он иборат аз бисту ҳашт ё бисту нӯх сурати асли ва ду нуктаи фаръӣ, чунончи маҷмуъ панҷоҳ рақам бошад. Сурати панҷоҳ намоз, ки бар Муҳаммад (с) воҷиб шуд, лайлат-ул-меъроҷ ва ин тамоми сурат аст. Каломи араб, ки иборат аз тамоми калом аст, муштамил бар он хоҳад буд ва бар Муҳаммади(с) арабӣ фуруд омада» [69, варақи 140].

Соинуддин Алӣ дар ин фасли рисола масъалаҳои пайдоиши ҳарфро аз замони пайдоиш то рӯзгори хеш баён карда, ба ҳулосае омадааст, ки илми ҳуруф аз улуми анбиёи Худо буда, аз хасоиси ҳазрати Муҳаммад (с) ба шумор меояд. Ҳуруф илми қадимӣ, на ҳудусӣ маҳсуб мешавад ва таълими он дар мадрасаву хонақоҳҳо маъмул набуд. Дар замони ҳазрати Иброҳим теъдоди он ба 24 расида ва возеи ашколи ин руқум амиралмуъмин Алӣ буда, ба тариқаи нигориши расмулхати кӯфӣ. Пасон Ибни Муқла – вазири Аббосиён ин расмулхатро тағйир дод.

Васли дувум: «**Дар баёни камияти арқом**» бар ду вачҳ аст: яке тартиби издивоҷ, ки дар он зоҳири рақамҳо риоят шуда, дигар тартиби афродӣ, ки маръӣ дар он сурати маънавии ададист. Ба андешаи муаллифи рисола, дар тартиби аввал ихтилоф нест, аммо дар тартиби дувум миёни муғориба ва аҳли ин тараф дар чанд ҳарфи муайян ихтилоф аст. Ҳоча Соинуддин суvari усули ҳуруфи мазкурро шонздаҳ медонад, бад-ин тартиб: ا،ب،ج،د،ر،س،ص،ع،ف،ك،ل،م،ن،ه،و،ي: ва меафзояд, ки агар нукта ё ҳамзари (ء) ба эътибор гиранд, ҳафдаҳ бошад, ки адади ракаоти салоти **мафруза** аст. Ин вақтест, ки ҳуруф ба итлоқи худ дар ҳазароти қудсу танзеҳи Ҳақ бошад, ба чаҳони омезишу олоиш зоҳир нашуда ва сурати таркибии кавнӣ нагирифта [69, варақи 148].

Нависанда дар асли дувум: «Дар баёни ҳуруфи каломӣ, ки шомили чаҳор васл аст, сойири ҳуруфро ба се қисм ҷудо мекунад: **ҳалқӣ, забонӣ ва лабӣ:**

чи алиф (الف) соҳиби тақаддум аст дар ҳалқӣ ва лом (لام) дар забонӣ ва мим (ميم) дар лабӣ. Ин се ҳарф ҷомеи сойири ҳуруф бошад.

Васли дувуми асли аввал, муштамил бар мавзуи тамйиз миёни мусаммои ҳуруф ва асмои онҳо, баёни нун (ن) ва ҳуруфи мунъатиға (منعطفه), ки се ҳарф аст: ن و م ва نمو ҷомеи онҳост.

Адиб дар қисмати тазниб «сабъул масонӣ»-ро бо ташреҳи ҳуруф ва бо сабки равону фасеҳ чунин тавзеҳ медиҳад. «Сабъ-ул-масонӣ» (سبع المثانى) иборат аз 28 бошад, зеро маънии он ҳафт ва ҷаҳор бошад. Пас «Сабъул масонӣ» бисту ҳашт суварӣ аслии арабӣ хоҳад буд, ки тамоми калому китоб аст. Ва ғайр аз Хотам (яъне Муҳаммад (с)) касеро қобилияти фуруд омадани он сувар ба тамои нест [69, варақи 150]. Ҳамчунонки Шайх Маҳмуди Шабистарӣ дар «Гулшани роз» овардааст:

Пас аз вай ҷирмҳои осмонист,

Ки дар вай сураи «Сабъ-ул-масонӣ»-ст [81, 84].

«**Сабъ** ба маънии «ҳафт» ва масонӣ ба маънои «дутой» аст. Манзур аз «сабъ-ул-масонӣ» сураи Фотиҳат-ул-китоб аст, чун дар ин сура ҳафт калимаи дутой ба кор рафтааст, дар муқобили ҳафт фалак омадааст. Ва ё чун дар сураи Фотиҳат-ул-китоб ҳафт оят ба кор рафтааст, ки дар ҳар намоз ду бор хонда мешавад, «сабъул масонӣ» гуфтаанд, яъне ҳафт дутой». Соинуддини Хучандӣ дар «Шарҳи «Гулшани роз» «сабъ-ул-масонӣ»-ро сифоти сабъ дониста, навиштааст: «Ҳар яке аз афлоки ҳафтгона мазҳари сифате аст, аз сифоти сабъ: Фалаки Зухал – мазҳари иродат, фалаки Муштарӣ – мазҳари илм, фалаки Миррих – мазҳари қудрат, фалаки Шамс – мазҳари ҳаёт», фалаки Зухра – мазҳари басар, фалаки Уторид – мазҳари самъ ва фалаки Қамар – мазҳари калом аст»[81, 208-209].

Зикр кардан бамаврид аст, ки аксари шореҳон истилоҳи «сабъ-ул-масонӣ»-ро ҳафт чизи дугона маънӣ кардаанд, аммо Ҳоча Соинуддин дар «Шарҳи «Гулшани роз» «сабъ-ул-масонӣ»-ро сифоти ҳафт дониста, фалаки панҷуму шашум ва ҳафтумро ба маърифати ҳиссӣ: **басар, самъ ва калом** маънӣ кардааст. Аммо дар рисолаи «Ҳуруф», «сабъ-ул-масонӣ»-ро ба маънии

хафт ва чаҳор шарҳу тавзеҳ дода, ба натиҷае мерасад, ки мурод аз «сабъул масонӣ» бисту ҳашт ҳарфи аслии арабӣ аст, ки дар сурати тамомии калому китоб мачмуъ шудаанд.

Андешаву афкори Хоча Соинуддин гоҳе бо ирфони назарӣ ва гоҳе бо масоили шаръӣ омехта мешавад: «Аз хасоиси оёти каломӣ ва ишороти румузи ҳарфӣ... аввал сурате, ки аз он девон бар саҳифи адам тавдину тастир ҳувайдо шуд, он буд, ки сурати намоиши «5», ки иборат аз барзах-ул-барозих аст. Сурати «7», ки осмону замин ва ҳар чи дар ўст, бад-ў ҳувайдо гашта, пайдо шуд...» [64, 57-58].

Андешаҳои ҳуруфии Хоча Соинуддин гоҳе бо усули эҳсоӣ ҳамроҳ шудааст: «Бибояд донист, ки дар усули эҳсоӣ ва илм ҳарф муқаррар аст, ки ҳар чи дар олами омезишу олоиш сурат мегирад, албатта аз усули арбаа зоҳир тавонад шуд» [64, 43-44].

Шарҳу баёни андешаҳои ҳуруфӣ дар навиштаҳои Соинуддини Хучандӣ фаровон аст ва осори бисёре ҳам дар илми ҳуруф ва таъвилоти ҳуруфӣ таълиф кардааст, аз ҷумла: «Рисолаи ҳуруф», «Анҷом», «Суол-ул мулук», «Маънии ҳуруфии илми сарф», «Шакку қамар ва соат», «Шарҳи ҳадиси имон», «Шарҳи ҳадиси ғаммом», «Ал-боияти» ва монанди инҳо.

Таъвили шакки қамар: «рақам (رقم)» ҳамон («قمر») аст, ба асли ҳуруф, шикоятани қамар дар ин боб киноят аз берун омадани маънии аслии аст, аз сурати рақамии китобӣ, бевоситаи фикри беруноранда ва василаи саъйи ӯ» [64, 115]. Таъвили номи «Оллоҳ» (الله): «Салот сурати изҳори тамомии ҷамъияти асмой Ҳақ аст. Пас бояд, ки аркони қавлии ӯ мутобиқи исми Оллоҳ бошад, ки ўст исми ҷомеъ. Ҳуруфи қавлии «Оллоҳ» панҷ аст: Ҳуруфи аввал, ки акбари ҳуруф аст, далолат бар такбир мекунад; ва «лом»-и аввал ишорат ба фотиҳа аст, чи маҳалли зуҳури он вазъи қиём аст ва сурати васлии «лом» далолат бар он мекунад; «лом»-и дувум ишорат ба ташахҳуд аст, ки сурати фаслии лом бад-он дол аст; алиф, ки ҳамин сурати каломӣ дорад, ишорат ба салавот аст; «ҳо» ишорат ба салом аст, ки баъд аз тамоми сурат, ишорат ба тарафи ямину ясор дар ӯ воқеъ бошад» [64, 84]. Ин намунаҳо гувоҳи он аст,

ки Хоча Соинуддин ба таълимоти фиркаи хуруфия комилан ошноост ва шояд дар оғоз чанбаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ ҳам дошта бошад. Зеро гузаштагон нависанда Хоча Садруддин ва Хоча Афзалуддини Турка бо Фазлуллоҳи Астарободӣ иртиботи сиёсӣ доштанд.

Осори Соинуддини Хучандӣ бозгӯи он аст, ки вай яке аз поягузори мактаби ирфони хуруфӣ аст ва шояд ҳеҷ як аз донишмандони хуруфӣ дар илми хуруф ва аъдод ба пояи вай нарасидаанд. Соинуддин дар рисолаи «**Анҷом**» мақсуд аз «илми тасаввуф» ва «илми хуруф»-ро ба забони эҷозу ихтисор ва ошно ба фаҳми ҳамагон баён мекунад, ки:

Ҳадис бо ту ба андозаи ту бояд гуфт,

Ки гар баланд кунам, андаке гарон шунавӣ.

Рисола аз муқаддима, ду васл ва хотима иборат мебошад. Муаллиф дар муқаддима оид ба аҳамияти дониш сухан гуфта, ба натиҷае расидааст, ки аз миёни анвои дониш, баргузидаву гиромӣ дониши ҳикмат аст [65, 167].

Дар васли аввал «**Дар илми тасаввуф** ва таҳқиқи ғаразу ғояти он» аз илми ҳикмат ёдоварӣ мешавад, ки дар замони пайғамбарони пешин нуфузи бештаре доштааст. Аз ҳикматҳои Пифагору Сукрот ёд карда, эшонро аз зумраи мулозимони Сулаймони набӣ медонад. Ба қавли нависанда ҳикмати мутаориф, ки дар миёни аҳли мадраса машҳур гашта ва Арасту онро муаллими аввал буда, Бӯалӣ Сино-Шайхӣ фан, аммо илми ҳикмат аз партави анвори Муҳаммад (с) равақу таровати дигар пазируфт: «Илми тасавуф иборат аз ҳикмате аст, ки алсинаи суннати Муҳаммадӣ бад-он нотиқ гашта бошад. Ғараз аз таҳсилу иқтисоби он ҳамин аст, ки шахсе аз мартабаи ҳайвоният ва ҳаёти оразӣ, ба василаи он ки мутаҳаққиқ ба улуми анбиё гардад. Аъмоли эшон тараққӣ карда, ба мартабаи камоли инсонӣ ва ҳаёти абадӣ фойиз гардад» [65, 169-170].

Васли дувум «**Дар баёни илми хуруф** ва таҳқиқи ғояту ғарази он» номгузорӣ шуда, ба андешаи муаллиф мурод аз илми хуруф расидан ба мартабаи булуғи инсонӣ ва ҳаёти абадӣ мебошад. Дар хотима чанд ҳикоят аз осори гузаштагон оварда, чунин натиҷагирӣ мекунад, ки агар илми хуруф ба

забони расмчӯёни мадрасаву хонақоҳ машҳур нашуда, аммо дар забони бузургони пешин муътабару муаззам буда ва ҳаст [65, 177]

Дарвоқеъ дар андешаву афкори Соинуддини Хучандӣ нукоти ҷолибе вучуд дорад, ки шоистаи баҳсу баррасҳои бештаре мебошад. Аз он ҷумла фалсафӣ сохтани масоили ирфонӣ, таҳқиқоте, ки дар бобати ҳуруф ва ҳуруфиён анҷом додааст: «Бибойд донист, ки ин ҷо ваҷҳе чанд дигар ҳаст аз вучуҳи китобе, ки забони муносибати ҳуруфӣ бад-он гӯёст:

Бикӯш то сухан аз рӯйи рамз фаҳм кунӣ,
Ту хоҳӣ аз Ҳамадон бишнавад ону хоҳ аз Рай.

Ваҷҳи аввал он аст, ки забони аҳли китоб ва муносибати руқуми китобӣ аз он гӯёст, ки чун ибодат сурате аст аз ароиси маҷолиии изҳор ва сурате аст аз оёти китоби ашъор. Ҳаройина бояд, ки ибодати ҳар шахсе аз ашхос мутобиқи сурати исми ӯ бошад, ки сурати вучуди ӯст, чунончи муқтазои қонуни ҳарф ва таҳқиқи аҳли зикр» [64,116].

Муаллиф илми тасаввуфро дар заминаи илми ҳуруф шарҳу тавзеҳ медиҳад ва муваффақ ҳам мешавад, ки равияи ҷадидеро дар ин раҳгузар падида овард. Ба ин маънӣ, Соинуддини Хучандӣ муҳимтарин ҳалқаи робита миёни афкору орои Бӯалӣ Сино, Ғазолии Тӯсӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ ва Ибни Арабӣ, Насируддини Тӯсӣ ва Садрои Шерозӣ аст.

Аз нигоҳи илмҳои аъдоду ҳуруф ва дар заминаи омӯзиши ин ду мавзӯ ба бисёре аз ҳақиқатҳои улуми шӯҳуд ва асрори румузи ҳуруф даст ёфтааст. Аҳли фан ин ибтикори эҷодии Ҳоча Соинуддинро ба назар гирифта, аз ӯ ба унвони Испинозаи эронӣ-Бенедикт Спиноза файласуфи маъруфи аврупо, ки солҳои 1632-1677 умр басар бурдааст, ёд кардаанд.

Муҳаммад Ғазолии Тӯсӣ ирфонро бо равиши мутакаллимону ҳукамо шарҳу тавзеҳ дод, аммо Ҳоча Соинуддини Хучандӣ ирфону фалсафро дар заминаи ҳуруф бо маъниҷӯӣ ва маъниёбиҳои вижа бозтоби нав бахшид. Аз бузургтарин хидматҳои адиб ҳам, талфиқи ҷаҳоншиносии ирфону фалсафа ва шарият мебошад, ки ағлаб дар пирояи сабки адабӣ-илмӣ сурат гирифтааст. Андешаву оройи мазҳабӣ ва ирфонии Соинуддини Хучандӣ дар паҳнои

воқеии ҳунарии ӯ ба миён омадаанд. Ба қавли саҳеҳи Худой Шарифзода «Адабиёти мо аз замони Авасто ба баъд ҷаҳонбинии амиқи мазҳабӣ ва илмӣ дошт. Абулқосими Фирдавсӣ, Умари Хайём, Носири Хусрав, Саной, Анварӣ, Низомӣ, Мавлоно, Саъдии Шерозӣ, Хоҷа Ҳофиз, Мавлоно Ҷомӣ, Мирзо Бедил, Аҳмади Дониш то Садруддини Айнӣ мазҳаби муътамади беолоишу тардоманӣ ва умқи андешаи фалсафӣ доштанд. Маҷмуан он адабиёт падидаи ҳикамӣ ва фалсафаи илмӣ дар паҳноии воқеаи ҳунарист. Мазҳаб паҳноии густариш ва диди ҷаҳонии инсонии он аст ва ҳикмат паҳноии амал ва назари фалсафӣ. Ман бисёр метарсам, ки агар ҷустуҷӯ кунем, бо ҳама саъйи неқназарӣ ва эҳтиром дар адабиёти давраи навин онро нахоҳем ёфт» [292, 201].

Дарвоқеъ фарҳангу тамаддуни гузашта зотан офаринанда аст ва имрӯза офаридаи он. Ақоиду афкори Соинуддини Хучандӣ аз ин вачҳ муҳим аст, ки ӯ яқинан аввалин бинандаи имтизоҷи таълимоти ирфону фалсафа дар пирояи сабки адабӣ ва илмист. Ба таъбири дигар Соинуддини Хучандӣ шоир ва нависандаи ҳунароманд ва пайвандгари маърифати ирфониву ақлӣ шинохта шудааст.

Хулосаи боби IV

1. Санадҳои мундариҷ дар рисолаҳои арзишманди Соинуддини Хучандӣ дар таҳқиқу омӯзиши истилоҳоти фаннии ирфон, ҳикмат ва фалсафа дар асрҳои миёна аҳаммияти шоиста дорад. Дар асоси осори ин адиби муҳаққиқ таҳияи фарҳангномаи ин бахши истилоҳоти фаннӣ дар омӯзиши мусталаҳоти адабиёти классикии тоҷикӣ-форсӣ аҳаммияти хос хоҳад дошт.

2. Таҷрибаҳои илмӣ, фаннӣ ва бадеии гузаштагон ва ҳам дар пойгоҳи нигариш ба масоили муҳталифи шаръӣ, ирфонӣ ва ҳикамӣ дар осори Соинуддини Хучандӣ ба ҳам омадаанд. Ба андешаи нависанда инсон мазҳари ҳуруфи Қуръон ва ҷовидон буда, сарчашмаи фикрӣ ва маърифатии Соинуддин мубтанӣ бар ҳамин мушоҳидаҳост. Аз мазмуну мазияти каломи нависанда равшан аст, ки ӯ аз пешоҳангони талфиқи маорифи ҳақиқӣ дар заминаҳои гуногун аст. Соинуддин тасмим гирифта буд, ки маслаки ирфони

завқӣ, машраби ҳикмати бурҳонӣ ва манҳачи нақлии адабиро ба ҳам биёмезад ва дар ин замина ихтилофҳо ва тазодҳои зоҳириро аз миён бардорад.

3. Соинудини Хуҷандӣ дар «Тамҳид-ул-қавоид» масъалаи тавҳидро мувофиқ бо машраби ишроқӣ баён мекунад ва рисолаҳое, ки дар шарҳи «Фусус-ул-ҳикам», «Тоия»-и Ибни Фориз ва «Ламаот» навиштааст иртибот ва тааллуқи ӯро ба мактаби Ибни Арабӣ нишон медиҳад ва ӯ дар таълими мактаби Ибни Арабӣ нақши муҳим дорад. Соинуддин ҳам ба тариқаи ҳуруфӣ марбут буд ва ҳам бо ирфон ва тасаввуф иртибот дошт. Ба сабаби таассубҳое, ки дар замони Мирзо Шохрух бар зидди баъзе суфиён чараён дошт, ногузир шуд дар зимни рисолаи «Эътиқод» иттиҳомӣ тасаввуфро дар мавриди хеш рад кунад ва дар ёддоштҳояш «Нафсат-ул-масдури аввал» ишора карда, ки он чи дар ин мавзӯ навиштааст аз эътиқоди шахсии ӯ нест, зеро тасаввуф кашфу идрок аст.

БОБИ V. САБКИ ОСОРИ МАНСУРИ СОИНУДДИНИ ХУЧАНДӢ

V.1. Вижагиҳои луғавӣ

Ҳар асари бадеӣ ва ё илмӣ ба нахве аз сабки муаллифи он паём мерасонад. Хусни калом, дурахши луғоту таркибот, сермаъноӣ ва розу румузи ҷумлаву иборот дар адои матлаб хоси ҳунармандон аст. Ба қавли адабиётшинос Сируси Шамисо: «Ҳунарманд касест, ки мухайялу тасвирӣ ва отифӣ меандешаду мебинад ва баён мекунад» [197, 17].

Соинуддини Хучандӣ бидуни тардид, яке аз ин гуна ҳунармандон аст, ки забону шеваи баёни ӯ аз ҳунари нависандагӣ суҳанварӣ ва ихотаи комили ӯ дар илми баёну балоғат, ки аз рукнҳои асосии сабкшиносӣ аст, шаҳодат медиҳад. Халлоқияти ҳунарии Хоҷа Соинуддин ҳам ба наср ва ҳам ба назм сурат гирифта, ки ҳамин хосият вусъати истеъдод ва донишмандии ӯро дар офариниши осори адабиву бадеӣ нишон медиҳад. Устод Айнӣ доир ба моҳият ва мақоми ҳунари нависандагӣ таъкид кардааст: дар «он замонҳо (асрҳои XV-XVI) ходимони адабиёт асосан шоирон буда, насрнавис ба бисёр кам одамон муяссар мешуд, насрнависон ба эътибори аксарият котибони идораҳо ва муншиёни дарборҳо буда, онҳо бо ёд карда гирифтани муншаот (иншоҳо) ва мактуботи гузаштагон ин «ҳунар»-ро ба даст медароварданд; ба иборати дигар онҳо нусхабардор буда, вазифаи эҷодиашон танҳо ин буд, ки он нусхаҳоро ба ҳодисае, ки барои вай мактуб ё маншур (ярлиғ) навиштан меҳостанд, татбиқ ва мувофиқ менамуданд. Қисми дигари насрнависон таърих (солнома)-нависон буданд, воқеаҳои таърихиро ба тасвирҳои адабӣ ва бо муболиғаҳои шоирона ва бо бароати истеҳлол, ки дар он вақтҳо шуҳрат дошт, тасвир менамуданд» [201, 23].

Таҳқиқи хусусиятҳои сабкӣи осори бадеии Соинуддини Хучандӣ дар мисоли насри ӯ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар эҷодиёти ӯ мавқеи наср нисбат ба назм, ҳам аз назари ҳаҷм ва ҳам фарогирии матолиб барҷаста аст. Ин масъала ҳангоми баррасии вижагиҳои услубии асарҳои мансури адиб диққати аҳли таҳқиқро ба худ ҷалб кардааст.

Хоча Соинуддин аз ҷумлаи нависандагони соҳибсабки рӯзгори худ буд, ки навиштаҳои гуногунмавзӯяш далеле собит бар ҳунари суҳангустарии ӯст. Бино ба таъкиди саҳеҳи Муҳаммадтақии Баҳор: «Дар ин давра кутуби илмӣ дида шуд, ки ба сабки насри фаннӣ ба хилофи қоидаи умумии қадим, ки ханӯз ҳам мустамар аст, таълифу таҳрир шудааст. Ва ин кутубу рисолат бисёр зиқимат ва нафис аст, чи гузашта аз мақоми илмӣ дар олами худ тозагӣ дорад, зеро ки баъд аз ин ҳам кутуби илмӣ ба назар нарасид, ки ба шеваи насри адабӣ ва фаннӣ таҳрир шуда бошад. Муаллифи ин рисолат марде аст, ки ҷуз дар назди зумрае аз аҳли илм, ки ба мутолиаи ирфон ва фалсафаи ҷадида тасаввуф, ки Шайх Муҳйиддин ибни Арабӣ ва Шайх Шаҳобуддин ва муосирони эшон ба вуҷуд оварданд, иштиғолдоранд, дар назди дигарон маъруф нест. Ин марди донишманд Сайид Соинуддин Алӣ Туркаӣ Исфahонӣ аст» [143, 224].

Сабки таҳрир дар рисолаҳои «Нафсат-ул-масдури аввал ва дувум», «Номаҳо», «Шарҳи «Ламаот»-и Фаҳруддини Ироқӣ», «Асрор-ус-салот», «Атвори салоса», «Базм ва Разм», «Тухфаи Алоия» ва амсоли он содаву равону мучаз мебошад, аммо дар рисолати илмӣ, ки аз назарияи тасаввуф, фанни мантиқ, фалсафа, ҳуруф ва эҳсоъ баҳс мекунад, ҳамчун «Шарҳи «Назм-уд-дурар», «Ақл ва Ишқ» «Тамҳид-ул-қавоид», «Ал-маноҳич фи-л-мантиқ», «Ал-мафоҳис» сабки нависанда мутакаллифу фаннианд. Соинуддини Хучандӣ ҳамонанди ағлаби нависандагони он рӯзгор дар ду сабк эҷод кардааст; яке насри содаву равон ва дигаре маснуъ ва пуртакаллуф. Дар маҷмуъ, метавон гуфт, ки насри Хоҷа Соинуддин бо сабки содаву равон иншогардида, матолиби мавриди баррасӣ ва андешаи ғӯянда бо суҳулату дақиқии баён имтиёз мекунад. Насри Соинуддин дар баъзе аз осори илмӣ ӯ, ба хусус, дар рисолаҳои «Шарҳи «Назм-уд-дурар» ва «Ақл ва Ишқ» ба гунае беш аз ҳад мутаассири забони арабист, ки мо намунаҳояш дар бобу фаслҳои пешин оварда шуд. Ба гумони ғолиб ин таъсирпазирӣ ду омил асосӣ дошт. Яке ин ки нависандагони даврони мавриди баҳс қорбурди луғоту истилоҳоти забони арабиро нишонгари донишмандӣ ва огоҳӣ аз улуми динӣ дониста,

онро мояи ифтихор ҳам пиндоштаанд. Эҷодиёти Хоҷа Соинуддин ҳам дар ин миён истисно нест ва дар рисолаҳои илмии нависанда ин равиш бештар ба назар мерасад. Дигар ин ки мавзуи китоби «Шарҳи «Назм-уд-дурар» қасидае ба забони арабӣ буда, мутобиқ бо назариёти донишманди арабзабон шарҳу тавзеҳ шудааст ва табиист, ки нависанда сарфу наҳви забони арабиро риоят кардааст. Мусаннифи рисола дар амри истифодаи луғоту таркибот ва ҳам дар заминаи муфрадот аз забони арабӣ ба касрат истифода мебарад. Ҷиҳати далел ба як намуна иктифо мекунем: «Ҳақоиқи атвори муҳаббат ва мо ятараттабу алайҳро, ки иборате аз ароиси маонии тавҳид ва абкори иттиҳод аст, дар либоси амсила чун ҳаҷҷу салот ва аркону маносик, чому шароб ва ғайра, бар маҷоли зухур чилва медод. Ва акнун, ки нашваи шароби инбисот бисирофатиҳи ва адами имтизочиҳи инони тамаллук ва ихтиёр ба ҳукми

كَأْسُ لَهَا الْحَكْمُ فَمِنْ أَجْلِ ذَا
تَعَزُّ لَيْلًا وَتُوَلِّي نَحَارًا

аз дасти қуввати мо сикка даррабуд... » [68, 116].

Дар ин навъи осори илмии нависанда луғоту таркиботи арабӣ ба сифати яке аз вижагиҳои сабки Хоҷа Соинуддин намоён мешавад. Аз лиҳози сохтор ин таркибот бештар аз унсурҳои забони арабӣ моявар мебошанд, ба монанди «изтиробии ташвиши интисоб», «оёти тавҳиди ғоёт», «осори маърифатдисор», «ҷамоли касратмаол», «симоти итлоқи инбисот» ва ғайра [68, 143, 254, 290, 308]. Соинуддин рисолаҳои «Тамҳид-ул-қавоид», «Ақл ва Ишқ»-ро ҳам ба чунин тарзу услуб навиштааст. Фаразан, ҳар сафҳаи рисолаи «Ақл ва Ишқ» иборат аз 18-19 сатр аст ва ҳар сатре дорои 12-13 калима. Агар ҳадди мутавассити луғоти арабии ҳар сафҳаро ба ҳайси ҳар сатре 6 калима ва сафҳае 12 сатр донем, дар маҷмӯъ 72 калима мешавад. Яъне, дар ҳар як сафҳа 72 луғот ва истилоҳоти арабӣ дар рисола ба кор рафтааст. Матни комили рисола бошад, аз 80 сафҳа иборат аст. Соинуддин дар як рисолаи «Ақл ва Ишқ» (5760 луғати арабӣ) ба кор бурдааст. Зикри ин матлаб бад-он маъност, ки яке аз махсусиятҳои шеваи баёни Соинуддини Хучандӣ дар эҷод ва сабки

нигориш, корбурди луғоту истилоҳоти арабӣ мебошад, яъне ин вижагӣ бозгӯи сабки фардии нависанда будааст, на заъфи таълиф.

Яке аз омилҳои истифодаи фаровони луғоту таркиботи арабӣ дар рӯзгори Соинуддини Хучандӣ нуфзи дини ислом буд, зеро рисолаву китобҳо ва шарҳу тавзеҳи онҳо ба забони арабӣ сурат мегирифт ва аҳли адаб чихати санъати суханварӣ осори арабиро намунаи комил медонистанд. Ба тасдиқи устод Худой Шарифзода «Истифодаи номаҳдуди алфози арабӣ дар сухани бадеии тоҷикӣ эҳтиёҷи услуби адабии асрҳои миёна ба луғоту таркибҳои фаровони синонимӣ антонимӣ, тазодҳо, таҷнис ва амсоли он мебошад» [290, 21].

Мочарои ақлу ишқ, ки аз шоҳетарин мазомини ирфонӣ аст, дар рисолаи «Назм-уд-дурад» ҳам мавриди тавачҷуҳи Соинуддини Хучандӣ буда, ба назар мерасад, ки китоби мазкур бо достони «Ақл ва Ишқ» дар як фосилаи замонӣ таълиф гардидаанд. Агарчи «Ақл ва ишқ» баъди ду соли хатми «Назм-уд-дурад» ба поён расида, аммо нависанда дар васли нухуми ин рисола аз китоби «Мунозарот» («Ақл ва Ишқ») иттилоъ медиҳад. Ҳадди ақалл бахшҳои аз достони «Ақл ва Ишқ» ҳамзамон бо муқаддимаи «Шарҳи «Назм-уд-дурад» таълиф ёфта будааст. Матолиби муштарак дар ҳар ду рисола, истифодаи ашъори форсӣ арабӣ, амсоли ҳикмат ва оёти ҳадис қобили тавачҷуҳ аст. Зотан ин ду рисола такмили яқдигаранд, ки бо сабку услуби муштарак таҳрир шудаанд. Табиист, ки рисолаи «Ақл ва Ишқ» аз истиқлоли бештаре бархурдор аст, аммо «Шарҳи «Назм-уд-дурад» бар асоси қасидаи «Тоия»-и Ибни Фориз навишта шуда, барои шорех навиъе маҳдудият эҷод кардааст.

Дар ҷое, ки мавсуф ва сифати арабӣ ба кор мегирад, маъмулан, бинобар қоидаи наҳви арабӣ мутобиқати онҳоро дар ҷамъ риоят мекунад; асокири мансура, абёти солифа, калимоти олия, асмой муқайядаи маҳсура, аммо дар баъзе маврид ҳилофи он низ ба мушоҳида мерасад [143, 232]. Нависанда бештар ҷамъбандиҳои арабиро ба кор бурдааст, амсоли аъроз, аъвон, аквон, ашъор, азод, вуфуд, вашот, накабот, навоиб, мазохир, маориб, машориб,

машоил, махолиб, маҳомих, малобис, тароиф, туллоб, талоеъ, тамодии авом, мавочид, сихом, раҳол, роёт, қанодил, қозурот, қавохир, ҳайтон, хатват, навоиб, навофир, навоис, ракаб, сародик, баводӣ, савомеъ, шавокил, шаворид ва ғ [61, 26, 28, 32, 35, 39, 41, 48, 60, 72, 84, 85, 94].

Бо вучуди таъсирпазирӣ аз забони арабӣ нависанда замоне, ки аз баёни илмии матолиб фориғ мешавад, камтар аз забони арабӣ кор мегирад. Дар баёни матлабҳои отифӣ ва тағаззулӣ майлу рағбати ӯ ба забони тоҷикӣ-форсӣ бештар ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар ҳамин рисолаи «Ақл ва Ишқ»: «Ҳар ҷо, ки ҳавои дилкаш ояд ва гӯшаи назех бошад, маҳалли мост ва ҳар маҷлисе, ки замзамаи рӯде равад ва овозаи суруде манзили мо» [61, с. 56]. Ё дар рисолаи «Анҷом», ки ба сабки содаву равон таълиф шудааст: «Одамӣ аз дигар анвои ҷонварон ба гавҳари донишу биниш гиromӣ гаштааст ва ба воситаи ақлу доноӣ аз офариниш ба сар омада, ҳамаро ба фармони худ дароварда. Дониш агарчи анвои бисёр дорад, валекин аз миёни ҳама баргузидаву гиromӣ дониши ҳикмат аст...» [65, 164]. Яъне Соинуддини Хучандӣ услуби байнобайн-миёни насри мурсали сода ва сабки маснуъро ба кор гирифтааст, ки аз ҳунари нависандагии ӯ паём медиҳад. Як фазилати насри Соинуддин он аст, ки таъсири забони туркӣ дар осори нависанда, умуман, ба мушоҳида нарасид, танҳо дар баъзе маврид калимот ва истилоҳоте аз навъи «ярлиғ» ва «туғро» бармехӯрем [68, 107, 81; 61, 295]. Падидаи мазкурро метавон яке аз тозагиҳои сабки Соинуддини Хучандӣ ба шумор овард, ки осори ӯро аз навиштаҳои нависандагони рӯзгори темурӣ имтиёз бахшидааст. Чунонки гуфта омад, таълифоти Соинуддини Хучандӣ шомили 52 китобу рисола аст ва ин осор маҳз дар рӯзгори темурӣ китобат шуда, бо вучуди чанд қарни ҳукумати туркон «ҷойи пойи забони туркӣ дар он ошкор нест» [68, с.яксаду ҳафт].

Дар насри Соинуддини Хучандӣ як зумра луғот ва таркиботи қадим низ ба кор рафтаанд: «рахтӯшаи насихатӣ» «борнома», «кундсайр», «користон», «ғибта» [68, с. 71, 13, 17, 351, 113], «эхсой», «иноятнома», «як сари сухан» «дарознафасӣ» [61, с.79, 157, 234. 250], «аҳднома» [65,с.176], «ҳаройина»,

«тезбозор», «тезгом» [61, 323] «орзувона», «донистан ва доноёнидан», «дурафшидан» (бамаънии дурахшидан), «як ногоҳ» (ба маънии як рӯз), [63, 22, 25, 140, 157, 250, 323], «боргоҳ», «боргир», «рахматобод», «хилватхонаи хузур» [68, 67, 123, 211, 49], «баландовоза», «поймардӣ», «чаҳонбонӣ», «давлатхона», «орамида», «воёфтагон», «корбанд», «забоноварони разм», «хилватҷойи унс», «шатранҷи адаб», «обёрӣ» [66, 68, 71, 73, 74,] «зиёдасарӣ», «харобобод» [61, 71, 80, 83] ва ғайра.

Яке аз бунёдгузори мактаби формализми русӣ Виктор Шкловский менависад: «Каломи бадеъро аз назари таркиби савтиёт ва вожа, ҳамчунин дар тарзи ҷойгузин шудани калима ва сохтори маъноии калимот омӯхта, ҳама вақт ба ҳамон нишонаҳои ҳунари бармехурем» [338, 113].

Бо дарназардошти ин қавл, муносиб менамояд, ки дар мавриди баъзе аз он луғоту таркиботи осори адиб мулоҳиза намоем. Хоча Соинуддин луғати «**ҳаройина**»-ро ба шеваи қадим, яъне ба маънии «ба ҳар оӣин» корбаст намудааст: «Ва ин навъ каромот, ки бад-ин фақир карда, аз он нест, ки ҳеҷ чиз аз банда дар муқобалаи он тавонад буд, ҳаройина маломати абдро ба изои он тақдир фармуда» [62, 60]. Ёдовар бояд шуд, ки ин вожаро сухансароён ҳам ба маънии албатта, ба ҳар сурат ба кор гирифтаанд, чунонки Унсурии Балхӣ мефармояд:

Бо дарафш ар тапонча хоҳӣ зад,

Боз гардад ба ту ҳаройина бад [106, 734].

Овардаанд. Яъне, нақл кардаанд, ҳикоят кардаанд: «Ва овардаанд, ки Ҳусайни Мансур пурсид аз Иброҳими Хаввос, ки дар кадом мақомӣ? Ҷавоб дод, ки сӣ сол аст, то дар мақоми таваккул чарогоҳ дорам....» [62, 55]. Соинуддин дар «Нафсат ул-масдур»-и дувум, чунин гӯяд: «Овардаанд, ки сабаби ин маъниро аз Афлотун пурсиданд, ҷавоб чунин дод...» [64, 210]. Аслан ин вожа дар «Кашф-ул-махҷуб» «ҳамеояд» истеъмол шуда, дар «Чаҳор мақола» ва «Мақомоти Ҳамидӣ» ба шакли «овардаанд» низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ё таъбири «**донистан ва доноёнидан**» аз сохтаҳои ҳуди Соинуддин Алӣ ибни Муҳаммад аст, ки илмиву шинам воқеъ гардидааст: «... Як асари дигар аз он дар сараёни мазкур шуур ва ашъор аст, яъне донистан ва доноёнидан» [64, 122]. Нависанда бо ин шеваи баён луғоти арабии «шуур» ва «ашъор»-ро ба тоҷикӣ-форсӣ дар шакли «**донистан ва доноёнидан**» тарҷума карда, баробари ин вожаҳои нав офаридааст. Дар «Шоҳнома»-и Абумансурӣ гунаи «**доноён**» корбаст шудааст: «Пас доноён, ки нома хоҳанд сохтан, эдун сазад, ки ҳафт чиз ба ҷой оваранд, мар номаро: яке бунёди нома, яке фарри нома, се дигар ҳунари нома, ҷаҳорум номи худованди нома, панҷум моя ва андозаи сухан, шашум нишон додан аз дониши он кас, ки нома аз баҳри ўст, ҳафтум дуррҳои ҳар сухане нигоҳ доштан ва хондани ин нома....» [92, 21]. Пайдост, ки дар ин маврид вожаи «**доноён**» ба маънии хирадмандон ва оқилон ба кор рафтааст.

Амир Хусрав ҳам дар рисолаи панҷуми «Расоил-ул-эъҷоз»: «Фӣ савобиқ мин ал-муншаот» вожаи мазкурро истифода кардааст: «Маълуми **доноён** бод, ки тариқи мутарассилонро котиб камтар муруот намудааст...» [209, 222].

Вожаи «**ғибта**» (غبته) ё ғибтат (غبّت) (ба то-и қарашат) аз луғоти қадимӣ буда, дар фарҳангҳои муътамади тоҷикӣ-форсӣ, ба маънии орзу бурдан ба некӯии ҳоли касе, орзуи неъмат ва саодати дигаронро доштан, бидуни орзу кардани заволи неъмат ва саодати онон ва орзу кардан барои расидан ба чизе (бо ҳисси нек нисбат ба соҳиби он) омадааст [2,1471], ки дар насри Хоҷа Соинуддин низ мустаъмал аст: «Пас қуввати босира, ки мансаби рӯяти тааллуқ бад-ӯ медорад, **ғибтат** мебарад бар сомиа дар вақти ёд кардани маҳбуб» [68, 113]. Вожаи ғибта дар ин ҷумла ба маънии ҳасади нек омада, ҳуди Хоҷа Соинуддин низ дар идомаи матлабаш ҳамин маъниро тавзеҳ медиҳад: «Ҳамчунонки бақият-ус-сайфӣ, ки аз мамлакати ҳақиқати ошиқ мондааст, **ҳасад** мебарад...» [68, 113]

Луғот ва истилоҳоти осори насрии Хоҷа Соинуддинро, метавон ҷунин дастабандӣ намуд:

1. Луғот ва истилоҳоти ирфонӣ: сабр, фақр, муҳакқиқ, пир, муғон, талаб, сайр, таваккул, харобот, ғайбат, навофил, татаввуъ, фанофиллоҳ, аҳли дил, восилон, қаландар ва ғайра [132,с.26, 29, 33, 42, 48, 56, 65, 123, 189, 200, 206, 234]

2. Луғот ва таъбироти ахлоқӣ-ирфонӣ: аброр, ахёр, абдол, ихлос, иродат, ҳиммат, атвор, ақтоб, автод, амонат, хушӯъ, инсони комил ва монанди инҳо [65, 21, 25, 28; 133, 112. 139, 176,211].

3. Луғот ва истилоҳоти ирфонӣ-фалсафӣ: аҳадият, воҳидият, арвоҳ, олами уқул, олами мисол, олами аҷсом, вучуд, вучуди мутлақ ва мисоли инҳо [132, 36, 39, 50 , 59, 78]

Муҳаммадтақии Баҳор роҷеъ ба сабки Соинуддини Хучандӣ чунин андешаронӣ намудааст: «Гоҳе баъзе алфози «ғайри начиб», ки далолат бар муқаддамоти фасоди завқу салиқаи миллӣ аст, дар осори ин аср ва ин мард (яъне Соинуддин – С. М.) дида мешавад, монанди: «тезбозор», ки муқаррар ба ҷойи «бозоргарм» ё «бозорривоч» ба истиораву киноя дар ҳар ҷой ва мақом дарандохтааст ва ин таркиби нораво дар он рӯзгорҳо аз ин авқот низ ракиктар менамудааст. Ва бо он ки ин мард дар адабиёти порсӣ аз шеърӣ насл ҳар ду устод аст, ҷӣ гуна ба рақоқат ва зиштии ин таркиби ғайри начиб пай набурдааст, мисол: «Сазовори мартабаи қабул дар тезбозори тамйиз ва ҳалқаи савдои мадорик ва қулуб ҳамвор хоҳад буд» [143, 232-233]. Интиқоди устод Баҳор дар мавриди қорбасти вожаи «тезбозор» қобили қабул нест, зеро истеъмоли луғати мазкур, ки ба маънии «бозоргарм» ва «бозорривоч» истифода шудааст, саҳеҳ мебошад. Дигар ин ки вожаи «тезбозор» дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ аҳёнан қорбасти шудааст, чунонки дар рисолаи «Анҷом» мефармояд: «Малоикаи муқаррибин ба ҳабилии ҳифзи дарбори эшон банданд ва қоргоҳи ҳадасон фиристанд, то дар тезбозори «رَجَالٌ صَدَقُوا مَا» (сураи «Аҳзоб» (33), ояти 23-юм: «Мардоне аз муъминон, ки ба аҳду паймоне, ки бо Худо бастанд содиқона вафо қарданд»), ки онҳо ба ҳукми фармудаи... » [65, 172]. Илова бар ин, аз нигоҳи зарбу оҳанги калимоти забони тоҷикӣ-форсӣ ва задаи мантиқӣ истеъмоли вожаи «тезбозор» ба ҷои

«бозорривоч» ё «бозоргарм» на зишту ракик, балки хубтар садо медиҳад ва аз назари ҷасоҳати калом низ салису равон аст. Дар назму насри классикӣ ҳам ба касрат истифода шудааст, чунонки Ҳаким Фирдавӣ фармояд:

Чӣ кардӣ, ки будат харидори он,

Кучо ёфтӣ тезбозори он.

Мавриди дигар:

Чу огоҳ шуд Хусрав аз кори ӯӣ,

Ғамӣ гашт аз он тезбозори ӯӣ [352, зайли истилоҳи тезбозор].

Дар забони адабии муосири тоҷик ва забони гуфтугӯи Мовароуннаҳр, бавижа водии Зарафшон низ луғати «тезбозор» дар мақоми «тезгузар», «тезхаридор» «бозоргузар» ва «бозори тез» истеъмол мешавад, ки метавон намунаҳои зиёд овард.

Дигар «ангез» ба маънии таҳрикро зиёд меоварад,- навиштааст устод Баҳор,- монанди ангез кардан-фурсати ангез ёфтан ва ангез ба танҳой [143,. 232-233], аммо мушоҳидаҳо муайян карданд, ки вожаи «ангез» дар осори Соинуддини Хучандӣ басомади зиёд надорад, илло дар як-ду маврид истифода шудааст. Муҳаққиқи мазкур дар мавриди дигар навиштааст: «Мухтассоти сабки ӯ (яъне Соинуддин – М.С.) шеваи Атомалики Ҷувайнӣ аст, мунтаҳо қадре балеғтар ва бетакаллуфтар аст...» [143, 231]. Зикри ин нукта бамаврид аст, ки Атомалики Ҷувайнӣ яке аз нависандагону муаррихони забардаст буда, дар асари сечилдаи хеш «Таърихи ҷаҳонкушо» бештар перомунӣ лашкаркашиҳои Чингиз ва ҳукуматдории Хоразмшоҳиёну Қарохониён ҳарф задааст. Забони осори таърихӣ аз забон ва нигориши осори адабӣ ва ирфонӣ-рамзӣ тафовут дорад. Масъала ин аст, ки латоифи маонӣ ва нукоти илмӣ-бадеӣ ва ҳуруфӣ Соинуддини Хучандӣ дар пардаи рамз ва истиора маҷоли баён ёфта, дар канори ин истеъмоли луғати тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ дар насри ӯ тағаллуб дорад. Дар шеваи Атомалики Ҷувайнӣ қолаби ривой ва калимоту таркиботи арабӣ фаровон аст, инчунин таркиботи зиёди

туркиву муғулӣ низ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ҳол он ки нуфузи забони туркӣ дар осори Соинуддини Хучандӣ ошкор нест.

Бино ба навиштаи адабиётшинос Худой Шарифов: «Он чӣ санъат меҳонем ва асоси ҳунари медонем, як тарзу шеваи гуфтор аст, ки аз ангезиши эҳсосот ва завқи дарёфти зоҳир ба вуҷуд меояд. Аммо сухан вақте маърифати тааққули ё дарёфти маҳсусро ба зоҳири воқеъ меорад, ки биниш ва кӯшиши ҳаллоқонаро тақозо мекунад. Ин кордори эҷоди адабӣ хонда мешавад ва татбиқи амали онро ҳунар меғӯянд» [291,114].

Мухтассоти насри Соинуддин Хучандӣ он аст матолиби мавриди баҳс дар парваридаи тафаккури илмӣ ӯ бо як тарзу шеваи гуфтор баён шудааст. Ба таъбири дигар, масоили адабӣ, ирфонӣ ва ҳуруфӣ бо шеваи муштарак ифода шудааст, ки аз шигардҳои ҳунари адабӣ бархурдор мебошад. Ҳамчунин дар осори мансури нависанда луғоту таркиботи арабии фаровоне ба қор рафтааст, ки омилҳои асосии он баён гардид. Калимаву мусталехоти мундариҷ дар рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ дар таҳқиқу омӯзиши истилоҳоти фаннии назарияи ирфон ва ҳикмат дар асрҳои миёна дорои аҳаммияти хос мебошанд

V. 2. Сохторҳои дастурии забон

Адабиётшинос Забехуллоҳи Сафо як бартарии ҷолиби насри тоҷикӣ-форсиро дар қиёс бо назм мушаххас кардааст, ки ба назари мо, қобили мулоҳиза аст: «Дар назми форсӣ аз қадим боз суннати бар пайравони шеваи пешиниён ва пой ниҳодан бар асари гомҳои онон будааст. Ҳар ки меҳост шоири устод шавад, мебоист бисе аз гуфторҳои қудаморо хондаву ба ёд супурда бошад ва ҳамин қор ба танҳои кофӣ буд, то шоирро аз ҳар ҳайс зерӣ нуфузи пешиниён дароварад. Ба ҳамин сабаб ҳам дидем, ки таҳаввули шеър дар қарни нухум ва зуҳури шеваи ҷадид дар он даврон бо ҳаракате тадриҷӣ аз оғоз то поёни аҳди мазкур анҷом гирифт, лекин чунин ҳаракате дар насри форсӣ бисёр сареътар буд ва иллати он низ озодии бештари нависандагон аз

куюди пешиниён ва таъсири онон аз забони муҳовараи аҳди худ буд» [181, с.464].

Бо дарназардошти ин матлаб метавон гуфт, ки Соинуддини Хучандӣ дар анвои хурду бузурги осори насрӣ саҳми меҳварӣ дошта, китобу рисолоти насрии ӯ гузашта аз мақоми илмӣ дар олами худ тозагие доранд. Аз тозагиҳо он аст,- менависад Муҳаммадтақии Баҳор,-ки сиғаҳои мозии нақлӣ ё мозии баидро бо ҳазфи замоир ва ё феъли муайян ба вачҳи васфӣ меоварад [143, с.230]. Яъне феълҳои замони гузаштаи нақлӣ ва дурро бо ҳазфи ҷонишин дар сурати васфӣ меоварад, ки мо намунаи онро бамаврид овардаем.

Ҷонишини чамъ ё исмҳои маъниро гоҳ ба шакли чамъ меорад: «Ҳар ҳаракате аз фунуни афъолу сунуфу авзоъ ва ақвол, ки дар ин аркон дарҷ фармуда, ҳар як конеанд, аз нафоиси ҷавоҳири улум ва ҳақоқиқ» ва гоҳо дар шакли танҳо меорад: «Ҳар ҳарфе аз ҳуруфи мунзалаи қадим, ки ба ҳазрати Рисолатпаноҳ фуруд омада, ҳар як баҳрест мамлӯ аз лаолии ҳикам ва маорифи самадонӣ... » [64, с.119, 132].

Вожаи «ҳама» пеш аз исм бар хилофи имрӯз бидуни «ё»-и нишонаи изофа навишта мешавад: «Ошиқ низ **ҳама** дардҳо бар ҷони пажмон ва дили бирён ниҳода...», аммо аҳёнан онро ба сурати изофа овардааст: «Ошиқ низ **ҳамаи** шавқҳо чамъ дорад...» [68, с. 191]. Чамъи муаннаси солими арабӣ бо пасванди «от» зиёд истифода мебарад, аз қабилӣ заррот, дараҷот, даракот, табаҷот, мушкилот, калимот, ҳодисот, ишорот, ибодот, иборот, камолот, салавот, ҳоҷот, сифот, тайибот ва ғайра «... Партави анвори он фарсудагон даракоти дурии роҳро меёбанд ва ба дараҷоти наздикӣ фирӯз мегарданд». «Яке дар баёни маънии зоҳири он ва дувум дар табаҷоти маъние, ки тааллуқ ба ботин дорад» [64, с.162]. Ибораву ҷумлаҳои «пӯшида намонад» ва «ҳар гоҳ, ки ин муқаддима равшан гашт ё муқаррар шуд» дар оғози бобу фаслҳо фаровон ба кор мегирад: «Пӯшида намонад бар зиракони дукони офариниш...», «Пӯшида намонад, ки ҳақиқати намоз чун иборат аз ҳайати шаръии аршӣ аст...», «Чун ин муқаддима равшан гашт, бибояд донист, ки...»,

«Ва чун ин муқаддима муқаррар шуд, тавонад буд, ки...»[64, с. 99, 156, 164, 173].

Дигар хусусияти сабки Хоҷа Соинуддин истифодаи фаровони феъли «**фармудан**» дар шакли «фармоянд кардан» аст. Намуна: Дар ҳар боб ба гӯшаи чашми иноят нигоҳе ба маҳрумони кӯи ихлосу ҳавоҳоӣ фармоянд кардан» [63, с.131].

Афзун бар ин, феъли «фармудан» ба гунаҳои «фармуданд ниҳодан», «фармоянд доштан» ва «нафармоянд кардан» ҳам дар насри Хоҷа Соинуддин қорбаст шудааст [63, с.219, 206; 132, с.40]: «...Умедвор аст, ки як лаҳза... масруфи шунидани ин ҳикоят **фармоянд доштан**» [63, с. 206].

Дар «Чаҳор мақола»-и Низомии ғарбии Самарқандӣ, ки дар фанни наср яке аз қадимтарин китоб ба ҳисоб меравад, гунаи «бифармояд доништан» ҳам омадааст. Яъне истеъмоли «бо»-и таъкид ё зинат ба сари феълҳо ба маънии эҳтиром, чунонки меҳонем: «Рӯи оӣ, аълоҳуллоҳу бифармояд доништан, ки мавҷудоте ҳастанд аз ду берун нест...» [101, с. 27].

Муҳаммадтақии Баҳор дар мавриди бархе аз вижагиҳои сохтори насри Соинуддини Хучандӣ чунин ишора мекунад...« Лафзи «чунончӣ» ва «ҳамчунончӣ» ба ҷойи «чунонки» ва калимаи «ҳамчунончӣ» ба ҷои чандонки монанди мутақаддимон бисёр меоварад. «**Бо**» бар сари «**ме**», ки шеваи қадим аст, як бор дар кутуби Соинуддин дида шуд, мисол: «Баъд аз он дар хотир афтод, ки **бимебояд** дидори ўро. Дигар «бо»-и таъкид бар сари афъол бисёр кам овардааст, хоса дар ғайҳои мозӣ, чунонки имрӯз ҳам дар насри форсӣ мутадовил аст» [143, с. 232].

Баъзе андешаҳои муҳаққиқи мазкур тавзеҳ меҷаҳанд. Нахуст ин ки Соинуддини Хучандӣ ба нудрат «бо»-и таъкид ба сари феълҳо истифода мекунад, ки дар ин маврид ба забони имрӯз наздиктар аст: «Барҳез ва шӯроҳи ишқро ба хутувоти саъй ва кӯшиш **бипаймӣ**» [68, с. 129]. Дигар ин ки дар мутуни қадим «бо»-и таъкидро, «бо»-и зинат низ ҳондаанд ва истеъмоли он бар феълҳои мозӣ дар замони Хоҷа Соинуддин расм набуд. Махсусан, истеъмоли феълҳои қадимӣ ва овардани «бо»-и таъкид бар

феълҳои замони гузашта ва масдарҳо дар ин давра, яъне асри XV ба нудрат ба назар мерасад. Зикри ин нукта муносиб аст, ки Хоҷа Соинуддин «бо»-и таъкидро бар сари калимаҳои модалии эҳтимол, мисли бояд, шояд ба маънии зарур, лозим ба касрат истеъмол кардааст. Масалан, номае, ки ба шоҳ Алоуддин навишта: «Аввало **бибояд донист**, ки ин шахси мазкурро зоҳире аст...» [63, с. 149]. Мавриди дигар: «Ҳар гоҳ, ки ин маънӣ бар лавҳи ҳофиза нақш баст, бибояд донист...» [62, с. 148]. Дар китобу рисолаҳои дигари нависанда низ ин тарзи баён зиёд истеъмол шудааст: «Бибояд донист, ки ҳамаи тавоифи аҳли сулук ва талаб бар ин як сухан муттафиқанд» [62, с. 61].

Аслан истифодаи «бо»-и таъкид бар вожаҳои эҳтимолии бояд, шояд ва мисоли инҳо аз охири асри XI ва аввали XII мавриди истеъмоли нависандагон будааст, яъне пеш аз Хоҷа Соинуддин, чунончи дар «Чаҳор мақола»: «Аммо бибояд донист, ки ин оламо, ки дар хилоли фалаки Қамар аст ва дар доираи курраи аввал, ўро «олами кавну фасод» хонанд» [101, с. 28]. Мавриди дигар аз ин китоб меҳонем: «Аммо бибояд донист, ки ў шарифтарини ҳайвон аст, бад-ин се чиз, ки гуфта шуд» [101, с. 36]. Чунин сохторҳои дастурии забон дар китоби «Тухфат-ул-мулук»-и Абуҳафз Маҳмуди Исфаҳонӣ ҳам ба назар мерасад. Ҳамчунонки дар «Ҳикояти малик Манучеҳр ва Афросиёб» аз ҳамин китоб мутолиа мекунем: «... Бидонед, ки ҳар чи буданист, чора нест, ки бибояд шуд» [95, с. 41]. Мавриди дигар: «Ва бузургони дин гуфтаанд, ки чун айём мувофиқат нанамояд, бибояд гурехтан, ки айб набувад...» [95, с. 54].

Истиқболи Соинуддини Хучандӣ аз «Чаҳор мақола» ва «Тухфат-ул-мулук», ки дар даврони шукуҳи насрнависии тоҷикӣ-форсӣ таълиф шудаанд, бозгӯи он аст, ки ў шеваи нависандагии қадим ва қавоиди дастурии забони тоҷикӣ-форсиро бо камоли огаҳӣ ва ҳунармандӣ ба кор гирифтааст. Баъзе аз нависандагони ҳамзамон ё қарибулаҳди Хоҷа Соинуддин, ҳамчун Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар китобу рисолаҳои хеш низ аз ин қавоид истифода кардаанд. Дар «Рисолаи Ҳамадония» чунин омадааст «...Аммо баъд, бибояд донист, ки дар истилоҳи сарфу луғат...» [73, с. 28]. Дар асрҳои баъдӣ ин

сохтори дастурии забон дар қаламрави забон ва адабиёти классикӣ мутадовил гардида, дар фарҳангномаҳо, шарҳномаҳо, тазкираҳо ва таърихномаҳо ба касрат истифода шудааст. Масалан, Муҳаммадхусайни Бурҳон ғоидаҳои аввал, дувуму сеум ва шашуми фарҳанги пураарзиши хеш «Бурҳони қотеъ»-ро чунин оғоз мекунад: «Бибояд донист, ки баъзе аз уламо... дар «Порсинома» чунин фармудаанд.... Бибояд донист, ки охири ҷамеи калимоти форсӣ сокин бошад.... Бибояд донист, ки бинои каломи араб ба бисту ҳашт ҳарф аст [90, с. 20, 21]. Муҳаммадхусайни Бурҳон дар ғоидаи ҳафтуми «Бурҳони қотеъ», «бо»-и таъкидро «бо»-и абҷад хонда, ҷиҳати далели гуфтаҳои вожаҳои зайлро намуна овардааст: «...бигуфт ва бирафт ва бинагуфт ва бинашнид, яъне гуфт ва рафт ва нагуфт ва нашнид...» [90, с. 30]. Соҳиби фарҳанг тавзеҳ додааст, ки «бо»-и абҷадро ҷиҳати ҳусн ва зинати калом меоваранд ва дар маънӣ дахле надорад, бинобар ин, ғоидаи ҳафтуми луғатро «Дар зикри ҳуруф ва калимоте, ки ба ҷиҳати ҳусн ва зинати калом меоваранд ва дар маънӣ дахле надорад», унвон додааст [90, с. 30].

Дар насри Соинуддини Хучандӣ пешвандҳои шаклсози феълии «бо» ва «би» бо шакли аористи феъл омада, дар гуфтор шаклу оҳанги адабӣ-китобӣ пайдо мекунад. Ҷиҳати истидлол ба ду намуна басанда мекунем: «... Имон дарахте аст об аз тоат ҳӯрад ва беҳи вай аз адл бувад... Чун ин тартиб наёбад дар сакароти марг **биуфтад**». Ва ё: «Дар хабар аст, ки ҳама халқ бӯи биҳишт аз понсадсола роҳ бишнаванд ва оқ бӯи биҳишт **бинашнавад**» [63, с. 294, 295].

Соинуддин дар кутуби «Шарҳи «Гулшани роз», «Мадориҷ-ул-афҳом» ва дигар асарҳои тақрибан дар ҳама маврид ба ҷойи «**ҳастанд**»-бандаки феълии шахси сеуми шумораи ҷамъ, «анд»-ро ба кор гирифтааст. Намуна: «... Мавҷудот дар он мартаба ва мақом дар назари ӯ **фонианд**».... Масали он ки шоху барг ва беҳу гулу хор ҳама дар донаи гандум ба **ҳаманд** [81, с.49]. «Табақаи аввал. Сӯфияи зоҳи**ранд**, ки дар офоқ дидаанд, дар анфус сайр мекунанд... Табақаи дувум. Ҳукамои расми**анд**... [67, с. 69-70].

Ҳамсадои «б», ки қобили табдил ба ҳамсадои бечаранги «п» будааст, ба ин сурат дар китоби «Назм-уд-дурар»-и нависанда дида мешавад: асп, мечаспонидам, махусп, пайғула ва монанди инҳо, чунонки мехонем: «... Ҳамвора аспи талабро дар майдони шавқ...» [68, с. 237, 238, 242, 211]. Дар баъзе маврид ҳамсадои «п» бар «ф» иваз шудааст, ҳамчун сифаҳсолор (сарлашкар) : «Ҳамин ки роёти фатҳи оёти ишк, мутаваҷҷеҳи истифтоҳи он хисор шуд, сифаҳсолори ваҳм....».

Дар матни рисолаи «Шарҳи «Гулшани роз» масдарҳои ҷаълии арабии бисёре ба кор рафтааст, аз қабил қобилият, ҷомеият, мавҷудият, бадалият, ҳайсият, ҷоҳилият, абадият ва ғ [81, с. 133, 138, 143, 145, 147]. Аслан «масдари ҷаълӣ» ба маънои масдари сохташуда аст, ки дар забони тоҷикӣ-форсӣ вучуд надорад ва ба шакли маснуи сохта мешавад. [352, с. зайли вожаи масдар]. Ин навъи масдарҳо одатан бо изофа кардани пасванд ба вожаҳои ғайри феъл сохта мешаванд, монанди «қобилият», ки аз «қобил» (сифат) сохта шудааст. Ин масдарҳо маъмулан дар матнҳои адабӣ ё гуфторӣ истифода мешаванд.

Дигар ин ки дар насри Ҳоҷа Соинуддин истифодаи «ё»-и маҷҳул зиёдтар ба кор рафтааст, монанди муқаддамот(е), қазоёе, маҷлисе, истидлоле, соҳире, нақле, ақле ва ғайра: «Тамассуке, ки ба оёт ҷустай ва **истидлоле**, ки бад-он кардаӣ...» [62, с.38]. Ҳамчуни пасванди «ӣ», ки дар забони адабии классикӣ онро «ё»-и ҳикоят хонанд, дар охири баъзе аз феълҳо ба кор рафта, шартӣ будани амал ифода шудааст: «Агар зарурӣ будӣ, мунъадим нашудандӣ» [81, с. 65]. Дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки ин пасванд аз «ҷиҳати грамматикӣ бо префикси «ме» ҳамвазифа мебошад. Вай одатан ба шакли тасрифии замони гузашта (асоси замони гузашта) омада, давомнокию мулқаратии амал, гоҳо шартӣ будани амалро мефаҳмонад [94, с. 257].

Гоҳо мушоҳида мекунем, ки дар баъзе китобу рисолаҳои Соинуддини Ҳучандӣ бандакҳои феълии шумораи танҳои «ам», «и» ва «аст» ҳазф шудаанд: «Гарди имконе аз вучуди худ наҷфшонда», «Идрокоти ҳақиқат ва вучуди мутлақ накарда...» [81, с. 34, 42]. Дигар барои исми танҳо феъли

чамъ ба кор рафтааст: «...Бар хоѝри ў хутур кунад, бидуни он ки сифате ё хукми оиқа монеъ **шаванд**». Гоҳи дигар барои ҳамон навъи исм дар ҳолати чамъ феъли танҳо меояд: «... Он асмоъ буд, ки зоҳир гашта буд, бар худам бар сабаби ин нафси нотиқа...» [132, с.109, 156]. Сабки сухани Соинуддин дар ин ду маврид ба забони адабии муосири тоҷикӣ наздиктар аст. Дар баъзе маврид бо таркиби изофае, ки дар он пасоянди аслии «ро» ба ҷойи касраи изофа ба кор рафта, замири муттасилро ҳам афзудааст: «Дигарон**ро** аз тарси марг, аркони вучуда**шон** вайрон мешавад » [68, с. яксаду ҳашт].

Бино ба навиштаи аксари адабиётшиносон дар насри аҳди темурӣ ҷумлаҳои пай дар пай, ки сабаби печидагии калом мегардад, корбаст шудааст, ки дар илми сабкшиносӣ ин махсусияти дастуриро исҳоб ва итноб номидаанд, яъне ба дарозо кашидани сухан, ки матлаби нависандаро пушида медорад. Аз ҷумлаи ихтисоси наср дар ин давра итноб дар баёни мақсуд аст, бахусус дар мактубҳову маншурҳо ва кутуби таърих. Нахуст китобе, ки дар таърихи адаби тоҷикӣ-форсӣ аз эҷози қадим ба итноби ҷадид гаравидааст, «Калила ва Димна»-и Абулмаолӣ Насруллоҳ ибни Муҳаммад (а.ХІІ) ба ҳисоб меравад, аммо ба андешаи Абдулхусайни Зарринкуб эҷозу итноб ва ибҳом аз вижагиҳои насри форсист: «Насри форсӣ дар назди нависандагони онҳо ғолибан аз таъқиду ибҳом ва эъҷозу итноб ҳолӣ нест» [158, с.141].

Дар баъзе аз навиштаҳои Соинуддини Хучандӣ ҳам гоҳ-гоҳ итноб ба мушоҳида мерасад. Дар фасли «Мунтавӣ шудани аҳкоми ошиқию маъшуқӣ ва зоҳир шудани султони Ишқ...» ин вижагӣ назаррас аст: «Чун тарокуми ғамони заломанҷом, ки ба мучиби зуҳури танаввуоти зилоли ҳаюлонӣ ва таъйиноти муҳайялоти ҳадасонӣ буд, ба маёмини табошири субҳи талъати маъшуқӣ аз мамлакати ҳақиқати ошиқ мунқашеъ гашт, ҳангоми он шуд, ки офтоби итлоқи ишроқи ишқӣ аз уфуқи мубанниш, ки маркази роёти маҳомиди субҳонӣ ҳамон аст, сар барзанад ва муқобилоти кавокиби кавнӣ ва мунозироти сайёрооти имконӣ аз манотиқи зуҳур ба макomini ихтифо фурӯ раванд [61, с. 104].

Аз он чи гуфта шуд, мусаллам мегардад, ки Соинуддин суханро бо як тарзу шеваи гуфтор, дар қолаби махсуси санъат ва ҳунар, яъне сабки маснуъ ва мурсал корбаст кардааст. Дар канори ин, истифода аз сохторҳои дастурии забон: воситаҳои ифодаи ҷамъи сарфи забони тоҷикӣ-форсӣ, ифодаи ҷамъи солими забони арабӣ (шикаста ва солим), корбасти бештари исм, феъл, ҷонишин ва масдарҳои ҷаълии арабӣ, «бо»-и таъкид ва «ё»-и маҷҳул, ки ин аз донандаи хуби қавоиди забони тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ будани нависанда дарак медиҳад.

V. 3. Мухтассоти ҳунари

Хоҷа Соинуддин бархе аз рисолаву китобҳояшро дар сабки байнобайнмиёни насри мурсали сода ва сабки маснуъ имло кардааст, ки аз ҳунари нависандагии ӯ паём медиҳанд, аммо бештарини асарҳои адиб дар сабки насри фанӣ таълиф шудаанд. Сабки фанӣ дар аҳди Соинуддин равнақи пешини худро аз даст дода буд ва рисолаҳои нависанда аз ин дидгоҳ ҳам дорои арзиши адабӣ ҳастанд. Ҳамин махсусиятро Муҳаммадтақии Баҳор ба инобат гирифта, дар фасли «сабки тоза», дар китоби «Сабкшиносӣ» рӯч ба вижагиҳои китобу рисолаҳои Хоҷа Соинуддин мулоҳиза кардааст [143, 219].

Ағлаби нависандагони он рӯзгор ба монанди Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Ҳофизӣ Абрӯ, Мирхонд ва Хондамир дар сабке миёнаи насри сода ва насри фанӣ ҳунарнамоӣ кардаанд. Аммо сабки насри Соинуддини Хучандӣ аз сабки нависандагони даври мавриди баҳс мутафовит аст. Яке аз он вижагиҳо **танаввуи мавзӯӣ** дар таълиф ва шевоии баён аст. Сабки баён ва услуби нигориши ӯ дар миёни донишмандону нависандагони он рӯзгор беназир аст ва аз «тамомии сабкҳо ва нигоришҳои фалсафӣ ирфонӣ мансур аз Форобӣ Ибни Сино, Баҳманёр, Ироқӣ Аттор, Кошонӣ Ғазолӣ, Қунавию Шайхӣ Ишроқ, Насафӣ Насириддини Тӯсӣ, Даввонӣ Мирдодом, Мулло Садро, Файёзи Лоҳиҷӣ ва ҷуз онон бештару болотар ва бо ҳеч як аз онҳо қобили муқоиса нест» [132, ҷиҳилу шаш].

Матонати баён ва сохторҳои дастурии забон, таъбирҳои таркибҳои хоса, аз вижагиҳои сабки ин нависандаи тавоност. Мавқеияти сабк ва осораш дар рутбаи мутуни олии **адабӣ-илмӣ** қарор дорад. Соинуддин ибораҳои маҷозиро фаровону шином истифода бурдааст. Таркибҳои аз қабилҳои «пунбаи ғафлат аз гӯш кашида», «ба зонуи мучодала даромад», «хоксорони кӯйи убудият», «тоҷи тақво», «пой аз кунҷи инзиво берун нанҳода», ки ағлаб бадеъ ва дорои бори ирфонӣ мебошанд, дар рисолаҳои ӯ зиёд ба чашм меҳӯрад [61, 87, 83, 80]. Қумалот ва таъбироти суҳанвар оҳанг ва мазияти назмро доранд: «Мо гуруҳе ҳашмнишин бошем», «Маҳмиле дигар нахоҳад буданаш», «камари корзор дарбандем» ва ғайра [61, 36].

Яке аз хасоиси умдаи насри Хоҷа Соинуддин **пайванди насру назм** аст. Суҳанвар пеш аз зикри ашъору амсол қаблан ба шарҳи маонии онҳо мебардозад: «Ошиқ дар ин сари вақт дар миёни гирдобҳои ғайрат афтода, забони ҳолаш бад-ин фаҳовӣ мутаранним мебуд:

Ҳар замонам шоҳи андӯҳе зи дил сар барзанад,

Худ намедонам чӣ тухм аст ин, ки дар дил кошӣ» [61, 101].

Риояти оҳанги калимот ва таносуби насру назм дар тамоми осори мансури Соинуддин ба назар мерасад. Насри махлут ба шеърҳои калимоти бузургон бо оёту ҳадис якҷо омадааст: «Назар гуфт: «Тақаддум, ки гуфти он тақдими ҳазрати маъшуқӣ аст ва рашаҳоти илтифоти ҳаёт ифозати ӯ:

Вагарна мо кадомин хок бошем,

Ки з-он маймунварақ ҳарфе тарошем» [63, 84].

Аз хусусиятҳои ҳунарии Хоҷа Соинуддин аст, ки ҳангоми шарҳу тавзеҳи мутун саъй кардааст, ки перомони масъалаҳои назарии адабиёт ва нақди адабӣ ҳам ибрози назар намояд. Фаразан, ҳини шарҳу тавзеҳи байти севуми қасидаи «Назм-уд-дурар»-и Ибни Фориз:

وَبِأَلْحَدَقِ اسْتَعْنَيْتَ عَنْ قَدَحِي وَمِنْ

شَمَائِلِهَا، لَا مِنْ شَمُولِي نَشَوْتِي

чунин менависад: «...Ва аз бадоеи хавоси ин таркиб, он ки аз мучарради сурати назми гуҳарнисораш, ин маънии ҳафӣ, арбоби фитнату зақоро равшан

мешавад. Чи фасли мумаййизи «қадах» (قَدَح) аз «ҳадақ» (حَق) ва ҳамчунин «шумул» (شَمُول) аз «шамоил» (شَمَائِل) ба ғайр аз нисбати **тартиби ҳуруф** чизи дигаре нест. Пас, тоифае, ки дар улувви рутбат ба манзалае расида бошад, ки кунгураи рифъаташ болотар аз болост....:

Чу ҳамнишинии Юсуф буд, Зулайхоро

Фарози маснади Мисру нишеби чоҳ якест.

Чу дӯст сояи худ бар сари ман андозад,

Маро дарахти бихишту буни гиёҳ якест» [68, 42].

Шореҳони осори асримиёнагӣ дар фунуни адабӣ ихотаи комил доштанд ва ҳангоми шарҳу тавзеҳи суҳан, зарурат пеш меомад, ки роҷеъ ба фасоҳату балоғати калом, мавқеи санъатҳои шеърӣ ва афкори ирфонӣ дар мубоҳиса бо шореҳони дигар нуқтаи назари хешро иброздоранд. Профессор Абдулманнони Насриддин дар ин бобат чунин менигорад: «Агар дар асарҳои назарии суҳансанҷони форсу тоҷик асосан улуми сегона: аруз, қофия ва бадеъ мавриди таҳқиқ қарор гирифта бошанд, дар шуруҳот унсурҳои ҳамаақсоми улуми адабӣ, балки ҳама қисми улуми мудавванаро метавон мушоҳида кард» [249, с. 139]. Дар тақя ба ин назария метавон гуфт, ки Соинуддини Хучандӣ ҳам яке аз донандагони улуми мудавванна буда, ҳангоми шарҳу тавзеҳи мутун аз фунуни адабӣ ва анвои он истифода кардааст.

Аз мазмуну мазийяти осори Соинуддин бармеояд, ки ӯ китобу рисолаҳои Абуалӣ Сино, Шаҳобуддини Суҳравардӣ, Насируддини Тӯсӣ, Муҳаммад Ғазолӣ, Саъдии Шерозӣ ва Низомулмулкро мутолиа намуда, аз ҷаҳоншиносӣ ва сабки таълифи онҳо боҳабар будааст. Махсусан, сабки суҳани Сино ва Суҳравардӣ (Шайхи Ишроқ) дар осори Хоҷа Соинуддин ошкор аст. Бар равиши сабки Сино китобҳои «Асрор-ус-салот», «Мабдаъ ва маод», бар равиши Шаҳобуддини Суҳравардӣ расоили «Ақл ва Ишқ» тадвин шудаанд.

Абуалӣ Сино дар рисолаи «Ишқ» навиштааст: «Акнун, ки ин муқаддамот маълум шуд, меғӯем...» [45, 418]. Соинуддин чунин менависад: «Ҳар гоҳ ки ин муқаддима равшан шуд...» [63, 313].

Сабки рисолаҳои «Этиқодот», «Нафсат-ул-масдури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум» сабки насри Муҳаммад Ғазолӣ, Низомулмулки Тӯсӣ ва Шайх Саъидро ба ёд меорад. Таври намуна: «... Бидон ки, агар аз азоби охираат халос ёбӣ, аз суоли қиёмат халос наёбӣ «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» («Ҳамаи шумо сарпарасту раиятдор ҳастед ва ҳамагон дар бораи раияти худ бозхост мешавед»). Гуфта будем, ки ҳурмати муъмин наздики мо беш аст аз ҳурмати Каъба наздики шумо. Аз ин суол чӣ ҷавоб дорӣ?» [63, 295].

Соинуддини Хучандӣ дар мавриди сабки навиштаҳои хеш чунин мефармояд: «Аммо он чи ба улуми ақлӣ тааллуқ дорад, агар касеро бар он эътироз аст, аҷаб нест, ки дар сухани ман мушкил ва ғариб афтад, ки фаҳми ҳар касе бад-он нарасад, бисёр аст, лекин алҳамдулиллаҳ мислеам ба шарҳи он ҳар чи гуфтаам, бо ҳар ки дар ҷаҳон аст, дуруст мекунам ва аз уҳдаи он берун меоям...» [63, 297].

Ҳамин тариқ ба кор гирифтани шеваи фаннӣ дар мавриди масоили мухталифи илмӣ, аз махсусиятҳои шеваи баёни Хоҷа Соинуддин ба шумор меояд. Бинобар ин, Соинуддини Хучандӣ эҳёгари насри фаннӣ дар поёни давраи Темурӣ ба ҳисоб меравад. Китобу рисолати адиб гузашта аз мақоми илмӣ дар олами худ тозагие доранд, зеро ки баъд аз ин ҳам кутуби илмӣ ба назар нарасид, ки ба шеваи насри адабӣ ва фаннӣ таълиф шуда бошад.

V. 3. 1. Шеваҳои корбурди санооти бадеӣ

Дар адабиётшиносӣ ҷиҳати муайян намудани арзишҳои адабии ин ё он асар пеш аз ҳама, ба ҷилваву тобишҳои санъатҳои бадеӣ рӯҷуъ мешавад. Ба ибораи дигар, яке аз рукнҳои асосии таъйини арзиши асари адабӣ ва ҷанбаҳои поэтикии он таваҷҷуҳ ба масъалаи бозтоби ҳунарии санъатҳои бадеӣ ба ҳисоб меравад. Аз муҳимтарин санои маънавии адабӣ, ки дар таҷаллии маонии калом бадеъ ва таҳайюлотии осори адибон мақоми барҷаста

доранд, ташбеҳу тачнис, талмеҳу истиора, тавсифу сифатчинӣ, тазоду муқобила, саҷъу мувозана, ташҳис ба шумор меоянд, ки дар осори Хоҷа Соинуддини Хучандӣ бо камоли ҳунармандӣ истифода шудаанд.

Ташбеҳ. Истилоҳи «ташбеҳ» дар илми балоғати классикӣ ба маънии монанд кардани чизе аст ба чизе, ба шарте ки он монандагӣ бар кизб ё ҳадди ақал(л) дурӯғнамо бошад, яъне бо игроқ ҳамроҳ бошад. Агар дар намунаи ташбеҳ ҳамаи аркони он мавҷуд бошанд, вале бар пояи сидқ бошад, ҷумла мухайял нест ва аз суvari ҳаёл ба шумор намеравад [197, 33].

Соинуддини Хучандӣ бо таваҷҷуҳ ба ин шартӣ муҳим бо мақсади ороиши сухан, пурбории калом ва ифодаи балеғи андешаҳои ирфонии худ аз санъати ташбеҳ фаровон истифода намуда, ба воситаи ташбеҳ ҳиссиёти руҳӣ, ҳаёлангезӣ, ақида ва ҷаҳонбинии худро рангину таъсирбахшбаён кардааст: «Маҷлисе, ки чун чашми нимхоби бутон орамида буд, монанди зулфи мушавваши дилбарон ба ҳам баромад.. » [61, 30]. Дар ин ҷумла махсусияти сохторӣ ва моҳияти ҳунарии санъати ташбеҳ дар баёни андеша риоя гардидааст. Миёни монандшаванда-«маҷлис», ки манзур пайғоми Нағма ба лашкари Ақл аст ва монандкунанда-«чашми нимхоби бутон», «орамида буд» **ваҷҳи ташбеҳ** ва «чун» **адоти ташбеҳ** иртиботи маънавӣ ва монандӣ вучуд дорад, ки андешаи шоирро фаҳлу бадеъ сохтааст. Ташбеҳе, ки бо тамоми аносири дохилӣ сохта шудааст, мавсум ба **ташбеҳи** равшан ё **ташбеҳи** муфассал мебошад. Ташбеҳ, ки ба ҳукми мисол оварда шуд аз ин навъи ташбеҳ мебошад.

Бархе аз нависандагон маъмулан ваҷҳи ташбеҳро зикр намеkunанд, ба ин хотир, ки каломӣ бадеӣ бояд ҳаёлангез бошад, вагарна пояҳои тахайюл заифу коста мегардад. Агар ташбеҳи наву бикр бошад, одатан ваҷҳи монандиро зикр меkunанд, то ташбеҳ фаҳмида шавад. Мутобиқи ин назария дар ташбеҳе, ки ваҷҳи мушаббаҳ ё монанда дар он зикр нашуда бошад, онро ташбеҳи мучмал ё пӯшида гӯянд, ки намудҳои гуногун дорад. Дар адабиётшиносӣ ташбеҳи пӯшида гуфта, ташбеҳро гӯянд, ки бидуни иштироки ёридиҳанда, вале бо воситаи калимаҳои таносубӣ ташкил меёбад:

«Бе сиёсати подшоҳ, ки зилли Офаридгор аст, заҳоби масолеҳи раоё мукаддар ва ниҳоли маоши эшон пажмурда монад...» [66, 71]. Дар ин ҷумлаи ташбеҳӣ фақат ду рукни ташбеҳ: мушаббаҳ ва мушаббаҳунбиҳӣ корбаст шудааст. **Подшоҳ** – мушаббаҳ, **зилли Офаридгор** – мушаббаҳунбиҳӣ аст. Дар намунаи мавриди баҳс, «**подшоҳ** – зилли Офаридгор» ташбеҳи пӯшида мавҷуд мебошад, зеро дар ин таркиб мақоми подшоҳ ба сояи Худованд монанд шудааст. Аз ин ҷо бармеояд, ки ибораи «подшоҳ зилли-Офаридгор» метавонад дар як вақт ҳам **ташбеҳи** пӯшида бошад ҳам **тавсиф**, ҳам **мачозу ихом** ва ҳам **талмех**, чаро ки вожаи зил(л) ро «ظَلٌّ» – ро метавон ба ду маънӣ шарҳу тавзеҳ дод. Нахуст ба маънии сояи Худованд дар рӯи замин, сониян, чун подшоҳ паноҳгоҳи кишвару раият аст. Сояи вай аз мақоми фазл ва лутфу меҳрубонии Худованд метавонад, ихом бошад. Илова бар ин, «السُّلْطَانُ ظِلُّ اللَّهِ» – подшоҳ сояи Худост ишора ба ҳадиси набавӣ аст, ки санъати талмехро ташкил додааст. Намунаи ташбеҳи шартӣ: «Ва ҳамчунин шаби ман, агар бар он зулфи шабранг, ки боди субҳ саргардони ӯст, аз муҳибби қаҳру итоб аз барои ҷони мискини ман фавоеҳи дилкушо вазидан гирад, ҳама саҳар бошад, ки мубашшири субҳи омолу амонӣ хоҳад буд» [68, 190].

Ба назар мерасад, ки Хоҷа Соинуддин дар истифодаи санъати ташбеҳ аз нависандагони он рӯзгор тафовут дорад. Матлаб ин аст, ки нависанда дар китобу рисолаҳояш, махсусан, «Ақл ва Ишқ», «Базм ва Разм» ва «Шарҳи «Назм-уд-дурад» бештар аз ташбеҳи **рамзӣ** ва ташбеҳи **хаёлӣ** истифода бурдааст, ки ағлаби ташбеҳҳо обнаҳӯрдаю обнарасида буда, офаридаҳои худ Хоҷа Соинуддин мебошанд: «Мо замзамаи хоксорони кӯи убудият ва инкисорем...» [61, 82]. Пайдост, ки «**мо**» манзур урафо ҳастанд-монандшаванда буда, «замзамаи хоксорони кӯи убудият ва инкисор»-монандкунанда мебошад [61, 87]. Дар ин намуна ташбеҳи инсон ба «замзамаи хоксорони кӯи убудият», аз офаридаҳои нависанда ба ҳисоб меравад. Дар канори ин, аҷзои онҳо эҳсошаванда буда, қобили тасвир мебошанд. Нависанда бидуни ба кор гирифтани ташбеҳҳои равшан, маршрут, акс ва киноят, ки ҳамагӣ ҷанбаи бадеӣ доранд, аз анвои дигари ташбеҳ мисли

ҳиссию ақлӣ, рамзӣ, ташбеҳу тамсил, ташбеҳу ташҳис низ бамаврид истифода кардааст, ки чунин шеваи баён яке аз махсусиятҳои ба қор гирифтани санъати ташбеҳ дар осори Хоҷа Соинуддин маҳсуб мешавад.

Гоҳе таркиботи қорбурди адиб чузъе аз таркиботи изофии ташбеҳӣ ва изофии талмеҳӣ мебошанд, ки дар қанори дигар санъатҳои адабӣ қарор мегиранд. Дар намунаи зайл ибораи «тақобули маншаъ» сифат барои «мавтин» аст ва таркиби «мавтини сифот» бошад, изофии ташбеҳӣ аст. Ҳамчунин «сифати фазо» низ сифати «рахматобод» аст, ки дар навбати худ «рахматободи вучуд» изофии ташбеҳӣ аст. Илова бар ин, «бисот» ва «инбисот» таҷниси зоиҷ шуда омадаанд, «навои ҷамол», «аҳли баситаи ғабро» ва «соқинони қуббаи ҳазро» таҷмини муздавач эҷод кардаанд, ки нишон аз санъати тарсеъ ҳам ҳаст. Инчунин «баситаи ғабро» ва «қуббаи ҳазро» навъи сачъи мутаваззин мебошанд: «Дар мавтини тақобули маншаи сифот, чун дар раҳматободи сифатфазои вучуд, симоти ҷамоли навол кашам, ҳамагии ман салои рағбат шавад, ки бад-он бисоти инбисоти амонӣ ва омол бар ҷумла аҳли баситаи ғабро ва соқинони қуббаи ҳазро густарида мешавад» [68, 276].

Таҳлилу баррасии ҷанбаҳои адабиву бадеии намунаҳои боло нишон медиҳанд, ки Соинуддини Ҳучандӣ дар ҳисори як таъбир се санъати бадеиро ғунҷоиш дода, ки аз истеъдод ва маҳорати нависандагии ӯ дарак медиҳад. Қорбасти устодонаи ин санъати бадеӣ шахсияти Соинуддинро дар қанори орифону файласуфони номовар ба унвони як суҳанвари ҳунарвар нишон медиҳад.

Санъати талмеҳ низ дар осори мансури Соинуддини Ҳучандӣ зиёд мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар фарҳангҳои муътамади тоҷикӣ-форсӣ талмеҳ ба маънии нигоҳи сабук қардан ба сӯи ҷизе омада, дар истилоҳи илми бадеъ ишора қардани шоир ё нависанда дар осори худ ба қиссаи маъруф ё овардани истилоҳи баъзе улум дар ҳилоли шеър ё наср мебошад [1, 610].

Сируси Шамисо талмеҳотро вобаста ба мазмуну мундариҷа асосан ба се гуруҳ чудо кардааст: талмеҳоти эронӣ, сомӣ ва юнониву ҳиндӣ. Талмеҳоти сомиро ба анвои исломӣ ва арабӣ тақсимбандӣ карда, бо натиҷагирӣ аз ин баррасиҳои илмӣ ду навъи асосии он талмеҳоти эронӣ ва исломиро таъкид мекунад. Навъи исломии онро бо номи қуръонӣ низ ёдовар мешавад, ки маншаи аслии дар китоби муқаддаси аҳли ислом доранд [83, 43].

Бозтоби санъати талмеҳ дар осори Соинуддини Хучандӣ аз ҳамин равшана ошкор месозад, ки дар осори нависанда нуфузи талмеҳоти қуръонӣ бештар аст. Махсусан, дар рисолаҳои «Тамҳид-ул-қавоид», «Шакқ-ул-қамар», «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам», «Мафохис» ва «Шарҳи «Назм-уд-дурар» таҷаллии талмеҳоти қуръонӣ бештар воқеъ шудааст. Дар робита ба мазмуну мундариҷаи ин талмеҳот ва шеваҳои қорбандии онҳо талмеҳоти китобу рисолаҳои Соинуддинро метавон ба се гуруҳ дастабандӣ кард:

1.Талмеҳоти маъхуз аз оятҳои қуръонию аҳодиси набавӣ;

2.Талмеҳоте, ки ба қиссаҳои қуръонӣ, яъне пайambarону шоҳон ишора намудааст;

3.Талмеҳоте, ки дар заминаи рӯзгори шахсиятҳои таърихӣ ва ё ирфонӣ сохта шудаанд.

Дар мавриди навъи аввали талмеҳот қайди як нукта зарур аст, ки Соинуддин аксари бобу фаслҳои рисолаву китобҳояшро бо ҳамди Худо ва оёти Қуръонӣ оғоз мекунад, чунончи дар намунаи зайл баъд аз ҳамди Худо ва наъти Муҳаммад (С) ишорат ба сураи «Анъом», оёти 96 ва 45 омадааст: «Душ ҳангоми он ки мубашшири «فَالِقُ الْاَصْبَاحِ» (ӯ шикӯфандаи субҳ аст) овозаи «فَقَطَعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا..» (Пас, беҳи гуруҳи ситамкорон бурида шуд) дар офоқ андохт...» [61, 25]. Хоча Соинуддин дар ин фикра санъати талмеҳ, киноя ва тавсифро тавҷам ба қор бурдааст, яъне мурод аз шикӯфандаи субҳ Худованд буда, баробари ин яке аз сифатҳои Ёст. Нависанда бо баҳрабардорӣ аз мазмуну муҳтавои китоби муқаддаси Қуръон зимни мазмунофаринӣ гоҳо тамоми маънии қиссаҳоро таҳлил мекунад ва гоҳе дигар ба чузъиёти муайяни қиссаҳои қуръонӣ ё аҳодиси набавӣ ишорат мекунад:

«Ин ҳазрати кудсӣ шиори бузургӣ аст, ки бо вучуди он ки муншиёни девони азал ба парвонаи қазо нафози боргоҳи ҷалол, мисоли тавфизии хилофати рубъи маскун, ба исми ҳақоик расми ӯ навишта, маншури иёлаташро ба туғрои «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (Сураи «Бақара» (2), қисмати аввали ояти 30-юм: «Ман ҷонишине дар замин меофаринам») мувашшаҳ сохтанд» [61, 33]. Ин ҷо ишора, ба қиссаи Одам (а) аст.

Аз мутолиаи китобу рисолаҳои нависанда метавон пай бурд, ки навъи аввали талмеҳот, ки асосан дар онҳо ба оятҳои қуръонӣ ё аҳодиси набавӣ ишора рафтааст, нисбат ба дигар анвои талмеҳот зиёд қорбасти шудаанд. Ин махсусияти бадеии рисолаҳо огоҳии комили Хоҷа Соинуддинро аз улуми қуръонӣ ва ҳунари нигорандагии адибро дар истифодаи бомавқеъии оёти қуръонӣ падиқор месозад. Навъи дувуми талмеҳоти қуръонӣ, ки дар осори Соинуддин тағаллуб дорад, ишора аст ба қиссаву ашҳоси мазқур дар Қуръон, махсусан, пайамбарону шоҳон: «Усули эшон бисту ҳашт мир беш нестанд. Шонздаҳ пиронанд, ки замони Идрису Шис ва Одам (а) дарёфтаанд ва аз мишқоти нубувваташон иқтибоси ҳақоикӣ ҳикамӣ намуда, дар замони Иброҳим ва Исмоил, ки нақл фармудаанд хонаҳои эшонро ба диёри араб.....» [61, 36]. Нависанда дар фикраи фавқ бо зикри пайамбарон: Идрису Шис, Одаму Иброҳим, Исмоил ва бо қорбасти ибораҳои рамзии «бисту ҳашт мир» ва «шонздаҳ пир» як навъ ишора ба таърихи пайдоиши ҳатту алифбо қардааст, ки бозтоби ин навъи талмеҳро ошқор месозад. Дар қутуби адабӣ нақл аст, ки Худованд бо забони набатӣ, ки фасеҳтарин забони сурёни аст, бо Одам сухан гуфт [21, 19]. Хоҷа Соинуддин дар таъба ба ин ривоят ба қадимӣ будани забони сурёни бар ҳатту забони арабӣ ва нисбат додани он ба Одам (а) ишора қардааст. Илова бар ин, «бисту ҳашт мир» – бисту ҳашт ҳарфи алифбои арабӣ буда, «шонздаҳ пиронанд» баёни рамзии таърихӣ ҳат ва ҳуруфи алифбост, ки тариқи талмеҳи рамзӣ баён шудаанд. Дар қанори он бояд ёдовар шуд, ки ишораи Соинуддини Хучандӣ дар ин ҷо ба таъри қомил қиссаи Одам (а)-ро фаро намегирад, танҳо як ҷузъи он қисса, яъне бо забони сурёни бо Одам сухан гуфтани Худованд ишора шудааст. Ин навъи ишорат

аз он дарак медиҳад, ки зимни қорбандии анвои талмеҳот Соинуддини Хучандӣ равишҳои хоси истеъмоли ин санъатро моҳирона истифода бурдааст. Нависанда ҷиҳати тақвияти андешаҳои хеш ба ашхоси таърихию асотирӣ, ба монанди Афлотуну Арасту, Зулқарнайну Мутаваккали халифа, Ҷамшеду Сиёвуш, Заҳҳок, дирафши Ковиёнӣ ва ғайра ишора карда, ҳамзамон аз зиндагинома ва ҷаҳоншиносии пирону шайхони тасаввуф чун Ғазолии Тӯсӣ, Абулқосими Қушайрӣ, Боязиди Бистомӣ, Ибни Арабӣ, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Хоҷа Муҳаммади Порсо ҳикояту ривоёт меоварад. Афзуда бар ин, Соинуддин бо истилоҳоти улуми нучум, мусиқӣ, фалсафа ва қисаси қуръонӣ талмеҳоти хотирнишин офаридааст.

Намуна аз мусталеҳоти мусиқӣ: «Устодони нойи наво қонуни тарабро бар оҳанги чанги шодӣ, ки бар дасти қанзони **Зухрасон** рост шуда бошад, навозанд ва ашъори рақикро дар мақоми **Ушшоқ** ба савти **Раҳовию Хусайнӣ** дар ҷилвагоҳи **Дугоҳи** симох ороянд. Ва мурғи руҳи асрори ӯ қорро аз пасти нишеби **Ироқи** фироқ ва сипоҳони аҳзон ба сӯи майхонаи **Чоргоҳи** висол тараққӣ диҳад, чи дар ҳар нағмае аз нағмаоти дилфиреб муаддои «Дигар бо ёдам овардӣ, қадимӣ суҳбати ёрон» фаҳм карда...» [68, 298].

Намуна аз қисаси қуръонӣ : «Ҳаройина дар миёни Банӣ Исроил назар ва аҳли фикр аз барои ҷаноби руҳонияти осори эҳё атвори Исавии моидаи ҷамъияти ҳикам ва маориф аз осмони изофат қурӯ фиристода шуд бар басити ҳавсалаи мустафизон густарида гашт» [68, 267].

Маълум гардид, ки аз воситаҳои муҳимми баёни Хоҷа Соинуддин санъати талмеҳ мебошад. Услуби нависанда бар пояи талмеҳ бунёд ёфтааст, бавижа, талмеҳи қуръонӣ: «Аз фаҳвои фармудаи «أَحْسِبِ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا «لَا يُفْتَنُونَ ءَامَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» ӯро танбеҳе қунӣ ва сойири аёну аъвои мамлакаташро маълум карда» [61, 42]. Талмеҳест бар ояти дувуми сураи «Анкабут», ки тарҷумаи он чунин аст: «Оё мардумон пиндоштанд, ки ба мучарради он, ки гӯянд: «Имон овардем»—гузошта шаванд ва онҳо имтиҳон карда нашаванд?» [96, 238].

Соинуддини Хучандӣ талмеҳро зиёдтар аз воситаҳои дигари баён истифода бурдааст, ба далоили зерин:

1. Иллати фаровонии корбурди талмеҳоти қуръонӣ дар осори Хоҷа Соин баста ба ҷаҳонбинии диниву ирфонии муаллиф мебошад. Хоҷа Соинуддин ҳамчун донишманди қуръоншинос бар ҳиками исломӣ ихотаи комил дошта, шираву шарбати онро дар мағзи осори хеш фурӯ рехта, бо файзбардорӣ аз маорифи қуръонӣ каломӣ хешро муассиру пурбор сохтааст.

2. Соинуддини Хучандӣ то ҷое талмеҳоти қуръониро барои дифоъ аз мутаассибони кӯтоҳандеш ба кор гирифтааст. Ин аст, ки оёти қуръонию аҳодиси набавиро, ҷиҳати радди тухмати нотавонбинон ва шӯҳони он рӯзгор қарор додааст.

Санъати тавсиф ҳам дар рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ басомади зиёд дорад. Нависанда бештар ҳангоми ситоиши Худованд, ҳамди Паёмбари акрам, тасвири ҳодисаву ашё ва қаҳрамонҳои маснавиҳои хеш Ошиқу Маъшук, Ақлу Ишқ, Хаёл, Ваҳм, Сомия, Босира, Базму Разм аз ин санъат истифода мекунад. Як махсусияти истифодаи тавсиф дар осори Соинуддин он аст, ки нависанда бештар ба ҷанбаи рамзии тавсифҳо мутаваҷҷеҳаст. Чунончи, васфи дастгоҳи ҷашм ва кайфияти биноӣ тариқи маҷоз зебову дақиқ баён шудааст: «Бар дари дарвоза ҷамъи сиёҳон саф кашида ва теғҳо оҳхта истода буданд... чун аз эшон бигзаштем саҳне дидем мурашшаш ва шӯҳнишинии бағоят дилкаш...». Манзур аз ин баён тавсифи рамзии дастгоҳи ҷашм ва кайфияти биноӣ ҷашмон аст [62, 40, 120].

Ин санъат дар насри нависанда, аслан барои тавзеҳи мавзуоти фалсафӣ, ирфонӣ чун «ҳавоси зоҳирӣ», «рубъи маскун», «ҳашт қушун» ва «ҳавоси ботинӣ» ба кор рафта, нависанда ба ҷанбаҳои адабии он бештар тавачҷуҳ кардааст. Бояд зикр намуд, ки санъати тавсиф бештар зимни сохтани ибораву таъбирҳои зебо нигориши дурахши дигаре ба Хоҷа Соинуддин бахшидааст: «Разм, ки сарҳанги боргоҳи ҷалол аст, аз сари ҷидди тамом забон тез карда...» [66, 70]. Нависанда барои иҷтиноб аз такрори сухан тавассути санъати тавсиф дар пайвастагӣ бо аносири дигари ҳунарий ибороти зебои шоирона

меофаринад, ки дар такомули балоғати сухани ӯ ва фасоҳати иборот нақши босазо гузоштаанд. Зимни сохтани вожаҳои мураккаби тавсифӣ ҳамзамон аз **тавсифу талмеҳу ташбеҳ** ба як бор истифода кардааст. Изофа бар ин, дар авҷи маҳорати худ ӯ ба ҳадди эъҷоз мерасад ва дар касрати истифодаи онҳо вижагиҳои волои ҳунарии насри нависанда ба зухур мерасанд: «Гӯё дар шаъни ӯст ва «صَرَحٌ مُّمَرَّدٌ مِّنْ قَوَارِيرِ» нишони ӯ» [66, 40]. Дар назари аввал талмеҳест ба сураи «Намл» (27), ояти 44, ки Сулаймон гуфт: «Ин саҳнест соф аз обгина». Дар диди дувум тавсиф мавриди истифода аст, зеро дар ин оят аз шукуҳу шаҳомати касри Сулаймон (а) сухан ба миён омадааст. Яъне Сулаймон (а) саҳни касри худро бо шиша фарш карда буд ва Билқис гумон кард об аст, пойҳояшро болои он гузошт.

Фаровонии тавсиф барои густариши санъати сифатчинӣ, ки дар балоғати классикӣ тансиқи сифот гӯянд, низ роҳро ҳамвор кардааст: «Ошиқи бечора, бо дили садпора аз сари тазарруъу ибтиҳол гардани изъон ва имтисолро пеш дошта, ки аввали рӯз, ки ин пойи маҳоликпаймойи ман ба хоки ин остонаи хунин нишони мушарраф гашт, дасти умед аз ҷони пажмон шустам....» [61, 97]. Мулоҳиза мешавад, ки дар намунаи мавриди баҳс «ошиқи бечора», «дили садпора» тансиқи сифот буда, «пойи **маҳоликпаймой**», «дасти **умед**» ва «ҷони **пажмон**» тавсиф шуда омадаанд.

Як хусусияти муҳимми истифодаи ин санъат дар насри Соинуддин дар он зоҳир мешавад, ки нависанда дар пайвастагӣ ба насри мусаччаъ ва киноя санъати тавсифро ба кор мегирад. Намуна: «Оёти муқобилаву муқотила миёни фаридуни гардун, ки султони нимрӯз аст...» [66, 69]. Дар ин намуна «султони нимрӯз» ибораи тавсифӣ буда, мурод аз «фаридуни гардун» офтоб аст. Вожаҳои муқобала (مقابله) ва муқотала (مقاتله) таҷниси хат шуда омадаанд. Миёни ҳарфҳои ҳамшакли «б» ва «т» (ب ва ت) фарқ танҳо дар нукта мебошад, ки номи дигари онро таҷниси лоҳак гуфтаанд. Аслан таркиботи хушоҳанге, ки Соинуддини Хучандӣ дар хилоли насри хеш ба кор гирифта, бештар аз навъи васфӣ ҳастанд, ағлаб бо мавсуфи худ тазмини муздавач месозанд, мисли «висоли иттиҳодмаол», «боргоҳи иззатпаноҳ», «офтоби

ирфонтоб», «ҳавсалаи уштурвори оламгубор», «дили саргаштаи ваҳшиниҳод» ва ғайра [66, 151 166, 218, 304, 305].

Тазод ва муқобила. Санъати тазод ва муқобила дар адабиётшиносӣ ба унвони саноеи муассир ё воситаҳои тасвири бадеӣ шинохта шуда, муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигарро ифода мекунад. Ҳангоми истифодаи ин санъат афкори андешаҳо ба ҳам муқобил гузошта мешаванд, ки қудам номи дигари онро мутобиқа низ гуфтаанд [212, 99].

Соинуддини Алӣ дар истифодаи ин санъат ҳам аз худ маҳорати тамоми зоҳир кардааст. Як хусусияти муҳими истифодаи ин санъат дар он зоҳир мешавад, ки нависанда дар пайвастагӣ ба насри **мусаччаъ** тазоду муқобилро ба қор мегирад, ки унсурҳои мутазод дар як вақт ба ҳам сачъ шуда меоянд: «Ошиқ чун мартабаи хеш аз ҳазини даракоти зиллу меҳнат ба авҷи дараҷоти иззу давлат соид дид ва қомати аҳволи худро ба ҳилаи авсофи ҳамида ва истиқомати авзои писандида ораста ёфт» [61, 93]. Дар намунаи ғавқ ибораҳои «даракоти зиллу меҳнат» ва «дараҷоти иззу давлат», «ҳилаи авсофи ҳамида» ва «истіқомати авзои писандида» ба ҳамдигар тазод шудаанд ва аз сабки таълифи ин ҷумла ҳам маълум мешавад, ки ибораҳои мазкур барои эҷоди сачъ дар забони насри Хоҷа Соинуддин таъсир гузоштаанд.

Дигар ин ки тарзи қорбурди ин санъат дар осори Соинуддини Ҳуҷандӣ нисбат ба нависандагони дигар тафовут дорад. Яъне нависанда ҳама гуна вожаҳои зидмаъноро қорбасти накардааст, балки қалимотеро зинати маънавии суҳанаш қардонид, ки қорои матолиби ирфонид. Дар мисоли зайл вожаҳои муқорабат (مقاربت) – наздикӣ, муқобили буъд (بُعد) – қурӣ тазод шудаанд, қале манзури суҳанвар аз муқорабат, баёни мақоми «қурб» аст, ки дар он мақом ориф ё ошиқ ба қисли маъшуқи хеш қомеб меқардад. Вожаи «ғайбат» ҳам дар намунаи мавриди баҳс мақом, қунонқи меҳонем: «Тараққӣ қардани ошиқ аз даракоти буъду ғайбат ба дараҷоти муқорабату муҳотибат» [61, 92].

Ин ду намуна қалел қар он аст, ки дар тақомули қанбаҳои қунари сабки насри Соинуддин Алӣ қорбандии санъати тазоду муқобила нақши муҳим

гузоштааст. Соинуддин кӯшидааст, ки ин навъи санъатро бо анвои дигари саноеи бадеӣ пайванд бахшад ва ба ин васила заминаи тавсияи матлаб ва маониро бо ҷанбаҳои ҳунарии наср аз умқи вусъати бештаре бархурдор намояд.

Мувозана ва сачъ дар насри нависанда, ки асосан бо истиқбол аз насри фанӣ ва маснуъ навишта шудаанд, дорои мақоми хос мебошад. Дар илми бадеи гузаштагон маъмулан аз се навъи сачъ зикр шудааст: Сачъи мутавозӣ (баробар), мутарраф (мухталиф ва рангоранг) ва мутавозин (ҳамвазн). Ба қавли устод Абдунабӣ Саторзода танҳо Ҳусайн Воиз анвои сачъро «бар чаҳор гуфта ва аз навъи сачъ ба унвони «сачъи мунфарид» низ ёд овардааст» [271, 49]. Бидуни ворид шудан ба баҳси ҷузъиёти ин анвои сачъ танҳо ҷилваи онҳоро дар осори Хоҷа Соинуддин мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

1. Намунаи сачъи мутавозӣ. «Забони **тақрир** ва қалами **тахрир** ба рафъу сабти он қиём натвонад намуд» [66, 70]. Мавриди дигар «...Як ногоҳ гузар бар мадориси улуми русум, ки майдони таҷоруби фаҳум аст, афтод» [61, 61]. Дар ин намунаҳо калимаҳои тақрир-тахрир, **улум**, **русум** ва **фаҳум** намунаи сачъи мутавозӣ шуда омадаанд.

2. Намунаи сачъи мутарраф. «Назди мубассирони офариниш ва хушмандони дорулиёри дониш ва биниш мардуд хоҳад буд» [66, с.14]. Мавриди дигар: «Дар исботи иттиҳод, аҳодиси ибонати оёт ба асониди мусаҳҳеҳи ривоёт ворид гашта...» [68, 295]. Дар вожаҳои **офариниш** ва **дониш**; **оёт** ва **ривоёт** ҳарфи равӣ якхел бошад ҳам, вале дар вазн мувофиқ нестанд.

3. Намунаи сачъи мутавозин: «Ба арзи пояи сарири аъло расонидаанд, ки... дасти тасарруф дар **хазоини** маорифи кашфӣ ва **ҷавоҳири** ҳақоқиқи Илоҳӣ мезанӣ». Дар намунаи мавриди баҳс калимаҳои хазоину ҷавоҳир ҳарфи равӣ (**н** ва **р**) фарқ дорад. Ё: «Ба идроки **завоҳири** табоеъ ва маърифати **аворизи** он... » [66, 43].

Дар осори Хоҷа Соинуддин сачъи мутавозин ва мутарраф дар ағлаби авҷот якҷо омадааст, яъне дар як қарина мо метавонем ҳар ду навъи сачъро

ба мушоҳида гирем: «Ишорати давлати башорат аз савби савоб чунин расид. Ҳаройина ба забони эҷозу ихтисор ин рисола дар қалам омад. Чун имтисоли ишорати давлати башорати вақт ногузир буд, баёни ғояти ин ду илми шариф, ки навбоваи замон ва тарғунчаи бустони ин овон аст, ба ибороте, ки фаҳми ҳамагон аз идроки он очиз наояд, дар риштаи интизом кашид, то бар саҳиби азҳору ашъор қуввати идроки ҳар кас мазмуни онро дарёфта, равшан ҳувайдо гардад» [65, 8].

Вожаҳои намуна ба навъи саҷъи мутавозӣ; ишорат – башорат; навбоваи замон – тарғунчаи бустон; азҳор – ашъор, саҷъи мутарраф; савбсавоб корбаст шудаанд. Дар баъзе маворид Хоҷа Соинуддин саҷъро ба таври мулоимӣ меоварад, яъне барои нармаи калом, ки чунин тарзи баён саҷъҳои Абдуллоҳи Ансориро ба хотир меорад, ки шеъргунаеро мемонад: «Агар бад-он ҳазрат расӣ, набинӣ магар ошиқӣ...» [68, 185]. Ё: «Муниси саргаштагон ба водии ҳирмон ва аниси ранчурони зовияи ҳичрон». Ошкор аст, ки дар ин намуна қаринаҳои мунису анис ҳирмону ҳичрон дорои саҷъи мутавозӣ ва саргаштагону ранчурон саҷъи мутавозин мебошанд. Ба назар мерасад, ки адиб аз анвои саҷъ бештар саҷъҳои мутавозӣ ва мутаррафро ба кор бурдааст ва саҷъ тавассути услубӣ дар осори Хоҷа Соинуддин ба як шакли наср мубаддал шудааст.

Аслан, саҷъ ва анвои он бо таъсири балоғати араб ва шеваи баёни осори асрҳои миёна ба вучуд омадааст ва он рӯзгор бештари китобу рисолаҳо барои қироат навишта мешуданд. Аз ин рӯ, сухани мутантану зарби муайян ба истиқболи хотири мухотабон ва завқу забони онҳо мувофиқтар буд. Ваҷҳи дигари корбурди саҷъ тағаллуби тафаккури асотирӣ ва романтикии тарзи тасвир дар адабиёти асрҳои миёна ба ҳисоб меравад.

Бо тавачҷуҳ ба ин ангезаҳо Хоҷа Соинуддин саҷъ ва анвои онро дар китобу рисолаҳояш бештар ба кор гирифта, дар баъзе маворид оҳанги сухани ӯ насри мураҷҷазро ҳам ба хотир меорад.

Саҷъ дар таърихи насри тоҷикӣ-форсӣ сабки вижаи мусавҷҷаъро ба вучуд овард, ки барои як марҳилаи адабиёти асрҳои миёна ва суханварони зиёде, аз

чумла Соинуддини Хучандӣ шеваи асосии эҷодӣ буд. Соинуддин дар мавридҳое сачъро бо тарсеъ омехта сухани насри мавзунро тавсеа бахшид. Таҷнис дар осори Соинуддин ба монанди ташбеҳу талмеҳ ва сачъ дар ба таври фаровон истифода шудааст: «Баъд аз он ки ҷуссаи таъйиноти кавнии ӯ ба тасодуми исқоми малом ва ғарому тамодии амроз ва аърози эъроз рӯй дар инҳамоку назорӣ ниҳад, ҳаройина.....» [61, 88].

Дар ин чумла вожаҳои аъроз(أعراض) ба маънии чамъи араз ва эъроз) (أعراض) ба маънии ҳазар кардан таҷниси хат шуда омадаанд. Дар ин калимаҳо тафовут дар навишти садонокҳост. Ё: «Машъаладорони чамани шамъ лолаву чароғи хайре афрӯхта, мутрибони туюр ва лахлаҳасӯзони бахур уди куморайӣ (قمارى عود) бо уди куморӣ сохта ва сӯхта...» [61, 26]. Миёни ин ду уди қаморӣ таҷниси том аст ва дар иборат лаффу нашр мураттаб ба кор рафта. Яъне нависанда гуфтанист, ки мутрибони туюр уди куморӣ сохта (барбат соз карда) буданд ва лахлаҳасӯзони бахур, уди куморӣ (чӯби хушбӯи сиёҳранг) сӯзонда буданд.

Дар ин намуна се санъати шеърӣ: сачъ, таҷнис ва тазод тавҷам мавриди истифода қарор гирифтааст. Миёни вожаҳои «сохта» (ساخته) соз карда ва «сӯхта» (سوخته) ба маънии сӯзанда таҷниси хат аст ва аз нигоҳи маъноӣ ба ҳам зидданд, яъне нависанда бо истифодаи калимаҳои мазкур санъати тазоду муқобиларо ҳам ба кор гирифтааст.

Ё дар намунаи зайл ҷиҳати шарҳи байти нахустини қасидаи «Тоия»-и Ибни Фориз, нависанда ҳам таҷниси том, иштиқоқ ва ҳам ташбеҳро қорбасти кардааст: «Соқӣ базмгоҳи ишқи ҳақиқӣ тавонад буд, ки мабдаи зухуру азҳор, масдари шууру ашъор тавонад шуд. Ҳаройина қуввати босираи **айни инсонӣ**, ки инсони айн самараи шачараи ҳадакаи зухур аст, балки самараи шачараи ҳадикаи вучуд ӯст » [68, 36]. Калимаҳои **ҳадақа-ҳадиқа** таҷниси ноқисанд, ки ҳадақа(حَدَقَه) ба маънои мардумакӣ чашм ва ҳадиқа (حَدِيقَه) ба маънии боғ аст. Дар ин навъи ҷинос ҳамсадоҳо якранг ҳам бошанд, садонокҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳамчунин вожаҳои зухуру азҳор ва шууру ашъор санъати иштиқоқро ташкил додаанд. Иштиқоқ аз решаи шақ(ق) гирифта

шуда, дар фарҳангҳо ба маънии шикофтан омадааст. Хосияти ин санъат он аст, ки нависанда ё шоир якчанд калимаеро меорад, ки ҳарфҳои онҳо дар гуфтор ба ҳам наздиканд ё ҳамаи ин калимаҳо аз як реша гирифта шудаанд. Калимаҳои зуҳуру азҳор аз як реша буда, илова бар ин, бо як «з» (ظ) навишта шудаанд. Ин вижагӣ омил бар он шуда, ки баъзе санъатшиносон иштиқоқро яке аз анвои таҷниси хат донистаанд, аммо дар асл он санъати ҷудогона мебошад [212, 182].

Дар ибораҳои «**айни инсонӣ**» ва «**инсони айн**» бошад, ҳар ду навъи изофаи ташбеҳӣ истифода шудаанд, ки аз хунари нависандагии адиб гувоҳӣ медиҳад. Дар таъбири «**айни инсонӣ**» навъи изофаи монанда ба монандшаванда мебошад, дар ибораи «**инсони айн**» изофаи монандшаванда ба монанда ба кор гирифта шуда, ки хунармандона воқеъ шудааст.

Намунаи таҷниси хат ё лоҳак: «Садои сити он ба мулозимони пояи сарир ҳақоиқи сарир расида...» [66, 8]. Вожаҳои ҳамчинси **сарир** «**سرير**», ба маънии бистар, тахт ва **сарир** «**سِرير**» овози найқалам ҳам таҷниси том ва ҳам таҷниси хат шуда омадаанд. «Ба овози баланд, овозаи эшон аз пойи хидмат ва ҷонсупорӣ менишинанд.» [66, 38]. Дар ин фикра калимаҳои ҳамчинси «овоз» (آواز) ва «овоза» (آوازه) таҷниси зоида мебошанд, ки тафовут танҳо дар ҳарфҳои мунфасила мебошад [66, 73]. Ё: «Мутаваккил аз ӯ эъроз кард ва дастурро дастурии шатранҷ бохтан дод [66, 77]. Вожаи ҳамчинси «дастур» ва «дастурӣ» намунаи таҷниси зоида мебошанд. Ҳама Соинуддин аз миёни анвои таҷнис бештар таҷниси том, хат ва зоидро ба кор гирифтааст.

Ташҳис ва саволу ҷавоб ҳам дар навиштаҳои Соинуддини Хучандӣ мақоми маҳсус доранд. Нависанда дар рисолаҳои «Ақл ва Ишқ», «Базм ва Разм» тавассути санъати ташҳис ба қувваҳои равонии инсон, ба монанди Ақл, Ваҳм, Хаёл, Сомия, Ваҷд, Нағма ва ғ. сифатҳои инсонӣ бахшидааст: «Чун Сомия ин муқаддамот бишнид, пунбаи ғафлат аз гӯш кашида, ба зонуи мучодала даромад. Хаёл гуфт: Суханро дар чунин ҳазрате, ки ба... ҷавохир ва аърози кавнайн аз роичаш ҷудо мегардад... Ваҳм чун ин бишнид, гуфт: Ин қазоё, ки ту эрод кардай ҳама мустадаллоти ман аст» [61,72, 73]. Соинуддини

Хучандӣ бо истифодаи санъати ташхис муноқишаи Базм ва Размро, ки яке намоди ишқу ирфон ва дигаре рамзи ақлу хирадварзӣ аст ба тасвир мекашад: «Чун номоварони анҷумани Базм, ки ҳар як саромади даврӣ ва пешрави майдони мубозироти таврианд, ин муқаддаматро бар ин адо гӯш карданд. Боз чун забоноварони Разм ин суҳанонро бад-ин назм шуниданд, ханҷари забон аз ниёми ком кашиданд, ки моёи тақарруби Шумо дар маҷолиси унс ва ҳарими хилвату сафо безътибор аст» [66, 73, 75].

Саволу ҷавоб дар рисолаҳои Хоҷа Соинуддин, махсусан, «Базм ва Разм», «Шаққ-ул-қамар» ва амсоли инҳо ҳамчун воситаи ифодаи хислатҳои фардии шахс дар либоси рамзу тамсил қорбасти шудааст: «Босира чун дид, ки суҳанони Самъ аз сари таҷаббуру тақаббур меояд, гуфт : «Моёи муфохарати ту бар ман надонам чист?». Сомия гуфт: «Ҳар чи ҳикояти садорати саффаи қавн ва тақаддуми маротиби зуҳур аст, онҳо чизе аст, ки тааллуқ ба ҳазрати салтанатпаноҳии маъшуқ дорад » [61, 82].

Баъзе нависандагон саволу ҷавобро ҳамчун тарзи баён истифода бурдаанд. Адабиётшинос Худой Шарифов ҳамин махсусиятро ба назар гирифта, чунин менависад: «Истифодаи саволу ҷавоб дар наср қонуни худро дошта, таърихан дучори дигаргуниҳои бисёре шудааст» [290, 117].

Соинуддини Хучандӣ санъати муболиға ва анвои онро низ фаровон ба қор бурдааст. Муболиғаҳои ӯ гоҳе ба сарҳади иғроқ расидаанд: «Пурсидам, ки аз вуруди мо чи гуна хабар шуд, Шуморо? Гуфтанд: «Мардуми мо аз маркази хок то сатҳи ҳаштумин афлок ба як лаҳза раванд [61, 40]. Бо истифодаи ин санъат меъёри қудрат ва тавоноии ишқ ба таври барҷаста падида оварда шудааст.

Таваҷҷуҳ ба санъатҳои маънавии адабӣ дар бисёре аз маворид омил бар он гардида, ки Хоҷа Соинуддин дар кӯтоҳтарин иборот матлаби бузургеро ғунҷоиш диҳад. Зимнан фасоҳат ва балоғати насри Хоҷа Соин бидуни истифодаи санооти адабӣ ҳам ба зебӣ чилва кардааст. Ба назар мерасад, ки ҳар ҳарфу ҳичо, луғоту таркибот дар ҷойи муносиб ва дар фазои шоирона истифода шуда, ҳамовоӣ мекунанд ва ҳунари нависандагии Соинуддини

Хучандиро ба намоиш мегузорад, чунонки менависад: «Хамеша ҳазрати маъшукӣ дар чилвагарӣ аст бо ушшоқ, то дили саргаштаи ваҳшиниҳод ба каманди исор мубтало кунад» [68, 144].

Санъатҳои бадеӣ василаеанд барои таҳқиқи тафаккури адабӣ, ки бо воситаи онҳо сохтори ҳунари ва тариқи сухани адабиёро меомӯзем. Бад-ин лиҳоз, таҳқиқи тафаккури адабӣ таҳқиқи ҳунари адабист. Хоҷа Соинуддин бо ёрии санъатҳои бадеӣ забони ҳунариро барои ифодаи мазомини ирфонӣ ва фалсафӣ корбаст кардааст. Бо истифодаи санъати ташбеҳ хусусияти эҳсосотӣ ва бадеияти забони асарҳои худро таъмин карда, бо мақсади ороиши суҳан, пурбории калом ва ифодаи балеғи андешаҳои худ аз ташбеҳ фаровон истифода намудааст. Ҳамчунин ҳиссиёти руҳӣ, ҳаёлангезӣ ва ҷаҳонбинии қаҳрамонони худро рангину таъсирбахш баён карда, аксар ташбеҳи рамзӣ ва ташбеҳи ҳаёلى мавриди таваҷҷуҳи адиб қарор гирифтааст. Бо истифода аз талмеҳ ва анвои он дар партави маънавият ва мазомини қуръонӣ суҳан гуфтааст. Тавсиф дар насри нависанда барои тавзеҳи мавзӯоти фалсафӣ, рамзӣ ба қор рафта, нависанда ба ҷанбаи рамзии тавсиф таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Аз миёни анвои сачъ бештар **мутаवозӣ** ва **мутарраф** истифода шудааст. Аслан, санъатҳои бадеӣ ҳамчун қолабҳои суҳан ба тарзи баёни суҳанварон мутобиқанд ва имкон дорад, ки аз тариқи омӯзиши онҳо ҷараёни адабии ҳунариро муқаррар кард. Истифодаи санъатҳо сабки ҳунариро ба вуҷуд меоранд.

Соинуддини Хучандӣ ҳамонанди Ибни Сино, Муҳаммад Ғазолӣ, Ироқию Маҳмуди Шабистарӣ ва орифони дигар аз улуми адабӣ комилан бархурдор буд.

Ба таъкиди Абдулҳусайни Зарринқуб «Лутфи баён ва диққати назар дар осори ӯ (Яъне, Соинуддин – С.М.) қобили мулоҳиза аст» [160,142].

Нависанда бар он бовар аст, ки андешаи ғазолӣ қодир аст бо истифода аз ҳаллоқияти ҳунарии забон печидатарин ақоиду афкорро дар содатарин шакл ба таҳрир дарорад. Яъне ӯ бо камоли ҷирадастӣ забони ҳунариро барои ифодаи мазомини ирфонӣ фалсафӣ ба намоиш мегузорад. Ба таъбири дигар

барои ифодаи ақоиду афкори ирфонӣ ва фалсафию иҷтимоӣ аз востаҳои адабиёти бадеӣ истифода намудааст ва таълифоти Соинуддини Хучандӣ чихати ифодаи ин афкор аз воситаҳои муҳимме ба шумор мераванд.

V. 3. 2. Усулҳои истифода аз оёту ҳадис

Корбасти оёту ҳадис аз ҷумлаи мухтассоти сабки Хоҷа Соинуддин ба ҳисоб меравад. Аҳли тафсир, махсусан, уламо ва донишмандони асрҳои миёна ҳангоми таҳлили масоили адабӣ ва ирфонӣ аз оёти қуръонӣ пайваста истифода мекарданд. Дар кутуби адабӣ ин тарзи баёнро усули нақлӣ ё манқул гуфтаанд. Тавзеҳ он ки аҳли фан, хоссатан, муршидони тариқат ҳангоми суҳбат дар миёни мардум ба манзури таъсирбахш воқеъ шудани каломии хеш аз оёту ҳадис далел меоварданд. Ин шева батадрич тарвиҷу такомул пазируфта, бар осори хаттӣ низ роҳ ёфт.

Тафсири Қуръону ҳадис, усули дину фикҳ ва сарфу наҳви забони арабӣ аз улуми марсуми асрҳои миёна ба шумор меомаданд. Шоирону нависандагони мо дар қабои шеърӣ наср, оёти Қуръонро баён намуда, барои дарки маънии оёти Илоҳӣ роҳ ва ташреҳи онҳо роҳ ҷустаанд.

Бисёре аз нодирагони адаби форсӣ ва донишмандони беназири мо, менависад профессор Абдулманнони Насриддин, -дилбохтаи Қуръон буданд. Санадҳои дақиқ боқӣ мондаанд, ки ба тафсири Қуръон иштиғол доштани адибону донишмандонро таъкид месозад ва ҳофизии кулли Қуръони карим будани Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Ҳофизии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва нафарони дигарро ба исбот мерасонад [253, с. 488].

Аз осори Соинуддини Хучандӣ ҳам пайдост, ки ӯ низ яке аз ҳофизони каломии раббонӣ буда, ҳамчунин аз улуми расмшудаи он рӯзгор, мисли тафсири Қуръон, сарфу наҳви арабӣ, фикҳу ҳадис ва калому ҳикмат огоҳии комил доштааст.

Аз иқтибоси оёту ҳадис дар таркиби осори мансур, таҳлилу тавзеҳи масоили адабию ирфонӣ бар мабноси Қуръон рӯшан аст, ки мантику фарҳанги

куръонӣ дар тамоми шоҳаҳои осори Хоҷа Соинуддин реша рондааст, то ҷое, ки ному унвонҳои китобу рисолаҳояшро аз вожа ва таъбироти куръонӣ интиҳоб кардааст, ҳамчун «Атвори салоса», «Шакқ-ул-қамар» ва ғайра. Ҳам вожаи «тавр», ки ҷамъи он атвор аст ва ҳам истилоҳи «шак(қ)» ба маънии шикофтан аз таъбироти куръонӣ мебошанд.

Хоҷа Соинуддин ҷиҳати шоҳиди фикр ва шарҳу тавзеҳи истилоҳоти куръонӣ **327** оят ва **184** ҳадиси набавиро дар осори мансури хеш истифода кардааст. Оёту аҳодис даромаде ба андешаҳои ирфонии нависанда буда, мутобиқи мавзӯи оёти каримаро шоҳид оварда, дар замина матолибу масоили баҳсталабро ҳал намудааст. Усулҳои овардани оёт дар осори Хоҷа Соинуддин ба таври зайл сурат гирифтааст:

а) Дар баъзе маворид қисме аз оят: **аввал, миёна ё охири он** истифода шудааст: «Дар ин айвони эътидоли бунёни инсонӣ, ки ба ишорати муаррифи «أَحْسَنَ تَقْوِيمٍ» ҳар касро ҷое ва ҷоҳе муайян гашта» [61, 80]. Ошкоро аст, ки таъбири «أَحْسَنَ تَقْوِيمٍ» («аҳсани тақвим») ҷузви охири ояти чоруми сураи «Тин» аст, ки шакли комили он ба д-ин қарор аст: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنَ تَقْوِيمٍ» («ба дурустӣ, ки Мо одамиро дар некӯтарин сурате офаридем») [95 / 4]. Ё: «Ва бар сифоти адамӣ, ки асли ҷибиллати ту аз он аст, бар фахвои фармудаи «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا كَسَبَتْ» иктифо намоӣ» [61, 97]. Ояти мавриди баҳс ҷузви аввали ояти 286-уми сураи «Бақара» аст, ки тарҷумаи он чунин аст: «Худо бар ҳеҷ кас ҷуз ба миқдори тоқаташ воҷиб намекунад, он чи амал кард, аз онӣ ӯ аст ва он чи гуноҳ кард, бар вай аст» [2 / 286].

б) Дар **ағлаби авқот** шакли пурраи **оятҳо** иқтибос шудаанд. Намуна: «Мазоқи эшонро аз он неъмат гирифт баҳравар гардонад, то аз имтисоли фармудаи «وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ» тафассӣ намуда бошад». Намунаи овардашуда ояти охирони сураи «Зуҳро» аст, бад-ин маънӣ: «Ва аммо ба неъмат Парвардигори худ хабар деҳ» [93/11].

в) **Шарҳу тавзеҳи оёт**. Аз рӯи осори мансури Соинуддин Хучандӣ метавон гуфт, ки вай яке аз муфасссирони забардасти Қуръони карим будааст. Нависанда ҳангоми тавзеҳи масоили адабӣ, ирфонии рамзӣ ҳамзамон

мазмунни оятро ҳам шарҳу тафсир менамояд. Яъне барои такмили матолиби хеш ва таъсирбахши калом аз оёту ҳадис шоҳид оварда, бад-ин васила онро як навъ шарҳ ҳам мекунад: «Ҳар кас ки аҳлияти ин мактаби мазкур ҳосил карда бошад, баъд аз он назар дар фармудаи «إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا» (Сураи «Юсуф», чузви васати ояти 4-ум: «Эй падари ман, ба дурустӣ ки ман ба хоб ёздаҳ ситора дидам») гӯш карда, аз маърифати тақвими ин кавокиби юсуфӣ бохабар бошад» [66, 83].

Соинуддин бо иқтибоси ин оят аз сураи «Юсуф», онро шарҳ ҳам баста, дар зимн хонандаро аз қиссаи Юсуф (а), ки онро дар кутуби тафсир «аҳсан-ал-қасаси» гӯянд, бохабар мекунад. Лозим ба таъкид аст, ки дар бештари осори мансури Соинуддини Хучандӣ шарҳу тафсир ва таъвил канори ҳам омада, навиштаҳои Соинуддинро аз мазияти хос бархурдор кардааст.

г) **Такрори оёт.** Гоҳо дар осори нависанда баъзе оёт ба такрор омадаанд. Ба таъбири дигар айни ҳамон оёт дар фаслҳои баъдӣ ё рисолаҳои дигар ба кор гирифта шудаанд. Масалан, **ояти 249-уми** сураи «Бақара», **ояти 69-уми** сураи «Зумар», **ояти 99-уми** сураи «Моида» ва ғ. ба таври мукаррар истифода гардидаанд.

Бо вучуди ба такрор корбаст шудани оёт дар насри нависанда, онҳо бамавқеъ ва вобаста ба мавзую матлаб истифода шудаанд, мисли ояти 99-уми сураи «Моида», ки бори аввал зимни мунозараю муноқашаи Калом ва Хаёл истифода шудааст: «Расули калом гуфт: «Ин нукуз, зоҳирулҷавоб аст, фааммо, илтизоми фармудаи «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ» («Бар пайғамбар чуз таблиғи аҳкоми Илоҳӣ вазифае нест») обест аз шуруъ дар он» [61, 39.] Ояти мазкур дар мавриди муноқишаю мочарои Қуввати назарӣ нисбат ба Ишқ низ ба кор рафтааст: «Чун Барида илҳом ба рикоби ҳумоюн мулҳақ гашта, масдуқаи «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ» арза дошт, аз ҳоли ҳамроҳаш тафаҳхус фармуданд [61, 47]. Ё ояти 45-уми сураи «Анъом», «فَقَطَّعَ دَايِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا» («Пушти касонеро, ки ситам карданд, чудо кард») ҳам дар рисолаи «Ақлу Ишқ» ва ҳам дар рисолаи «Базм ва разм» истифода шудааст [61, 25; 66, 68].

ғ) **Ягонагии мазмун ва оёт** аз вижагиҳои шеваи баёни Соинуддин аст. Оятҳо дорои пайванди дохилию маънавӣ буда, яке дигареро тафсиру тавзеҳ медиҳад, ки аслан аз хосияти оёти Қуръон бармеояд, ки баъзе оёти он тавзеҳдиҳандаи оёти дигар аст, ки: «**Ал-Қуръону юфассару баъзуҳу баъзан**» [171,123].

Соинуддини Хучандӣ ин навъи оётро ҳам муносиб ба ҳадафҳои ғоявии худ қорбасти кардааст: «Арқони давлатро ба насси «**إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا**» (Сураи «Анфол», қисмати миёнаи ояти 65-ум: «агар аз шумо бист кас сабрқунанда бошанд, бар дусад кас ғолиб шаванд; ва агар аз шумо сад кас бошанд, бар ҳазор кас аз кофирон ғолиб шаванд») мустаҳкам мегардонид ва равобити умеди эшонро ба васоиқи «**كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً**» (Сураи «Бақара», қисмати охири ояти 249-ум: «Басо гуруҳи андак, ки ба иродаи Худо бар гуруҳи бисёр ғолиб шуд»), тақвият меод» [61, 58].

Қуръон намунаи олии қудрати сухан аст ва дар он ояте ҳаст, ки усули қуръоншиносиро меомӯзад: «**هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ**» (Сураи «Оли Имрон», ояти 7-ум: «Он [Худой] аст, ки бар ту Китоб фуруд овард; баъзе аз он оятҳои устувор аст; он (ҷумла) асли Китоб аст. Ва баъзеи дигар (дорои маъниҳои) бо ҳам муштабеҳ аст»). Мутабиқи ин оят метавон оёти раббониро ба муҳкам ва муташибеҳ тақсим намуд. Муфасссирин оёти муҳками Қуръонро ба ин эътибор оёти уммулкитоб (модари китоб) меҳонанд, ки инҳо тафсируқунандаи оёти дигаранд. Соинуддини Хучандӣ сабъ намудааст, ки оёти муҳкам ё ба таъбири Қуръон оёти уммулкитобро бештар асоси нигариши худ қарор диҳад: «Ва ҳарчанд шуморо тасаввури ғалаба бошад, аммо моро умед бар фаҳвои «**إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَاتٌ**» (Сураи «Ҳичр», ояти 42-ум: «Ва ҳаргиз тӯро бар бандагони бохулуси ман ғалаба нахоҳад буд») восиқ аст» [61, 39].

Бояд гуфт, ки ояти мавриди назар тафсири оёти «**نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ**» (Сураи «Саф», қисмати охири ояти 13-ум: «Нусрат ва ёрии Худованд») ва «Басо гуруҳи андак, ки ба иродаи Худо бар гуруҳи бисёр ғолиб шуд» (Сураи «Бақара», қисмати охири ояти 249-ум) мебошад Гуфтори Хоҷа

Соинуддин ағлаб бар пояи ҳикмати қуръонист. Нависанда дар тавзеҳу тафсири матолиби ақлию нақлӣ ба ояти 30-юми сураи «Бақара» истинод менамояд ва ин оятро дастабандӣ карда, дар се маврид шоҳид овардааст. Навбати аввал дар мавриди ҷавоб гуфтани Хаёл, Расули каломро: «Хаёл гуфт: «Шайхи моро то кӯси давлати «خَلِيفَةُ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ» («Ман ҷонишине дар замин меофаринам») бар боми ин гунбади фирӯза задаанд» [61, 39]. Бори дувум дар масъалаи фиристодани Ишқ, Бариди Илҳомро ба ҷониби мамлакати Ақл: «Илҳом гуфт: Аҷаб, ки аз тири таъйири «تَعْلَمُونَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا» («Ман он чиро медонам, ки шумо намедонед») намеандешӣ ва ҳанӯз бар боми таъйин ва ҳастии хеш, кӯси «وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ» («Ҳол он ки мо ба ҳамди Ту тасбеҳ мегӯем ва барои Ту ба покӣ иқро мекунем?») мезанӣ» [61, 45]. Дафъаи севум дар мавзуи кайфияти аҳволи Ошиқ: «Аз тарафи дигар тантанаи «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَ يُسْفِكُ الدِّمَاءَ» («Оё дар замин касеро меофаринӣ, ки дар вай табоҳӣ ва хунрезӣ мекунад?») зоҳир гашт» [61, 90].

Аз ҷадвали истифодаи оёт дар матни осори насрии Хоҷа Соинуддин бармеояд, ки адиб аз сураҳои «Бақара» (30 оят), «Оли Имрон» (17 оят), «Анъом» (15 оят), «Аъроф» (13 оят), «Юсуф» (12 оят) шоҳид оварда, дар маҷмӯъ аз 73 сураи Қуръон 327 оят ва 184 ҳадиси набавиро дар тасдиқу тақвияти афқору андешаҳои хеш иқтибос кардааст [Ниг. замиаи 2].

Хоҷа Соинуддин бо расми муҳаддисони қадим дар канори оёти раббонӣ аҳодиси Расули акрам (с)-ро низ истифода бурда, мутобиқи баёни мавзӯю суҳанҳои Паёмбар (с)-ро шоҳид овардааст, ки мазмуну мантиқи онҳо бо оёти қуръонӣ пайванди қавӣ дорад. Намуна: «Аввало бибояд донист, ки одамиро ҳамчунончи дар мартабаи зухур рӯй омода шуда, ки одам бад-он мутаҳаққиқ аст ва тамоми он дар Юсуф (а) рӯй намуда, чунончи фаҳвои фармудаи: «أَحْسَنُ الْقَصَصِ» («Аҳсан-ул-қасаси») бад-он мушаар аст. Ҳамчунончи дар мартабаи камоли изҳор низ рӯй дорад ва тамоми он дар Муҳаммади арабӣ (с) пайдо шуда, чунончи фаҳвои фармудаи «أَنَا أَفْصَحُ» («Ано афсаҳу») аз он афсоҳ намуда» [64, 90]. Пайдост, ки таъбири «Аҳсан-ал-қасаси» ишора ба

ояти севуми сураи «Юсуф» аст: «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَ إِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْغَافِلِينَ» («Мо бо ваҳй фиристодани Худ ба сӯи ту ин Қуръонро бар ту беҳтарин қисса меҳонем. Ва ҳамоно (ҳол ин аст,) ки ту пеш аз он аз беҳабарон будӣ») [12/3]. Манзур аз таъбири «Ано афсаҳу» ишора ба ҳадиси зайл аст: «Ано афсаҳ-ул-араб» («أنا أفصحُ العرب – Ман фасеҳтарини араб ҳастам») [64, 91]. Соинуддин аз зебоиву покизагии зоҳирию ботинии ҳазрати Юсуф (а) ёдоварӣ карда, барои тасдиқу тақвияти афкори хеш нахуст ба ояти севуми сураи «Юсуф» истинод мекунад. Пасон камолоти маънавии ҳазрати Муҳаммад (с)-ро зикр карда, ҳадиси «Ман фасеҳтарини араб ҳастам»-ро иқтибос мекунад. Яъне Соинуддини Хучандӣ бо ин шева оёту ҳадисро канори ҳам оварда, ки чиҳати тақвияти афкору ақоиди ӯ муносибтар аст. Дар бештарини ҳолат шакли пурраи ҳадис дар ҳолати дигар қисме аз ҳадис корбаст гардида, ки дархури матлаби куллии нигоранда мебошад: «Хаёл чун ин мақол бишнид дар миён даромад, ки фаҳвои фармудаи «لا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى شِرَارِ النَّاسِ» («Қиёмат ба по намешавад, магар бар бадтарин мардумон») масдуқаи ҳоли эшон аст» [61, 59].

Як нуктаро бояд зикр кард, ки Хоча Соинуддин бо корбандии оёту ҳадис дар осори худ қасд дошт, таъкид намояд, ки аз тариқаи суннату ҷамоат берун нарафтааст. Дар ҳар навиштаи худ ӯ аз оёти қуръонию аҳодиси набавӣ барои душманону бадхоҳон, ки ӯро муттаҳам ба сӯфигарӣ карда буданд, далели рад меорад, хосса барои шоҳони он рӯзгор Мирзо Шохрух ва писараш Мирзо Бойсанғур, то бегуноҳии худро исбот кунад.

Соинуддин, ки аз донишманди улуми манқул ҳам буд, ин фазилат ба эҷодиёти ӯ таъсири амиқ гузоштааст. Бинобар ин ҳар асари нависанда талошест босубот барои дур кардани бидъату хурофот аз рӯзгору афкори мардум. Шарҳу тавзеҳи масоили мухталифи илмӣ бо така ба оёти раббонӣ ва аҳодиси набавӣ далели муҳкаме буд, ки теша ба решаи ҷаҳолат мезад.

Соинуддини Хучандӣ бар китобҳои ҳадис ва муҳаддисони маъруф, монанди «Саҳеҳ»-и Бухорӣ, «Саҳеҳ»-и Муслим ва таълимоти Ҳаким

Тирмизӣ тасаллутӣ комил дошта, онҳоро ҳамчун сарчашмаи боэътимод бештар ба кор ғирфтааст.

Ҳамин тариқ, пайвастиҳо дар сабки Хоҷа Соинуддин, махсусан, овардани ояту ҳадис танҳо барои ороштани насру шоҳиди фикр намеояд, балки дар бисёрии маворид барои такмили матлаб ва итмоми ҷумла аст, ки бидуни онҳо матн ноқис мемонад. Соинуддини Ҳуҷандӣ чиҳати тақвияту тасдиқи афкору ақоиди хеш оёти раббонӣ ва аҳодиси набавиро канори ҳам истифода бурда, дар канори ин бо истинод ба оёту ҳадис хешро аз ради тухмати муғризону айбҷӯён ғимоя кардааст. Дигар ин, ки дар аҳди Соинуддин истифода ва бардошт аз алфозу таркиботи арабӣ, баҳусус, оёти Қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ барои санъати суҳанварӣ намунаи комил буд ва инро Қуръон, ки намунаи олии қудрати калом аст, тақвият меод.

V.3.3. Рамзпардозӣ ва корбурди ҳикоятӣ тамсилӣ

Истифодаи маъноӣ маҷозии каломот дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ собиқаи қадима дорад ва ағлаби соҳибназарон дар осори хеш рамзу тамсилро дар канори ҳам ба кор бурдаанд. «Рамз» вожаи арабӣ буда, маъноӣ он ба лаб ё ба чашм ва ё ба абрӯ ишорат кардан аст, яъне суҳани пӯшида. Ҳамчунин ба маъниҳои роз, сатр, имо, нишона, аломат ба кор рафта, дар маҷмӯъ фаҳмонидани матлабест аз тариқи узвҳои инсонӣ ё ишораи махсусе, ки чизро мефаҳмонад [178,1].

Дар фарҳангу ҳикмати исломӣ рамз бо Қуръони карим оғоз шудааст, яъне баъди реҳлати Расули ақрам (с) асҳоб ва муфасссирин чиҳати шарҳу тавзеҳи маонии ботинии Қуръон аз тариқи рамз суҳан меғуфтанд. Вожаи рамз як маротиба дар сураи «Оли Имрон», ояти 41-ум омадааст ва аксари муфасссирон ин калимаро ба маънии «ишорат» ва «ишора» тафсир кардаанд. Абулфазли Майбӯдӣ, ки ҳини тарҷума кӯшидааст, муодилҳои тоҷикӣ-форсиро барои вожаҳои арабӣ пайдо кунад, ояти мазкурро чунин маънӣ кардааст: «Закариё гуфт: «Худованди ман, нишонӣ бахш маро». Ҷавоб дод вайро, ки: «нишони ту он аст, ки суҳан нагӯӣ бо мардумон се рӯз магар

намунӣ ва ишоратӣ» [178, 2]. Яъне Майбудӣ дар баробари маънии вожаи арабии «рамз» муодилҳои «намун ва ишорат»-ро дар канори ҳам овардааст.

Нахустин касе, ки ба рамз сухан гуфт ва масоилу матолиби ирфониро ба истилоҳҳои рамзӣ баён кард, Зуннуни Мисрӣ (ваф. 240-250х. / 855-865м.) будааст: «Ҳам ӯ аввал касест, ки рамз ба кор бурд ва масоили ирфониро ба истилоҳоти рамзӣ баён кард, ки фақат касоне, ки вориданд, бифаҳманд ва новоридҳо чизе нафаҳманд. Ин равиш тадричан маъмул шуд, маонии ирфонӣ ба сурати ғазал ва бо таъбириоти самбулик баён шуд» [244, 93].

Достонҳои рамзӣ ва тамсилиро аз ҷиҳати шакл ва корбурди ҳикоят ба ду даста тақсим кардаанд:

1. Достонҳое, ки дар онҳо ҳайвонот ва гиёҳхову ашё ба шахсияти инсонӣ зуҳур мекунанд ва аъмолу афъоли инсонҳо аз онҳо сар мезананд, ки ҳар як намояндаи гуруҳи хосе аз инсонҳост. Намунаи ин гуна достонҳоро дар «Калила ва Димна»-и Насруллоҳи Муншӣ, «Ҳадиқа»-и Санои Ғазнавӣ, маснавиҳои Фаридуддини Аттор, «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ, «Мушу Гурба»-и Убайди Зоконӣ ва дигар осори манзуму мансур метавон мушоҳида кард. Мақсуди аслий аз баёни ин достонҳо таълими масоили ахлоқӣ ва омӯзиши тариқи расидан ба дараҷаҳои саодат бар мабной назари нависанда ба хонанда мебошад.

2. Достонҳое, ки дар онҳо ривоёти ҳуди достон ҳадафи аслии нависанда аст. Ин достонҳо тамсилҳое мебошанд, ки дар онҳо мафҳумҳои ақлу ишқ, ваҳму ҳаёл, ҳусну ҳузн ва ғайра шахсият пайдо мекунанд ва андешаву таҷрибаҳои ирфониро аз тариқи шахсиятбахшӣ дар зимни ҳодисаҳову гуфтугӯҳо баён мекунанд [178, 120- 123]. Намунаи чунин тамсилҳо мунозараи «Ақл ва Ишқ»-и Абдуллоҳи Ансорӣ, «Мунис-ул-ушшоқ»-и Шаҳобуддини Сухравардӣ, «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Хучандӣ ва «Ҳусну Дил»-и Фаттоҳии Нишопурӣ ба шумор мераванд.

Қиссаву достонҳои рамзӣ дар осори Соинуддини Хучандӣ низ ҷойгоҳи вижае доранд. Нависанда дар рисолаҳои: «Базм ва Разм», «Ақл ва Ишқ», «Ат-тамҳид фӣ шарҳи «Қавоиди-т-тавҳид», «Шаққ-ул-қамар» ва амсоли онҳо

ба нигориши комилан рамзӣ пардохтааст. Поя ва заминаҳои рамзу тамсилҳои Соинуддини Хучандӣ ба улуми «завқӣ» ва «бахсӣ» асос ёфта, бидуни маърифати улуми мазкур шикофтани рамзу тамсилҳои Соинуддини Хучандӣ имконпазир нест. Ба қавли худи ӯ: «Таҳқиқи татбиқи байналоламин, ин ҷо маҷолаш танг аст...» [61, 50]. Доир ба таъбири «татбиқи байналоламин» донишмандон муттафиқанд, ки он чи дар олами кабир аст, назире дар вучуди инсон дорад. Ин шабоҳат боис шуда, ки инсонро олами сағир дар баробари олами кабир бихонанд ва ба рамзгарой дар ин бобат пардозанд. Манзури нависанда аз «татбиқи байналоламин» низ ишорати ҳамин нукта аст. «Ва ин ҳама як қушунанд, аз ҷумлаи ҳашт қушун, ки ба тумони кайф мавсум бошанд, панҷ аз эшон бародаранд ва се дигар абноӣ ғамом бошанд. Подшоҳи моро даҳ тумон аз ин мақула ҳастанд: нух аз чинси мо мардуманд ҳашмнишин ва як тумон аз чинси шумо шаҳриёнанд» [61, 32]. Соинуддин бо истифодаи санъати киноя масъалаҳои меҳварии фалсафиро бо забони рамз баён кардааст. Манзур аз «ҳашт қушун» лаззатҳо ҳастанд, ки нависанда онҳоро «кайф» номидааст, ки ба ҷаҳор бахш тақсим мешаванд. **Кайфияти маҳсус**, ки худ панҷ навъ аст ва Соинуддин «панҷ бародар» медонад: босира, сомиа, шом(м)а, ломиса ва зоиқа. Ва аз он се дигар, ки ба қавли нависанда амӯзодагон ҳастанд, **кайфияти нафсонӣ** дар назар аст: ғаму шодӣ, шарм ва ҳасад. Мурод аз «даҳ тумон», ки дар ин намуна ба кор рафтааст, мақулотӣ ашара аст, ки як ҷавҳар ва нух араз мебошанд ва нависанда ҷавҳарро шаҳрнишин доништа ва ҷарозро ҳашмнишин.

Соинуддин дар равиши тамсил бештар ба «Саломон ва Абсол»-и Сино «Овози пари Ҷабраил» ва «Мӯнис-ул-ушшоқ»-и Шаҳобуддини Сухравардӣ (Шайхӣ Ишроқ) пайравӣ кардааст. Нависанда рамзу тамсилро канори ҳам ба кор гирифтааст, зеро дostonҳои тамсилӣ ё ҳикоятӣ тамсилӣ рамзомез ҳастанд ва тамсил бидуни рамз комил нест, аз ин рӯ, дар ҳамаи рисолаҳояш ҳикоятӣ ривоётӣ тамсилро ба кор гирифтааст. Фаразан дар достони «Базм ва Разм» (се ҳикоят), «Атвори салоса» (се ҳикоят), «Ақл ва Ишқ» (ду ҳикоят), «Шарҳи

«Назмуд-дурар» (се ҳикоят). Усули истифодаи ҳикоеъу ривоёти тамсилӣ дар осори нависанда чунин аст:

1. Дар бештари маворид мазмуну моҳияти ҳикоеъ ёдоварӣ мешавад.
2. Дар хилоли наср шакли пуррраи ҳикоят оварда мешавад.
3. Дар баъзе мавридҳо ишора ба ҳикоят мекунад.

Масалан, дар фасли «Оғози мунозараи Ваҳм Ақлу асҳобаш» аз забони Ваҳм мазмуни ҳикояти «Намакфурӯш ва боргоҳи султон Маҳмуд»-ро баҳри Ақл шохид овардааст: «Эй ақл! Ҳикояти намакфурӯш ва боргоҳи Маҳмуд машҳур аст, ки чун султонро маълум шуд, ки он гадо ба ҳавои матбахи ишқи Аёз, намаки ниёзро василаи изҳори сӯзу гудоз сохта «Баҳона кардаам нонро, валекин масти хаббозам». Гуфт: «Ту бо ин мукнат ва истеъдод тамаъ дар косаи Маҳмуд мезанӣ, ки симоти ҳашматашро пилони куҳпайкар мекашанд». Эй шӯрбахт! Боргоҳи Маҳмуд чи ҷойи нидои намак аст?

Гарат хизонаи Маҳмуд нест дасти тамаъ,

Далер дар шикани турраи Аёз макаш.

Ҷавоб дод, ки: «Ин асбоб ҳама асоси васл аст ва сози маъшуқӣ Аёзро бошад. Ошиқиро чашми гирён ва дили бирён асбоб аст ва он сӯхтағони оташи Ҳирмонро ба камол тавонад буд» :

Ишқбозон дигаранду айшсозон дигаранд,

Он чи бо Фарҳод мебинам дар Парвиз нест.

Ва аммо нидои намак, дар ин ҷо ишоратест, ки деги ишқи туро намаки таҷрид дарбоист аст: «Солик ар худ, сад ҳунар дорад таҷарруд боядаш» [61,.69]. Соинуддини Хучандӣ дар зимни ҳикояти «Намакфурӯш ва боргоҳи султон Маҳмуд» масъалаҳои муҳимтарини ирфон: сӯзу гудоз, розу ниёзи ишқ, мақоми васл, таҷрид ва таваккулро шарҳу тавзеҳ додааст. Ба тасдиқи Соинуддин «намак» дар ин ҳикоят рамзи шӯру шавқ аст, ки он дар деги ишқи Маҳмуд вучуд надорад, яъне «намаки таҷрид». Дар пайванд ба ин масъала аз Ҷалолуддини Балхӣ масал мезанад, ки хеле мунсифона аст: «Баҳона кардаам нонро, валекин масти хаббозам». Мисраи дуҷуми он чунин аст: «На бар динор мегардам, ки бар дидор мегардам». Дар канори ин, аз Хоҷа Ҳофиз низ мисрае

ба ҳукми бурҳон меорад, ки ҳам матлабро тақвият медиҳад ва ҳам бо сабки хоси худ масъаларо равшан мекунад: «Солик ар худ сад хунар дорад, таҷарруд боядаш». Ҳарчанд, ки асли байт чунин аст:

Таҷа бар тақвову дониш дар тариқат кофирист,

Роҳрав гар сад хунар дорад, таваккул боядаш [87,191].

Нависанда ба василаи саргузашти Маҳмуд ва Аёз масоили ишқро барои хонанда хеле таъсирбахш ва завқангез нишон медиҳад. Дар ин ҳикоят мурод аз Маҳмуд – шоҳи ишқ ва «намакфурӯш» тамсиле аз гадои ишқ буда, сабку услуб ва тарзи баён низ бо равиши тамсилӣ аст. Сарчашмаи ҳикоят «Савонех-ул-ушшоқ»-и Аҳмади Ғазолӣ мебошад. Яъне дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ бори нахуст Аҳмади Ғазолӣ дар «Савонех-ул-ушшоқ» ба нақли ҳикояти «намакфурӯш» пардохта ва баъдан мавриди мулоҳиза ва андешаи суҳанварони дигар қарор гирифтааст, аз ҷумла, Соинуддин низ барои ҳаққи адои матлаб ин ҳикоятро шоҳид овардааст.

Соинуддин дар достони «Базм ва Разм» аз забони қаҳрамон-Разм ҳикояти «Мутаваккали халифа бо вазири худ Абулмаёмин»-ро ба шакли комил меорад, ки мазмуни мухтасари ҳикоят ингуна аст. Мутаваккали халифа бо вазири донои худ дар ҳоли гуфтугӯ буд ва матолиби мухталифро радду бадал ба оёт истишҳод мекарданд. Дар лобало ба ҳазлу шӯхӣ ҳам мепардохтанд ва шатранҷ низ бозӣ мекарданд, ки ногоҳ касе иҷозаи даромадан хост. Вақте ворид шуд, Мутаваккал аз ӯ пурсид: Чӣ қадар бар тафсир ва таъвили оят ихота дорӣ? Гуфт: «Дар ин шева шуруе нарафта». Пурсид аз ҳадис, маърифат ва илми ричол чизе медонӣ? Гуфт: Ба дунболи омӯхтани ин донишҳо нарафтаам. Дар илми усулу фуруъ ва низ фалсафаву мантиқ чӣ қадар заҳмат кашидаи? Гуфт: Ин номҳоро камтар шундаам. Пурсид луғат ва сарфу наҳв медонӣ? Гуфт: Дар онҳо дониши чандоне надорам. Пурсид Қуръон ҳамедонӣ? Гуфт: Ин дигар гуноҳи падарам буд, ки ба ман наёмӯхт. Мутаваккал рӯй баргардонд ва пас аз лаҳте оби даҳони худро бар чеҳраи он шахс андохт. Вазир бо тааҷҷуб пурсид: Эй амиралмуъминин чаро ба ӯ ихонате кардӣ? Гуфт: Маъзурам

чун тибқи қоида оби даҳонро бояд дар пасттарин ва вайронтарин ҷой андохт ва ман аз ин шахс бемиқдортар ва вайронтар наёфтам:

Он ро ки ақлу донишу тамйизу рой нест,

Хуш гуфт пардадор, ки кас дар сарой нест [66, 78].

Нависанда дар ҳикояти мавриди андеша ба воситаи образҳои Мутаваккал ва шахси нодон ду нуктаи муҳимро ошкор мекунад. Нахуст ин ки нафарони нодон дар ҷомеа арзиш надоранд ва дар зиндагӣ раҳгум мезанд, ки дар ин бобат бузургони мо суҳанони зиёде гуфтаанд ва решаи он ба андешаҳои мутафаккирони ҷунонӣ, монанди Афлотуну Арасту мерасад. Таърихи қадимии ин масал далели он аст, ки масъалаи илму дониш ва омӯхтани он аз ниёзҳои аввалини ҷомеа ва давлат ба шумор меравад, бад-ин лиҳоз, нависанда каломи хешро бо байти зерин хулоса мекунад:

Он ро ки ақлу донишу тамйизу рой нест,

Хуш гуфт пардадор, ки кас дар сарой нест.

Ин байт аз боби ҳафтуми «Ғулистон», аз ҳикояти «Ҷидоли Саъдӣ бо муддаӣ дар баёни тавонгарӣ ва дарвешӣ» истинод шудааст, ки мисраи аввали он чунин аст: «Он ро ки ақлу ҳиммату тадбиру рой рой нест» [85, 264].

Дувум ин ки улуми шаръӣ ё нақлӣ аз илмҳои мутадовилаи он замон будааст, бинобар ин Мутаваккали халифа бештар аз оёту ҳадису ва таъвилу ахбор пурсон мешавад. Ҳама Соинуддин аз рӯзгору шахсиятҳои таърихӣ Зулқарнайн, Афлотун, Арасту, Низомулмулк, Сиёвуш, Фаридун қиссаву ҳикоятҳо оварда, аз таркиби нақлу тасвирҳо бо воқеият ва таҷрибаҳои таърихӣ назару диди хешро мукамал месозад.

Рамзу тамсил навъи пӯшида суҳан гуфтан аст ва расонидани ҳадаф дар шакли ғайри мустақим, ки аз вежагиҳои дигари диди эстетикӣ осори Соинуддин Хучандӣ ба ҳисоб меравад, ки дар радифи осори машоихи сӯфия вижагиҳои адабиёти мансури ирфониро тақомул бахшидаанд. Ин қазияро мулоҳизаҳои Н. Салимов низ тасдиқ менамоянд: «Аҳли тасаввуф

баробари интишори мавзуоти насри форсӣ тавонистанд, ки ду мухтассоти муҳимми адабиёти мансури сӯфиёнаро аз осори дигар имтиёз бахшанд:

1. Ба вучуд овардани сабки хосаи осори сӯфиёна дар насри форсӣ, яъне нигориши адабии матолибе, ки хоси ҳамин табақа буда, идроки комили муҳтавои он ба сӯфиён ва пайравони ин маслак муяссар мегардад.

2. Мустаъмал гардидани мусталехоту таъбироти мармуз дар забони осори мансури сӯфиёна. Ин омил боиси он гардид, ки асарҳои рамзӣю фалсафӣ дар қаламрави ирфони форсӣ ба вучуд омада, мусталехоти хосаи аҳли тариқ, ба иртиботи сулуку фирқаи махсуси онҳо арзи ҳастӣ намоянд ва дар бархе аз таълифоти мутасаввифа, дар зовияи тафаккури эшон шарҳу баст ёбанд» [267, 189].

Хоча Соинуддин саъй кардааст, ки бо офаридани дostonҳои рамзии ирфонӣ пайванде миёни фалсафа ва ирфонро дар ҳошияи ақлу дил ба намоиш гузорад. Маърифати сӯфиёна ва ҷанбаҳои меҳварии он берун аз маърифати ақлӣ ҳастанд. Аз сӯи дигар василаи расидан ба маърифати сӯфия дил ё руҳи инсонӣ аст. Маърифате, ки аз тариқи басират ҳосил мешавад, таъбире аз он мутасаввир нашавад. Андешаҳои ирфонию рамзии Хоҷа Соинуддин бо тозақориҳои бадеӣ ба истилоҳ падидаи адабии ҷолибест, ки аз ҳар нигоҳ шоистаи омӯзиш аст. Силсилаи мусталехоту таъбироти рамзии ирфонӣ ва ҳикоеҳои тамсилӣ, ки нависанда ба қор гирифтааст, бо тобишҳои нав, ҳаёландешиҳои шоирона, мазмунсозӣ ва тамсилбандии пурнақшунигор имтиёз мекунанд. Аз килки ҳаёлангези Соинуддини Хучандӣ метавон натиҷа бардошт, ки гироиши ӯ ба тасвирҳои рамзӣ аз ангеzaҳои зерин баррустаанд:

1. Рамзу тамсил дар баёни мавзуоти ирфонӣ матлабро муассиртар аз нақли истидлол ба мақсуд мерасонад. Зарфияти «забони нотиқа» дар ифшои асрори дарунӣ ва таъвилоти ҳолоти ботинии солиқ дар ҳадди адои матолиби ирфонӣ нирӯманд нест.

2. Рамзгӯӣ ба қасди пӯшида доштани пиндорҳои қабиӣ гӯянда василаи кормадест, ки кинатӯзию тухматзании ҳасудону бахилонро мачоли буруз намедихад.

3. Нуфузи равиши суннати нигориши ирфонӣ ба ҷаҳоншиносии нависанда.

Ба кор гирифтани имконоти насри фаннӣ дар баррасии масоили мухталифи илмиву ирфонӣ воқеан сабки ҷадидро дар манзари насри классикии тоҷикии форсӣ падида овард. Ба назари саҳеҳи Сируси Шамисо «дар адабиёт ҳам масъалаи асосӣ тарзи баён аст, зеро наҳваи баён ё сабк ба ҳаде аст, ки қомилан мавзӯро таҳти шуои худ қарор медиҳад» [195, 66]. Андешаи муҳаққиқ қобили пазириш аст, зеро тарзи гуфтор оинаи тамоминаи андешаву орои шоиру нависанда аст. Таваҷҷубу ӯ дар нигориши насри фаннӣ ва маснуъ бо таваҷҷуҳ ба риояи қомили усули фасоҳат дар забони форсӣ арабӣ қомил аст. Манзур аз таъкиди ин нуқта қоми Хоҷа Соинуддин дар густариши сабки ҳосаи адабиёт дар мавзӯҳои мухталифи илмиву ирфонӣ: «Дар ҳеҷ як осори форсӣ ва арабии пеш аз ӯ, ки қомуми улуми мухталиф нигориш ёфта сабки адабии ҳосе ва тозае падида наёмадааст, балки ҳамвора нависандагону муаллифони ингуна осор бар шеваи роиҷу маъмули қомони худ ё пеш аз он қалам задаанд» [132, сию як].

Дарвоқеъ, таълифоти Соинуддини Хучандӣ гувоҳи он аст, ки вай дар навиштаҳои ҳос сабки диғарро пеш гирифт, сабке ки худ мухтареи он буд. ӯ нахустин бор ирфону фалсафа ва мантиқу ҳуруфро бо забони фасеҳу равон ва ибороти шевою дилнишин бо қомоли ҳунар ва бо беҳтарин ваҷҳе бо ҳам пайванд дод. Эҷодиёти нависанда ногузир бо шахсият, таҷрибаи зиндагӣ ва ҷаҳонбинии ӯ пайванд мегирад. Ба қавли адабиётшинос Л. И. Тимофеев сабк намои шахсият аст («стиль-это человек») [331, 408]. Сабки Соинуддини Хучандӣ низ оинаи тамоминаи фазлу дониш ва шахсияти шуқуҳманди ӯст.

V. 3. 4. Равишҳои истифода аз ашъори тоҷикӣ-форсӣ, арабӣ ва амсолу ҳикам

Дигар аз вижагиҳои сабки Соинуддини Хучандӣ бо ашъори форсию арабӣ, амсолу ҳикам ва ақволи бузургон зевар бастани каломи мансур аст. Нависанда ашъори шоирони бузург ҳамчун Саноии Ғазнавӣ, Низомии Ганҷавӣ, Чалолуддини Балхӣ, Фаридуддини Аттор, Авҳадии Мароғай, Саъдии Шерозӣ, Фахруддини Ироқӣ, Камоли Хучандӣ, Хоҷа Ҳофиз, Мутанаббӣ, Ибни Фориз, Ибни Арабӣ ва дигар шоирони номоварро дар осори мансури хеш муносибу бамаврид ба қор гирифтааст.

Нахуст ҳама абёте, ки дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ ба номи ин шоирон сабт гардида ва ё сурудаҳое, ки бидуни зикри номи шоир дар китобу рисолаҳои Хоҷа Соинуддин истинод шудаанд, дар осори шоирони ғавқуззикр пайдо ва ҷамъоварӣ карда шуд. Пасон, абёт бар асоси мавзӯ табақабандӣ гардид. Натиҷа чунин аст, ки Соинуддини Хучандӣ дар осори мансури хеш, ҷиҳати баёни матлабҳои мунозараи ақлу ишқ, ситоиши маъшук, ишқи ирфонӣ, атвори сулуки сӯфия, ахлоқи иҷтимоӣ, низоми давлатдорӣ, адлу дод, мақоми инсон, тарбияи муридону фарзанд, луқмаи ҳалол, афкори ҳуруфӣ, интиқоди иҷтимоӣ, масоили ғаною бақо ва аҳаммияти маъноӣ Қуръон ба сурудаҳои Ҳаким Низомӣ (**89** маротиба), Авҳадии Мароғай (**186** бор), Фаридуддини Аттор (**34** маротиба), Шайх Саъдӣ (**157** маротиба), Ироқӣ (**94** маротиба), Хоҷа Ҳофиз (**89** маротиба) ва ғайра истинод кардааст.

Барои ташҳиси ашъори мавриди иқтибос дар бахши замимаҳо (1) ҷадвали миқдори абёти рисолаҳои Хоҷа Соинуддин мураттаб карда шуд. Басомади он чунин аст, ки Соинуддини Хучандӣ аз ашъори **36** нафар шоирони форсигӯӣ, ки бархе аз онҳо дар оғози калом ёдоварӣ гардид, дар маҷмуъ **1137** байт ва аз **15** нафар шоирони арабигӯӣ чун Абӯнӯвос, Қарит ибни Ариф, Мутанаббӣ ва дигарон наздик ба **200** байт шохид овардааст. Шеваҳои истифодаи ашъори суҳанварон дар осори Соинуддин бо ҷаҳор роҳ сурат гирифтааст:

1. Дар бештари маворид ашъори суханваронро ба мазмуну мухтавои навиштаҳои хеш мувофиқ баён мекунад, ки мо танҳо абёти шоҳидро меорем:

Ошиқу сӯзи чигар в-аз завқи олам беҳабар,

Мурғи оташхора кай лаззат шиносад донаро [61, 75].

Аз ғазалҳои Амир Хусрав буда, мисраи аввали он бо андак тафовут, бад-ин зайл аст: «Хусрав асту сӯзи дил, в-аз завқи олам беҳабар». Ин ғазал аз 9 байт иборат буда, матлаи он чунин аст:

Боз дил гум гашт дар кӯят мани девонаро,

Аз кучо кардам нигоҳ он шакли қаллошонаро [20, с. 58].

2. Соинуддини Хучандӣ гоҳо як мисраъро ҳамчун асноди шоҳид меорад: «Кори пешбинон олами асбоб аст: **«Лоуболиро сару савдои ин бозор нест»** [61, 70]. Ин мисраъ аз ғазалҳои Салмони Соваҷӣ аст ва шакли комили байт ба ин қарор аст:

Зоҳиде гар мехарад уқбо ба тақво, гӯ бихар,

Лоуболиро сару савдои ин бозор нест [43, 68].

3. Дар мавридҳои дигар талош кардааст, ки маънии байтро шарҳу тавзеҳ диҳад. Байти зайли Хоҷа Ҳофизро бе зикри номи муаллиф ҳамчун шоҳид оварда:

Онҳо, ки хондаам ҳама аз ёди ман бирафт,

Илло ҳадиси дӯст, ки такрор мекунам.

чунин маънӣ мекунад: «Ин байт ишорат ба он ки яке аз шароити талаби ин илм (ҳикмати илоҳӣ – С.М) он аст, ки инро аслу аҳам(м) донаду ҷумлаи авқотро бар ӯ вақф кунад ва иштиғоли ӯ ба соири улум ба қадри ҳоҷат бувад ва ба он миқдор, ки ӯро аз аҳам(м) и вақт монев наёяд ва ин илмро лобуддии ҳоли худ шиносад [63, 223].

4. Хоҷа Соинуддин дар бештари маворид ҳангоми истиноди абёт ба муаллифи он ишора намекунад, аммо гоҳ-гоҳ номи муаллифро ёдоварӣ мекунад: «.Шайх Аттор дар ин маънӣ фармуда:

Зи ду чизат камол аст андарин роҳ,

Фанои маҳз ёбӣ ҷони огоҳ,

Агар хоҳӣ, ки он чашмат шавад боз,
Бирав, чон дар камоли дониш андоз.
Ки баъд аз марг чони марди доно,
Бувад бар ҳар чи рой орад тавоно» [63, 233].

Соинуддин ин абётро аз мақолаи дувоздахуми маснавии «Асрорнома»-и Шайх Фаридуддини Аттор иқтибос карда, ҳамонанди бисёре аз шоирону орифони бузург дар каломаш аз ӯ баҳра бурдааст. Азбаски теъдоди осори мансури суханвар хеле зиёд аст, аксари байтҳо ва ашъори истинодшуда ба такрор омадаанд Ҳангоми муқоиса муайян гардид, ки байти :

Қавибозувонанд кӯтоҳдаст,
Бузурганду дарвешу хушёру маст.

нахуст дар рисолаи «Эътиқодот» оварда шуда, сипас дар асари ирфонии «Атвори салоса» ҳамчун шоҳид омадаст [63, 290; 62, 52]. Ин байт аз ҳикояти «Шунидам, ки вақте гадозодае», аз боби севуми «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ «Дар ишқ ва мастию шӯр» аст, ки бо андак тавофут дар мисраи дувум, бад-ин гуна аст:

Қавибозувонанд кӯтоҳдаст,
Хирадманди шайдову хушёри маст [85, 386].

Ҳикояти Шайх Саъдӣ аз 58 байт иборат буда, чунин оғоз мешавад:

Шунидам, ки вақте гадозодае,
Назар дошт бо подшозодае.
Ҳамаҷафту мепохт савдои хом,
Хаёлаш фуру бурда дандон ба ком... [85, 385-387].

Ва ё байти зерини Саъдии Шерозӣ, ки бо зикри мисраи нахусташ иктифо мекунем «Ишқбозӣ на ман охир ба ҷаҳон овардам» дар ду рисолаи Соинуддин : «Қобилият» ва «Нафсат-ул-масдури аввал» бамаврид истифода шудааст [64, 211, 300].

Соинуддини Хучандӣ ба сурудаҳои шоирони маъруфи арабизабон чун Абунувос, Қарит ибни Ариф, Мутанаббӣ, Ибни Форизи Мисрӣ, Ибни Арабӣ, Ақил ибни Улаффа ва дигарон низ фаровон истинод кардааст. Усули

овардани асноди шеъри арабӣ ингуна аст, ки нависанда баъд аз шеъри тоҷикӣ-форсӣ байти тозӣ оварда, ба дунболи байти арабӣ боз рубоиву қитъаи форсиро афзуда, пасон оёту ҳадис меорад, ки андешаи суханварро аз чанд ҷиҳат тасдиқу такмил медиҳад. Мазмуни ашъори тоҷикӣ-форсӣ бо мундариҷаи ғоявии ашъори арабӣ, ки дар осори Соинуддин иқтибос шудаанд, пайванди ногузастанӣ доранд. Ин дастури нигориш аз хасоиси умдаи насри Хоҷа Соинуддин аст, ки аз ихотаи комили нависанда дар шеъри арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ гувоҳӣ медиҳад:

« وَ لَمْ تَسَوْ رُوحِي فِي وَصَالِكَ بِذَلِكَ
لَدَى لَبُونٍ بَيْنَ صَوْنٍ وَ بَذَلَةٍ

Ба назди ман, нисори руҳам дар баробари висоли ту баҳое надорад, фосила зиёде аст миёни ниғаҳ доштан ва бахшидан» [61, 155]. Байти зерини Салмони Соваҷӣ муодили байти ғавқ аст:

Ба дарवेशӣ саре дорам, ки дар поят кашам, лекин

Сар андар пеш медорам, ки ҷойи инфиол аст ин [61, 98].

Ашъори арабие, ки дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ истифода шудаанд, гувоҳанд, ки вай аз донандагони хуби забони арабӣ буда, дар ҷодаи шеъру шоирӣ, сухансанҷӣ ва дарёфти маънӣ рутбаи арҷманд доштааст. Вобаста ба таҳлилу тавзеҳи мавзӯ нависанда дар як сафҳа то 2 байти арабию форсӣ шоҳид меорад. Ҷолиб он ки Соинуддин равонтарину обдортарин абёти арабиро баргузида, ки ҷиҳати истидлол танҳо ба як намуна иктифо мекунем:

«وَاللّٰهُ اَعْلَمُ اَنِّي لَسْتُ اَذْكُرُهُ
وَ كَيْفَ اَذْكُرُهُ مَنْ لَسْتُ اَنْسَاهُ

«Худо донотар аст ба ин ки ман ўро ёд намекунам. Чӣ гуна зотеро, ки ҳаргиз фаромӯшаш накардаам, ёд тавонам кард?» [61, 65, 137].

Ашъори шоирони адабиёти форсию арабӣ дорои мазомини ахлоқӣ, ирфонӣ ва иҷтимоии қобили таваҷҷӯҳ ҳастанд ва Хоҷа Соинуддин низ дар гузинуши ашъор завқи олий ва дониши амиқи худро намоиш медиҳад. Метавон гуфт, ки осори насрии Соинуддини Хучандӣ ҷунгест аз ашъори шоирони бузурги шеъри тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ.

Овардани амсолу ҳиками арабӣ, масалҳо ва ақволи машоиху бузургон низ аз вижагиҳои таълифоти нависанда аст. Мулоҳиза мешавад, ки Соинуддин зиёда аз 100 амсолу ҳиками арабӣ ва тоҷикӣ-форсиро ба сифати истидлол корбаст намуда, бештари ин мавод бо имтиёзи ҷанбаи маънавӣ ва бо забони рамзу тамсил баён шудаанд. Дар диди аввал, гӯё ин амсол барои хусни калом истифода шудаанд, аммо ҳадафи Соинуддини Хучандӣ аз таваҷҷуҳ ба амсолу ҳиками арабӣ ва ақволи машоиху бузургон дар симои қаҳрамонон ва персонажҳои осораи нишон додани вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва ифшои норасоҳои ҷомеаи он рӯзгор будааст. Бо корбандии амсолу ҳикам масоили ирфонӣ, махсусан, муаммои ишқ ва ҷанбаҳои меҳварии онро шарҳу баст намуда, кибру ғурур ва дурӯғу тухматро мазаммат кардааст: «Атрик каро инна-н-наомата фи-л-қуро (أَطْرَقَ كَرًا إِنَّ النَّعَامَةَ فِي الْقُرَا) бузургтар аз ту дар маҷлис ҳозиранд ва ба дидаи тааммул нозир» [61, 80]. Каро хомӯш бош, ки шутурмурғ дар ободӣ ҳаст. Яъне, «Каро» мурғи кӯчак ва «Наома» мурғи бузург аст. Аз амсоли машҳури араб буда, дар мавориде гуфта мешавад, ки шахси ҳақиқе доир ба мавзуи кабире андешаронӣ кунад, дар ҳоле ки донишмандоне мисли ӯ дар маҷлис ҳозиранд, аммо муҳри хомӯшӣ бар лаб задаанд.

Дар осори Соинуддин нодиртарин амсоли арабӣ ба ҳайси шохид истифода шуда, ки танҳо тарҷумаи баъзеи онҳоро меорем: «Ҳар рӯзе ба ӯ тирандозӣ омӯхтам ва чун бозуяш нерӯ гирифт, ба ман тир андохт», «Мард он аст, ки аз болои сараш бихӯрад, на аз зери пояш» [62, 141; 61]. Адиб гоҳо дар ҳилоли наср ақволи арабии машоихи суфияро низ истифода кардааст: «Ва агар яке аз уқало дар қабули он таваққуф кунад, ҳаволати он ба завқи салим кунанд, ки: «Ман лам язук лам яъриф» (مَنْ لَمْ يَذُقْ لَمْ يَعْرِفْ)» [64, 59]. Масали фавқуззикр аз гуфторҳои маъруфи орифон буда, чунин маънӣ дорад: касе, ки наҷашида бошад, намедонад чист. Ҷуллобии Хучвирӣ дар «Кашф-ул-маҳҷуб» ин масалро ба сурати «Ман лам язук, ло ядрӣ» (مَنْ لَمْ يَذُقْ لَا يَدْرِي) овардааст [77, 524]. Адабиётшинос Бадеуззамони Фурӯзонфар ҳам онро ба

табъи Ҳучвирӣ дар шакли «Ман лам язуқ ло ядрӣ» («مَنْ لَمْ يَنْقُ لَا يَذْرِ») овардааст [187, 22].

Яке аз махсусиятҳои корбасти амсолу ҳикам дар осори Хоҷа Соинуддин он аст, ки нависанда дар бештари мавридҳо тарҷумаи масалҳои арабиро ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар шакли зебову шинам анҷом додааст, ки далел бар истеъдод ва забоноварии ӯст. Масали зайлро ан-Носу аъдоун ламо чаҳилу («النَّاسُ اعداء لما جهلوا»), ки дар забони арабӣ бисёр маъруф аст, ба сурати муносиби тоҷикӣ-форсӣ онро чунин тарҷума кардааст: «Ҳар ки чизеро надонад, душманаш бошад ба ҷон» [67, 71].

V. 3. 5. Корбурди ашъори Санои Ғазнавӣ ва Камоли Ҳучандӣ

Дар ин зерфасл баррасӣ ва таҳлили ашъори Санои Ғазнавӣ ва Камолуддини Ҳучандӣ дар осори мансури Соинуддини Ҳучандӣ ва дастури иқтибоси сурудаҳои онҳоро дар осори нависанда баррасӣ хоҳем кард.

Мизони маҳбубияти ҳар шоир ё ҳунармандро дар хотираи таърихӣ ва адабӣ метавон аз лиҳози баррасии бозтоби осор ва ҷаҳоншиносии ӯ дар миёни навиштор ҳои баъд аз ҳудаш муайян кард. Ё ба таъбири дигар, ҳар шоир ё нависанда пайравону иродатмандони бештарро ба дунболаи ҳунар ва тафаккури худ бибарад, ба ҳамон андоза ҷовидонагии ӯ ҳам дар ҳофизаи таърихӣ, адабӣ ва ҳам дар олами шеър тафаккур мондагор хоҳад буд. Мусаллам аст, ки дар фарҳангу ҳунар ва адабиёту таърихи олам теъдоди шоирон ва ҳунармандоне, ки чунин рисолати созандагӣ ва паёмоварандагиро асосгузор будаанд, ангушт шуморанд. Агар аз миёни ин камтаринҳо бихоҳем, ки ба унвони намуна чандеро ёдоварӣ кунем, ки исмашон барои бузургони ҳавзаи адабии ҷаҳон шинохташуда бошад ва бо шеър ҳикмат ва тафаккури созанда садсолаҳо бар адабиёту таърих, забону фарҳанг, дину ирфон ва расму русуми сарзаминашон таъсири мондагор ва носутурданӣ гузоштаанд, бешак яке аз пешравони ин қофила Абулмаҷд Маҷдуд Санои Ғазнавӣ мебошад. Қаламрави маънавии Ҳаким Саной бар осоре, ки ба низоми тафаккури ирфонӣ вобастагӣ дорад, амре табиӣ аст, аммо бардошти муносиби

нависандагон дар адвори таърихии мухталиф ба шеъри вай баёнкунандаи он аст, ки ӯ тавонистааст ба андеша ва тафаккури маънавии шоирони баъд аз худ асар гузорад ва шахсиятҳои мухталиф ба ӯ ва шеъраш тавачҷӯх доштаанд. Аз ин ҷост, ки қаламрави шеъри Ҳаким Саной на танҳо дар Ғазна, балки ба Хуросону Мовароуннаҳр, Шибҳи қораи Ҳинд ва Осиёи Сағир роҳ ёфтааст, то он ҷо ки Ҷалолуддин Мавлавии Балхӣ бо ҳама ҷалолат ва вусъати тафаккур абёти ӯро дар «Маснавии Маънавӣ» бар сухани хеш шоҳид меорад:

Туркҷӯшӣ кардаам ман нимхом,
Аз ҳаками Ғазнавӣ бишнава тамом.
Дар Илоҳинома гӯяд шарҳи ин,
Аз ҳаками ғайбу фахрулорифин [353,110].

Ҳамин тариқ, аз рӯзгори ҳуди Санои Ғазнавӣ сар карда, то асри XVII ва шояд беш аз ин шоирону нависандагон, сиранависон, муаррихон ва аҳли тафсир дар мавридҳои зарурӣ барои сидқи навиштаҳои худ ба шеъри Ҳаким Саной рӯй оварданд, ки маҳалли таваллуд ё зиндагониашон қисматҳои марказӣ ва шимолӣ ғарбии Эрон, Мовароуннаҳр, Шибҳи қораи Ҳинд ва кишвари Руму Чин будааст.

Соинуддин ҳам сурудаҳои Ҳаким Санои дар осори ирфонии хеш истинод кардаст: «Дар чунин анҷумане, ки донишварони кавнайн саргардони румузи латоифи кунузи ӯянд, дар маърази забонаварӣ оӣ ва он гаҳ даъвии басорат кунӣ» ва байти зерини Ҳаким Санои барои сидқи гуфтаҳои шоҳид меорад:

Ҳама андарзи ман ба ту ин аст,
Ки ту тифлию хона рангин аст [61, 80].

Дар рисолаи «Базм ва Разм» меҳонем: «Сирри ин ихтисос аз мулозимони мактаби «**ва аллама би-л- қалам**» тавон омӯхт ва ҳуруфи ин калимотро аз лавҳи ҳақоик тавон донист»:

Офтобе бибоёд анҷумсӯз,
Ба чароғи ту шаб нагардад рӯз [68, 83].

Соинуддини Хучандӣ ин байти Саноии Ғазнавиро ҷиҳати тасдику тақвияти ақоиди ирфонии хеш аз боби панҷуми «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» истишҳод намуда, як навъ шарҳу тафсир ҳам кардааст.

Мавриди дигар: «Мабнои сулуки ин тоифа бар «тарк» ниҳода шудааст, зоҳиран ва ботинан: **«Ба ҳар-ч аз дӯст вомонӣ, чи зишт он нақшу чи зебо»** [62, 182]. Замоне ки ба девони Ҳаким Санои рӯҷуъ мекунем, дармеёбем, ки мисраи мазкур аз қасидаи маъруфи шоир будааст:

Макун дар чисму ҷон манзил, ки ин дун асту он воло,

Қадам 3-ин ҳар ду берун нех, на ин ҷо бошу не он ҷо.

Ба ҳар-ч аз роҳи дур афтӣ, чи куфр он ҳарфу чи имон.

Ба ҳарч аз дӯст вомонӣ, чи зишт он нақшу чи зебо...[15, 41].

«Ақл аз он нест, ки ба дастёрии ӯ ва поймардии асҳобаш ба сарҳади матлуб тавонад расид:

Роҳи тавҳидро ба ақл **мачӯй**,

Дидаи руҳро ба хор маҳор» [62, с.185].

Соинуддини Хучандӣ дар рисолаи «Шарҳи «Назм-уд-дурар» ҳам ашъори Ҳаким Санои роҷуъ ҷиҳати шарҳу тавзеҳи қасидаи Ибни Фориз ба кор гирифтааст:

«وَمَا كَانَ يَدْرِي مَا أُجِنُّ، وَمَا الَّذِي، حَشَايَ مِنَ السَّرِّ الْمَصُونِ، أَكُنْتُ

«Ақл ҳарчанд пире бофарҳанг аст, фааммо аз он набвад, ки аз макнуоти замоири ушшоқ рамзе маълум кунад ё аз асрори саҳоифи ишқ сабақе фаҳм тавонад кард:

Ақл дар кӯи ишқ **пай набарад**,

Ту аз он кӯрчашм, чашм мадор» [68, 60].

Ҳар ду байт ҳам, ки Хоҷа Соинуддин барои сидқи гуфтаҳояш шоҳид овардааст, аз қасидаи Ҳаким Саной мебошад, бо ин матлаъ :

Талаб, эй ошиқони хушрафтор,

Тараб, эй шоҳидони ширинкор.

Қасидаи мавриди баҳс аз 145 байт иборат буда, мисраҳои байти аввал ва дувуми асноди шоҳид дар девони Саной бо андак тафовут ба гунаи «Роҳи

тавҳидро ба ақл **мапӯй**» (байти 85) ва «Ақл дар кӯи ишқ **рах набурад**» (байти 81) омадааст [15, 201]. Зикри ин намунаҳо бозгӯи он аст, ки Ҳаким Санои Ғазнавӣ дар таърихи адаби тоҷикӣ-форсӣ яке аз нахустин суҳанвароне будааст, ки роҷеъ ба масъалаи ақлу ишқ ва шарҳу бастӣ он суҳан гуфтааст, ки дар асрҳои баъдӣ масъалаи ишқ ва ақл яке аз мавзӯоти умдаи шеърӣ тоҷикӣ-форсӣ қарор гирифт ва Шайх Фаридуддини Аттор, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Ҳоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ ва дигарон ба пайравӣ аз Ҳаким Саной ин роҳро идома дода, ба авҷи иштихор расиданд.

Соинуддини Хучандӣ бо истинод ба ашъори Ҳаким Санои Ғазнавӣ саъй кардааст мазмунӣ шеърӣ ўро ҳам шарҳу тафсир намояд. Ё ба таъбири дигар, нависанда бисту панҷ байти шоирро тавзеҳ додааст, ки чиҳати маърифат ва шарҳи шеърӣ Ҳаким Саной арзишманд хоҳад буд. Аз абёти истиноди нависанда маълум мегардад, ки осори Саной аз рӯзгори ҳадаш то замони Соинуддини Хучандӣ, ки фосилаи чаҳорсадсола дорад, ҳонандагон ва пайравони ҳудро доштааст. Яъне, шеър ва чаҳоншиносии Саной дорои қобилияти ахлоқӣ, ирфонӣ ва иҷтимоии қобили тавачҷӯх будааст ва Соинуддини Хучандӣ ҳам дар гузинуши ашъор завқи муносиб доштааст.

Аз муқоисаву муқобалаи «Девони ашъор»-и Санои Ғазнавӣ бо ашъори истишҳодшудаи ў дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ метавон ба ин натиҷа расид:

1. Ҳаким Саной ҳамчун суҳанвари ориф ҳанӯз дар замони зиндагии ҳуд маъруфият дошта, сурудаҳояш дар осори донишмандони баъдӣ низ ҳамчун шоҳид нақл шудааст.

2. Соинуддини Хучандӣ бо он мақому мартаба ва ҳунари нависандагӣ Ҳаким Санойро ҳамчун суҳанвари ориф эътироф карда, дар осори мансури ҳеш ба сурудаҳои ў рӯ овардааст.

3. Шухрати Ҳаким Саной ва сурудаҳои ў на танҳо дар Ғазнину Балх ва Сараҳс, балки то Исфажону Самарқанд, Осиёи Сағир ва дигар манотиқи форсизабонон роҳ ёфта, дар маҷолиси аҳли тариқат ва осори суҳанварони ориф нақл шудааст.

4. Осори мансури Соинуддини Хуҷандӣ ҳамчун сарчашмаи куҳан метавонад ҷиҳати маърифат ва шарҳи ашъори Саноии Ғазнавӣ роҳнамое бошад.

Ҳамин тариқ, Соинуддин Алӣ бо истинод ба ашъори Ҳаким Саноии Ғазнавӣ, Камолуддини Хуҷандӣ ва шоирони дигари адабиёти классикӣ масоили ирфонии рамзӣ ва адабиро тавсеа бахшида, ҳамзамон мазмуни шеъри онҳоро ҳам шарҳу тафсир менамояд. Нависанда бо ин усул зиёде аз **бисту панҷ** байти Ҳаким Санои ва **чihil байти** Хоҷа Камолро тавзеҳ додааст, ки дар маърифати шеъри ин шоирон дидгоҳҳои навро пайрезӣ менамояд.

Хоҷа Соинуддин бисёре аз матолиби арабиро дар партави ашъори шоирони форсигӯй тавзеҳ медиҳад:

وَ حَوْلِي بِاَلْمَعْنَى طَوَافِي حَقِيقَةً
وَ سَعْيِي لَوَجْهِهِ مِنْ صَفَائِي لِمُرَوَّتِي

«Ва дар ҳақиқат тавофе, ки ман мекунам, ҳам бар гардани худ мекунам ва саъйе, ки мебарам миёни Сафои танзеҳ ва Марваи ташбеҳ аз ҷиҳати ҷомеияти вачҳи хеш мекунам» [68, 214]. Сипас барои сидқи қавл ва ё ба таъбири дигар муодили маъно байти зерини Хоҷа Камолро меорад:

Чу саре бар остонаш зи сари сафо ниҳодӣ.

Ба Сафову Марва, ай дил, дигарат чӣ кор бошад? [68, 215].

Замоне ки ба девони Хоҷа Камол рӯҷуъ мекунем, дармеёбем, ки байти мазкур аз ғазали маъруфи шоир аст, ба ин матлаъ :

Арафоти ишқбозон сари кӯи ёр бошад,

Ба тавофи Каъба з-ин дар наравам, ки ор бошад [107, 199].

Шарҳи байти [331]:

وَ لَا غَرَوَ أَنْ سُدْتُ الْأَلَى سَبَقُوا وَقَدْ
تَمَسَّكَتُ مِنْ طَه ، بِأَوْثَقِ عُرْوَةٍ

«Ва ҳеҷ аҷабе нест, ки ман бузург шудам, он касонеро, ки гӯйи сабқат рабудаанд дар ин майдони камол. Ва ҳол он ки манам, ки тамассук ҷустаам аз

Ҳазрати хатмӣ, ки оёти сабъ-ул-масонӣ дар шаъни ўст ва сураи «Тоҳо» нишони ў:

Бо моҳ гуфтам: К-ин ҳама ҳусн аз кучо овардаӣ?

Гуфто: Зи хоки кӯйи Ў молидаам бар рӯйи худ» [68, 177].

Бо андак тафаҳхус метавон дарёфт, ки ин байт байте аз ғазали Камоли Хучандист, ки матлаи он бад-ин қарор аст :

Гар дам занам бе рӯи ў, шарм оядам аз рӯи худ,

Ошиқ начӯяд зиндагӣ бе суҳбати дилҷӯи худ [107, 280].

Мусаллам аст, ки Соинуддини Хучандӣ бад-ин васила на фақат маънии қасидаи Ибни Фориз, балки ба мазмуни шеъри Камоли Хучандӣ ҳам роҳ мекушояд. Чунин тарзи қорбурд ва таҳлили ашъори Камол дар расоили дигари Соинуддин низ ба мушоҳида мерасад, вале нависанда ин усулро бештар дар «Шарҳи «Назм-уд-дурар» ба қор грифтааст.

Байти [47]

فَكُلُّ أَدَى فِي الْحُبِّ مِنْكَ إِذَا بَدَا
جَعَلْتُ لَهُ شُكْرِي مَكَانَ شُكْرِي

«Ҳар ранҷеву осебе, ки дар ишқ сурати зухур меёбад, чун аз маҳбуб мерасад, ба ҷойи шикоят шукр воҷиб медонам:

Чу воҷиб аст ба ҳар қуштанат маро шукре,

Ҳазор шукр, ки чашмат ҳазор борам қушт» [68, 70].

Ҳангоми мутолиаи девони шоир хоҳем дарёфт, ки байти фавқ иқтибос аз ғазали маъруфи Камолуддини Хучандист:

Ҳазор шукр, ки он чашми пурҳуморам қушт,

Вагарна ҳасрати ў хост зор-зорам қушт.

Чу воҷиб аст ба ҳар қуштани туам шукре,

Ҳазор шукр, ки чашмат ҳазор борам қушт! [107,177].

Бояд гуфт, ки мисраи севуми ғазал қариб дар ҳамаи нашрҳои девони Хоҷа Камол бад-ин сурат омадааст: *Чу воҷиб аст ба ҳар қуштани туам шукре* [107, 177; 71, 272; 108, 261; 109, 388]. Вале дар «Шарҳи «Назм-уд-дурар»-и Хоҷа Соинуддин, бо андак тағйир ба гунаи ***Чу воҷиб аст ба ҳар***

куштанат маро шукре [68, 70] омадааст. Илова бар ин, нависанда чихати шарху тавзеҳи комилтари байти қасидаи «Назм-уд-дурар» аз ашъори Саъдии Шерозӣ байти зайлро ҳам шоҳид меорад, ки муодили байти арабӣ аст:

Эй ошнои кӯи муҳаббат сабур бош,
Бедоди ошно ҳама бар ошно равад [68, 69].

Байти [99]

قَدَّعَ عَنْكَ دَعْوَى الْحُبِّ وَدَاغَ لِغَيْرِهِ
فُوَادَكَ وَادْفَعَ عَنْكَ غَيَّكَ بِلَّتِي

«Пас модом, ки ту дар ин мақом хоҳӣ буд ва мулозими остони ҳавои нафс бошӣ ва ишқи хештан, маслиҳат он аст, ки даъвии ишқи ҳақиқиро як сӯ ниҳиву даъвати дили хеш ба симоти дигар кунӣ, ғайри ишқ, ки меъдаи дили туро қуввати гуворидани ин ғизо нест. Ва ин гумроҳиву табоҳии ҳоли хешро, ки даъвии дуруғу шатҳи бемаънӣ аст, дафъ кунӣ ба бехтар вачҳе:.

Ҳар ки ишқаш талабад, тарки сараш бояд кард,
В-арна андешаи коре дигараш бояд кард» [68, 93].

Равшан аст, ки Соинуддини Хучандӣ дар тавзеҳи байти Ибни Фориз ва ҳамзамон барои осонфаҳм гардидани нигориши насрии хеш байти Хоҷа Камолро шоҳид овардааст. Муқоисаи баъзе нашрҳои девони Камол нишон дод, ки мисраи аввали байти мазкур дар нашрҳои осори шоир ба гунаи зайл омадааст: *Ҳар ки васлаш талабад, тарки сараш бояд кард* [108, 501; 72,516; 107, 308]. Дар нашри адабиётшинос Фахриддин Насриддинов шакли *Ҳар ки васлат талабад, тарки сараш бояд кард*, омада, дар поварақ нусхабадалҳо оварда шудааст [109, 650].

Соинуддини Хучандӣ дар байти мавриди баҳс ба ҷойи вожаи «*васл*», «*ишқ*»-ро ба кор гирифтааст. Шояд ба хотири шарху тавзеҳи муносиби байти Ибни Фориз, ки ин ҷо сухан дар мавриди ишқ меравад: «قَدَّعَ عَنْكَ دَعْوَى الْحُبِّ وَدَاغَ لِغَيْرِهِ» ва дар заминаи он қаринаи «*Ҳар ки ишқаш талабад, тарки сараш бояд кард*»-ро мувофиқтар донистааст.

Албатта, манзур аз ин мулоҳизаҳо матншиносии осори Хоҷа Камол нест, мо танҳо баъзе абёти ба кор гирифтаи Хоҷа Соинуддинро дар асоси чаҳор-

панҷ нусхаи девони Хоҷа Камол муқоиса намудем. Натиҷа чунин аст, ки бештари ашъори Камоли Хучандӣ, ки дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ ҳамчун шоҳид истифода шудаанд, дар нашрҳои девони Камоли Хучандӣ ба гунаи дигар омадаанд. Фаразан, Соинуддин зимни шарҳу тавзеҳи васли дувуми қасидаи Ибни Фориз: «Зоти ошиқ ва иқтизои сифоти адамӣ ва итлоқ» ба ашъори зайли Хоҷа Камол рӯ меорад:

Ёр дар зери лаб чу ханда кунад,

Ҳар киро кушт боз зинда кунад.

Чашми масташ чу куштанӣ талабад,

Ў ишорат ба сӯи банда кунад [68, 17].

Дар нусхаҳои девони Камоли Хучандӣ мисраи сеवуми ин ғазал ба шакли «**Чашму холаш чу куштанӣ талабад**» омадааст [108, 514; 107, 315; 72, 529; 109, 664]. Фаҳриддин Насриддинов дар поварақ ба нусхаи Китобхонаи Боязид бо рамзи Б¹ ишора кардааст, ки дар он гунаи «*Чашми шӯҳаш чу куштанӣ талабад*» омадааст [109, 664].

Ҳамин тариқ, баррасӣ ва корбурди ашъори Камоли Хучандӣ дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ моро ба натиҷаҳои зайл мерасонад:

1. Аз рӯйи осори мансури Соинуддин Хучандӣ мо гуфта метавонем, ки ӯ нахустин шореҳи асримиёнагии ашъори Хоҷа Камол будааст. Соинуддин бо истинод ба ашъори Камолуддини Хучандӣ чиҳати тавзеҳи масоили ирфонии рамзӣ ва адабӣ саъй кардааст, ки ҳамзамон мазмуни шеърӣ шоирро ҳам шарҳу тафсир намояд. Ба баёни дигар Соинуддин дар зимни шарҳи ашъори Ибни Фориз зимнан **чиҳил** байти Камоли Хучандиро ҳам тавзеҳ додааст, ки чиҳати маърифати шеърӣ шоир аз ҳар чиҳат судманд хоҳад буд.

2. Осори мансури Хоҷа Соинуддин, ки дар замони Хоҷа Камол китобат шудаанд, дар шинохт ва маърифати шеърӣ Шайх Камол, ба ҳайси сарчашмаи қадим дорои аҳаммияти хос аст. Соинуддини Хучандӣ ва Камолуддини Хучандӣ ҳар ду дар як давраи замони умр ба сар бурда, яке зодаву парвардаи Исфаҳон, дигаре дар хоки Хучанд ба дунё омада, дар Табрез ба камолот расидааст.

3. Истифодаи ашъори Хоҷа Камол дар осори мансури Соинуддин бозгӯи он аст, ки Камоли Хучандӣ аз шеър забони адаби арабӣ ва улуми аклию нақлӣ баҳраи вофир дошта, аз таълимоти Ибни Фориз ба хубӣ огаҳ будааст. Соинуддин ба дунболи шарҳу тавзеҳи баъзе абёти қасидаи Ибни Фориз барои тасдиқу тақвият ба ашъори Хоҷа Камол истинод мекунад. Ба занни қавӣ таъкиди зерини Камоли Хучандӣ ишорае сарех ба ин матлаб аст:

Дар Аҷам фатҳи сухан кардӣ, Камол,
Фа-фтах абвоб-ал-маъонӣ фи-л-Араб [107, 73].

4. Таълифоти Хоҷа Соинуддини Хучандӣ яке аз қадимтарин сарчашмаҳое мебошад, ки метавонанд ҳамчун нусхаи куҳан дар тасҳеҳи ашъори Хоҷа Камоли Хучандӣ хидмат кунанд.

5. Соинуддини Хучандӣ на танҳо барои тасдиқу тақвияти фикр ба ашъори Камоли Хучандӣ рӯ оварда, балки дар бештари маворид ҷиҳати шарҳу тавзеҳи масоили ирфонӣ ва маърифати абёти алоҳидаи суханвар хидмат намудааст.

6. Муаллафоти Соинуддини Хучандиро метавон ҳамчун яке аз куҳантарин сарчашмаҳои ашъори Хоҷа Камол ва ҳам шарҳномаи абёти алоҳидаи ин суханвари ориф пазируфт ва дар маърифати ғазалиёти шоир корбаст намуд.

Хулосаи боби V

1. Дар тарзу тариқи суҳанофаринӣ Соинуддини Хучандӣ, ки дар ҷавлонгоҳи таъбу салиқаи Ибни Сино, Шаҳобуддини Сухравардӣ (Шайхи ишроқ) ва Муҳаммад Ғазолӣ ҳунарнамоӣ мекунад, мазияти ҳосе ҳаст, ки ўро дар фанни нависандагӣ устои соҳибсабк ва соҳибмақтаб гардондааст. Соинуддин на танҳо дар улуми мухталиф осори арзишманд ба ёдгор гузошта, балки дар ин роҳ соҳибмақтаб низ буд, на дар ростои мавзӯ, балки дар заминаи сабки нигориш ва шеваи баён. Ў аз нахустин намояндагони ҳонадони Хучанди Исфаҳон мебошад, ки масоили мухталифи илмиро дар сабки адабӣ-илмӣ баён кард, ки бидуни ў мактаби адабию фикрии ҳавзаи Исфаҳон тасаввурнопазир аст.

2. Дигар махсусият, ки Хоча Соинуддинро дар миёни чаеи орифону файласуфон мумтоз гардонида, тавоноӣ ва тасаллути комили ӯ дар забони форсию арабӣ аст. Ин адиб на танҳо дар улуми мухталиф осори боарзише ба ёдгор гузоштааст, балки устои соҳибмактабест дар қаламрави сабку саликаи нигориш ва шеваи баён. Хоча Соинуддин яке аз нахустин донишманде аст, ки ҳақиқи илмиро дар сабки адабӣ мутачаллӣ сохт ва мактабе нав падида овард.

3. Корбасти ашъори тоҷикӣ-форсӣ, нақли оёту ҳадис, рамзпардозӣ ва ҳикоеҳои тамсилӣ ва санооти бадеӣ дар ҳилоли наср аз ҷумлаи мухтассоти сабкии Соинуддини Хучандӣ ба ҳисоб меравад. Мувоҷиҳа ва саҷъ дар осори мансури Соинуддин, ки маъмулан бо истиқбол аз насри фанӣ ва маснуъ навишта шудаанд, мақоми махсус дошта, ташбеҳҳои рамзӣ, талмехоти қуръонӣ, **таҷниси** том, хат ва зоид, саҷъҳои мутавозӣ ва мутарраф бештар мавриди истифодаи Соинуддин қарор гирифтаанд.

4. Бархе аз рисолаву китобҳои нависанда дар сабки байнобайн-миёни насри мурсали сода ва сабки маснуъ таълиф шудаанд, ки аз ҳунари нависандагии ӯ паём медиҳанд. Истифодаи луғоту истилоҳоти арабӣ, вожаҳои қадимии тоҷикӣ-форсӣ, сохторҳои дастурии забон, корбасти бештари исм, феъл, ҷонишин ва «бо»-и таъкид ва «ё»-и маҷҳул дар зимни осори мансур, аз донандаи ҳуби қавоиди забони тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ будани нависанда дарак медиҳад. Мероси илмию адабии ӯ, ки шомили 52 китобу рисола аст, далели содиқе дар сарватафзоии андешаҳои адабию ирфонӣ буда, намунаи боризи густаришу истеҳсоми забону адабиёти тоҷикӣ-форсӣ дар ҳавзаҳои мухталиф маҳсуб мешавад.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои таҳқиқи Соинуддини Хучандӣ ва вижагиҳои ғоявию бадеии осори ӯ, ки дар диссертатсия баррасӣ шудааст, ба ҳукми хулосаҳои рисола манзур мегарданд:

1.Замони зиндагонӣ ва фаъолиятҳои илмӣ-адабии Соинуддин Хучандии Исфаҳонӣ (1369-1433м.) асосан ба давраи ҳамлаи амир Темур рост меояд, ки дар он рӯзгор авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодии Мовароуннахру Хуросон, Эрон ва Ховари миёна хароб шуда, пояҳои давлатдорӣ бисёре аз кишварҳои мазкур заиф гардида буд. Аз як ҷониб, вазъи нугувори замона, аз ҷониби дигар тааххуди ҳосидону қачфаҳмон, ки дар ҳақи Хоҷа Соинуддин дар дарбори шохзодагонӣ темурӣ бадгӯӣ мекарданд, наметавонист дар руҳияи донишманд ва нависандаи бузург ҳамчун Соинуддин таъсир нагузорад.

Ба ин маънӣ, Соинуддини Хучандӣ дар иртибот бо вазъи он замон ҳаёти ноором дошт ва дар сарсонӣ овозагӣ дар шаҳрҳои Самарқанд, Ҳамадону Курдистон, Мисру Шом, Нишопуру Ҳирот, Язду Гелону Мозандарон ва Натанз умр ба сар мебурд [5-М; 35- М; 49-М].

2. Дар мадрасаҳои асри XV асосан илмҳои шаръӣ ба монанди фикҳ, тафсири қуръон, ҳадис, калом, илоҳиёт ва арабият – сарфу наҳв, балоғати калом ва луғат таълим дода мешуд. Як нуқсони таълиму тадрис дар мадрасаҳои аҳди Соинуддини Хучандӣ ба ҷойи асли китобҳо ба омӯзиши шарҳу талҳиси онҳо пардохтани шогирдон бештар роиҷ буд. Улуми шаръӣ ва ҳам суннати талҳису шарҳу ҳошиянигорӣ бар китобҳои пешин ривож ёфт. Ҳамин руҳия ба ҷаҳоншиносии донишмандони даврони нависанда таъсир карда, бештари олимони замони темуриён сибғаи динӣ доштанд ва осори донишмандони риштаи маъқул ҳам аз ин равиш фориғ набуд.

Нахустин манзарае, ки дар ҳаёти адабии рӯзгори Хоҷа Соинуддин пеши назар меояд, қасрати суҳанварон, ҳаваскорону ҳунармандон, махсусан шоирон мебошад. Дар ин давра ба шарофати шоирону донишмандони бузург Абдурахмони Ҷомӣ, Қосими Анвор, Шох Неъматуллоҳи Валӣ ва

Соинуддини Хучандӣ назму насри ирфонӣ ва ахлоқӣ рушди густарда пайдо карда буд [5-М; 12-М; 49-М].

3. Афроди баруманди хучандӣ шеърро ҳикмат, мантику маънавият ва сухани ноби тоҷикӣ-форсиро ба ақсои олам шоеъ намуда, ҳар ҷо ки муҳити донишу андеша буд, бар он рӯй оварданд ва пайвандҳои ҷуғрофию маънавӣ миёни марзу буми кишварҳоро бунёд намуданд, мисли мунаҷҷимӣ маъруф – Абумахмуди Хучандӣ, шоири ориф Камоли Хучандӣ, Барандаки Хучандӣ. Ё Соинуддин Алиӣ Хучандӣ, ки дар ҳоки Эрон таълими маориф намуд ва саромади мактаби адабии Исфаҳон гардид [28- М; 49-М].

4. Донишмандони асрҳои миёна ва муҳаққиқони ватанӣ хориҷӣ «Оли Хучанди Исфаҳон» ва «Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон»-ро ду хонадони алоҳида доништаанд. Таҳқиқ дар заминаи ин масъала ба натиҷае овард, ки ин ду хонавода фарзандони як дудмон будаанд ё ба ифодаи дигар Оли Туркаи Хучанди Исфаҳон ҳамон хонадони Хучандии Исфаҳон аст. Ягонагии ному нишон, урфу одати хонаводагӣ, ғайбӣ-иҷтимоӣ, мақому мансаб, маҳалли зист ва инчунин таълиму тасниф ҳамагӣ гувоҳ бар онанд, ки ин ду дудмон фарзандони як хонаводаанд [8-М; 31- М; 46-М].

5. Дар ҳеҷ як аз сарчашмаҳои хатӣ ва ҷопии мавҷуд ба таърихи таваллуди Соинуддини Хучандӣ ишорае нашудааст. Дар таърих ба осори шарҳиҳои нависанда «Нафсат-ул-масдури аввал» ба натиҷае расидем, ки таърихи валодати Соинуддини Хучандӣ соли 770х. / 1369м. дар шаҳри Исфаҳон иттифоқ афтада, санаи 14 зулҳиҷаи соли 836 х./19-уми декабри 1433м. дар шаҳри Ҳирот даргузаштааст. Ному насаби пурраи ӯ Сайид Соинуддин Алӣ ибни Афзалуддин ибни Муҳаммад ибни Абуҳомид Садруддин Муҳаммад Хучандии Исфаҳонӣ аст. Аз ин ҷо лақаби нависанда Соинуддин, номаш Алӣ, номи падараш Муҳаммад ва номи ҷаддаш Абуҳомид Садруддин Муҳаммад ва таҳаллуси шоириаш «Алӣ» мебошад. Аслу насабаш аз Хучанд, аммо дар Исфаҳон зода ва парвариш ёфтааст [12-М; 26-М].

6. Дар замони Соинуддини Хучандӣ ҷаҳор-панҷ маҷмуа аз рӯйи дастхати асли нусхабардорӣ шуда ва дар бархе аз онҳо хат ва ёддошти

Соинуддин омадааст. Аз чумла, дар дастхати шумораи 10196, махфуз дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон ашъори Соинуддин пайдо гардид, ки ба ду забон: тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ навишта шудааст. Гузашта аз осори насрии ӯ дар заҳри як варақи он таҳти унвони «манзумоти ҳазрати Алӣ» 12 ғазал, 12 рубои, 4 фард байт ва чанд ашъори арабии ӯ дар шакли қитъа, маснавӣ ва байт ёддошт шудааст. Ҳамчунин аз тазкираҳои «Арафот-ул-ошиқин» як рубой ва як қитъа, аз «Ҳафт иқлим» як рубой ва аз «Риёз-уш-шуаро» як рубой, дар маҷмуъ чаҳор шеърӣ шоир пайдо шуд, ки дар асоси ин бозёфтҳо бори аввал доир ба вижагиҳои ашъори ӯ дар фаслҳои дахлдори диссертатсия сухан рафтааст [10-М; 13-М; 33-М].

7. Бино ба қавли Дебоҷӣ дастхати осори нависанда дар маҷмуаи шумораи 5307-ум дар Китобхонаи миллии Малики Техрон ниғаҳдорӣ мешавад ва ашъори адиб дар ин дастхат саҳифаҳои 27-ум то 55-умро фаро гирифтааст. Ақидаи ҷой доштани ашъори Соинуддини Хучандӣ дар ин дастхат комилан ғалат мебошад, зеро аз шеърҳои дар дастхати мазкур омада, маълум гардид, ки онҳо моли Рукнуддини Соин мебошанд [4-М; 32-М].

8. Ҳоча Соинуддин як нависандаи соҳибсабки рӯзгори худ будааст ва дар ҳар боб навиштаҳое дорад, ки аз ҳунари насрнависии ӯ паём медиҳанд. Сабки нигориши Соинуддини Хучандӣ, ки содаву равон аст, дар осори бадеии ӯ «Нафсат-ул-масдури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум», «Номаҳо», «Базм ва Разм» ва «Атвори салоса» таҷассум ёфтааст. Сабки ӯ дар рисолати илмӣ, ки дар назарияи тасаввуф, фанни мантиқ, фалсафа, ҳуруф ва эҳсоъ нигоштааст, ҳамчун «Шарҳи «Назм-уд-дурар», «Тамҳид-ул-қавоид», «Ал-маноҳичу фи-л-мантиқи» пуртақаллуф аст. Нависанда дар ду сабк эҷод кардааст; яке насри содаву равон ва дигаре насри фаннӣ. Дар маҷмуъ насри Соинуддин бо сабки содаву равон таълиф шуда, андешаи гӯянда бо равонию дақиқӣ имтиёз мекунад [6-М; 48-М].

9. Яке аз шоҳаҳои муҳимми улуми адабиро дар замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ шарҳнигорӣ ба осори илмию адабӣ ташкил меод. Дар пайравӣ ба ҳамин равия адиб чанд асар таълиф кардааст, ҳамчун «Шарҳи

«Ламаот», «Шарҳи «Гулшани роз» ва «Шарҳи абёти даҳгона»-и Ибни Арабӣ, ки аз вижагиҳои ҳунари ва ғазилатҳои муҳимми мавзӯиву адабӣ бархурдоранд ва далолат ба сабки осори адиб мекунад. Соинуддин дар баробари шоиру нависандаи суфимашраб будан дар шарҳу тафсири осори ирфонӣ ва тарҷумаи мутуни маъруфи адабиёти арабизабон ҳам дасти тавоно дорад. Дар заминаи шарҳу тавзеҳ ва тарҷума дар кашфи розу рамзи осори ирфонӣ, ки бо печидагии шеваи нигориш мумтоз аст, ҷибиллати ҳунари ва азамати фикрии Хоҷа Соинуддин ба таври барҷаста намоён шудааст. Бо таълифи ин гуна осор, махсусан, шарҳу тавзеҳи мусталехоти ҳосаи ирфониву фалсафии осори Ибни Арабӣ, Ибни Фориз, Афзалуддини Хучандӣ, Фахруддини Ироқӣ ва Маҳмуди Шабистарӣ, Хоҷа Соинуддин ба масобаи як нафар шореҳи ҳуби осори адабиву ирфонӣ шинохта мешавад. Шуруҳоти Соинуддин аз вижагиҳои ҳунари ва ғазилатҳои худвежаи мавзӯиву адабӣ бархурдор аст, ки нигориши ӯ ҳамин матлабро таъйид мекунад. Дар қисме аз навиштаҳои адиб ҷанбаи завқӣ ва адабӣ тағаллуб дорад, амсоли рисолаҳои «Ақл ва Ишқ», «Базм ва Разм», ки бо сабки шоирона таълиф гардида, дар заминаи «мунозаранависӣ» дар адабиёти тоҷикӣ-форсӣ яке аз ҷумлаи беҳтарину шигарфтарин мунозараҳо маҳсуб мешаванд [13-М; 17-М; 42- М; 11-М; 20-М].

10. Як махсусияти осори Соинуддини Хучандӣ алоқаи ӯ ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва рисолаҳое мебошад, ки ба лафзи модариаш таълиф кардааст. Соинуддин мухтареи як сабки фалсафии равону қавӣ буда, салоҳ аст, ки осори ӯро яке аз падидаҳои мумтози насри фалсафӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ ба шумор оварем. Яқинан интишори рисолаҳои тоҷикӣ-форсии нависанда мақоми насри фалсафии ӯро дар сатҳи осори фалсафии Ибни Сино, Носири Хусрав, Шаҳобуддини Сухравардӣ, Бобо Афзалу Хоҷа Насири Тӯсӣ ва Қутбуддини Шерозӣ қарор хоҳад дод. Таълифоти Хоҷа Соинуддин аз лиҳози ғанӣ сохтани забони тоҷикӣ-форсӣ ба унвони забони андеша ва тааммул дорои аҳаммияти босазое аст. Дар заминаи жанрҳои номанигорӣ,

ёддоштнависӣ, мунозаранависӣ ва шарҳнигорӣ асарҳои зиёде навиштааст [19-М; 21- М; 24-М].

11. Ҳарчанд нависанда дар тариқи суҳан бо сабке миёни шеваи нигориши Ибни Сино, Шаҳобуддини Сухравардӣ ва Муҳаммади Ғазолӣ ҳунарнамоӣ мекунад, Соинуддин дар фанни нависандагӣ адиби соҳибмақтаб мебошад. Адиб дар таснифи осори хеш пешиниёну муосиронро ба нудрат пайравӣ карда, тариқи дигарро пеш гирифт ва сабке дигар падида овард. Соинуддини Хучандӣ нахустин маротиба ирфону фалсафа ва мантику ҳуруфро бо сабки илмӣ адабӣ ва дархури ҳамагон ба риштаи таҳрир кашид. Пас аз ӯ ба тадриҷ ин шеваи нигориш дар китобҳои илмӣ пайравӣ гардид ва нависандагоне ҳамчун Домоди Астарободӣ ва Садруддини Шерозӣ аз он истиқбол намуданд [19-М; 44-М].

12. Китобу рисолаҳои нависанда фарогири масоили муҳим ва мулоҳизоти арзандаанд. Аз он ҷумла фалсафӣ сохтани масоили ирфонӣ, чашмандози нав дар бобати ҳуруф ва ҳуруфиён ва тозақориҳо дар шарҳу тавзеҳи тасаввуф бо таваҷҷуҳ ба илми ҳуруф, ки аз пояҳои меҳварии навангезиҳои ӯ дар ҷаҳонбинии ирфонӣ маҳсуб мешаванд.[23-М].

13. «Муншаот»-и Соинуддини Хучандӣ шомили **56 нома** буда, онҳоро аз рӯйи мазмуну моҳият ва сабки навишташон метавон ба номаҳои султонӣ ва ихвонӣ дастабандӣ кард. Аз ин миён **30 нома** ба шоҳону амирзодагон, яъне номаҳои **султонӣ** (султониёт); **22** номаи **ихвонӣ** (ихвониёт) ба фарзандону ақрабо; **чаҳор нома** ба унвонии ӯ аз пирони тариқат. Сабки номаҳои Соинуддини Хучандӣ насри муъҷазу раван аст ва бо соири навиштаҳои мансури адиб мувофиқати ому том дорад. Агар бо порчаҳои манзум ва оёту ҳадис ороста шудани матни номаҳоро ба эътибор гирем, дар ин ҳол миёни сабки номаҳо ва асарҳои «Нафсат-ул-масдури аввал», «Нафсат-ул-масдури дувум» ҳамгунӣ дида мешавад, ки муҳтавои номаҳоро бо ҷаҳонбинӣ ва ақоиди ирфонию фалсафӣ ҳалқаҳои пайвандро устувор намудааст. Номаҳои Хоҷа Соинуддини Хучандӣ аз ҷумлаи осори мондагори адабии нависанда буда, аз ҷандин дидгоҳ: **адабиву таърихӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ирфонӣ**

арзишманд хоҳанд буд. Дар ин номаҳо нависанда худ дар бораи баъзе ҷузъиёти зиндагии хеш ва бархе аз ақрабояш ба мо иттилоъ медиҳад, ки дар ягон сарчашмаи дигар чунин маълумот ба назар намерасад [16-М; 22-М; 49- М].

14. Аз ашъори форсию арабии Соинуддини Хучандӣ миқдори бисёр кам то замони мо расида, дар анвои гуногуни адабӣ: ғазал, қитъа, маснавӣ ва рубоӣ навишта шудаанд. Ғазалҳои шоир аз нигоҳи сохтмони ғазал навӣ мусалсал буда, вижагиҳои аслии шеъри ӯ: истифодаи вожаҳо ва таркиботи хушреҳту писандида, тасвирҳои дилкашу зудошно ва латофати шеър бо илҳами саршор ва ҳиссиёти баланд суруда шудаанд. Дар эҷоди шеър ӯ аз ҷорҷӯби мутадовили шаклпарастии замони хеш берун омада, аз суханбозию сухансозӣ, такаллуфу танофур ва мураккаботи лафзию маънавӣ иҷтиноб варзидааст. Миқдори умумии абёти муталлиқ ба Соинуддини Хучандӣ шомили **367** байт буда, аз ин миён **65** байт ба забони арабӣ мебошад. Ашъори арабии адиб дар жанри муноҷот суруда шуда, дар рубоиёти хеш бештар санъати **муламмаъро** ба кор гирифта, тарзи баёни Мутанаббӣ, Ибни Арабӣ ва Ибни Форибро пайравӣ кардааст[14-М; 32- М].

15. Муаллифони баъзе тазкираҳо ашъори шуарои мутақаддам ва ҳамзамонро ба Соинуддини Хучандӣ интисоб додаанд, ки баррасӣ ва ислоҳи он ғалатҳо матраҳ гардид. Дар канои ин, як зумра муҳаққиқони осори адиб ҳангоми баргардони ашъори ӯ ба ғалатҳои роҳ додаанд, ки шакли дурусту саҳеҳи он байтҳо дар така ба дастхати қадимии осори Соинуддини Хучандӣ барқарор карда шуд. Муҳаммадтақии Донишпажӯ дар така ба гуфтаҳои Ризоқулиҳони Ҳидоят таҳаллуси Соинуддинро «Собир» навиштааст ва баъзе адабиётшиносони ватанӣ ҳам таҳаллуси адибро «Собир» қайд кардаанд. Назари онҳо дар ин бобат қобили истиқбол буда наметавонад, зеро аз ашъори мазкур дар дастхати Соинуддини Хучандӣ маълум гардид, ки таҳаллуси Соинуддин дар шеър «Алӣ» будааст [33-М; 31- М; 37-М; 41- М].

16. Хоҷа Соинуддин дар ҳилоли осори мансури хеш, ки дар **31** асари ба мо дастрас ҳисоб шудаанд, аз ашъори **36** нафар шоирони форсигӯй ҳамчун Абулқосим Фирдавсӣ, Ҳаким Саной, Низомии Ганҷавӣ ва ғ. дар маҷмӯъ,

1137 байт ва аз **15** нафар шоирони арабигӯй чун Абунувос, Мутанаббӣ, Ибни Фориз ва дигарон наздик ба **200** байт шоҳид овардааст. Адиб дар гузиниши ашъор завқи муносиб дошта ва осори насрии вайро чунге аз ашъори шуарои ғавқуззикр метавон ба шумор овард. Ҷадвали басомади истифодаи ашъори шоирон дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ омода гардид, ки дар қисмати замимаҳо ҷой дода шудааст [15-М; 49- М].

17. Таснифу табақабандии мавзуии осори Соинуддини Хучандӣ вобаста ба танаввуи наср аз диди сабки нигориш мавриди баррасӣ қарор гирифт. Таркибҳои муҳками мантиқӣ, баёни ғасеҳ ва имтизочи шеваҳои мухталиф далел бар онанд, ки адиб дар заминаи ироаи мавзуоти мухталифи ирфонӣ-фалсафӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоӣ, мазомини шоирона ва таркибҳои нафиси каломии мавзунро бо маҳорати тоҷ ба қор бастааст. Як зумра луғоту истилоҳоти арабӣ бештар ҷиҳати баёни пардапӯшонаи матлаб истифода гардидаанд, ки метавон онҳоро ба се даста ҷудо кард:

- 1) Луғот ва истилоҳоти ирфонӣ.
- 2) Луғот ва таъбириоти ахлоқӣ-ирфонӣ.
- 3) Луғот ва истилоҳоти ирфонӣ-фалсафӣ [48-М; 49-М].

18. Қорбасти ҳунармандона аз санъатҳои бадеӣ яке аз хусусиятҳои намоёни сабки суҳанварии Соинуддини Хучандӣ мебошад, ки аксар ба ғасоҳату балоғати калом ҳамдостон аст. **Санъатҳои бадеии** ташбеҳу таҷнис, талмеху истиора, тавсиф, маҷоз, тазоду муқобала, сачъу мувозана, ташҳис ва иштиқоқ ба манзилаи воситаҳои асосии пардозу орои суҳан мақоми ҳосса дошта, аз назари басомад хусусияти сабки адибро муайян кардаанд. Соинуддин ба ибороту ҷумлаҳои мусаччаъ низ таваҷҷуҳи маҳсус дошта, ки аз ин миён **сачъи мутавозӣ** ва **мутарраф** бештар қорбаст шудааст. Хусусияти дигари назаррас дар истифодаи муқаррар аз талмех ва пайдарҳамии мавзуии он падидор аст. Бештар таҷаллии талмехоти қуръонӣ ба назар мерасад, ки метавон аз рӯйи муҳтаво ва усулҳои истифода онҳоро ба се ғуруҳ дастабандӣ кард:

- 1) Талмехоти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ

2) Саргузашти паямбарону шоҳон ва ашхоси асотири

3) Каломи ҳакимону орифон ва ашъори шоирон.

Аз анвои таҷнис бештар **таҷниси** том, таҷниси хат ва зоид ба кор гирифта шудааст. Дар мунозараҳо ва осори рамзӣ-ирфонии Соинуддин рамзу тамсил нақши бузург дошта, ӯ барои баёни пӯшидаи мақсуд санъатҳои бадеӣ ва назокатҳои забони ҳунариро дар ифодаи мазомини ирфонӣ ва фалсафӣ фаровон истифода бурдааст. [4-М; 11-М; 49- М].

19. Аз нишонаҳои махсуси сабки Хоҷа Соинуддин дар нақли оёти қуръонӣ аз он иборат аст, ки оятҳо ҳам дар нусхаи асл ва ҳам ҳамроҳ бо тарҷума тазаккур ёфта, дар идомаи тарҷумаи оят натиҷагирӣҳои нависанда баён мешаванд. Оёту ҳадис дар сабки адиб дар бисёрии маворид ҷиҳати тақмили матлаб ва итмоми ҷумла қорбаст шудаанд, ки бидуни онҳо матн ноқис мемонад, зеро андешаву афкори нависанда ба пояи фарҳанги қуръонӣ асос ёфтааст. Зияда аз 100 масалу ҳиками арабӣ, зарбулмасалҳо ва ақволи машоиху бузургонро ҷиҳати ҳаққи адои матлаб ва таҳлилу тавзеҳи мавзӯоти мухталифи илмӣ ва адабӣ дар ҳилоли наср овардааст, ки бо оёту ҳадис пайванди мантиқӣ доранд ва аз ҷониби адиб як навъ шарҳу тавзеҳ ҳам гардидаанд [1-М; 2-М].

20. Соинуддин Хучандии Исфаҳонӣ шоир, ҳаким ва нависандаи суфимашраб буда, дар табодули мафҳуми фарҳангии Исфаҳону Хучанд нақши муҳим дорад. Низомии фикрӣ ва фардияти нависандагии Хоҷа Соинуддин ба ҷаҳоншиносии бисёре аз шоирону орифони баъдӣ, аз қабилӣ Котибии Шерозӣ, Фаттоҳии Нишопурӣ, Ҳайдари Омулӣ, Мулло Садрӣ Шерозӣ, Қозӣ Ҳасани Майбӯдӣ, Мирдомоди Астарободӣ ва Абдурраззоқи Лоҳичӣ дар заминаи улуми адабӣ ва таҳқиқоти ирфону фалсафа таъсири амиқ расонидааст [19-М; 49- М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

Аз баррасиҳои суратгирфта маълум мешавад, ки кӯшишу ҷустуҷӯҳои илмӣ донишмандон дар маҳдудии масоили алоҳида сурат гирифта, мақоми Соинуддини Хучандӣ, зиндагинома ва мухтасоти бадеии осори адибро дар

маҷмуъ ошкор намесозад ва дар ин замина адабшиносии тоҷикӣ ба пажӯҳиши амиқ ва густардатаре ниёз дорад. Бо натиҷагирӣ аз таҳқиқи мавзуъ ҷиҳати истифодаи амалии он чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешаванд:

1. Диссертатсия метавонад дар омӯзишу таҳқиқи адабиёти асрҳои XIV-XV, бавижа, рӯзгору осори илмию адабии Соинуддин Хучандӣ ва мухтассоти ғоявию бадеии осори ӯ мусоидат намояд. Тавсия мешавад, ки рӯзгору осори донишмандон ва суҳанварони Оли Хучанди Исфаҳон, ки ҷузъе аз таъриху фарҳанги миллати моро ташкил мекунад, ба сурати алоҳида омӯхта шаванд.

2. Мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додани «Шарҳи «Назм-уд-дурад», «Тамҳид-ул-кавоид», «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам» ва «Шарҳи «Гулшани роз»-и Соинуддини Хучандӣ ҷиҳати таъйиди мақоми адиб дар таърихи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ, адабиёти тасаввуф ва адабиёти арабизабони асрҳои XIV-XV амри муҳим ба шумор меравад.

3. Таҳқиқи масоили забон ва услуби осори насрии адиб: сохторҳои дастурии забон, вижагиҳои луғавӣ, лафзу маънӣ, луғоту таркиботи қадим, ибороту киноёт ва таркибҳои бадеӣ, ки дар осори ӯ истифода шудаанд, нуктаҳои наву ҷолибро дар илми бадеъ ва таърихи забон ошкор хоҳанд кард.

4. Масъалаи сабки эҷоди Соинуддини Хучандӣ дар пайванд ба мавзуъ ва мақсади таълифи рисолаҳои ҷудогона ба маротиб мураккабу серпахлӯ буда, пажӯҳиши муфассалу ҷудогоноро талаб мекунад. Таҳқиқ дар заминаи риштаҳои таъриху сиёсат, ирфон, фалсафаву мантиқ ва андешаҳои ҳуруфӣи Соинуддини Хучандӣ матолиби тозаро дар ихтиёри пажӯҳишгарон хоҳад гузошт.

5. Бо тақя ба дастхати осори адиб таҳия, тасҳеҳ ва нашри матни илмию интиқодии рисолаҳои хурду бузурги Соинуддини Хучандӣ ба хатти кириллӣ барои ҷалби бештари муҳаққиқони ватанӣ ба осори тоҷикии Соинуддин ва омӯзиши масоили интисоби ашъор ва таҳлили ҳамаҷонибаи осори манзум барои падид овардани маҳорати шоирии ӯ заминаҳои мусоидро фароҳам меоварад.

6. Дар заминаи шарҳу тавзеҳи луғот ва истилоҳоти ирфоние, ки дар осори тоҷикӣ-форсии Соинуддини Хучандӣ оварда шудаанд, таҳия ва нашри «Фарҳанги луғот ва истилоҳоти ирфонии Соинуддини Хучандӣ» барои маърифати андешаҳои ирфонии адиб ва донишмандону адибони асрҳои миёна судманд хоҳад буд

7. Таҳқиқи асарҳои ба забони арабӣ таълиф намудаи адиб бо таваҷҷуҳ ба дидгоҳҳои мухталифи сабкшиносӣ муайян намудани мансубияти пораҳои назмие, ки дар осори насрии адиб истифода гаштаанд, нуктаҳои ҷолибтареро дар равобити адабии Арабу Аҷам ошкор хоҳад кард. Дар қанори ин, ба забони тоҷикӣ-форсӣ тарҷума ва шарҳ намудани осори арабии Соинуддини Хучандӣ, ки шомили даҳ китобу рисола мебошад дар таъйиди арзиши илмӣю адабии мероси суҳанвар муҳим арзёбӣ мегардад.

8. Дар ҷараёни таълими таърихи адабиёти тоҷик, сарчашмашиносӣ, сабкшиносӣ, таърихи забони адабии тоҷикӣ ва лаҳҷашиносӣ таваҷҷуҳ ба омӯзиши зиндагинома, мероси адабии Соинуддини Хучандӣ ва вижагиҳои адабиву услубии осори ӯ саҳифаҳои фаромушшудаи фарҳанги ниёгонро ба муомилоти илмӣ ворид хоҳад кард. Осори нависанда афзун бар аҳаммияти он дар адабиёти форсӣю арабӣ, дар риштаҳои ғалсафаю адён ва ирфон, ба унвони мутуни илмӣ-адабӣ низ шоистаи тадрис ва паҷуҳишҳои муҳаққиқони навҷӯю навҳоста маҳсуб мешавад.

9. Натиҷагирӣҳо ва нукоти назарие, ки дар диссертатсия перомунӣ рӯзгору замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ ва хусусиятҳои ғоявию бадеии осори ӯ ба даст омадааст, метавонанд ҷиҳати тақмили тазкираи донишмандони Хучанд, омӯзишу таълими таърихи адабиёти тоҷикии форсии асрҳои XIV-XV, адабиёти тасаввуф, сарчашмашиносӣ, сабкшиносӣ, нақди адабӣ, ғанни интиҳобӣ ва семинарҳои таҳассусии факултетҳои филологияи тоҷик ва забонҳои шарқи муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи мусоид фароҳам оваранд.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. САРЧАШМАҲО

А) Ба хатти форсӣ

1. Амид, Ҳасан. Фарҳанги форсии Амид. Дар ду ҷилд. – Ҷилди 1. [Матн] / Ҳасан Амид.–Техрон: Амири кабир, ҷопи бисту нухум, 1387.– 1360 с.
2. Амид, Ҳасан. Фарҳанги форсии Амид. Дар ду ҷилд. – Ҷилди 2. [Матн] / Ҳасан Амид. – Техрон: Амири кабир, ҷопи бисту нухум, 1387. – 2000 с.
3. Анвор, Сайид Қосим Девон [Матн] / Тасҳеҳи Саид Нафисӣ / Сайид Қосими Анвор. – Техрон : Саной, 1337. – 652 с.
4. Ахсикатӣ, Асируддин. Девон [Матн] / Тасҳеҳу муқобала ва муқаддимаи Рукниддини Ҳумоюнфаррух / Асируддини Ахсикатӣ. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1381. – 241с.
5. Аҳвол ва суҳанони Убайдуллоҳи Аҳрор [Матн] / Ба тасҳеҳ, муқаддима ва таълиқоти Орифи Навшоҳӣ. – Техрон: Донишгоҳӣ, 1380. – 846 с.
6. Баёнӣ, М. Маҷмуаи муншаот [Матн] / М. Баёнӣ // Раҳнамои китоб. – 1340 . – Ҷилди 3, соли ҷаҳорум. – С. 237.
7. Балёнӣ, Тақиуддини Авҳадӣ. Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин. Ҷилди аввал ва дувум [Матн] / Тасҳеҳи Забеҳуллоҳи Соҳибкорӣ ва Оминаи Аҳмад./ Тақиуддин Муҳамад Авҳадии Балёнӣ. – Техрон: Мероси мактуб, 1389х.– 2498 с.
8. Бофқӣ, Муҳаммад. Ҷомеи Муфидӣ. Дар се ҷилд.– Ҷилди аввал ва дувум [Матн] / Ба кӯшиши Эраҷи Афшор / Муҳаммад Бофқӣ. – Техрон: Асотир, 1385.–228 с.
9. Бофқӣ, Муҳаммад. Ҷомеи Муфидӣ. Дар се ҷилд .– Ҷилди сеюм. [Матн] / Ба кӯшиши Эраҷи Афшор / Муҳаммад Бофқӣ. – Техрон: Асадӣ, 1340. – 396 с.
10. Бухорой, Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-албоб [Матн] / Аз рӯи ҷопи профессор Э. Браун [Бо муқаддима ва таълиқоти аллома Муҳаммад Қазвинӣ, ба кӯшиши Муҳаммад Аббосӣ] / Муҳаммад Авфии Бухорой. – Техрон: Мумтоз, 1361. – 959 с.

11. Варовинӣ, Саъдуддин. Марзбоннома. Дар ду чилд [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Муҳаммад Равшан / Саъдуддини Варовинӣ. – Техрон: Катиба, 1367.-1154 с.
12. Ватвот, Рашидуддин. Номаҳо [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Қосим Туйсирконӣ / Рашидуддини Ватвот. – Техрон : Мероси мактуб, 1338.– 234 с.
13. Ганҷавӣ, Низомӣ. Куллиёти «Хамса» [Матн] / Мутобиқи нусхаи Ваҳиди Дастгирдӣ, ба кӯшиш ва вироиши Козим Обидинии Мутлақ / Низомии Ганҷавӣ. – Техрон: Обон, 1390. – 1216 с.
14. Гардизӣ, А. Зайн-ул-ахбор [Матн] / Тасҳеҳи Абулҳайи Ҳабибӣ / А. Гардизӣ.–Техрон: Дунёи китоб, 1363. – 704 с.
15. Ғазнавӣ, Саной. Девон [Матн] Ба эҳтимоми Мударрисӣ Разаӣ / Санойи Ғазнавӣ.- Техрон. б.с.н. – 1277 с.
16. Доғистонӣ, Вола. Риёз-уш-шуаро. Дар ду чилд.– Ҷилди 1 [Матн] / Тасҳеҳ ва муқаддимаи Абулқосими Родфар / Волаи Доғистонӣ. – Техрон: Мутолиоти Фарҳангӣ, 1392. – 1015 с.
17. Донишпаҷуҳ, М. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи дониш-кадаи адабиёт (Имом Ҷумъаи Кирмон) [Матн] / Муҳаммадтақии Донишпаҷуҳ. – Техрон : Доншгоҳ, 1348. – 248 с.
18. Донишпаҷуҳ, М. Феҳристи Китобхонаи мадрасаи олии Сипаҳсолор. Дар панҷ чилд.– Ҷилди 2 [Матн] / Муҳаммадтақии Донишпаҷуҳ, Алинақии Мунзавӣ – Техрон: Китобхонаи Маҷлис, 1362. – 804 с.
19. Деҳхудо, Алиакбар. Луғатнома. Ҷилди 30. Шумораи мусалсали 48 [Матн] / Зери назари Муҳаммад Муин / Алиакбари Деҳхудо.–Техрон : Сирус, 1337.–808 с.
20. Деҳлавӣ А. М. Девон [Матн] / Ба тасҳеҳи Иқболи Салоҳиддин, бо муқаддимаи Муҳаммад Равшан / Амир Хусрави Деҳлавӣ .– Техрон: Нигоҳ, 1387. – 968 с.
21. Ибни Надим, Муҳаммад. Ал-феҳрист [Матн] /Тарҷумаи Ризо Таҷаддуд / Муҳаммад Ибни Надим .– Техрон: Бонки Бозаргонӣ, 1366 . –644 с.

22. Ибни Карбалой, Ҳофиз Ҳусайн. Равзот-ул-чинон ва чаннот-ул-чинон. – Дар ду чилд – Ҷилди 2 [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳу таълиқи Султон Ҷаъфари Қурроӣ/ Ҳофиз Ҳусайни Карбалой – Техрон: Сутуда, 1383– 525 с.
23. Исмоил, Камолуддин. Девон [Матн] / Ба эҳтимоми дуктур Баҳрулулумӣ / Камолуддини Исмоил.–Техрон : Донишгоҳ 1337. – 743 с.
24. Исфироӣ, М. Равзот-ул-чаннот фӣ авсои мадинати Ҳирот [Матн] / Тасҳеҳ, ҳавошӣ ва таълиқоти Муҳаммадқозими Имом / М. Исфироӣ. – Техрон : Донишгоҳ, 1387. – 542 с.
25. Кошонӣ, Миртақиуддин. Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор (бахши Исфакон) [Матн] / Ба кӯшиши Абдулалӣ Адиб ва Муҳаммад Ҳусайни Насирӣ / Миртақиуддини Кошонӣ. – Техрон : Мероси мактуб, 1386. – 443 с.
26. Кошонӣ, Иззуддин. Шарҳи «Тоия»-и Ибни Фориз. Кашф-ул-вучуҳи ғурра ли маъони «Назм-уд-дурар» [Матн] / Тасҳеҳ ва таҳқиқ Муҳаммад Баҳҷат / Иззуддини Кошонӣ. – Қум: Ояи ишроқ, 1389. – 816 с.
27. Лудӣ, Шералихон. Миръот-ул-хаёл [Матн] / Ба эҳтимоми Ҳамид Ҳасан / Шералихони Лудӣ. – Техрон: Равзана, 1377. – 370 с.
28. Мароғай, Авҳадӣ. Куллиёт [Матн] / Ба тасҳеҳи Сайид Нафисӣ / Авҳадии Мароғай. – Техрон : Амири Кабир, 1340. – 432 с.
29. Мирхонд, М. Равзат -ус-сафо. Дар 7 чилд. – Ҷилди 6 [Матн] / Таҳзиб ва талҳиси Аббоси Зарёб / М. Мирхонд. – Техрон : Иқбол, 1373. – 349 с.
30. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсӣ. Дар 6 чилд.– Ҷилди 5 [Матн] / Муҳаммад Муин. – Техрон: Амири Кабир, 1371. – 1230 с.
31. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ. – Ҷилди 2 [Матн] / Аҳмади Мунзавӣ. – Техрон : Муассисаи, фарҳангии минтақа, 1348. – 1184 с
32. Муншӣ, Абулмаолӣ. Калила ва Димна / Тасҳеҳи Муҷтабо Минавӣ /Абулмаолӣ Насруллоҳи Муншӣ. –Техрон: Амири Кабир, 1388.–289с.
33. Нусхаи Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломӣ [Матн] (Майдони Баҳористон). – Техрон, дастнависи, шумораи 8503. – 422 ҷарғ.

34. Нусхаи Китобхонаи миллии Малик [Матн]. – Техрон, дастнависи шумораи 5307. – 416 ҷарағ.

35. Омулӣ, Шамсуддин. Нафоиш-ул-фунун фӣ ароиш-ул-уш / Дар се ҷилд. – Ҷилди 1 [Матн] / Ба тасҳеҳ ва ҷавариқи Абулҳасани Шаҳронӣ/ Шамсуддини Омулӣ. – Техрон : Сақф, 1381. – 595 с.

36. Родуӣ, Муҳаммад. Тарҷумон-ул-балоға [Матн] / Ба эҳтимому тасҳеҳу ҳавошӣ ва тавзеҳоти профессор Аҳмади Оташ, ба кӯшиши Тавфик Субҳонӣ , Исмоили Ҳокимӣ / Муҳаммад Умари Родуӣ. – Техрон: Анҷумани осор ва мафҳири фарҳанг. – 334 с.

37. Розӣ, Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим. Дар се ҷилд. – Ҷилди 3 [Матн] / Тасҳеҳ, таълиқ ва ҳавошии Сайид Муҳаммадризо / Амин Аҳмади Розӣ. – Техрон : Суруш, 1389. – 691 с.

38. Розӣ, Наҷмуддин. Рисолаи ишқ ва ақл [Матн] / Ба эҳтимом ва тасҳеҳи Тақии Тафаззулӣ / Наҷмуддини Розӣ. – Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1367. – 129 с.

39. Самарқандӣ, Абдуллоҳ. Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн. Қисми 1, китоби 2 [Матн] / Тасҳеҳ ва таълиқоти Абдулҳусайни Навоӣ / Абдуллоҳи Самарқандӣ. – Техрон : Суҳан, 1383. – 724 с.

40. Самарқандӣ, Низомӣ. Ҷаҳор мақола [Матн] [Бар асоси ҷопи аллома Муҳаммад Қазвинӣ]. Тавзеҳ ва гузориши Сайидуллоҳи Буглу, Ризо Анзобинаҷод / Низомӣ арузии Самарқандӣ. – Техрон: Ойдин, 1387. – 288 с.

41. Сафӣ, Фаҳруддин. Раҷаҳоти айнулҳаёт. Дар ду ҷилд. – Ҷилди аввал [Матн] / Бо муқаддима ва тавзеҳоту таълиқоти Алиасғари Муиниён / Фаҳруддин Алии Сафӣ. – Техрон : Бунёди нурёнӣ, 1356. – 345 с.

42. Сафӣ, Фаҳруддин. Раҷаҳоти айнулҳаёт. Дар ду ҷилд. – Ҷилди дувум [Матн] / Бо муқаддима ва тавзеҳоту таълиқоти Алиасғари Муиниён / Фаҳруддин Алии Сафӣ. – Техрон: Бунёди нурёнӣ, 1356. – 519 с.

43. Соваҷӣ, Салмон. Девон [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Абулқосими Ҳолат [Ба кӯшиши Аҳмади Карамӣ] / Салмони Соваҷӣ. – Техрон: Мо, 1371. – 855 с.

44. Сино, Абуалӣ. Меъёр-ул-укул [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Чалолуддини Ҳумой / Абуалӣ Сино. – Техрон: Анҷумани осори илмӣ, 1371. – 64 с.

45. Сино, Абуалӣ. Маҷмуаи расоили форсӣ [Матн] / Тарҷумаи Маҳмуди Шихобӣ, Зиёддуни Дуррӣ ва дигарон [Муқаддима, тасҳеҳ ва тавзеҳоти Сайид Маҳмуди Тоҳирӣ] Абуалӣ Сино. – Техрон : Ояти ишроқ, 1388 – 688 с.

46. «Тазкират-ул-қубур» ё донишмандон ва бузургони Исфаҳон [Матн] / Чамъ ва таълифи Муслиҳиддини Маҳдавӣ. – Исфаҳон : Садро, 1348. – 426 с.

47.Тарбият, Муҳаммадалӣ. Донишмандони Озарбойҷон [Матн] / Муҳаммадали Тарбият. – Техрон : Маҷлис, 1314. – 428 с.

48. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи миллии Малик. Ҷилди шашум. Китобҳои форсӣ [Матн] / Фароҳамоваранда Сайид Абдуллоҳи Анвар. – Техрон: Фарҳанг ва ҳунар, 1354. – 919 с.

49. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи миллии Малик. Ҷилди ҳафтум. Маҷмуаҳо ва ҷунгҳо [Матн] / Зери назар ва таълифи Муҳаммадтақии Донишпажӯх. – Техрон : Донишгоҳ, 1364 . – 489 с.

50. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи умумии ҳазрати Оятуллоҳу-л-аъзамӣ Начафӣ. Ҷилди чаҳорум [Матн] / Нигориши Сайид Аҳмади Ҳусайнӣ ; [Зери назари Сайид Маҳмуди Мараъшӣ]. – Қум. – 414 с.

51. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи Донишқадаи илоҳиёт ва маорифи исломии Донишгоҳи Техрон [Матн] / Гирдоварӣ Сайид Муҳаммади Боқирӣ; [Таҳқиқ ва назорат Муҳаммадтақии Донишпажӯх] .– Техрон: Донишгоҳ: 1345. – 1227 с.

52. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломӣ. Ҷилди 1/15 [Матн] / Гирдоварӣ Абдулҳусайни Ҳойирӣ, Аллома Авҳадӣ.– Техрон: Маҷлиси Шурои исломӣ, 1391.– 665с.

53. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломӣ. Ҷилди 2/15 [Матн] / Гирдоварӣ Абдулҳусайни Ҳойирӣ, Аллома Авҳадӣ. – Техрон: Маҷлиси Шурои исломӣ , 1391. – 721с.

54. Феҳристи нусхаҳои хаттии Китобхонаи Маҷлиси Шурои исломӣ. Ҷилди 2 / 47 [Матн] / Таълифи Маҳмуди Назарӣ. – Теҳрон: Маҷлиси Шурои исломӣ, 1391. – 665с.

55. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Китобхонаи Мағнисо [Матн] / Ба қўшиши Тавфиқ Субҳонӣ. – Теҳрон: Донишгоҳӣ, 1382. – 524с.

56. Халифа, Ҳоҷӣ. Кашф-уз-зунун [Матн] / Ҳоҷӣ Халифа. – Теҳрон: Сафири урдухон, 1392. – 930 с.

57. Хондамир. Таърихи «Ҳабиб-ус-сияр». Дар чаҳор ҷилд. – Ҷилди IV [Матн] / Бо муқаддимаи Ҷалолуддини Ҳумоӣ / Хондамир. – Теҳрон: Хайём, 1362. – 759 с.

58. Хондамир. Таърихи «Ҳабиб-ус-сияр». Дар чаҳор ҷилд. – Ҷилди III [Матн] / Бо муқаддимаи Ҷалолуддини Ҳумоӣ / Хондамир. – Теҳрон: Хайём, 1362. – 526 с.

59. Хофӣ, Фасеҳ. Муҷмали Фасеҳӣ. Дар се ҷилд. – Ҷилди сеюм [Матн] / Тасеҳи Маҳмуди Фаррух / Фасеҳи Хофӣ. – Машҳад: Бостон, 1339. – 681 с.

60. Хучандӣ, Соинуддин. Тарҷумаи абёти даҳгонаи Ибни Арабӣ [Матн] / Тасеҳи Начиб Моили Ҳиравӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Теҳрон: Мавло, 1392 – 14 с.

61. Хучандӣ, Соинуддин. Ақл ва Ишқ ё мунозироти ҳамс [Матн] / Тасеҳ ва таҳқиқи Акрам Ҷудии Неъматӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Теҳрон: Аҳли қалам, 1375. – 218 с.

62. Хучандӣ, Соинуддин. Атвори салоса [Матн] / Тасеҳи Ҳусайни Довудӣ / Соинуддини Хучандӣ // «Маориф». – 1371, давраи нухум, шумораи дувум – С. 45-77.

63. Хучандӣ, Соинуддин. Чаҳордах рисолаи форсӣ [Матн] / Ба тасеҳи Мусавии Бехбаҳонӣ ва Иброҳими Дебоҷӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Теҳрон: Донишгоҳ, 1351. – 296 с.

64. Хучандӣ, Соинуддин. Чаҳордах рисолаи форсӣ [Матн] / Муқаддима ва тавзеҳот: Маҳмуди Тоҳирӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Теҳрон: Ояти ишроқ, 1389. – 373 с.

65. Хучандӣ, Соинуддин. Рисолаи анҷом [Матн] / Ба кӯшиши Иброҳими Дебочӣ / Соинуддини Хучандӣ // Донишқадаи адабиёт. – 1342. – Ҷилди 3. – С. 154-181

66. Хучандӣ, Соинуддин. Базм ва Разм [Матн] / Тасҳеҳ ва таҳқиқ: Мижгон Ҳаққонӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Техрон : Мероси мактуб, 1395. – 126 с.

67. Хучандӣ, Соинуддин. Мадорич-ул-афҳом [Матн] / Ба тасҳеҳи Моили Ҳиравӣ / Соинуддини Хучандӣ // Кайҳони андеша. – 1367. – Шумораи 17-18. – С. 48-95.

68. Хучандӣ, Соинуддин. Шарҳи Назм-уд-дурад [Матн] / Тасҳеҳ ва таҳқиқ аз Ҷудии Неъматӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Техрон: Мероси мактуб, 1384. – 509 с.

69. Хучандӣ, Соинуддин. Маҷмуаи расоил [Матн] / Соинуддини Хучандӣ. – Техрон: Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон, дастхати шумораи 10196.– 417 ҷарағ.

70. Хучандӣ, Соинуддин. Шарҳи «Гулашани роз» [Матн] / Ба кӯшиши дуктур Козими Дизфулиён / Соинуддини Хучандӣ. – Техрон : Офариниш ,1375. – 139 с.

71. Хучандӣ, Камол. Девон. Китоби I. Ҷилди 2 [Матн] / Матни интиқодӣ ба эҳтимоми Козими Шедфар / Камоли Хучандӣ. – Маскав: Дониш, 1975. – 631 с.

72. Хучандӣ, Камол. Девон. Китоби II. Ҷилди 1 [Матн] / Матни интиқодӣ ба эҳтимоми Козими Шедфар / Камоли Хучандӣ. – Маскав: Дониш, 1975. – 631 с.

73. Ҳамадонӣ, Мир Сайид Алӣ. Рисолаи Ҳамадония [Матн] / Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Тарҷумаи Мир Ҳабибуллоҳ Соҳиб Кобулӣ. – Сринагар: Кашмир, 1977. – 46 с.

74. Ҳидоят, Ризоқулихон. Риёз-ул-орифин [Матн] / Тасҳеҳ ва таълиқоти Абулқосими Родфар / Ризоқулихони Ҳидоят. – Техрон: Улуми инсонӣ, 1316. – 653 с.

75. Ҳилолӣ, Бадруддин. Девони Ҳилолии Чағатой бо Шоҳу Дарвеш, Сифот-ул-ошиқин [Матн] / Бо тасҳеҳ, муқобилаву муқаддима ва феҳрист аз Саид Нафисӣ. – Техрон: Синоӣ, 1368.– 335 с.

76. Ҳудуд-ул-олам мина-л-машрик ила-л-мағриб [Матн] / Ба кӯшиши Манучехри Сутуда. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1340. – 210 с.

77. Ҳучвирӣ, А. Кашф-ул-махҷуб [Матн] / Тасҳеҳи устод ва муҳаққиқи зиндаёд В. Жуковский [бо муқаддимаи Қосим Ансорӣ] Алии Ҳучвирӣ. – Техрон: Тахурӣ, чопи дувум, 1350. – 534 с.

78. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Арбаини Ҷомӣ [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Козим Мудиршонаҷӣ / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Машҳад: Остони қудси Разаӣ, 1363. – 48 с.

79. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Номато ва муншаоти Ҷомӣ [Матн] / Муқаддима ва тасҳеҳи Асомиддин Ёрунбоев ва Асрор Раҳмонов / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Техрон : Мероси мактуб , 1378. – 353 с.

80. Ҷувайнӣ, Муҳаммад. Таърихи ҷаҳонкушоӣ. Дар 3 ҷилд. – Ҷилди 1 [Матн] / Ба эҳтимоми Муҳаммад Қазвини / Муҳаммад Ҷувайнӣ. – Техрон: Дунёи китоб , 1375. – 290 с.

81. Шабистарӣ, Маҳмуд. Гулшани роз. «Матн ва шарҳ» бар асоси қадимитарин ва муҳимтарин шуруҳи Гулшани роз : Шарҳи Соинуддин Алӣ; Шарҳи Шоҳ Доии Шерозӣ; Шарҳи Шайх Маҳмуди Лоҳиҷӣ; Шарҳи Илоҳии Ардабилӣ; Шарҳи Неъматуллоҳи Наҳҷувонӣ [Матн] / Ба эҳтимоми Козими Дизфулиён / Маҳмуди Шабистарӣ. – Техрон: Талоя, 1393. – 656 с.

82. Шабистарӣ, Маҳмуд. Маҷмуаи осор [Матн] / Ба муқаддима ва тасҳеҳи Сайид Маҳмуди Тоҳирӣ / Маҳмуди Шабистарӣ. –Техрон: Тахурӣ, 1365. – 420 с.

83. Шамисо, Сирус. Фарҳанги талмеҳот (ишороти асотирии достони таърихии мазҳабӣ дар адабиёти форсӣ [Матн] / Сируси Шамисо. – Техрон: Митро, 1389. – 734 с.

84. Шомӣ, Низомуддин. Зафарнома. Дар ду чилд. – Ҷилди 1 [Матн] / Бо саъю эҳтимом ва тасҳеҳи Феликс Товер / Низомуддини Шомӣ. – Прага, 1937. – 295 с.

85. Шерозӣ, Саъдӣ. Куллиёт [Матн] / Аз рӯйи нусхаи Муҳаммадали Фуруғӣ / Саъдии Шерозӣ. – Техрон: Қақнус , 1371. – 1347 с.

86. Шерозӣ, М. Тароик-ул-ҳақоик. Дар се чилд. – Ҷ.3 [Матн] / М. Шерозӣ. – Техрон: Боронӣ , 1345.- 541с.,

87. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон [Матн] / Ба тасҳеҳи Абдурраҳими Халхолӣ / Ҳофизии Шерозӣ. – Техрон : «Ҳофиз», б.соли нашр. – 440 с.

88. Шуштарӣ, Қозӣ. Мачолис-ул-муъминин. Ҷилди 2 [Матн] / Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ. – Техрон : Исломия , 1365. – 439 с.

89. Яздӣ, Шарафуддин. Зафарномаи Темурӣ. Феҳристи нусахи хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон. Дар ду чилд. – Ҷилди аввал [Матн] / Зери назари Сайидали Мавҷонӣ, Амрияздон Алимардонов. – Техрон : Вазорати умури хориҷа , 1376. – 366 с.

Б) Ба забони тоҷикӣ

90. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Иборат аз се чилд .– Ҷилди1 [Матн] / Муҳаммадхусайн Бурҳон / Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.

91. Дониш, Аҳмад. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2 [Матн] / Аҳмади Дониш / Муҳаррирони масъул : Расул Ҳодизода, Аликул Девонакулов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 344 с.

92. Дурдонаҳои наср. Намунаҳои насри форсу тоҷик. Иборат аз чаҳор чилд. – Ҷилди 1 [Матн] / Тартиб ва муҳар. Аълоҳон Афсаҳзод, Амрияздон Алимардонов, Ҷобулқо Додалишоев. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 560 с.

93. Ғазолӣ, Муҳаммад. Насиҳат-ул-мулук [Матн] / Таҳия ва тавзеҳи Нарзуллои Назар / Муҳаммад Ғазолӣ. – Душанбе : Ирфон, 2011. – 176 с.

94. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, морфология ва фонетика. Дар ду қисм.– Қисми 1 [Матн] / Дар зери таҳрири Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 450 с.

95. Исфаҳонӣ А. М. Тухфат-ул-мулук [Матн] / Таҳия ва тавзеҳи Мухлиса Нуруллоева ва Иззатбек Шехимов / Абуҳафс Маҳмуди Исфаҳонӣ. – Хучанд: Ношир, 2015. – 119 с.
96. Қуръони карим [Матн] / Матни тарҷумаи тоҷикӣ ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров. – Душанбе : «Эр-граф», 2011. – 640 с.
97. Навоӣ, Алишер. Маҷолис-ун-нафоис [Матн] / Таҳия, тасҳеҳ, таҳқиқ ва мукаддимау тавзеҳоти Урватулло Тоиров ва Мухриддин Низомов / Алишер Навоӣ. – Душанбе: «Нашри Мубориз», 2018. – 528 с.
98. Насриддин, Абдулманнон. Донишмандон ва суҳансароёни Хучанд [Матн] / Абдулманнони Насриддин. – Хучанд : Нури маърифат, 2003. – 434 с.
99. Нуров, Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд.–Ҷилди 1 [Матн] / Амон Нуров. – Душанбе : Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1983. – 604 с.
100. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн]. Иборат аз ду ҷилд. – Ҷилди 2 / Амон Нуров. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – 608 с.
101. Самарқандӣ, Н. А. Чаҳор мақола [Матн] / Таҳия ва тавзеҳи Фаҳриддин Насриддинов / Низомӣ арузии Самарқандӣ. – Хучанд : Ношир, 2015. – 191 с.
102. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Таҳияи Мухлиса Нуруллоева / Давлатшоҳи Самарқандӣ. – Хучанд: Ношир, 2015.– 544 с.
103. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. – Ҷ. 2. [Матн] / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 367 с.
104. Тоиров, Урватулло. Фарҳанги истилоҳоти арузи Аҷам [Матн] / Урватулло Тоиров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 560 с.
105. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – Ҷилди 1 [Матн] / Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Москва : Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

106. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – Ҷилди 2 [Матн] / Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.
107. Хучандӣ, Камол. Девон [Матн] / Таҳияи Абдучаббори Суруш ва Саидумрон Саидов / Камоли Хучандӣ.– Хучанд: Андеша, 2011. – 631 с.
108. Хучандӣ, Камол. Девон [Матн] Иборат аз ду ҷилд. – Ҷилди 1 / Таҳияи Шарифҷон Ҳусейнзода, Назира Қаҳҳорова ва С. Асадуллоев / Камоли Хучандӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 560 с.
109. Хучандӣ, Камол. Девон. Матни илмӣ- интиқодӣ [Матн] Иборат аз ду ҷилд.– Ҷилди якум / Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти Фаҳриддин Насриддинов / Камоли Хучандӣ.– Хучанд: Ношир, 2020. – 715 с.
110. Ҳиравӣ, Ф. Ҷавоҳиру-л-аҷоиб [Матн] / Баргардон, сарсухан ва шарҳи луғот аз Матлубаи Мирзоюнус / Ф. Ҳиравӣ .– Хучанд : Ношир, 2017. – 139 с.
111. Ҳодизода, Р. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 188 с.
112. Ҳусайнӣ, Маҳмуд Атоуллоҳ. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов / Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 221с.
113. Чархӣ, Мавлоно Яъқуб. Рисолаи Ноия [Матн] / Ба тасҳеҳи Халилуллоҳи Халилӣ / Мавлоно Яъқуби Чархӣ. – Душанбе: «Пайванд», 1386. – 113 с.
114. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Баҳористон [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Аълоҳон Афсаҳзод / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 130 с.
115. Ҷомӣ, Абдурраҳмон. Осор. Иборат аз ҳашт ҷилд. – Ҷ. 8 («Нафаҳот-ал- унс», «Рисолаи қофия», «Рисолаи аруз», «Рисолаи мусиқӣ», «Шарҳи рубоӣёт», «Номаҳо») [Матн] / Мураттибон: А. Зухуриддинов, А. Муҳаммадиев, А. Раҳмонов / Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе : Адиб, 1990. – 496 с.

116. Қомӣ, Абдуллоҳмон. Осор. Иборат аз ҳашт ҷилд. – Ҷ. 3 («Силсилат-уз- заҳаб», «Саломон ва Абсол», «Тухфат-ул-аҳрор») [Матн] / Таҳияи Камол Айни, Абубакр Зухрурдинов. – Душанбе : Адиб, 1987. – 287 с.

117. Шабистарӣ, Шайх Маҳмуд. Гулшани роз [Матн] / Шайх Маҳмуди Шабистарӣ // Бо кӯшиши Ш. Тоҷибоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2001. – 116 с.

118. Шодиев, Э. Тазкираи шоирони Хучанд [Матн] / Э. Шодиев. – Хучанд, 1996. –150 с.

119. ЭСТ (Энсиклопедияи советии тоҷик) Ҷ. 6 [Матн] / Саломон ва Абсол. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи советии тоҷик, 1986. – С. 517-518.

В) Ба забони русӣ

120. История таджикского народа. Том III (XI-XV вв.) [Текст]: Период развития феодального общества / Под общей редакцией академика Р.М. Масова . – Душанбе: Дониш, 2013 . – 580 стр.

121. Каталог собрания восточных рукописей АН Узбекской ССР: в 11-ти томах. – Т. 2 [Текст] / Под редакцией и при участии профессора А. А. Семёнов . – Ташкент: Изд-во АН, 1954. – 588 с.

122. Каталог восточных рукописей АН Тадж. ССР: в 6-ти томах. – Т. 1 [Текст] / Под редакцией и при участии профессора А. М. Мирзоева профессора А. М. Болдырева. – Сталинобод: Дониш, 1960, 321 стр.; Том. 3. – Душанбе: Дониш, 1968. – С. 35.

Г) Ба забони арабӣ

123. Ал-қуръони-л-карим. [Матн] / Тарҷама Илоҳи Қумшай. – Сурия: Дору-л маърифат, 1426 . – 654 с.

124. Абулфидо, И. / Ал-бидоя ва-н-ниҳоя. Ҷ.12 [Матн] / Имомуддин Абулфидо, Ибни Касир. – Техрон : Матбаъ-ул-истиқомат, 1357, саҳ. 150-260.

125. Асир, И. Ал-комил фи-т-таърих [Матн] / Ибни Асир. – Бейрут: Дорулқитоби-л-арабӣ, 1967. – 429 с.

126. Афандӣ, Мирзоабдуллоҳ. Риёз-ул-уламо ва ҳиёз-ул-фузало. Аҷ-чузӣ-р-робеъ [Матн] / Мирзоабдуллоҳи Афандӣ / Бихтимом Ас-Сайид Маҳмуд; [Таҳқиқ Ас-Сайид Аҳмад] . – Қум: Ал-Хайёмӣ, 1451 ш. – 445 с.

127. Мударрис, Муҳаммадали. Райҳонат-ул-адаб фӣ тарочими-л-маъруфин би-л-куняти ва-л-лақаб. Дар панҷ ҷилд. – Ҷилди 3 [Матн] / Муҳаммадали Мударрис. – Техрон: Ширкати таъби китоб, 1328. – 515 с.

128. Техронӣ, Оқобузург. Аз-зариа ило тасонифи-ш-шиа. Ақсоми-с-сонӣ мина-л-чузӣ-т-тосиъ [Матн] / Оқобузурги Техронӣ. – Техрон: Қум, 1378, сах. 338- 688

129. Техронӣ, О. Аз-зариа ило тасонифи-ш-шиа. Ҷилди 15 [Матн] / Оқобузурги Техронӣ. – Техрон : Маҷлис, 1355, сах. 438 -689

130. Тӯсӣ, А. Ал-лумаъ [Матн] / Ҳаққақ ад-дуктур Абдулҳалим Маҳмуд, Абдулбоқи Сурур / Абунастри Сарроҷи Тӯсӣ. – Миср: Ал-Мусни, 1965. – 345 с.

131. Хучандӣ, Соинуддин. Шарҳи Фусус-ул-ҳикам. Дар ду ҷилд [Матн] / Таҳқиқ ва таълиқ: Муҳсин Бедорфар / Соинуддини Хучандӣ.– Қум : Бедор, 1378 . – 1209 с.

132. Хучандӣ, Соинуддин. Ал-маноҳичу фи-л-мантиқи [Матн] / Ба эҳтимоми Иброҳими Дебоҷӣ / Соинуддини Хучандӣ. – Техрон: Донишгоҳ, 1376. – 232 с.

133. Хучандӣ, Соинуддин. Тамҳид-ул-қавоид [Матн] / Тасҳеҳ ва ҳавошӣ Муҳаммадризо Қумшай ва Мирзо Муҳаммад. [Муқаддима ва таълиқ: Ҷалолуддини Оштиёнӣ] / Соинуддини Хучандӣ. – Қум: Бӯстони китоб, 1387. – 489 с.

134. Хучандӣ, Соинуддин. Шарҳу-т-тоияти-л-кубро [Матн] / Тасҳеҳи Мачид Ҳодизода / Соинуддини Хучандӣ. – Техрон : Пажуҳиши ҳикмат ва фалсафа , 1391. – 218 с.

135. Ҳамавӣ, Ёқут. Муъҷам-ул-булдон. Дар ду ҷилд. – Ҷилди 2 [Матн]. – Бейрут / Ёқути Ҳамавӣ, 1962. – 281с.

136. Шарху Соинуддин Ат-Турка ало «Фусус-ил-ҳикам» [Матн] / Тарчама ва таҳқиқ Осим Иброҳим / Соинуддини Хучандӣ. – Байрут: Дорулкутуби-л-илмия, 2012. – 526 с.

Ғ) Ба забонҳои хориҷии дур

137. Blochet, Edward. Catalogue des manuscrits persian de la bibliothegue Nationale.–Vol [Text] / Edward Blochet. – Paris, 1905. – Pp. 13

138. Storey, Charles. Persian Literature [Text] / Charles Storey A Bio bibliographical survey. – London, 1953.– Vol.I, P.2.– 314 p

139. Rieu, Charles. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museim Library. – Vol 2 [Text] / Charles Rieu. – London ,1881. – Pp. 42, 831

Д) Ба забони ӯзбекӣ

140. Шомӣ, Низомуддин. Зафарнома [Матн / Таржумон Юнусхон Ҳакимжонов / Низомуддини Шомӣ.– Ташкент : Ўзбекистан, 1996. – 528 с.

II. АДАБИЁТИ ИЛМӢ–ТАҲҚИҚОТӢ

А) Ба хатти форсӣ

141. Бахтиёрӣ, Афшин. Эрон-чилваҳои тамаддун [Матн]: Нависандаи матни форсӣ Малеҳа Искандарӣ: Мутарҷими англисӣ Фаромарзи Ғанӣ / Афшини Бахтиёр. – Техрон : Фарҳангсарои Мирдаштӣ, 1388. – 160 с.

142. Баҳор, Муҳаммадтақӣ. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ . Дар се ҷилд. – Ҷилди дувум [Матн] / Муҳаммадтақии Баҳор. – Техрон: Амири Кабир, 1373. – 432 с.

143. Баҳор, Муҳаммадтақӣ. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ. Дар се ҷилд. – Ҷилди сеюм [Матн] / Муҳаммадтақии Баҳор. – Техрон : Заввор , 1381. – 440 с.

144. Беҳбаҳонӣ, Сайидалӣ. Аҳвол ва осори Соинуддин Туркаи Исфаҳонӣ ба инзимоми рисолаи «Инзолия»-и ӯ [Матн] // Маҷмуаи суҳанрониҳо ва мақолаҳо дар бораи фалсафа ва ирфони исломӣ / Ба эҳтимоми Маҳдии Муҳаққиқ ва Ҳерман Ленделт / Сайидалӣ Беҳбаҳонӣ. – Техрон: Мутолиоти исломӣ, 1349. – С. 110-132.

145. Бойматов Лукмон. Хучанд дар оинаи таърих [Матн] / Лукмон Бойматов // Маҷаллаи Кайҳони фарҳангӣ. – 1379. – шумораи 171. – С. 52-55.

146. Бойматов Лукмон. Дар бораи аҳвол ва осори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / Лукмон Бойматов // Маҷаллаи Кайҳони фарҳангӣ. – 1380, шумораи 179. – С. 48- 52.

147. Бойматов Лукмон. Ҷусторе дар робита бо пайвандҳои фарҳангии Хучанд ва Нишопур [Матн] / Лукмон Бойматов // Таърихпажӯхӣ. – 1383, соли шашум, шумораи 21. – С. 98 - 104.

148. Бойматов Лукмон. Баррасии таърихи Оли Хучанд дар Тоҷикистон [Матн] / Лукмон Бойматов // Таърихпажӯхӣ. – 1383, шумораи 18. – С. 126 - 135.

149. Бойматов Лукмон. Гулзори васл аст сайрони мо [Матн] / Лукмон Бойматов // Маҷаллаи Кайҳони фарҳангӣ. – 1385, шумораи 237. – С. 43- 45.

150. Бойматов Лукмон. Таҳқиқи таърихи Оли Хучанд дар Эрон / Лукмон Бойматов [Матн] // Фаслномаи анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ. – 1387, соли сеюм, шумораи дувум. – С. 99 -116.

151. Броун, Эдуард. Таърихи адабиёти Эрон. Аз Саъдӣ то Ҷомӣ. Ҷилди 3. [Матн] / Тарҷума ва ҳавошии Алиасғари Ҳикмат / Эдуард Броун. – Техрон: Амири кабир, 1351ҳ.ш. – 876 с.

152. Гавҳарин, Сайидсодиқ. Хуччат-ул-ҳақ Абуалӣ Сино [Матн] / Сайидсодиқ Гавҳарин. – Техрон: Фарҳанг ва ҳунар, 1330. – 723 с.

153. Ғанӣ, Қосим. Таърихи тасаввуф дар Ислом [Матн] / Қосим Ғанӣ. – Техрон: Ибни Сино, 1331. – 336 с.

154. Ғаффорӣ, Умеда Ҷойгоҳи Тафсири Табарӣ дар насри илмӣ-адабии давраи Сомониён [Матн] / Умеда Ғаффорӣ // Номаи Оли Сомон. Маҷмуаи мақолоти маҷмаи илмӣ тамаддун, таърих ва фарҳанги Сомониён. – Техрон: Чопхонаи Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1378. – С.924-930.

155. Донишпажӯх, Муҳаммадтақӣ. Маҷмуаи расоили Хучандӣ [Матн] / Муҳаммадтақӣ Донишпажӯх // Фарҳанги Эронзамин. – 1365. – Ҷилди 14. – С. 307-312.

156. Дориюш, Сафват. Пажухиши кӯтоҳе дар бораи устодони мусиқии Эрон [Матн] / Сафвати Дориюш. – Техрон: Сухан, 1350 . – 238 с.
157. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Ошнои бо таърихи Эрон [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб. – Техрон: Сухан, 1385. – 400 с.
158. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Аз гузаштаи адабии Эрон. Муруре бар насри форсӣ, сайре дар шеъри форсӣ, бо назаре бар адабиёти муосир [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб – Техрон: Алҳудо, 1375. – 588 с.
159. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Чустучӯ дар тасаввуфи Эрон [Матн]. Чопи дувоздахум / Абдулхусайни Зарринкӯб. – Техрон: Амири кабир, 1390. – 446 с.
160. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Дунболаи чустучӯ дар тасаввуфи Эрон [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб.– Техрон: Амири кабир, чопи нухум, 1390. – 412 с.
161. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Арзиши мероси сӯфия [Матн] / Абдулхусайни Зарринкӯб. – Техрон: Амири кабир, чопи ҳафтум, 1373. – 421 с.
162. Имомӣ, Собир. Тамсил ва достон дар «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Исфаҳонӣ [Матн] // Маҷмуаи мақолоти баргузидаи ҳамандешии забон ва адабиёти форсӣ дар қарни нухум / Ба кушиши Сайид Ҳисомпур ва Муҳандис Малакутӣ / Собир Имомӣ. – Техрон: Донишгоҳи Ҳурмузон, 1383. – С. 31-43.
163. Кабирӣ, Яҳё. Инсоншиносӣ (инсонии комил) дар мактаби фалсафӣ-ирфонии Соинуддин ибни Турка [Матн] / Яҳёи Кабирӣ. – Техрон: Матбуоти динӣ, 1378. – 312 с.
164. Корбен, Ҳенрӣ. Жарфбинии маънӣ аз таъвилоти сӯфиёни эронӣ [Матн] / [Матн] // Маҷмуаи суҳанронихо ва мақолаҳо дар бораи фалсафа ва ирфони исломӣ / Ба эҳтимоми Маҳдии Муҳаққиқ ва Ҳерман Ленделт / Ҳенри Корбен. – Техрон: Мутолиоти исломӣ, 1349. – С. 105.
165. Мавлавӣ, Муҳаммадали. Оли Турка.Қ.1[Матн] / Муҳаммадали Мавлавӣ // Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. – Техрон, 1369.– 714 с.

166. Минавӣ, Мучтабо. Ғазолии Тӯсӣ [Матн] / Мучтабо Минавӣ // Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Машҳад, 1349. – Шумораи дувум, соли шашум. – С. 273.

167. Мирбобо, Абдуллоҳ. Хучанднома [Матн] / Абдуллоҳи Мирбобо. – Душанбе: Мерос, 1994. – 119 с.

168. Мирбоқирӣ, Алиасфар. Таърихи адабиёти Эрон. Дар се ҷилд. – Ҷилди 2. [Матн] / Алиасфар Мирбоқирӣ, Ғуломҳусайни Шарифӣ, Ҳусайни Оқохусайнӣ ва диг. – Техрон: Донишгоҳ, 1389. – 502 с.

169. Мирзоев Абдулғанӣ. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV [Матн] Абдулғанӣ Мирзоев. – Исталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 77 с.

170. Муиниён, Илҳом. Қивомуддин Муҳаммади Соинӣ ё Соинуддин Алиӣ Турка (Баҳсе дар муаррифии Куллиёти нусхаи хаттии Қивомуддин Муҳаммади Соинӣ) [Матн] / Илҳоми Муиниён, Меҳрдоди Азизободӣ, Атомуҳаммади Родманиш // Нуздаҳумин Конфронси байналмилалӣ мутолиоти забон, адабиёт, фарҳанг ва таърих. – Техрон, 29 – уми хурдодмоҳи соли 1403х.

171. Мутаҳҳарӣ, Муртазо. Ошноӣ бо Қуръон. Дар се ҷилд. – Ҷилди сеюм [Матн] / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Техрон, Садро, 1370. – 228 с.

172. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ то поёни қарни даҳуми ҳиҷрӣ. Дар ду ҷилд. – Ҷилди аввал [Матн] / Саид Нафисӣ. – Техрон: Сухан, 1363. – 664 с.

173. Нафисӣ, Саид. Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон [Матн] / Саид Нафисӣ. – Техрон: Иттиҳод, 1343. – 353 с.

174. Николсон, Р. А. Тасаввуфи исломӣ ва робитаи инсону Худо [Матн] / Тарҷумаи Шафеи Кадканӣ / Р. А. Николсон. – Техрон: Сухан, 1382. – 207 с.

175. Оштиёнӣ, А. Таърихи муғул [Матн] / А. Оштиёнӣ. – Техрон: Амири кабир, 1364. – 624 с.

176. Пирниё, Ҳ. Таърихи Эрон аз оғоз то инқирози Қочория [Матн] / Ҳ. Пирниё, А. Иқбол. – Техрон: Меъёри илм, 1389. – 748 с.

177. Пурномдориён, Тақӣ. Дидор бо Симурғ: Шеър ва ирфон ва андешаҳои Аттор [Матн] / Тақии Пурномдориён. – Техрон: Пажухишгоҳи улуми инсонӣ, 1390.– 329 с.

178. Пурномдориён, Тақӣ. Рамз ва дostonҳои рамзӣ дар адаби форсӣ [Матн] / Тақии Пурномдориён. – Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1375.– 623 с.

179. Розӣ, Абдуллоҳ. Таърихи комили Эрон [Матн] / Абдуллоҳи Розӣ. – Техрон: Иқбол, 1341. – 720 с.

180. Сайидалӣ Д. Оли Хучанд [Матн] // Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷилди 1 / Д. Сайидалӣ. – Техрон : Маркази доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1369. – С. 694-697

181. Сафо, Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон ва қаламрави забони порсӣ аз поёни қарни ҳаштум то авоили қарни даҳуми ҳиҷрӣ. Ҷилди 4. [Матн] / Забеҳуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, Чопи даҳум, 1373. – 704 с.

182. Сафо, Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон ва қаламрави забони порсӣ аз поёни қарни ҳафтум то поёни қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ. Ҷилди сеюм-баҳши аввал [Матн] / Забеҳуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, Чопи ҳафтум, 1373. – 607 с.

183. Сачҷодӣ, Зиёуддин. Муқаддимае бар мабони ирфон ва тасаввуф [Матн] / Зиёуддини Сачҷодӣ. – Техрон : Самт, 1389. – 337с.

184. Сутуда, Ғ. Таҳмидия дар адаби форсӣ. Ҷилди дувум [Матн] / Ғ. Сутуда, Боқир Начафзода. – Техрон: Қатра, бидуни соли нашр. – 254 с.

185. Тобанда, Нуралӣ. Шариат, тариқат ва ақл [Матн] / Нуралӣ Тобанда.– Техрон: Ҳақиқат, 1383. – 60 с.

186. Услуир, Фотех. Ҳуруфия. Аз ибтидо то кунун бо истинод ба манобеи дасти аввал [Матн] / Тарҷумаи Довуди Вафой / Фотеҳи Услуир. – Техрон: Мавло, 1391.– 550 с.

187. Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Аҳодис ва қисаси Маснавӣ [Матн] / Тарҷумаи комил ва танзими мучаддад: Ҳусайни Довудӣ / Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Амири кабир, 1381. – 755с.

188. Хатибӣ, Ҳусайн. Фанни наср дар адаби форсӣ [Матн] / Ҳусайни Хатибӣ. – Техрон: Заввор, 1386.– 638 с.

189. Ҳикмат, Н. Фалсафаи тамсил аз назари Ибни Турка [Матн] / Н. Ҳикмат / Пажухишномаи улуми инсонӣ. – 1385.– шумораи 49 .– С. 183-194.

190. Ҳошимӣ, Садр. Хонадони Хучандӣ дар Исфаҳон [Матн] / Садри Ҳошимӣ // Маҷаллаи Ёдгор, шаҳривари 1325 х. / сентябри 1946 м., соли севум, шумораи аввал.– С. 11-31.

191. Ҳумой, Чалолуддин. Ғазолинома. Шарҳи аҳволу осор ва афкори Имом Ғазолӣ [Матн] / Чалолуддини Ҳумой. – Техрон: Фурӯғӣ, 1368. – 712 с.

192. Ҳумой, Чалолуддин. Фунуни балоғат ва саноати адабӣ [Матн] / Чалолуддини Ҳумой. – Техрон : Ахуро, 1389. – 512 с.

193. Чобирзода, А. Исфаҳон [Матн] // Доиратулмаорифи бузурги исломӣ. Ҷилди 9. – Техрон: Маркази доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1379.– С.193-194

194. Шамисо, С. Сайри ғазал дар шеърӣ форсӣ. Аз оғоз то имрӯз [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Фирдавсӣ, 1370. – 321 с.

195. Шамисо, С. Куллиёти сабкшиносӣ [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Мерос, 1382.– 432 с.

196. Шамисо, С. Сабкшиносии шеър [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Мерос, 1383. – 430 с.

197. Шамисо, С. Баён ва маонӣ [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Фирдавс, Чопи ҳаштум, 1384. – 256 с.

198. Шимел, А. Адабиёти исломии Ҳинд [Матн] / Тарҷумаи Яъқуби Ожанд / А. Шиммел. – Техрон: Амири Кабир, 1373. – 114 с.

Б) Ба забони тоҷикӣ

199. Абдусаттор, Абдушукур. Маъхазҳои арабӣ-исломии ашъори Камоли Хучандӣ [Матн] // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: Ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016) / Абдушукури Абдусаттор.– Хучанд: Ношир, 2016.– С. 18-23.

200. Амиршоҳӣ, Н. Темур-дувумин чехраи хунрези таърих [Матн] / Н. Амиршоҳӣ // Фарҳанг. – 2004. – № 1. – С. 20-22.
201. Айнӣ, С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъ» [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 336 с.
202. Асадуллоев, С. Оли Хучанд // Энциклопедияи советии тоҷик. Дар 8 ҷилд. – Ҷилди 5 [Матн] / С. Асадуллоев. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1984. – 640 с.
203. Асадуллоев, С. Оли Хучанд // Энциклопедияи советии тоҷик. Дар 8 ҷилд. – Ҷилди 6. [Матн] / С. Асадуллоев. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1986. – 640 с.
204. Асадуллоев, С. Оли Хучанд. Садрӣ Хучанд [Матн] / С. Асадуллоев. – Хучанд: Академияи Камоли Хучандӣ, 1992. – 14 с.
205. Асадуллоев, С. Туркаи Хучандӣ // Энциклопедияи советии тоҷик. Дар 8 ҷилд. – Ҷилди 7 [Матн] / С. Асадуллоев. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1987. – 1890 с.
206. Асадуллоев, С. Хонадони Хучандӣ ё Оли Хучанд [Матн] / С. Асадуллоев // Ҳақиқати Ленинобод. – 1971, 22 декабр. – С.3-4
207. Асадуллоев С, Садрӣ Хучандӣ [Матн] / С. Асадуллоев // Ҳақиқати Ленинобод. – 1972. – С. 9.
208. Афсаҳзод, А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дувуми асри XV. (Китоби аввал) [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1987. – 264 с.
209. Бақоев, М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ [Матн] / М. Бақоев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 281 с.
210. Бойматов, Л. Оли Хучандиёни Исфаҳон дар доиратулмаорифҳо /Л. Бойматов [Матн] // Маҷаллаи «Хучанд», 2006. – № 2 (122). – С. 96-106
211. Зоиров Ҳалимҷон. Айнулкузоти Ҳамадонӣ ва ҷойгоҳи «номаҳо»-и ӯ дар насри форсу тоҷики асри XII (таҳқиқи вижагиҳои адабиву услубӣ, матншиносӣ ва нусхашиносӣ) [Матн]. Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣи доктори илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.00-

Адабиётшиносӣ (10.01.08-Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ).— Хучанд, 2024. — 58 с.

212. Зехнӣ, Тӯракул. Санъати сухан [Матн] / Тӯракул Зехнӣ. — Душанбе: Адиб, 2007.— 400 с.

213. Зехнӣ, Тӯракул. Чанд сухани судманд [Матн] // Маҷмуаи мақолаҳо / Тӯракул Зехнӣ. — Душанбе: Ирфон, 1984.— 160 с.

214. Камолов Фаррух. «Чиҳил ҳадис»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва арзишҳои адабии он [Матн] / Фаррух Камолов. — Хучанд: Полиграфӣ, 2014.— 187 с.

215. Мақсудов Бадриддин. Ҷустуҷӯ дар аҳвол ва осори Ироқӣ [Матн] / Бадриддин Мақсудов. — Душанбе : Пайванд, 2009. — 555 с.

216. Мақсудов Бадриддин. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ [Матн] / Бадриддин Мақсудов. — Душанбе: Сино, 1994. — 164 с.

217. Мақсудов, Б. Фаҳр дар ғазали Камоли Хучандӣ [Матн] / Б. Мақсудов // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Серия шарқшиносӣ, филология, таърих. — 1988.— №3. — С. 59-65.

218. Мақсудов, Б. Назари Шафеии Кадканӣ ба сабк ва сабкшиносӣ [Матн] / Б. Мақсудов // Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. — 2022.— №7. — С.189-197.

219. Марофиев, С. Хучанди замони Абдурраҳмони Ҷомӣ ва фарҳанги модии бостонии он [Матн] // Маводи Ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо» (3-4-уми ноябри 2014) / С. Марофиев.—Хучанд: «Нури маърифат», 2014. — С. 217-221.

220. Маҳмадшоев, М. Тазкираи шоирони Зарафшон [Матн] / М. Маҳмадшоев.—Хучанд: Ношир, 2010. — 104 с.

221. Маҳмудзода, О. Парадокс ва ҳиссомезӣ дар ашъори Назирии Нишопурӣ [Матн] / О. Маҳмудзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ.— 2020.— №1/4(80). — С.19-22.

222. Мирбобо, А. Муқаддимаи таърихи Хучанд [Матн] / А. Мирбобо.– Хучанд : Ношир, 2013. – 448 с.
223. Мирзоев, А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / А. Мирзоев.– Сталинобод: Нашриёти давлатии тоҷик, 1947. – 199 с.
224. Мирзоев, А. Сездаҳ мақола [Матн] Аз таърихи адабиёти асрҳои X-XV форсу тоҷик / А. Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 287 с.
225. Мирзоев, С. Идомаи анъанаҳои Ҷомӣ дар доираи адабии Ҳироти муосир [Матн] // Абдурраҳмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо: (Бахшида ба 575-солагии Ҷомӣ) / С. Мирзоев. – Душанбе: Институти давлатии омӯзгорӣ ба номи Қ. Ҷӯраев, 1991. – С. 67-70.
226. Мирзоев, С. Таълимоти ваҳдати вучуд дар ғазалиёти Аттор [Матн] / С. Мирзоев // Маҷаллаи «Адаб».– 2002.– №4. – С. 24-30.
227. Мирзоев, С. Таърихи адабиёти тоҷик. (Асрҳои XIII-XV) [Матн] / А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев, С. Мирзоев.– Хучанд: Нури маърифат, 2004.– 120 с.
228. Мирзоев, С. Нигоҳе ба шеваи забон ва наҳваи баёни Фаридуддини Аттор [Матн] / С. Мирзоев // Армуғони «Ганҷи сухан», 2007 – Ҷилди аввал – С. 150-166.
229. Мирзоев, С. Ҷозibaҳои ҳунарии баҳорияҳои Фарруҳии Систонӣ [Матн] / С. Мирзоев // Аз наҳви сухан то ҷавҳари маъно (Маҷмуаи маҷолаҳо бахшида ба 70-солагии профессор Фарҳод Зикриёев).– Хучанд: Ношир, 2010.– С. 246- 229.
230. Мирзоев С. Сухан аз забон ва тарзи баёни Ваҳшии Бофқӣ [Матн] / С. Мирзоев // Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба ифтихори 80-солагии профессор Атахон Сайфуллоев.– Хучанд: Ношир, 2013.– С. 184-183.
231. Мирзоев, С. Усули таълими адабиёт. (Ҷилди аввал) [Матн] / М. Аҳмадов, С. Мирзоев. – Хучанд: Ношир.– 2012.– 75с.
232. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XIII-XV). Китоби 2. –[Матн] / Холиқ Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1977. – 399 с.

233. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри XIII) Китоби 1 (II) [Матн] / Холиқ Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1989.–420 с.

234. Мирзозода Холиқ. Адабиёт, таълим ва тарбия [Матн] / Холиқ Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1983. – 142 с.

235. Мирзоюнус, Матлуба. Адабиёти миллӣ ва муколамаи фарҳангҳо [Матн] Маҷмуаи мақолаҳои адабиётшиносӣ / Матлубаи Мирзоюнус. – Хучанд: Ношир, 2015.– 516 с.

236. Мирзоюнус, Матлуба. Баъзе вижагиҳои сабки «Чор унсур»-и Бедил [Матн] / Матлубаи Мирзоюнус // Номаи Донишгоҳ. – 2017.– №2 (51). – С.92-96.

237. Мирзоюнус, Матлуба. Шарҳи шаст шеърӣ Фарзона [Матн] / Матлубаи Мирзоюнус. – Хучанд: Ношир, 2019. – 244 с.

238. Мирзоюнус, Матлуба. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар охири садаи XIX – нимаи аввали садаи XX. [Матн] / Матлубаи Мирзоюнус. – Хучанд : Ношир, 2023. – 418 с.

239. Муродӣ, Низомиддин. Адабиёти форсизабони Чин [Матн] / Низомиддин Муродӣ. – Душанбе : Ирфон, 2013 – 232с.

240. Мусулмонкулов, Р. Сачъ ва сайри таърихӣ он дар насри тоҷик [Матн] / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе : Ирфон, 1970. – 218 с.

241. Мусулмонкулов, Р. Талаби замон ва робитаи адабӣ [Матн] / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе : Ирфон, 1973. – 24 с.

242. Мусулмонкулов, Р. Асрори сухан [Матн] / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Ирфон,1980. – 151 с.

243. Мусулмонкулов, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Маориф, 1990. – 236 с.

244. Мутахҳарӣ, Муртазо. Ошноӣ бо улуми исломӣ. Ҷилди дуввум.– Калом; Ирфон. Ҳикмати амалӣ [Матн] / Муртазо Мутахҳарӣ. – Душанбе: Ройзании фарҳангӣ , 1999 . – 187с.

245. Мутахҳарӣ, Муртазо. Ирфони Ҳофиз [Матн] / Муртазо Мутахҳарӣ. – Душанбе: Ройзани фарҳангии ҶИЭ, 1998.–128 с.
246. Мухторов, А. Таърихи халқи тоҷик. Асрҳои XIV-XIX: Китоби дарсӣ барои синфи 8 [Матн] / Аҳрор Мухоров. – Душанбе: «Офсет», 2009 . – 165 с.
247. Нарзиқул, Мисбоҳиддин. Таърих ва назарияи номанигорӣ [Матн] / Мисбоҳиддини Нарзиқул. – Душанбе: Сино, 2009. – 140 с.
248. Насриддинов Фаҳриддин. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири қувваи форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / Фаҳриддин. Насриддин. – Хучанд: Ношир, 2012.–576 с.
249. Насриддинов Абдулманнон. Маърифат ва шарҳи адабиёт [Матн] /Абдулманнон Насриддинов .– Душанбе: Ирфон, 1991. – 192 с.
250. Насриддинов Абдулманнон Сехри мубин [Матн] / Абдулманнон Насриддинов. – Хучанд : Раҳим Ҷалил, 1997. – 113 с.
251. Насриддин, Абдулманнон. Шаҳнависӣ дар таърихи адаби форс-тоҷик. Қисми1[Матн] Абдулманнони Насриддин.– Хучанд: Раҳим Ҷалил, 2000. – 252 с.
252. Насриддин, Абдулманнон. Шарҳнависӣ дар таърихи адаби форс-тоҷик. Қисми 2 [Матн] /Абдулманнони Насриддин.–Хучанд : Раҳим Ҷалил, 2001. – 262 с.
253. Насриддин, Абдулманнон. Чӣ гуна мақола (Таърихи адабиёт, матншиносӣ, нақди китоб, тарҷумаҳои қуръонӣ, ирфон) [Матн] / Абдулманнони Насриддин. – Хучанд: Ганҷинаи сухан, 2007. – 577с.
254. Нурув, Н. Н. Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Бедил [Матн]. Ихтисоси 10.01.01. -Адабиёти тоҷик. Автореферати диссертатсия барои дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филология. Нурув Нурали Норович. – Душанбе, 2020. – 50 с.
255. Нурув, Н. Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Н. Нурув. – Хучанд: Ношир, 2020. – 448 с.
256. Низомов, М. «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ва суннати дostonсароӣ дар асри XV [Матн] / М. Низомов. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2014. – 397 с.

257. Олимов, К. Баррасиҳо дар тасаввуф [Матн] / К. Олимов.—Душанбе: Шарқи озод, 1999. – 139 с.
258. Оробегим, Равшан. Ҳазрати амири кабир Сайид Алии Ҳамадонӣ [Матн] Равшани Оробегим / Таҳияи Зайниддин Набот // Маҷаллаи Фарҳанг. – Душанбе. – 1995. – № 4. – С. 11-16.
259. Паргорӣ, С. Сомониён ва туркон [Матн] / С. Паргорӣ // Маҷмуаи тоҷикон дар қаламрави Ориёно; [Гирдоварӣ ва пажӯҳиши Мирзо Шукурзода]. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 478 с.
260. Раупова, М. Назарияи ташбеҳ дар нақдшушӯъри форсу тоҷик ва хусусиятҳои он дар назми асри X [Матн] / М. Раупова. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 2001. – 160 с.
261. Раҳматуллоев, А. Таърихи халқи тоҷик [Матн] / А. Раҳматуллоев, Х. Сатторов, Н.Тоҷов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – 524 с.
262. Раҳимӣ, Б. Ошноӣ бо Бедил [Матн] / Б. Раҳимӣ .– Душанбе: Ирфон, 2009.– 568 с.
263. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов.- Душанбе: Шарқи озод, 1996. – 80 с
- 264 Саймиддинов, Д. Адабиёти паҳлавӣ [Матн] / Д. Саймиддинов.– Душанбе: Пайванд, 2003. – 232
265. Сайфиев, Н. Достонсароии форсу тоҷик дар асри XIV. Қисмҳои 1-2 (Достон ва навъҳои он) [Матн] / Н. Сайфиев. – Душанбе: ИДПД ба номи Т.Г. Шевченко, 1989. – 454 с.
266. Салимов, Н. Ҳар кучо аз Хучандиён садрест [Матн] / Н. Салимов // Маҷаллаи «Хучанд». – 2000. – № 2. – С. 3-8
267. Салимов, Н. Марҳалаҳои усулубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик. (Асрҳои 9-13) [Матн] Н. Салимов . – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 396 с.
268. Салимов, Ю. Ёдгори умр. Дар ду ҷилд. – Ҷилди 2. [Матн] / Ю.Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 396 с.

269. Сатторзода, А. Бехзод ва муаммои ягонагии усули тасвир дар хунар ва адаб // Кухна ва нав (маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: «Адиб», 2004. – С. 162-168
270. Сатторзода, А. Назариёти адабии Абдуррахмони Ҷомӣ [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: Дониш, 2014. – 163 с.
271. Сатторзода, А. Такмили бадеъи тоҷикӣ-форсӣ (дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ) [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2011. – 380 с.
272. Султонӣ, Тоҷибой. Шарҳиносии «Маснавии маънавӣ» (Камолуддин Хусайн Хоразмӣ ва «Ҷавоҳир-ул-асрор»-и ӯ). Дар ду ҷилд.– Ҷилди 1. [Матн] / Тоҷибой Султонӣ. – Хучанд : «Хуросон», 2022. – 296 с.
273. Суфизода, Шодимуҳаммад. Муқаддимае бар Гулшани роз [Матн] / Шодимуҳаммад Суфизода. – Душанбе : Дониш, 2015. – С. 3-72
274. Тоҷибоев, Ш. Баёзи шуаро ва фузалои Хучанд [Матн] / Ш. Тоҷибоев // Хучанд. – 2004. – №10. – С. 89-93.
275. Тоҷибоев, Ш. Тавсиф ва масъалаҳои танзими фарҳанги тавсифоти назми классикии форсу тоҷик [Матн] / Ш. Тоҷибоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2020. – 164 с.
276. Хоҷаева, М. Масъалаҳои сабқшиносӣ [Матн] / М. Хоҷаева. – Хучанд: Нури маърифат, 1994. – 223 с.
277. Хушгӯ, Биндробан. Сафинаи Хушгӯ (Дафтари солис) [Матн] / Биндробан Доси Хушгӯ. Таҳиягар ва муаллифи пешгуфтор, тавзеҳот ва луғатнома З. Ғаффорова. – Хучанд: Ношир, 2018. – 564 с.
278. Хуросонӣ, А. Ҳунари номанигорӣ дар «Шоҳнома» [Матн] // Алии Хуросонӣ, Ҷӯрабек Назрӣ. – Душанбе: Дониш, 2014. – 300 с.
279. Ҳазраткулов, М. Тасаввуф [Матн] / М. Ҳазраткулов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 126 с.
280. Ҳасанзода, А. Бори дигар аз таърихи ҷойвожаи Хучанд [Матн] // Асолати забон ва маҳорати баён (маҷмуаи мақолаҳо) / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2018. – С.370-377

281. Ҳамробоев, Н. А. Марҳалаҳои ташаккул ва таҳаввули ҳаракати тарҷума дар асрҳои VIII-XIV (аз паҳлавӣ ба арабӣ ва аз арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ) [Матн]. Ихтисоси 10.02.14.-Адабиёти тоҷик. Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филология / Ҳамробоев Насимҷон Абдуллоҷонович. – Хучанд, 2019. – 50 с.

282. Ҳамробоев, Н.А. Марҳалаҳои ташаккул ва таҳаввули ҳаракати тарҷума дар асрҳои VIII-XIV [Матн] / Н. А. Ҳамробоев. – Хучанд: Нури маърифат 2019. – 464 с.

283. Ҳодизода, Р. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣи Ҷомӣ [Матн] // «Абдурраҳмони Ҷомӣ-550» / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 87-104.

284. Ҳодизода, Р. Шоҳин [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Дониш, 1974. – 140 с.

285. Ҳодизода, Р. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 144 с.

286. Ҳодизода, Р. Аз Рӯдакӣ то имрӯз [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 288 с.

287. Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX [Матн] / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.

288. Ҳодизода, Р. Тасаввуф дар адабиёти форс-тоҷик [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Адиб, 1999. – 187 с.

289. Ҳусейнзода, Ш. Адабиёти тоҷик барои синфи VIII / Ш. Ҳусейнзода. – Душанбе: «Маориф», 1978. – 271 с.

290. Шарифов, Х. Каломӣ бадеъ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.

291. Шарифов, Х. Назарияи наср [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: «Пайванд», 2004. – 319 с.

292. Шарифзода, Худой. Маънавият ва ҷаҳони зоҳирӣ [Матн] / Худой. Шарифзода. – Хучанд : Адиб, 2001. – 352 с

В) ба забони русӣ

293. Ахмедов Мирзо. Этическая художественная проза Хусайна Ваиза Кошифӣ [Текст]: автореф. дис... док. фил. наук: 10.01.03-Литература народов стран зарубежья (персидско-таджикская литература) / Мирзо Ахмедов. – Душанбе, 2003. – 53 с.
294. Ашрафи, М. «Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV-XVII вв [Текст] / М. Ашрафи. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 128 с.
295. Бартольд, В. В. Народное движение в Самарканде в 1335г. [Текст] // Сочинения. Том. II. Ч. 2. / В. В. Бартольд. – Москва: Наука, 1964. – С. 369-372
296. Бартольд, В. В. Улугбек и его время [Текст] / В. В. Бартольд. – Петроград: Российской Академии Наук, 1918. – 188 с.
297. Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том 1 [Текст] / В. В. Бартольд. – Москва: Восточной литературы, 1963. – 763 с.
298. Бартольд, В. В. Места прикаспийских областей в истории мусульманского мира [Текст] // Сочинения. Том. II. Ч. 1. / В. В. Бартольд. – Москва: Наука, 1964. – С. 650-772.
299. Бертельс, Е. Э. Суфизм и суфийская литература. Избр. тр.: Т. 3 [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Москва : Наука, 1965. – 524 с.
300. Бертельс, Е. Э. Навои и Джами. Избр. тр.: Т. 4 [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Москва : Наука, 1965. – 498 с.
301. Бертельс, Е. Э. История литературы и культуры Ирана. Избр. Тр [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Москва : Наука, 1988. – 588 с.
302. Брагинский, И. С. Очерки из истории таджикской литературы [Текст] / И. С. Брагинский. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1956. – 452 с.
303. Брагинский, И. С. Из истории таджикской и персидской литератур [Текст] / И. С. Брагинский. – Москва : Наука, 1972. – 524 с.
304. Брагинский, И. С. 12 миниатюр: От Рудаки до Джами [Текст] / И. С. Брагинский. – Москва: Худ. лит-ра, 1976. – 304 с.
305. Брагинский, И. С. Исследования по таджикской культуре [Текст] / И. С. Брагинский. – Москва: Наука, 1977. – 287 с.

306. Гафарова, З. А. Становление и развитие персоязычной литературы Индии (Литературный круг Кашмира в XVI-XVII веках) [Текст]: автореф. дис... док. фил. наук:10.01.03-Литература народов стран зарубежья (персидско-таджикская литература) / Гафарова Замира Абдуллоевна. – Душанбе, 2002 – 48 с.
307. Гафуров, Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. II [Текст] / Б.Г. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 480 с.
308. Додхудоева, Л. Тимур и его империя // Материалы по социально – политическое истории Центральной Азии VIII-начала XVI вв: Статьи, очерки разных лет, сборник очерков и статей [Текст] / Л. Додхудоева. – Душанбе: «Мастер-принт», 2011. – 640 с.
309. Исматов, Б. Пантеистическая философская традиция в персидско-таджикской поэзии XI-XV вв [Текст] / Б. Исматов. – Душанбе: Дониш, 1986. – 246 с.
310. Кулизаде, Зумрад. Хуруфизм и его представители в Азербайджане [Текст] / Зумрад Кулизаде. – Баку: «Элм», 1979. – 256 с.
311. Клавихо, Гонсале. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1400-1406) / Перевод со староиспанского, предисловие и комментарий И.С. Мираковой / Гонсале Клавихо. – Москва: Наука, 1990. – 271 с.
312. Костигова, Г. И. Трактат по каллиграфии Султон Али Машади / Г.И. Костигова. Том 2 (5) [Текст] // Труды государственной публичной им. М. Е. Салтыкова Щедрина. – 1957. – С. 103-163
313. Курбонмамадов, А. Эстетическая доктрина суфизма [Текст] / А. Курбонмамадов. – Душанбе: Дониш, 1987. – 108 с.
314. Махмудов, Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV / Н. Махмудов. – Душанбе : Дониш, 1966. – 127 с.
315. Махмадова, М. Философские и этико-эстетические воззрения Ходжа Хафиза Шерози [Текст]: автореф. дис... док. филос. наук: 09.00.03-История философии / Махмадова Мехри Файзалиевна. – Душанбе, 2015. – 47 с.

316. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М: Наука, 1976. – 408 с.
317. Мухаммедходжаев, А. Идеология накшбандизма [Текст] / А. Мухаммедходжаев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 232 с.
318. Мухаммедходжаев, А. Гноссеология суфизма [Текст] / А. Мухаммедходжаев. – Душанбе: Дониш, 1990. – 116 с.
319. Наср, Сейид Хусайн. Садр-ад-дин Ширази и его трансцендентальная теософия: Интеллектуальная среда, жизнь и труды [Текст] / Перевод с английского Р. Псху / Сейид Хусайн Наср. – Москва: Языки славянской культуры, 2013. – 128 с.
320. Низомов, А. Суфизм в контексте мусульманской культуры народов Центральной Азии [Текст]. – Душанбе: Ирфон, 2000. – 296 с.
321. Низомов, М. З. «Хафт авранг» («семь престолов») Джами и традиции сочинения цикла поэм в персидско-таджикской литературе XV века [Текст]: автореф. дис... док. фил. наук: 10.01.03-Литература народов стран зарубежья (таджикская литература) / Низомов Мухриддин Зайниддинович. – Душанбе, 2018 – 44 с.
322. Нурбахш, Дж. Духовная нишета в суфизме [Текст] / Дж. Нурбахш. – Москва: Амрита-Русь, 2004. – 160 с.
323. Нурбахш, Дж. Психология суфизма [Текст] / Дж. Нурбахш. – Москва : Оптимус Лайт, 2000. – 266 с.
324. Петрушевский, И. П. Движения сарбедаров в Хоросане. Том XIV [Текст]: Уч. Записки ИВАН СССР / И.П. Петрушевский. – Москва: Изд-во ЛГУ, 1956. – С. 91-162
325. Петрушевский, И.П. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века [Текст] / И.П. Петрушевский. – Москва: Изд-во ЛГУ, 1958. – С. 238
326. Петрушевский, И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV вв [Текст] / И.П. Петрушевский. – Москва: Изд-во ЛГУ, 1960. – 324 с.

327. Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы [Текст] / Ян Рипка. – Москва: Прогресс, 1970. – 440 с.
328. Рустамов, Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века [Текст] / Р. Рустамов. – Москва: Изд-во вост. лит., 1963. – 367 с.
329. Степенянц, М.Т. Философские аспекты суфизма [Текст] / М.Т. Степенянц. – Москва: Наука, 1987. – 190с.
330. Суфиев, Ш. Генезис и эволюция темы «вина» и трансформативные процессы в персидско-таджикской литературе [Текст]: автореф. дис... док. фил. наук:10.01.08-Теория литературы / Суфиев Шодимахмад Зикриёевич. – Душанбе, 2017. – 44 с.
331. Тимофеев, Л. И. Основы теории литературы. Учеб. пособие для студентов пед. ин- тов . Изд. 4-е, испр [Текст].– Москва: «Просвещение», 1971. – 464 с.
332. Тримингэм, ДЖ. С. Суфийское ордены в исламе [Текст] / Пер. с англ. Под ред. и с предис. О .Ф. Акимушкина. – Москва: Наука, 1989. – 326 с.
333. Умняков, И. И. Самарканд. Справочник-путеводитель. 4-е испр. и допол. [Текст] / И. И. Умняков., Ю.Н.Алескеров. – Ташкент: «Узбекистан», 1967. – 167 с.
334. Фейербах, Л. А Тайна троичности и матери божьей // Избр. философские произведения [Текст] / А. Л.Фейербах. – Москва, 1955. – Т.2. – С. 105.
335. Ходжиев, А. Династия Худжанцев в Исфахане и её роль в развитии персидско-таджикской литературы XII-начала XIII вв. [Текст]: автореф. дис... канд.фил.наук:10.01.03.-.Литература народов стран зарубежья (таджикская литература) / Ходжиев Абдуфаттох Косимович. – Худжанд, 2018. – 26 с.
336. Хисматулин, А. А. Суфизм. СПб [Текст] / А. А. Хисматулин.– Мир Востока, 2003. – 218 с.
337. Шимел, Аннамери. Мир исламского мистицизма [Текст] / Пер. с англ. Н. И.Пригариной, А. С. Раппопорт/ Аннамери Шиммел. – Москва: Анигма, 1999. – 416 с.

338. Шкловский, В. Б. О теории прозы [Текст] / В. Б. Шкловский. – Москва: Советский писатель, 1983. – 385 с.

Г) Ба забонҳои хориҷии дур

339. Arberry, A. Claccuk Persian literature [Text] / A. Arberry. – London, 1958.– 463p.

340 Ahmad, Nazir. The influence of Persian and Persian Culture in India [Text] / Nazir Ahmad // Indo Iranica (Calcutta). – 1984. – №1-4. – Pp.1-31.

341 Brauwne, Edvard. A Literaru history of Persia [Text] / Edvard Brauwne .– Vol. 1. from the Earlist times until Firdawsi. – Cambridge:University press, 1977.– 521p.

342. Bausani, A. Gazal . The Encyclopedia of islam [Text] / A. Bausani. – Nev ed. Vol.2. – London, 1965.– Pp. 1024. – 1032.

343. Matthew, Melvin-Koushki. Of Islamic grammatology: Ibn Turka's lettrist metaphysics of Light [Text] / Melvin-Koushki //Al-'Uṣūḳ al-Wuṣṭā. – 2016. – № 24. – Pp 42. – 113

344. Matthew, Melvin-Koushki. The Occult Philosophy of Ṣā'in al-Dīn Turka Iṣfahānī (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Timurid Iran [Text] / Melvin-Koushki, Matthew S. – London , 2012. – 614 p.

345. Mirzoev, S. Soinuddin Khujandi's Letters [Text] / S. Mirzoev // Scientific-theoretical journal «Bulletin of TSULBP». Series of Humanitarian Sciences. – Khujand , 2020. – № 4 (85) Pp. 87-92.

346. Hadi, N. History of Indo-Persian Literature [Text] / N. Hadi.– DehLi, 2001.– 968 p.

347 Nakanishi, Yuki . The One as letter and existence : Ibn Turka (d. 1432) between Neopythagoreanism and the Akbarian tradition.[Text] / Yuki Nakanishi .– Keio University Institute of Language and Culture, 2024 .– № 55.– Pp 115-132

348. Rehana Khatoon. Persian Literature in India [Text] / Khatoon Rehana. – Dehli, 2013.– 266 p.

349. Rutter, Hellmut. Die anfangе der Hurufisete [Text] / Hellmut Rutter.– Oriens.no 7.1957.p1-57.

350. Rutter, Hellmut. Die anfangе der Hurufisete [Text] / Hellmut Rutter.— Oriens.no 7.1954.p1-54.

III.СОМОНАҲОИ ИНТЕРНЕТӢ

351. Адабиёти форсӣ [Манобеи электронӣ]. – Низомӣ дастрасӣ: [http: // adabiatfarsi. Com/post.aspxid=442](http://adabiatfarsi.Com/post.aspxid=442) <http://fonyadfideli.k/>

352. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. Матнӣ электронӣ. СД. / Бо ҳамроҳии садо ва матнӣ баёноти аллома Деххудо / Алиакбари Деххудо. – Техрон: Донишгоҳи, 1337х.

353. Ганҷури рӯимизӣ (Нармафзорӣ ва бо мурури матнӣ ашъори форсӣ). Вироиши 2.72. (ganjoor.sourceforge.net, таърихи бознигарӣ 29.09.2015).

354. Ганҷур [Манбаи электронӣ]. – Низомӣ дастрасӣ: [https: //ganjoor.net / moulavi /shams/ gh azalsh/sh38](https://ganjoor.net/moulavi/shams/ghazalsh/sh38) / Низомӣ дастрасӣ: [https:// ganjoor. net/ saei/ divan-saei/ghazalkasa/sh444](https://ganjoor.net/saei/divan-saei/ghazalkasa/sh444)

355. Нишопурӣ, Шамсуддин Муҳаммад. Девон / Тасҳеҳи Ваҳидиёни Комёр, Сайид Хайрободӣ, Мучтабо Чаводниё [Матн]/ Шамсуддин Муҳаммад Котибии Нишопурӣ // Нусхаи электронии pdf. – Техрон, 1381 – 250 с (боркашӣ аз [https : // fa Wikinoor. ru](https://fa.wikinoor.ru))

356. Сатторӣ, Ҷалол. Заминаи фарҳанги мардум [Матн] / Ҷалол Сатторӣ // Нусхаи электронии pdf. – Техрон, 1375 – 655 с. (боркашӣ аз [www. iranketabesabz.ir](http://www.iranketabesabz.ir))

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Россия

[1-М] Мирзоев, С. Усулҳои истифодаи оёту ҳадис дар рисолаҳои Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С.Мирзоев // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2006. – №3. – С. 165-170. (**Индекс: 775554**).

[2-М] Мирзоев, С. Нигоҳе ба афкори динӣ ва адабии Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Аҳбори ДДХБСТ (Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2014. – № 2 (58). – С. 199 -207. (**ISSN:2218-256X**).

[3-М] Мирзоев, С. Нақши Соинуддини Хучандӣ дар офариниши дostonҳои рамзӣ [Матн] / С. Мирзоев // Номаи донишгоҳ (ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ – Хучанд, 2014. – №3 (40). – С. 50-59. (**ISSN:2077-4990**).

[4-М] Мирзоев, С. Нигоҳе ба девони Соинуддини Исфahонӣ [Матн] / С. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2014. – №4 (59). – С. 269-274. (**ISSN:2219-5408**).

[5-М] Мирзоев, С. Авзои сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии замони зиндагии Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2015. – №3 (64). – С. 143-147. (**ISSN:2219-5408**).

[6-М] Мирзоев, С. Табақабандии мавзуии осори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С.Мирзоев // Аҳбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2015. – №4 (65). – С. 81-92. (**ISSN:2413-2004**).

[7-М] Мирзоев, С. Х. Соинуддини Хучандӣ ва шарҳи «Ламаот»-и ӯ [Матн] / С. Х.Мирзоев // Номаи Донишгоҳ (ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2015. – № 3 (44). – С. 102-106. (**ISSN:2077-4990**).

[8-М] Мирзоев, С. Муносибат ва пайванди Оли Хучанди Исфаҳон бо Оли Туркаи Хучанд / С. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. – Душанбе, 2015. – №4 /9 (185). – С. 185-190. (ISSN:2413-516X).

[9-М] Мирзоев, С. Тазкираи шуарои Хучанд (Тақриз ба китоби профессор А. Насриддин) [Матн] / С. Мирзоев // Ахбори АИҶТ. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2015. – №2(38) – С. 148-152. (ISSN:2076-2569).

[10-М] Мирзоев, С. Баррасии нусхаи ношинохта аз Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Номаи Донишгоҳ (Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2016. – № 2 (47). – С. 96-101. (ISSN:2077-4990).

[11-М] Мирзоев, С. Х. Ҷойгоҳи дostonҳои рамзии ирфонӣ дар осори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С.Х.Мирзоев // Ахбори ДДХБСТ (Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2019. – № 1(78). – С. 36-44. (ISSN:2413-2004).

[12-М] Мирзоев, С. Х. Нигоҳе дигар ба зиндагиномаи Соинуддин Хучандии Исфаҳонӣ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Паёми донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2019. – №.7. – С. 179-186. (ISSN:2413-516X).

[13-М] Мирзоев, С. Муаррифии нусхаҳои хатии осори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2020. – № 3 – С. 80-94. (ISSN:2308-7420).

[14-М] Мирзоев, С. Х. Баррасӣ ва таҳлили корбурди ашъори Хоҷа Камол дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ / С. Х. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. – № 2 (85). – С. 96-101. (ISSN:2219-5408).

[15-М] Мирзоев, С. Х. Саной ва Соинуддин [Матн] / С.Х. Мирзоев // Номаи Донишгоҳ (Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2020. – № 3 (64). – С. 84-88. (ISSN:2077-4990).

[16-М] Мирзоев, С. Х. Номаҳои Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Ахбори ДДХБСТ (Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати

Тоҷикистон). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2020. – № 4 (85). – С. 87-91 **(ба забони англисӣ)**. (ISSN:2413-2004).

[17-М] Мирзоев, С. Х. Шарҳи Соинуддини Хучандӣ ба осори Ибни Арабӣ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – № 6. – С. 191-198. (ISSN:2413-516X).

[18-М] Мирзоев, С. Х. Шарҳи Соинуддини Хучандӣ ба ашъори Ибни Фориз [Матн] / С.Х. Мирзоев // Номаи Донишгоҳ (Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2023. – № 2 (75) С. 89-96. (ISSN:2077-4990).

[19-М] Мирзоев, С. Х. Унсурҳои ташкилдихандаи андеша ва афкори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Ахбори ДДХБСТ (Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2023. – №1. (94). – С.57-64. (ISSN:2413-2004).

[20-М] Мирзоев, С. Х. Соинуддини Хучандӣ ва рисолаи «Базм ва Разм»-и ӯ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Ахбори ДДХБСТ (Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2024. – № 2 (99). – С.75-83. (ISSN:2413-2004).

[21-М] Мирзоев, С. Х. Баҳсе дар атрофи ашъори Соинуддини Хучандӣ ва хусусиятҳои адабии он [Матн] / С. Х. Мирзоев // Номаи Донишгоҳ (Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2024. – № 2 (79). – С. 221-228. (ISSN: 2077-4990).

[22-М] Мирзоев, С. Х. Нигоҳе дигар ба номаҳои Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Х. Мирзоев // Номаи Донишгоҳ (Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2025. – № 2 (83.) С .180-204. (ISSN:2077-4990).

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои илмӣ дигар:

[23-М] Мирзоев, С. «Спинозаи Хучандӣ» ва «Ақл ва Ишқ»-и ӯ [Матн] / С. Мирзоев // Адаб. – 2003. – № 6. – С.7-12.

[24-М] Мирзоев, С. Соинуддини Хучандӣ ва мероси адабии ӯ [Матн] / С. Мирзоев // Мухтасари гузоришоти конфронси VI ҷавонон, олимон ва муҳаққиқони вилояти Суғд, бахшида ба 10-солагии қабули Конститутсия (Сарқонун)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон (15-18-уми майи соли 2004). – Хучанд, 2004. – С. 25-26.

[25-М] Мирзоев, С. Нигоҳе ба афкори ирфонии Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Номаи донишгоҳ (ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров). Илмҳои ҷомеашиносӣ, 2005. – №10. – С. 46-54.

[26-М] Мирзоев, С. Мочарои ақлу ишқ дар адаби форсӣ то асри XV [Матн] / С. Мирзоев // Адаб. – 2005. – №6. – С.10-16.

[27-М] Мирзоев, С. Сайри таърихии «Ақлу ишқ»-сарой дар адаби форсӣ [Матн] / С. Мирзоев // Митра. – №2. – 2006. – С.14-17.

[28-М] Мирзоев, С. Нигоҳе ба зиндагинома, осор ва афкори ирфонии Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Рӯдакӣ, соли 8, шумораи 14. – 1386. – С. 117-133 (ба хатти форсӣ).

[29-М] Мирзоев, С. Х. Стилистические художественные особенности прозаических произведений Соинуддина Худжанди («Ақл ва Ишқ» и «Атвори салоса») [Текст]: автореф. дис... канд. фил. наук: 10.01.03.- Литература народов стран зарубежья (таджикская литература) / Мирзоев Садриддин Холович. – Худжанд, 2006. – 26 с.

[30-М] Мирзоев, С. «Ишқу ақл»-и Начми Розӣ ва муқоисаи он бо «Ақл ва Ишқ» -и Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Маҷмуаи мақолаҳо: Ганҷинадори мероси ниёгон. – Хучанд : «Ношир», 2007. – С. 200-216.

[31-М] Мирзоев, С. Кори мардон равшаниву гармӣ аст. (Тақриз ба китоби профессор Абдуманнони Насриддин «Тазкираи шоирони Хучанд») / [Матн] / С. Мирзоев // Адабиёт ва санъат. – Душанбе. – 2010. – №11. – С. 4.

[32-М] Мирзоев, С. Ганҷинаҳои осори хаттӣ дар китобхонаи ба номи Тошхоҷа Асирии шаҳри Хучанд [Матн] / С. Мирзоев // Маҷмуаи мақолаҳои «Ҳамойиши байналмилалӣ забони форсӣ дар Осиёи Миёна ва Қафқоз». – Олмотӣ, 2012. – С. 190-201.

[33-М] Мирзоев, С. Гузаре ба «Тазкираи шоирони Хучанд» [Матн] / С Мирзоев // Офтоби маърифат. – Хучанд: Ношир, 2015. – С. 402-408.

[34-М] Мирзоев, С. Хучандиёни Исфаҳон яке аз хонаводаҳои маъруфи Эрон [Матн] / С.Мирзоев // Хваканта-Хучанд. Муқаддимаи хучандшиносӣ. – Хучанд: «Ношир», 2016. – С. 131-138.

[35-М] Мирзоев, С. Мулоҳизаҳо перомунӣ ашъори Соинуддини Хучандӣ / [Матн] С. Мирзоев // Номҳои ховаршиносон № 9. Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ факултети забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – С. 54-63.

[36-М] Мирзоев, С. Муаррифии қадимтарин нусхаи осори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Камоли Хучандӣ (Ҳаслномаи илмӣ-адабӣ). – Хучанд, 2016. – №2 (6). – С. 56-61.

[37-М] Мирзоев, С. Назаре ба рисолаи «Ақл ва Ишқ»-и Соинуддини Исфаҳонӣ / [Матн] С. Мирзоев // Проблемы теории и истории таджикской литературы (Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Персидско-таджикская литературно-теоретическая мысль в средние века», посвященной 80-летию Заслуженного деятеля науки и техники Республики Таджикистан, профессора Худои Шарипов). – Душанбе : Сино, 2017. – С. 209-214.

[38-М] Мирзоев, С. Фаъолияти сиёсии Соинуддини Хучандӣ ва Алишери Навоӣ [Матн] / С. Мирзоев // Маҷмаи конференсияи байналмилалӣ илмӣ амалӣ дар мавзӯи «Ҳамкории иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ёзбекистон : Таърих ва замони муосир» (21-22-юми июни соли 2019). – Хучанд. – С. 386-391.

[39-М] Мирзоев, С. Баррасӣ ва таҳлили қорбурди ашъори Саной дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Конференсияи байналмилалӣ «Санойи Ғазнавӣ ва таҳаввули адабиёти тасаввуфӣ (27-уми ноябри 2020). – Душанбе, 2020. – С. 117-123.

[40-М] Мирзоев, С. Соинуддин Хучандӣ Исфаҳонӣ [Матн] / С. Мирзоев // Камоли Хучандӣ (Ҳаслномаи илмӣ-адабӣ). –Хучанд, 2020.– № 3. – С.89-96.

[41-М] Мирзоев, С. Камолуддин ва Соинуддин [Матн] / С. Мирзоев // Андалеби боғи маонӣ (Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 700-солагии Камоли Хучандӣ). – Хучанд: Ношир, 2020. – С. 163-171.

[42-М] Мирзоев, С. Осори қаламии тоҷикӣ ва узбекӣ дар китобхонаҳои Тошканд ва Хучанд [Матн] / С. Мирзоев // Сб. Ст: Свет знаний и добра: Материалы Международной научной конференции, посвященной 30-летию Государственной независимости Рес-ки Таджикистана, реализации «Государственной программы совершенствования обучения и изучения рус-го и английского языков на период до 2030 года» и 85-летию известного учёного русиста Асимова Бароат Сайфитдиновны. – Худжанд : «Ношир». – 2021. – Стр. 237-246.

[43-М] Мирзоев, С. Мулоҳизаҳо перомунӣ муҳимтарин осори арабии Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ амалӣ дар мавзӯи // «Заминаҳои ташаккули ривоҷи филологияи араб дар ҷаҳони муосир», ба гиромидошти хотираи доктори илмҳои филологӣ, профессор Хусейнзода Матин Шарифович (16-уми ноябри 2021. – Душанбе). – Душанбе: Донишгоҳ, 2021. – 236. – С. 133-137.

[44-М] Мирзоев, С. Шарҳи ғазали Камоли Хучандӣ : «Арафоти ишқбозон сари кӯйи ёр бошад» [Матн] / С. Мирзоев // Камоли Хучандӣ (Ҳасилономаи илмӣ-адабӣ). – Хучанд, 2022. – № 1 (29). – С. 153-156.

[45-М] Мирзоев, С. Соинуддини Хучандӣ ва «Шарҳи «Назм-уд-дурар»-и ӯ [Матн] / С. Мирзоев // Маводи анҷумани илмӣ-амалии байналмилалӣ «Ҳонишҳои IV-уми Артуҷ», бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ», ҳамчунин барномаи Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, барои солҳои 2018-2028», «Масоили мубрами илмҳои педагогӣ, иҷтимоӣ, гуманитарӣ ва ҷаҳонӣ дар замони муосир» (11-14-уми июли соли 2022). – Панҷакент, 2022. – С. 221-228.

[46-М] Мирзоев, С. Соинуддини Хучандӣ ва шарҳи «Фусус-ул-ҳикм»-и ӯ [Матн] / С. Мирзоев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар

мавзуи «Хучанд дар паҳнои адабу фарҳанги тоҷикон» (24-уми сентябри соли 2022). – Хучанд: Нури маърифат, 2022. – С.121-129.

[47-М] Мирзоев ,С. Қойгоҳ ва мақоми Оли Хучанди Исфакон дар фарҳангу адабиёти форсидабонон / С Мирзоев // Мавади конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Хучанд дар паҳнои адабу фарҳанги тоҷикон» (24.09.2022). – Хучанд : Нури маърифат, 2022. – С. 121-129.

[48-М] Мирзоев, С. Бардоштҳои Соинуддини Хучандӣ аз «Шоҳнома»- и Ҳаким Фирдавсӣ [Матн] / С. Мирзоев // Мавади «Ҳамойиши байналмилалӣ «Шоҳнома» дар фарҳанг ва ҳунари милал» (17-19.10.2023). –Истанбул, 2023. – С. 321-327.

[49-М] Мирзоев, С. Баррасии дурнамоҳои фикрии Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Мавади Анҷумани илмӣ-амалӣ байналмилалӣ «Ҳонишҳои V-уми Арғуч» бахшида, ба «Масоили мубрами илмҳои педагогӣ, иҷтимоӣ-гуманитарӣ ва ҷанҳои дақиқ дар замони муосир» (4-6-уми июли соли 2023). –Панҷакент, 2023. – С. 645-650.

[50-М] Мирзоев, С. Маохизи афқору осори Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С. Мирзоев // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами филология: ҳадаф ва дурнамо» бахшида ба 75-солагии доктори илмҳои филология, профессор Абдусалом Абдуқодиров (19-20-уми декабри соли 2024). – Хучанд, 2024. – С. 245-254.

[51-М] Мирзоев С. Нақши Соинуддини Хучандӣ дар рушди адабиётшиносии арабӣ [Матн] /С. Мирзоев // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Нақши арабшиносони тоҷик дар рушду таҳаввули ҳоваршиносии муосир», (14-уми март 2025). – Душанбе, 2025. – С. 181-185.

III. Монография

[52-М] Мирзоев Садриддин. Вежагиҳои сабқӣ ва бадеии осори насрии «Ақлу Ишқ» ва «Атвори салоса»- и Соинуддини Хучандӣ [Матн] / Садриддин Мирзоев. – Хучанд : Ношир, 2013.– 232 с.

ЗАМИМАҲО¹

№	Номи шоир	Номи асар	Микдори абёт
1.	Абулқосим Фирдавсӣ	«Шоҳнома»	5 байт
2.	Бобо Тоҳир	Дубайтӣ	2 байт
3.	Абӯсаиди Абулхайр	Рубоиёт	2 байт
4.	Бобо Афзали Кошонӣ	Рубоиёт	6 байт
5.	Аҳмади Ғазолӣ	«Савонех»	3 байт
6.	Хайёми Нишопурӣ	Рубоиёт	8 байт
7.	Шайх Саной	«Ҳадика»	7 байт
		Ғазалиёт	5 байт
		Қасоид	4 байт
8.	Шаҳобуддини Сухравардӣ (Шайхи ишрок)		2 байт
9.	Низомии Ганҷавӣ	«Махзан-ул-асрор»	38 байт
		«Хусрав ва Ширин»	32 байт
		«Лайлӣ ва Мачнун»	8 байт
		«Шарафнома»	4 байт
		Ғазалиёт	8 байт
10.	Анварии Абевардӣ	Ғазалиёт	4 байт
		Муқаттаот	2 байт
11.	Маҳастии Хучандӣ	Рубоиёт	2 байт
12.	Ҳоқонии Шарвонӣ	Қасоид	1 байт
13.	Заҳири Форёбӣ		8 байт
14.	Авҳадии Мароғай	Ғазалиёт	140 байт
		Муқаттаот	10 байт
		Қасоид	3 байт
15.	Шайх Аттор	Ғазалиёт	34 байт
16.	Шайх Саъдӣ	«Бӯстон»	10 байт
		«Ғулистон»	3 байт
		«Соҳибият»	5 байт
		Ғазалиёт	142 байт
17.	Ҷалолуддини Балхӣ	«Маснавӣ»	2 байт
		Ғазалиёт	92 байт
		Рубоиёт	24 байт

18.	Камолуддин Исмоил	Ғазалиёт	28 байт
19.	Авҳадии Кирмонӣ	Ғазалиёт	4 байт
20.	Абдурраззоқи Исфаҳонӣ	Қасоид	2 байт
21.	Фахруддини Ироқӣ	Ғазалиёт	67 байт
		«Ламаот»	21 байт
		«Ушшоқнома»	6 байт
		Рубоиёт	4 байт
22.	Маҳмуди Шабистарӣ	«Гушани роз»	6 байт
23.	Хусрави Деҳлавӣ	Ғазалиёт	30 байт
24.	Камоли Хучандӣ	Ғазалиёт	21 байт
25.	Ҳофизи Шерозӣ	Ғазалиёт	95 байт
26.	Соинуддини Хучандӣ	Муқаттаот	21 байт
27.	Имоди Фақеҳ	Ғазалиёт	3 байт
28.	Убайди Зоконӣ		1 байт
29.	Шоҳ Қосими Анвор	Ғазалиёт	3 байт
30.	Шоҳ Неъматуллоҳи Валӣ	Ғазалиёт	4 байт
31.	Салмони Соваҷӣ	Ғазалиёт	26 байт
32.	Ҳумоми Табретӣ		3 байт
33.	Имомуддин Насимӣ		1 байт
34.	Абдуррахмони Ҷомӣ	Ғазалиёт	5 байт
35.	Абӯалии Рӯдборӣ		1 байт
36.	Язид ибни Муовия		2 байт
37.	Абӯнӯвос		3 байт
38.	Абутаййиб		1 байт
39.	Ибни Румӣ (Абулҳасан Ибни Аббос)		1 байт
40.	Соҳиб ибни Аббод		2 байт
41.	Робиа бинти Каъб		2 байт
42.	Мансури Ҳаллоҷ		3 байт
43.	Туғройи		3 байт
44.	Ибни Синони Хафочӣ		1 байт
45.	Қарит ибни Ариф		1 байт
46.	Умар ибни Абӯрабеъ		2 байт

47.	Мутанаббӣ		8 байт
48.	Ибни Фориз	«Айния» «Тоия» «Ломия» «Мимия» «Хамрия» «Кофия» Ғазалиёт	8 байт 4 байт 29 байт 11 байт 9 байт 2 байт 63 байт
49.	Ибни Арабӣ	«Фусус-ул ҳикам» «Футуҳоти маккия» Ғазалиёт	5 байт 12 байт 9 байт
50.	Шайх Алӣ		3 байт
51.	Ақил ибни Уллафа		1 байт

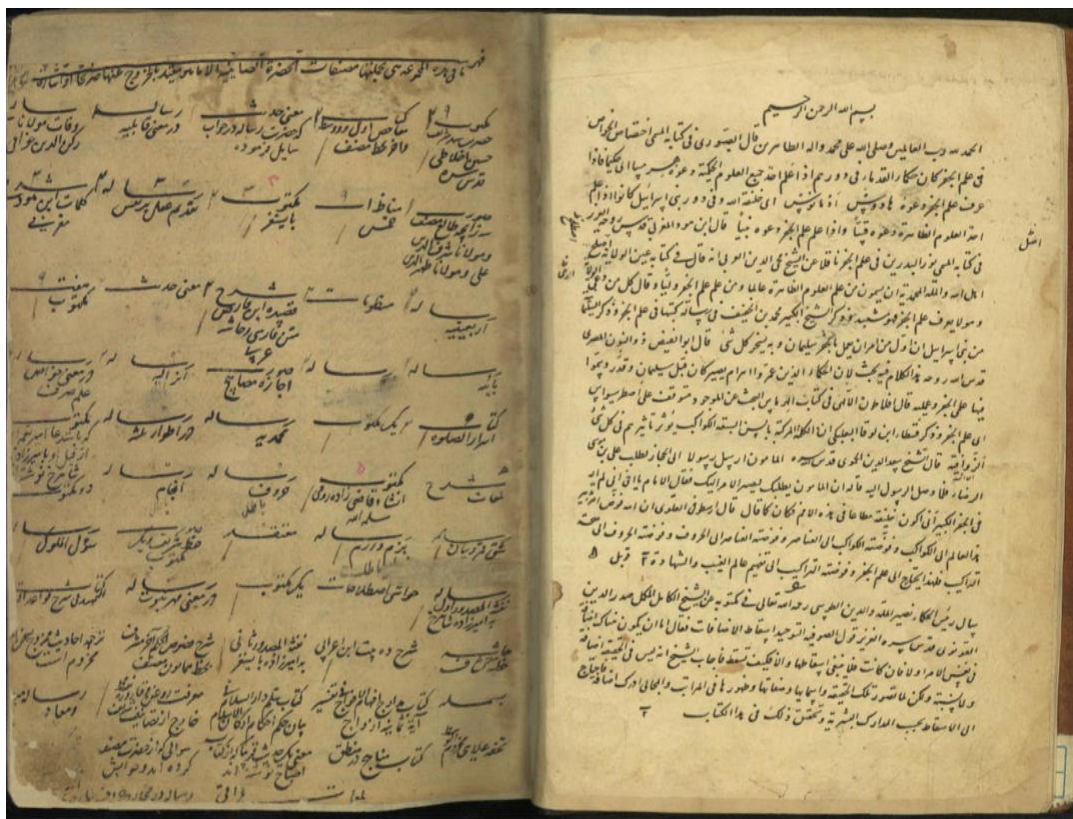
¹ Ҷадвали ашъори иқтибосшудаи шоирони тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ

ТАРТИБИ СУРАҲО	НОМИ СУРА	ШУМОРАИ ОЁТ	МИҚДОРИ ОЁТ
1.	Фотиҳа	3	1
2.	Бақара	2, 4, 7, 11, 25, 30, 31, 40, 60, 74, 85, 115 128, 138, 150 , 156, 189, 196, 197, 200, 201, 214, 216, 238, 244, 255, 257, 260, 285, 286	30 оят
3.	Оли Имрон	14, 18, 26, 27, 30, 49, 97, 103, 113, 110 133 170, 180, 200, 183, 187, 200	17 оят
4.	Нисо	48, 58, 78, 79, 94 , 103, 113	7 оят
5.	Моида	1, 5, 6, 49, 64, 67, 54, 73, 93, 99,	10 оят
6.	Анъом	2 ,11, 46, 59, 88, 91, 96, 98, 103, 104, 149152, 153, 165, 160	15 оят
7.	Аъроф	12, 46, 54, 64, 142, 143, 155, 156, 157, 160, 172, 173, 179	13 оят
8.	Анфол	17, 24, 39, 65	4 оят
9.	Тавба	6, 14, 28, 67, 87, 111, 128	7 оят
10.	Юнус	2,7, 11, 25, 62	5 оят
11.	Ҳуд	44, 54, 56 , 107, 112, 113	6 оят
12.	Юсуф	3, 4, 12, 14, 18, 21, 37, 39, 40, 65, 83, 86, 96	12 оят
13.	Иброҳим	4, 9, 24, 25, 34, 41, 48, 112	8 оят
14.	Ҳичр	29, 39, 42, 82, 85, 87, 99	7 оят
15.	Наҳл	33, 34, 40, 120, 125	5 оят
16.	Исро	1, 23, 24, 34, 44, 72, 78, 82, 84	9 оят
17.	Каҳф	45, 49, 85, 87	4 оят
18.	Марям	25, 93, 85	3 оят
19.	Тоҳо	5, 12, 15, 25, 50, 67, 68, 69	8 оят
20.	Анбиё	30,104, 105, 107	4 оят
21.	Ҳачч	2, 5, 26, 78	4 оят
22.	Муъминун	3,118	2 оят
23	Нур	35, 39, 40, 50	4 оят

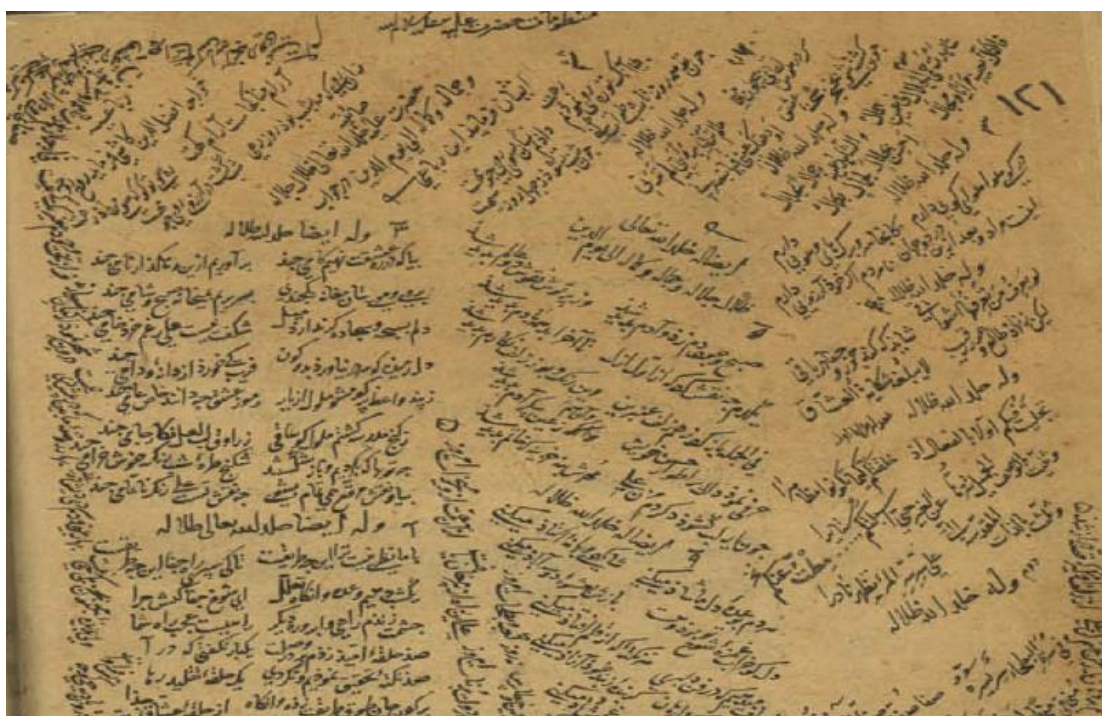
24.	Фурқон	45, 46, 72	3 оят
25.	Шуаро	11, 23, 28, 45, 36, 63, 119, 193, 194, 214, 222 224	11 оят
26.	Намл	44, 60, 62, 88	4 оят
27.	Қасас	30 , 88	2 оят
28.	Анкабут	2, 67, 69	3 оят
29.	Рум	7, 10, 17, 18, 30	5 оят
30.	Сачда	21	1 оят
31.	Аҳзоб	7, 8, 23, 72	4 оят
32.	Сабаъ	12, 13, 34, 46	4 оят
33.	Фотир	14, 28, 32	3 оят
34.	Ё.син	69, 82, 83	3 оят
35.	Соффот	61, 95, 96, 164	4 оят
36.	Сод	27, 72, 76, 78, 82	5 оят
37.	Зумар	3, 5, 30, 36, 56, 67, 69	7 оят
38.	Ғофир	16,	1 оят
39.	Фуссилат	41, 45, 53, 54	4 оят
40.	Шӯро	11, 28, 111	4 оят
41.	Зухруф	36	1 оят
42.	Аҳқоф	31, 32	2 оят
43.	Муҳаммад	15	1 оят
44.	Фатҳ	10, 18	2 оят
45.	Ҳучурот	6, 11, 14, 84, 87	5 оят
46.	Қоф	16, 22, 30, 37	4 оят
47.	Зориёт	21, 50, 56	3 оят
48.	Начм	1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 11, 17, 37,	10 оят
49.	Раҳмон	26, 27, 29, 60	4 оят
50.	Воқиа	6, 29, 31, 79	4 оят
51.	Ҳадид	3, 4, 27	3 оят
52.	Муҷодала	8	1 оят
53.	Ҳашр	21	1 оят

54.	Сафф	13	1 оят
55.	Ўумуъа	5	1 оят
56.	Талоқ	12	1 оят
57.	Мулк	3	1 оят
58.	Маъорич	23	1 оят
59.	Музаммил	8	1 оят
60.	Қиёмат	14, 29	2 оят
61.	Инсон	1, 18, 30	3 оят
62.	Мутаффифин	26	1 оят
63.	Иншиқоқ	19	1 оят
64.	Ториқ	9	1 оят
65.	Ғошия	29, 31	2 оят
66	Ғачр	8, 21. 23	3 оят
67	Зуҳо	7,11	2 оят
68.	Иншироҳ	1	1 оят
69.	Алақ	1	1 оят
70.	Қадр	2,3	2 оят
71.	Зилзол	1, 7, 8	3 оят
72.	Наср	1, 2	2 оят
73.	Ихлос	1, 4	2 оят (327 оят)

² Чадвали истифодаи оёти Қуръонӣ дар осори мансури Соинуддини Хучандӣ

3 Саҳифаи аввали дастхати Соинуддини Хучандӣ (шумораи 10196-уми Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон).

4 Ашъори форсию арабии Соинуддини Хучандӣ, (шумораи 10196-уми Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон, 121A).